

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI
LİTERATÜR
DERGİSİ

Türkiye’de Coğrafya I

ISSN 1303-9369

e-ISSN 2687-6299

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI
LİTERATÜR
D E R G İ S İ

Cilt: 17 • Sayı: 33 • 2019 • Yılda iki defa yayınlanır

Sahibi Bilim ve Sanat Vakfı **Yazı İşleri Müdürü** Salih Pulcu **Editör** Yunus Uğur **ISSN 2687-6299 e-ISSN 1303-9369**

Yayın Kurulu

Şevket Kamil Akar, Yusuf Ziya Altıntaş, Nurullah Ardiç, Alim Arlı, Serhat Aslaner, Zahit Atçıl, Ayşe Başaran, Yücel Bulut, Ebubekir Ceylan, Coşkun Çakır, Nicole Kançal-Ferrari, Fatma Samime İnceoğlu, Özgür Kavak, Abdulhamit Kırmızı, Özgür Oral, Yunus Uğur, Ali Adem Yörük, Fatma Deniz Uzundağ

Danışma Kurulu

Gabor Agoston, Engin Deniz Akarlı, Cemil Aydın Evangelia Balta, Ali Birinci, Gökhan Çetinsaya, İhsan Fazlıoğlu, Mehmet Genç, Tevfik Güran, Nelly Hanna, Mehmet İpşirli, Cemal Kafadar, Mustafa Kara, Sabri Orman, Orlin Sabev, Zan Tao, Hüseyin Yılmaz

Türkçe Redaksiyon Zübeyir Berk, Ahmet Özer

Adres Vefa Cad. No. 48 34134 Fatih İstanbul **Tel** 0212. 528 22 22 **pbx Faks** 0212. 513 32 20

e-mail talid@bisav.org.tr **internet** www.talid.org

Basım Yılı 2020

Grafik Tasarım: Salih Pulcu **Tasarım Uygulama:** Sibel Yalçın

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi uluslararası hakemli bir dergidir. MLA International Bibliography, Index Islamicus, EBSCO Publishing, Turkologischer Anzeiger ve ASOS Index gibi indekslerde taranmaktadır.

Dergiye gönderilen yazılar hakemler tarafından değerlendirilir. Dergide yer alan yazılardan yazarları sorumludur. Dergiye gönderilen yazılar yayınlansın veya yayınlanmasın iade edilmez.

© Yayınlanan çalışmaların bütün hakları *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*'ne aittir. Kaynak gösterilerek alıntılanabilir.

Türkiye’de Coğrafya I

SAYISI

Sunuş 5-7

Başlangıcından XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk İslam Coğrafyacılığı (Ekoller, İsimler ve Eserler) 9-40

İlhami DANIŞ

Klasik Çağ Sonrası Osmanlı Coğrafya Çalışmaları 41-104

Ahmet ÜSTÜNER

Türkiye’de Tarihi Coğrafya Literatürü 105-156

Osman GÜMÜŞÇÜ

Cumhuriyet Türkiye’sinde Kartografya 157-204

Murat TANRIKULU

Türkiye’de Coğrafya Alanındaki Coğrafi Bilgi Sistemleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme 205-252

Hasan ÖZDEMİR

Hayati Doğanay ile Türkiye’de Coğrafya Çalışmaları Üzerine 253-268

Osmanlı Coğrafya Literatürü ve “Acâibü’l-Mahlûkât Janrı” 269-286

Feray COŞKUN

Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Coğrafya Ders Kitapları Literatürü 287-317

Didem Sevtap KAYA

Kraliyet Coğrafya Derneği ve Anadolu’ya Yönelik Faaliyetleri (1835-1845) 319-348

Özgür YILMAZ

Reinhard Stewig’in Bursa Çalışmaları 349-364

Ali YİĞİT – Meryem Hayır KANAT

Sunuş

Türkiye’de İslami İlimler üst başlığıyla bu alanda yapılan çalışmaların hâsılasını ortaya koymayı hedefleyen 12 ciltlik serimizi bitirdikten sonra *Türkiye’de Coğrafya* çalışmaları ile devam ediyoruz. *Türkiye’de İslami İlimler* serimizi *Tefsir ve Kur’an İlimleri*’ni iki cilt, *Hadis*’i tek cilt, *Fıkıh* çalışmalarını *Osmanlı Dönemi I-II*, *Cumhuriyet Dönemi I-II* olmak üzere dört cilt, *Kelâm ve Mezhepler Tarihi*’ni I-II-III olarak üç cilt ve *Tasavvuf* sayılarını iki cilt halinde yayınlamıştık. Şimdi ise üç sayı halinde yayınlayacağımız *Türkiye’de Coğrafya* sayılarıyla karşınızdayız. Bu seride Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türkiye’inde yapılan Coğrafya çalışmalarının bir envanterinin çıkarılması, bu alanı genel olarak tanımlayabilmek için mevcut çalışmaların değerlendirilmesi, henüz araştırmacıların yeteri kadar ilgisini çekmemiş kaynak ve temaların gündeme getirilmesi ve bu alana katkıda bulunmuş belli başlı kurumsal ve kişisel gayretlerin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Türkiye’de Coğrafya sayılarının elinizdeki bu ilk sayısı daha çok Osmanlı dönemi coğrafya çalışmalarına odaklanmaktadır. Sayı, İlhami Daniş’in “Başlangıcından 16. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk-İslam Coğrafyacılığı (Ekoller, İsimler, Eserler)” başlıklı makalesi ile başlamaktadır. İlhami Daniş, Orta Asya’dan İstanbul’a kadar uzanan geniş coğrafyada İslam’ın başlangıcından 16. yüzyılın sonuna kadar olan dönemde yaşamış Türk-İslam coğrafyacılarının eserlerini, ortaya çıkış süreçlerini, kaynaklarını ve tabi oldukları ekolleri incelemektedir. Ahmet Üstüner’in “Klasik Çağ Sonrası Osmanlı Coğrafya Çalışmaları” adlı sayının ikinci makalesinde Üstüner, 17. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı Devleti’nde yaşamış olan coğrafyacıları incelemiştir. Katip Çelebi, Ebubekir Dîmeşkî ve İbrahim Müteferrika gibi isimlerin çalışmalarını hem eserlerin muhtevası hem de haritacılık açısından değerlendiren Ahmet Üstüner, Osmanlı klasik çağından sonraki coğrafya eserlerinin kapsamlı bir hâsılasını ortaya koymaktadır. Sayının üçüncü yazısı ise Osman Gümüşçü’nün kaleme aldığı “Türkiye’de Tarihi Coğrafya Literatürü” adlı makaledir. Gümüşçü, geçmişin coğrafyası olarak tanımlanan tarihi coğrafya alanında Türkiye’de

yapılan çalışmaları incelemektedir. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'nden sonra başlayan tarihi coğrafya çalışmaları günümüz Türkiye'sinde halen devam etmektedir ve Osman Gümüşçü, bu süre zarfı içerisinde yazılmış tarihi coğrafya eserlerini iki grupta inceleyerek analitik bir okuma yapmış ve bu eserlerin dününü, bugününü ve yarınını tartışmıştır.

Murat Tanrıkulu'nun yazdığı "Cumhuriyet Türkiye'sinde Kartografya" adlı makale, Osmanlı'nın son dönemlerinden cumhuriyete geçişte kartografya çalışmalarının seyrini gözler önüne sermektedir. Murat Tanrıkulu, kartografya çalışmalarını etkileyen siyasi ve sosyal olaylar ışığında kartografyanın durumunu anlatmakta ve bu alanda yazılmış eserleri de incelemektedir. Sayının bir sonraki "Türkiye'de Coğrafya Alanındaki Coğrafi Bilgi Sistemleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı makalesi Hasan Özdemir tarafından kaleme alınmıştır. Hasan Özdemir, 1990'lı yıllardan günümüze kadar Türkiye'de Coğrafi Bilgi Sistemleri alanında yazılmış iki yüz farklı eseri incelemiş ve içerikleri, kullandıkları yazılımlar ve çalışma sahaları gibi açılardan değerlendirmiştir. Feray Coşkun'un yazdığı "Osmanlı Coğrafya Literatürü ve 'Acâibü'l-Mahlûkât Janrı'" başlıklı makalesinde Coşkun, Osmanlı coğrafya literatürünün ilk örneklerini yani Arapça ve Farsça olarak yazılmış kozmografyaların Türkçe tercümelerini ele almakta ve bu eserlerin 'Acâibü'l-Mahlûkât janrı' altında sınıflandırılması ile ilgili mevcut akademik tartışmalara değinmektedir.

Türkiye'de Coğrafya sayımızın "Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Coğrafya Ders Kitapları Literatürü" başlıklı altıncı yazısını Didem Sevtap Kaya kaleme almıştır ve yazısında Osmanlı Devleti'nde ve erken cumhuriyet döneminde okutulan coğrafya ders kitaplarını ele almaktadır. Kaya, ilk kez okutulan coğrafya kitaplarını ve hangi okullarda okutulduklarını anlatmakta ve bibliyografyalar ile yazısını destekleyerek söz konusu dönemde okullarda verilen coğrafya eğitimi ile ilgili literatürün bir portresini çizmektedir. Özgür Yılmaz, "Kraliyet Coğrafya Derneği ve Anadolu'ya Yönelik Faaliyetleri (1835-1845)" başlıklı yazısında 1830 yılında Londra'da kurulmuş ve coğrafya alanında pek çok yayın faaliyetinde bulunan The Royal Geographical Society'nin (Kraliyet Coğrafya Derneği) cemiyet görevlilerinin ve konsolosların Anadolu'ya gelerek bu coğrafya hakkında 1835 ve 1845 yılları arasında yazdıkları raporları incelemektedir. Buna göre Yılmaz, söz konusu dönemde Kraliyet Coğrafya Derneği cemiyetinin Anadolu'daki coğrafi ve bilimsel faaliyetlerine ışık tutmaktadır. Coğrafya sayımızın ilk cildinin son yazısı ise Ali Yiğit ve Meryem Hayır-Kanat tarafından yazılmış "Reinhard Stewig'in Bursa Çalışmaları" adlı makalesidir. Yiğit ve Hayır-Kanat, 1929 yılında dönemin Almanya'sında doğmuş ve Anadolu coğrafyası ile ilgili pek çok çalışmalar yapmış olan Reinhard Stewig'in hayatını ve eserlerini incelemişlerdir. Bilhassa Bursa üzerine çalışmalar yapan ve bu konuda toplam on iki farklı yayın yapan Stewig'in hayatını ve eserlerini ele alan Yiğit ve Hayır-Kanat da yazarın Bursa üzerine yaptığı çalışmalarını analiz etmektedirler.

Türkiye’deki Coğrafya çalışmalarını konu edinen bu sayıların söyleşileri Prof. Dr. Hayati Doğanay ve Prof. Dr. Süha Göney gibi alanın öncü isimleri ile gerçekleştirilmiştir. Söyleşilerde değerli hocalarımızın akademik çalışmalarının seyrini, Türkiye’deki ve dünyadaki coğrafya çalışmaları ile ilgili düşüncelerini; kazanımlar, sorunlar ve öneriler çerçevesinde bugünkü ve gelecekteki coğrafya çalışmalarının gidişatı üzerine görüşlerini bulacaksınız. Elinizdeki Türkiye’de Coğrafya Çalışmaları sayısında Prof. Dr. Hayati Doğanay ile yapılan söyleşiyi okuyabilirsiniz.

Türkiye’de Coğrafya sayılarımızda çeşitli nedenlerden ötürü yer verilemeyen, bununla beraber coğrafya literatürü çerçevesinde zikredilmesi gereken bazı alanlar ve türler de bulunmaktadır. Sayının planlama aşamasında gündeme alınmış olmakla birlikte yazıları muhtelif sebeplerle temin edilemeyen çalışmalar vardır. Örneğin; Osmanlı Dönemi’nde kartografya ve coğrafyanın astronomi ve kozmoloji gibi alanlarla olan ilişkisi, kültürel coğrafya araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Kürsüsü ve son olarak bölge planlama literatürü bu konulardan bazılarıdır. Dolayısıyla *Coğrafya* sayılarının Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleriyle ilgili olan ciltlerinin, Türk akademiasında şimdiye değin yapılanlar kadar yapılamayanlar yahut yapılmamış olanlar hakkında da fikir vermesi ve bundan sonraki araştırmaların, alanı kapsamak üzere daha yoğun ve planlı olarak gerçekleştirilmesine katkıda bulunması umulmaktadır.

Türkiye’de Coğrafya sayılarında yazıları bulunan ve söyleşi yapılan bütün hocalarımıza ve derginin ortaya çıkmasında büyük payı olan sayı editörümüz Prof. Dr. Cemalettin Şahin’e bilhassa teşekkür ediyoruz. İlaveten; danışma ve yayın kuruluna, makale hakemlerine, ajans görevlilerine, redaksiyon ve tercüme ekibine ve tüm bu süreçleri takip eden Fatma Deniz’e teşekkürü borç biliriz. *Türkiye’de Coğrafya II* sayısında görüşmek üzere...

Yazar ve okuyucularımıza bir not: TALİD, Türkiye’de Coğrafya I konulu 33. sayısından itibaren yayın hayatına elektronik dergi olarak devam edecektir. Sınırlı sayıda basılacak olan dergilerimize erişmek için bizimle iletişime geçebilirsiniz.

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi

Başlangıcından XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk İslâm Coğrafyacılığı (Ekoller, İsimler ve Eserler)

İlhami DANIŞ*

Giriş

İnsanoğlunun yaşadığı coğrafyaya dair merakının, düşünen, hayal eden araştıran bir varlık olması hasebiyle ilk insanla başlamış olması büyük bir ihtimal dâhilindedir. Gözünün görebildiği, ayağının erişebildiği sınırların ötesinde ne olduğu, hatta ötesinin olup olmadığı veya başını kaldırdığında mavi beyaz gökyüzünün sınırlarının nerelere eriştiği hep sorgulana gelmiştir. Buna ilk cevaplar, insanoğlunun merakı, araştırması ve gözlemlemesi ile oluşmuş veya ilâhî kaynaklar üzerinden devirlere göre anlayabileceği şekilde insana bildirilmiştir. Hakikat ve efsaneler, diğer bir deyişle hem Avrupa hem İslâm dünyasındaki bilimsel çalışmalar ile acâib ve garâib bilgiler eşliğinde yüzyıllarca süregelen bu birikim yeryüzünde çoğaldıkça ve erişilen sınırlar, gözlemlenen olaylar ortak bir havuza biriktikçe dünyaya, coğrafyaya dair bilgi de artmıştır. Bu bilgi birikiminin görsel ve metin olarak günümüze erişenlerinden yola çıkarak insanoğlunun, milletlerin, coğrafyaya dair düşüncelerini, inanışlarını ve bu düşüncelerinin gelişimini ele alabilmekteyiz. Elimizdeki en kadim bilgiler bizi Yunan bilim dünyasına götürmektedir. Ortaçağ'da ise İslâm bilginlerinin eser ve harita olarak coğrafya ilmine katkıları muazzam boyutlardadır.

Makalemizin kapsamında ele alacağımız Türk ve Türk İslâm coğrafya ekol ve eserlerine¹ dair bilginin geçmişi çok eskilere götürmemiz önünde önemli bir

* Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

1 Türk-İslâm coğrafyacılığı ve coğrafyacıları ile ilgili yerli ve yabancı önemli çalışmalar söz konusudur. Bu hususta Literatür Dergisi'nin 2004 yılında Bilim Tarihi başlıklı sayısında Mahmut Ak'ın Osmanlı coğrafyacılarını ele aldığı makalesi araştırmacılara yön gösterecek

sorunla karşılaşmaktayız. Bu sorunun nedeni Orta Asya’da Türk coğrafyacılığına dair yazılı kaynağın oluşmaması ya da oluşmasına rağmen günümüze erişimin kısıtlı olmasıdır. Bunun nedenleri üzerine bazı mülahazalar yapılabilir. Uçsuz bucaksız Orta Asya stepleri, kuzeyde soğuk iklimler, batıda Karadeniz ve Hazar denizi, doğuda ise kadim bir medeniyet olan Çinliler ile çevrilmiş bir coğrafyanın ve iklim şartlarının bir adım daha ötesine dair belki de merakı beslememesi, göçebe toplum yapısının daha çok sözlü aktarıma dayanması, aynı göçebe yapının oluşmuşsa bile söz konusu yazılı kaynakların günümüze aktarımı noktasında sınırlılıklarının olması nedenler arasında sayılabilir. Diğer yandan denizlerin ve karaların iç içe olduğu, farklı kültür ve inançların yoğun olarak yaşandığı ve bilginin nispeten daha kolay dolaşımında olduğu Akdeniz havzası coğrafyaya dair bilginin yeşerdiği ve geliştiği bölge olmuştur.

Yüzyıllarca Çinlilerle girilen mücadelede ve komşulukta onlardan bilgi alışverişi de yapılmıştır. Türkler haritacılıkta eski bir geçmişe sahip olan Çinlilerden harita yapımını da öğrenmişlerdir. Ancak bu haritaların mahiyeti hakkında bilgiye sahip olmadığımızdan Türklerin dünyaya dair coğrafi algılarının ne boyutta olduğuna dair bir bilgiye erişemiyoruz. Ancak Anadolu sınırlarına gelindiğinde yeni bir coğrafya ile tanışılmıştır. Sultan Melikşah 1087 yılı başlarında önce Antakya, sonra da Samandağı’na eriştiğinde Akdeniz kıyılarına ulaşmış oldu. Hâkimiyet sahasının babası Alp Arslan’a göre oldukça genişlemiş olduğuna şükretti. Belki de ilk defa Akdeniz’i görmenin heyecanıyla atını denizin sularına sürerek, şu ifadeyi kullandı:

mahiyette olup makalenin sonunda oldukça önemli ve kapsamlı bir bibliyografya yer almaktadır. Bu makalenin oluşumunda da bana rehberlik eden iki çalışmadan biridir. Bir diğeri de Gottfried Hagen’ın *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında* adlı eseridir. Bu eser Kâtib Çelebi’ye dair olsa da İslâm ve Avrupa coğrafyacılarını farklı bir çerçevede ve coğrafi eserleri bazı özel başlıklarla sınıflandırarak ele alan bir başucu kaynağı mahiyetindedir. Bunun dışında tüm yazmalara erişim ve bu yazmaları teminde büyük kolaylık sağlayan Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi’nin de bu makaleye katkısı oldukça fazladır.

Türk-İslâm coğrafyacıları ile ilgili genel bilgiler veren önemli bazı kaynaklar için bkz. Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, İstanbul, 1959; Franz Taeschner, “Die geographische Literature der Osmanen”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1923, sy. 77, s. 31-80; Franz Taeschner, “Osmanlılarda Coğrafya”, trc. Hâmid Sadî, *Türkiyat Mecmuası*, 1928, sy. 2, s. 271-314; J. H. Kramers, “Coğrafya”, (tevsî eden: İ. Hakkı Akyol), *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, c. III, s. 202-220; Mahmut Ak, “Coğrafya (Osmanlılar Dönemi)”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1993, İstanbul, c. VIII, s. 62-66; Mahmut Ak, “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 2, sy. 4, 2004, s. 163-211; Ramazan Özey, “Osmanlı Devleti Döneminde Coğrafya ve Öğretimi”, *Osmanlı*, c. VIII, s. 326-333; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, 1998; Ramazan Şeşen, “Osmanlılarda Coğrafya”, *Osmanlı*, c. VIII, s. 321-325; Osman Gümüşçü, “Osmanlılarda Coğrafya Biliminin Doğuşu ve Gelişimi”, *Osmanlı*, c. VIII, Ankara, 1999, s. 334-343; S. Maqbul Ahmad, “Coğrafya”, (İslâm coğrafyacıları), *DİA*, c. VIII, 1993, s. 50-62; Ekmeleddin İhsanoğlu ve Ramazan Şeşen vd., *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, 2 cilt, İstanbul, 2000; Gottfried Hagen, *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında: Kâtib Çelebi’nin Cihânnümâ’sı ve Düşünce Dünyası*, çev. Hilal Görgün, İstanbul: Küre Yayınları, 2015.

“İşte Tanrı, Doğu Denizi’nden Batı Denizi’ne kadar olan yerlerin hâkimiyetini bana verdi” dedi. Babasının mezarını ziyaret ettiğinde ise “Ey babam Alp Arslan sana müjdeler olsun, henüz bir çocuk olarak bırakmış olduğun oğlun dünyayı baştanbaşa fethetti.”² Bu, dünyaya dair algının insanların yaşadığı coğrafya ile veya bilginin dolaşımı ile doğrudan ilişkili olduğunun önemli bir göstergesidir. Bu sebeple her coğrafi bilgiyi, eseri veya haritayı kendi dönemi ve şartları içinde değerlendirmekte büyük fayda vardır.

Öte yandan Arap-İslâm coğrafyacıları IX. ve X. yüzyıldan itibaren Orta Asya Türk coğrafyasına ve buradaki şehirlere dair bilgiler vermektedirler. İslâmiyet’in Türkler arasında yayılması ile Türk coğrafyasına dair bilgi de hızla dolaşıma girmiş ve coğrafi eserlerde yer almıştır.

Coğrafi eserlerin neler olduğu da ayrı bir değerlendirme konusudur. Burada önceleyeceğimiz husus, içinde coğrafyaya dair bilgilerin yer aldığı ve kendinden sonraki coğrafi eserlere kaynaklık etmiş eserlerdir. Dolayısıyla bu durum bizi matematikten astronomiye, edebiyattan tarihe geniş bir yelpazede coğrafyaya dair bilgi üretmiş veya ürettiği bilginin coğrafi eserlere tesir ettiği ilim ehline ve eserlerine götürmektedir. Elbette insanların din ve inanışlarının tesiri de yadsınmaz. Yaşadığı dünyaya dair ilâhî kaynaklardan ulaşılan bilgiler ile dünyayı algılama çabası da coğrafi eserlere sirayet etmiştir.

İnsanoğlunun yaşadığı dünyaya dair algısı, gece, gündüz, iklim, mevsim, sıcak, soğuk kavramlarını fark etmesi, yeryüzü şekillerini anlamlandırması, yeni yerler keşfetmesi, farklı insanlarla ve kültürlerle tanışması ve bunun sözlü ve yazılı kaynaklarla aktarılması, bilginin ve coğrafi bilginin gelişimin en basit sürecini oluşturmuştur. Bu, daha çok yeryüzünün ve üzerinde yaşayanların tasviri anlamındaki topoğrafik gelenek olarak adlandırılabilir.

Diğer yandan matematik ve astronomik gelenek (yeryüzünün çeşitli kısımlarının ölçümü), teolojik gelenek (insanın yeryüzünde varoluş nedeni hakkındaki soruların yanıtlarının bulunmaya çalışılması)³ ve görsel malzeme (harita, minyatür, çizimler ve atlaslar) coğrafyanın bir ilim dalı olarak varlığını ve gelişimini belirleyen diğer temel unsurlardır.

Tüm bu çerçevede cevaplanması gereken ilk soru Türklerin coğrafyaya dair en eski eserinin hangileri ve hangi döneme ait olduğudur. Burada karşımıza XI. yüzyılda kaleme alınmış iki eser çıkmaktadır. Bu iki eser Kaşgarlı Mahmud’un *Dîvânü Lûgati’t-Türk* ve Bîrûnî’nin *el-Kânûnû’l-Mes’ûdî* sidir. Elimizdeki verilerle Türk-İslâm coğrafyacılığının başlangıcı için XI. yüzyıla kadar gidebiliyor olmamız, bugün başlangıç dediğimiz sürece XI. yüzyıl tarihini karşılık göstermemizi mümkün

2 Erdoğan Merçil, “Selçuklular Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri” *Türk Denizcilik Tarihi* 1, ed. İdris Bostan, Salih Özbaran, 2009, s. 22.

3 Nazmiye Özgüç, Erol Tümetekin, *Coğrafya, Geçmiş, Kavramlar, Coğrafyacılar*, İstanbul: Çantay Kitabevi, 2000, s. 26.

ılmaktadır. Önümüzdeki süreçlerde yapılacak araştırmalarla daha eskiye dair eser/ler bulunması halinde bu tarih güncellenebilir. Bu sebeple başlangıç için tarih zikretmeyerek “başlangıç” ibaresini kullanmayı uygun bulduk. Osmanlı dönemindeki coğrafya eserleri incelendiğinde ise XVI. yüzyıl sonuna kadar daha çok Şark eserlerinin tesirinin etkili olduğu görülmektedir. Bu tesirin yanı sıra bu dönemde birçok özgün eser de kaleme alınmıştır. XVII. yüzyıldan itibaren ise özellikle Kâtib Çelebi ile birlikte Şark eserlerinden ziyade Batılı coğrafyacılarının eserlerinin etkisi daha çok görülmeye başlanmıştır. Bu kapsamda çalışmamızı, Osmanlı coğrafyacılığında daha çok Şark eserlerinin tesirinin yoğun görüldüğü XVI. yüzyıl sonu ile sınırlandırdık.

I. Türk İslâm Coğrafyacılarını Etkileyen Ekoller

Coğrafi bilginin gelişimi yüzyıllar içinde gerçekleşmiş ve kadim bilgiler veya yeni keşifler ve gözlemler bu bilginin birikimine katkıda bulunmuştur. Yunan astronomi ve coğrafya ekolünün Arap-İslâm dünyasındaki çeviriler vasıtasıyla İslâm dünyasına nakli, Şark eserleri olarak da ifade edilen Arap-İslâm coğrafi eser ve haritalarının açtığı yeni çağır, Semerkant mektebindeki Astronomi ve Matematik çalışmaların coğrafyaya da tesiri, Coğrafi keşiflerle ulaşılan yeni dünyalara dair bilgiler haritalar Türk İslâm coğrafyacılarının da yaralandığı kaynaklar olmuştur. Temelde ise Türk-İslâm coğrafyacılarını etkileyen üç ekolden bahsedebiliriz.

A. Semerkant Okulu

Türk-İslâm coğrafyacılığının gelişimi ile astronomi ve geometri ilmindeki gelişmelerin doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren her padişah devri fetihlere ve sınırların daha da genişlemesine tanıklık etmiştir. Fatih Sultan Mehmet dönemi bu fetihlerin yeni bir ivme kazandığı dönem olmuştur. Fetihlerle birlikte hem fethedilen yerlere hem de sınır komşulara dair coğrafi bilgilere duyulan ihtiyaç da ortaya çıkmıştır. Yol haritaları, mesafeler, topoğrafya ve idari coğrafyaya dair bilgiler ilk dönem eserlerde en çok üzerinde durulan bilgiler olmuştur. Fatih dönemi birçok ilim alanında bilginlerin Osmanlı dünyasına dâhil olmasına vesile olmuştur. Bunun en bariz temsilcileri Uluğ Bey'in kurucusu olduğu Semerkant Rasathanesi'nde yetişmiş ilim ehli olmuştur. Bu okulda yetişmiş Fethullah Şirvanî (ö. 1486), Ali Kuşçu (ö. 1474), Abdullah Bircendî (1528'de hayatta) ile İstanbul'a taşınan bu okul temsilcilerinin tedrisatında yetişen Sinan Paşa (ö. 1484), Molla Lütî (ö. 1495), Ali Kuşçu'nun torunu Mirim Çelebi (ö. 1525) matematik ve astronomi alanındaki çalışmaları ile hem payitahtın bir ilim merkezi haline dönüşmesine büyük katkıda bulunmuşlar hem de coğrafi çalışmalara zemin hazırlamışlardır.

Kadıızâde'nin Osmanlı medreselerinde orta seviyeli ders kitabı olarak da okutulan eseri *Şerhu'l-mulahhas fî ilmi'l-hey'e* ile Ali Kuşçu'nun Farsça olarak

kaleme aldığı astronomi eseri *Risâle fî'l-hey'e* ile Uluğ Bey'in *Zic'*ine⁴ yaptığı şerh başta olmak üzere kaleme aldıkları pek çok eser sonraki müelliflere tesir etmiş, böylece Semerkant mektebi Osmanlı coğrafyacılığının teşekkülüne önemli katkılarda bulunmuştur.⁵

Osmanlı coğrafyacılığının takip edilebileceği bir kanal olarak astronomi çalışmaları ilk sırada gelir. İstanbul'daki ilk rasathane de bunun sonucudur.

B. Arap-İslâm Coğrafyacıları

Bir yandan Semerkant mektebinin Osmanlı coğrafyacılarına tesirini görürken diğer yandan Arap-İslâm coğrafyacılarının tesirlerini görmekteyiz. İlk Osmanlı coğrafya eserlerinde bu ekolün büyük bir etkisi söz konusudur.

Bu tesir ilk olarak erken dönem eserlerinde açık bir şekilde görülmektedir. Coğrafi bilginin daha sınırlı olduğu, kozmoğrafya ve astronomiye dair bilgilerin çokça yer aldığı bu ilk dönem eserlerde gökler ve ona dair her şey (dinî bilgiler, mitolojik bilgiler, efsaneler, harikuladelikler vs.) yer almaktadır. Daha çok İslâm coğrafyacılarının eserlerinin tercümesi ve bu tercümeye ek olarak müellifin coğrafyaya dair bilgi birikimine bağlı olarak özgün bilgiler ile Osmanlı fetihlerine dair malumatın yer aldığı bu minvaldeki eserlerin tarihsel olarak en eskisi Ali b. Abdurrahman'ın Türkçe olarak kaleme aldığı *Acâibu'l-mahlûkât*'ıdır.

İslâm coğrafyacılığı ekolünde acâib ve garâib olarak adlandırılan eserlerin sayısı oldukça fazladır. Bu eserlerin ortak özelliği ise coğrafi bilginin yanı sıra mitolojik, efsanevi ve acâib yani harika, görülmemiş garip şeyler vb. bilgiler de ihtiva etmeleridir. Coğrafyaya dair bilgiler bu eserlerde bazen kısmî bazen de geniş bir yer kaplamaktadır.

Acâib ve garâib geleneğinin geçmişi esasen Yunanlılara kadar gitmektedir. Efsanevî krallar, tanrılar, acâiblikler Yunan destanları ile coğrafya eserlerinde kendine sıkça yer bulmuştur. Birçok yazılı kaynakta bu acâiblikler yer almaktadır.

4 Zic, aslen Farsça bir kelime olup kelime anlamı iplik, tel, kırı, paralel ipler dizisi anlamına gelmektedir. Sözlüklerde terim anlamı olarak yıldızların yerlerini ve dolaşmalarını göstermek için hazırlanmış cetvellere denir. İslâm bilim tarihi literatüründe gözlemler sonucu elde edilen verilerle oluşan astronomi cetvellerine zic denilmektedir. Astronomi alanında yapılan gözlemlerin sonuçlarının tablolar halinde yer aldığı zicler İslâm medeniyetinde oldukça meşhurdur. IX. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında 200'ü aşkın zic yazıldığı tahmin edilmektedir. Ancak bunların birçoğu günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan zicler arasında en meşhurlarından bazıları Zicü'l-Hârizmi, Zic-i İlâhî ve Zic-i Uluğ Bey'dir. Bkz. Yavuz Unat, "Zic", *DİA*, 2013, c. 44, s. 397-398; Yavuz Unat, "Zic-i Uluğ Bey", *DİA*, 2013, c. 44, s. 400-401.

5 İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Felsefe-Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik-Astronomi okulu", *Divân İlmi Araştırmalar Dergisi*, İstanbul, 2003/1, sy. 14, s. 1-66; İhsan Fazlıoğlu, *Nazarî Ufuk: İslâm-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Zihin Penceresi*, İstanbul: Papersense Yayınları, 2017.

Yine Ortaçağ Avrupa'sında bu acâib ve garâib tarzı eserlerin varlığı da oldukça fazladır.⁶ Bazı araştırmacılar bu tarz doğaüstü olayları ve varlıkları ele alan eserlerin ilkinin Balinas'ın (Plinus) kaleminden çıktığını ifade eder. Eserin başkahramanı Apollonios'un I. yüzyılda Mısır ve Hindistan'a yaptığı geziler, efsanevi ve gerçekdışı bir sunumla aktarılmaktadır.⁷ III. yüzyılda yaşamış XIV. yüzyıla kadar Avrupa coğrafyacılığını etkileyen Julius Solinus'un *Harikalar Galerisi (Collectanea Rerum Memorabillium)* adlı eserinde dört gözlü insanlar, köpek kadar büyük karıncalar, tek ve geniş bacaklı insanlar gibi acâibliklere yani olağanüstülüklerle yer verilmektedir. Bu noktada Cosmas'ın *Topographia Christiana* adlı eserini belirtmek gerekir. Coğrafyayı Hristiyan inancı üzerinden okuyan Cosmas dünyanın Akdeniz, İran, Arap ve Hazar denizleri ile körfezlerini barındırdığını, yeryüzünün okyanuslarla çevrili olduğunu ve bu okyanusların ötesinde de (Terra ultra Oceanum) insanın Tufan'dan önce yaşadığı bölgelerle Hz. Âdem'in cennetinin bulunduğunu iddia etmekteydi. Hristiyan temelli bu coğrafi bakış o kadar hakikatten uzaklaşmıştı ki eserde Asya'nın ortasında, Müslümanlara karşı zafer kazanan ve Hristiyan dünyasını koruyan Prester John isminde bir rahip-kralın liderliğinde mitolojik bir krallık olduğu düşüncesi hâkimdi.⁸

İslâm coğrafyacılarının acâib ve garâib eserleri ile Avrupalı eş değer eserler arasındaki en temel fark, Müslüman coğrafyacıların hakikat ile bağlarının devam ediyor olması, gerçek dünya ile bağlarını koparmamış olmaları ve Avrupa'da olmayan kartografik çalışmalar ile seyyahların gözlemleriyle çok önemli mekânsal bilgileri toplayarak kaydettikleri kitaplar üretmiş olmasıdır.⁹

Arap-İslâm coğrafyacılarının Türk-İslâm coğrafyacıları üzerindeki diğer tesirleri ise, büldân, memâlik ve mesâlik türü eserler ile haritalardır. Bunlara dair detaylar ileride ele alınacaktır.

6 Kadim dönemden Ortaçağ'a sirayet eden bu acâib ve garâib hikâyelerin ilk çıkış kaynağı Yunan efsaneleri olarak görülebilir. Bir insana ait olamayacak ölçüde olağanüstü özellikler ve harikulade güçlerle tanrılaştırılan hükümdarlar, kadın ve erkekler, garip canavarlara dair hikâyelerin günümüz post-modern dünyasına kadar devam edegeldiği bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Hatta günümüz edebî ve tarihî eserlerin en çok satanları bu olağanüstü, acâib ve garâib mahlûk ve hikâyelerle dolu olup, bu hikâyeler teknolojinin tanıdığı üstün imkânlarla ses ve görüntü eşliğinde sinema ve televizyon vasıtasıyla milyarlarca servis edilmekte ve hiç garipsenmeden izlenip benimsenmektedir.

7 İhsanoğlu ve Şeşen, *Osmanlı Coğrafya Literatür Tarihi I*, s.3

8 Ahmet Davutoğlu, "Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü: Medeniyetlerarası Etkileşim Açısından Dünya Tarihi ve Osmanlı", *Divan Dergisi*, 1999, s. 40-41.

9 Bu husustaki kaynaklar için ve Osmanlı coğrafyacılığına dair diğer çalışmaların belli çerçevelerde karşılaştırması için bkz. Nazan Karakaş Özü, "Osmanlı Coğrafya Tarihi Literatürüne Eleştirel Bir Bakış", *Bilim Tarihi ve Felsefesi* içinde, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 69-99.

C. Avrupalı Coğrafyacılar

Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra payitahtta oluşan ilim ortamında Avrupalı bilim adamlarının da varlığına şahitlik ediyoruz. Özellikle Fatih'in coğrafya ve haritaya merakı, bu merakın bir neticesi olarak Batlamyus'un eserinin Arapça'ya çevrilmesini talep etmesi, bu görevi Georgios Amirutzes'e vermesi ve bunun neticesinde biri haritalar ve metin diğeri sadece metinden oluşan iki nüshanın ortaya çıkması Batılı kaynakların Osmanlı coğrafyacılığına etkisine ilk örnek olarak gösterilebilir.

Fakat Avrupalı coğrafyacıların asıl önemli etkisi, coğrafi keşiflerin neticesinde ulaşılan yeni dünyalara dair Osmanlı haritacılığına aktarılan bilgiler olmuştur. XVII. yüzyılda Kâtib Çelebi'nin ikinci *Cihânnümâ* telifi ile birlikte Avrupa kaynaklı yeni coğrafi eserlerin ve atlasların Osmanlı coğrafyacıları tarafından daha yoğun kullanılmasına tanıklık ediyoruz. Avrupa'da coğrafi bilginin değişimi keşiflere bağlı olarak gelişmiştir. XVI. yüzyıl Avrupasında coğrafyacılık hâlâ antik dönemdeki örneklerin benzerlerini üretiyordu. Ancak haritacılık noktasında Rönesans ile önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu yüzyılda yeni bilgilere, keşiflere ve dünya haritalarına eserlerinde yer veren iki önemli coğrafyacı olan Gerhard Mercator¹⁰ (1512-1594) ve Abraham Ortelius'un (1527-1598) eserleri yarım yüzyıl sonra Osmanlı dünyasına Kâtib Çelebi ve Mehmed İhlâsî vasıtasıyla taşınmıştır. Öncesinde ise coğrafi keşifler neticesinde ortaya çıkan yeni dünyaya dair bilgi ve haritalar yakından takip edilmiş olup başta Pîrî Reis ve Mehmed Suudî olmak üzere XVI. yüzyıl Osmanlı coğrafyacıları tarafından kullanılmıştır.

II. Coğrafi Bilginin Merkezi: İstanbul

Fetih öncesi ve sonrası İstanbul'daki ilim ortamı ve bu ortamda Coğrafya ilminin yeri Arap-İslâm kaynaklarının tercümesi, Semerkant Mektebi'nin tesiriyle üretilen eserler ve Batlamyus'un eserinin tercümesi gibi önemli çalışmalarla bilinmektedir. Ancak İstanbul, Türklerin coğrafi yolculuğunun veya göçerliğinin yerleşik hayata geçişinin sembolü olarak da değerlendirilmektedir. Her şey artık bu yeni payitahta göre düzenlenmektedir, bilgi buraya akmaktadır. Kadim bilgilerden beslenen ama aynı zamanda yeni bilgi de üreten bir merkez olan İstanbul, bilginin dolaşımının en yoğun yaşadığı yer olarak coğrafi eserlerin ortaya çıkışının da merkezi olmuştur.

Osmanlı öncesi İstanbul'da var olan Roma'nın birikimi ile Grek kültür ve bilimi kısmi ölçüde artık Osmanlı'nın elinde olup İslâm medeniyetinin birikimi ile yeni bir ilim ortamı oluşmasına vesile olmuştur. Fethin ardından İtalya'ya gidenler olduğu gibi, İstanbul'da kalıp yeni bir ilim dünyasının oluşumuna etki

10 Mercator, Avrupalılar tarafından iyi bilinen coğrafyalara yeni bakış açısı ve yeni bilgiler eşliğinde bakarken, kutuplar, Afrika ve Asya'ya dair bilgilere kendi fantezilerini karıştırmış ve buralara dair eski haritalara müracaat etmiştir.

eden ilim ehli de bu gelişime katkı sağlamışlardır. Fatih'in teşvik ve himayesi ile İstanbul, XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyıl boyunca Altınorda, İspanya, Kuzey Afrika, Türkistan, İran, Hindistan ve Avrupa'dan çeşitli nedenlerle göç eden pek çok bilgin ve sanatkâra eserlerini rahatlıkla üretebilecekleri yeni bir güvenli ortam sunmuştur. Semerkant matematik-astronomi okulunun birinci ve ikinci kuşak mensupları ile Safevî yönetimi tarafından uzaklaştırılan Sünnî âlimler, İspanya'dan İstanbul'a sığınan Müslüman ve Yahudi kökenli bilginler İstanbul'daki bu yeni ilim ortamının cazibesine dâhil olmuşlardır.¹¹

Fetihten sonra hem ilim merkezi olması hem de payitaht olması hasebiyle birçok coğrafyacı burada ilim görmüş, eserlerini bu ilim ortamında ve bilginin en yaygın olduğu çerçevede, kütüphanelerden de istifade ederek eserini kaleme almıştır. Müslim ve gayr-i Müslim dünyanın farklı coğrafyalarından İstanbul'a gelen seyyahların, tüccarların, devlet görevlilerin birikim ve gözlemleri de bu şehrin içinde yaşayan ilim ehli için bir öğrenme kaynağı olmuştur.

III. Türk-İslâm Coğrafyacıları ve Eserleri (Başlangıcından XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar)

Türk-İslâm coğrafyacıları farklı türde eserler vermişlerdir. Seyahatnâmeden haritaya, derlemeden özgün yapılara bu eserler, Türk-İslâm coğrafyacılarının dünya algısına, kaynaklarına ve bilgilerine ışık tutmak için önemlidir. Bu kapsamda başlangıcından XVI. yüzyıla kadar Türk-İslâm coğrafyacılarının, kısa hayatlarına, dünya algılarına ve eserlerinin mahiyetine dair bilgiler aktaracağız.

Türklerin coğrafyaya dair ilk eserlerinden biri Kaşgarlı Mahmud'un (El Kaşgari), 1072-1074 yılları arasında kaleme aldığı *Dîvânü Lûgati't-Türk*'tür. Eserde yer alan dünya haritası bir Müslüman Türk tarafından çizilmiş, bilinen ilk haritadır. Ali Emîrî tarafından bir sahaftan alınan ve kendi adını taşıyan kütüphanede dünyadaki tek yazma *Dîvânü Lûgati't-Türk* olarak günümüze erişen bu eserde, XI. yüzyıl Türk dünyasına ait coğrafi bilgiler de yer almaktadır. Bu çerçevede pek çok bilime dair yazılı kaynağın ilki olarak işaret edilen *Dîvânü Lûgati't-Türk*, içinde yer alan coğrafi malumat nedeniyle Türk-İslâm coğrafyacılığının ilk eseri olarak da kabul edilebilir.

Kaşgarlı Mahmud'un dünya haritasının merkezinde Karahan hükümdarlarının oturduğu Balasagun kenti yer almaktadır. Haritada Türklerin hâkimiyetinde olan dağlar, çöller, dereler, sular ve göller belirtilmiştir. Ayrıca Türk boylarına komşu bölgeler de gösterilmiştir. Doğu Avrupa, Batı Avrupa, Habeşistan, Hind, Sind, Çin ve Japonya'nın yer aldığı haritada birçok Türk kenti ismiyle birlikte yer almaktadır. Merkezinde Türk coğrafyası olması hasebiyle haritanın bu kısımları

11 İhsan Fazlıoğlu, *Nazari Ufuk*, s. 13-44; Abdurrahman Atçıl, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, çev. Gürzat Kami, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019, 44-47, 73-78.

en doğru ve isabetli bilgilerin yer aldığı bölümlerdir. Diğer bölgelere dair birçok hata söz konusudur. İslâm dünyasında yaygın olan dairesel formu kullanan Kaşgarlı Mahmud, haritanın üzerinde denizler için yeşil, nehirler için boz, dağlar için kırmızı, kumluklar ve kentler için sarı renk kullandığını not düşmüştür.¹²

Anadolu'nun Türk-İslâm coğrafyası olma sürecine büyük katkı sağlayan Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinden günümüze coğrafyacılık ve haritacılık açısından herhangi bir eser ulaşmamıştır. Bunda iç karışıklıklar, Moğol istilalarının önemli etkisi olduğu söylenebilir.

X. ve XI. yüzyıl Türk-İslâm coğrafyası olarak Bîrûnî, tam adıyla Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî ise 973 yılında Harezm'de dünyaya gelmiştir. Batı dillerinde Alberuni veya Üstad Aliboron olarak anılmakta olup Türk ve İslâm dünyasında ise Bîrûnî olarak meşhur olmuştur. Bîrûnî astronomi, matematik, fizik, tıp, coğrafya, tarih ve dinler tarihi gibi birçok ilim dalında eserleri olan dünya tarihinin en çok bilinen ilim ehlinde biri olup Türk-İslâm dünyasının yetiştirdiği en önemli bilgilerin başında gelir.

22 yaşında dönemin kargaşalı ortamından dolayı Harezm'i terk etmek zorunda kalan Bîrûnî kısa süre Rey şehrinde kalsa da ilim noktasında gerekli ortamı bulamadığından Cürcan'a yerleşip hükümdar Veşgmir'e sığınmıştır. 30 yaşında Harezm'e dönmüş burada İbn Sînâ ile tanışmıştır. Gazneli Mahmud'un Harezm'i ele geçirdiği 1017 yılında kadar burada kalan Bîrûnî bundan sonranın hayatının sonuna kadar Gaznelilerin himayesinde yaşamıştır. Eserlerinin önemli bir kısmını bu dönemde telif etmiştir.

Bîrûnî'nin çok sayıda eseri arasında ansiklopedik bir astronomi ve coğrafi mahiyetinde olan *el-Kânûnû'l-Mes'udî*'si coğrafyanın yanı sıra trigonometriden kronolojiye oldukça farklı konularda mühim bilgileri içeren önemli bir eserdir. Bîrûnî bu eserini H. 421/M. 1030 yılında Gazne Hükümdarı Sultan Mesud'a ithaf etmiştir. *Kânûnû'l-Mes'udî*, 11 kısımdan oluşmaktadır. Bîrûnî bu kısımları "makale" olarak adlandırmaktadır. Her makale ise "bâb"lardan oluşmaktadır. 11 makalenin içerisinde toplam 142 bâb bulunmaktadır. Bazı bâbların altında ise fasıllar yer almaktadır. Eserde, dünyanın yuvarlak oluşu, yeryüzü şekilleri, dört unsur (hava, su, toprak ve ateş), yeryüzünün ölçümü ile enlem ve boylamların mahiyeti, Çin'den Avrupa'ya meskûn yerler, okyanuslar ve denizler hakkında bilgiler yer almaktadır. Yeryüzündeki birçok şehrin enlem ve boylamı (matematiksel konumu) detaylı bir

12 Mustafa S. Kaçalın, "Dîvânü Lugâti't-Türk", *DİA*, 1994, c. 9, s. 446-449; Ömer Faruk Akün, "Kaşgarlı Mahmud", *DİA*, 2002, c. 25, s. 9-15. Eserin tam metni için bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara: Türk Dil Kurumu (TDK), 2008; Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugât-it-Türk: Türk dili divanı*, çev. Fuat Bozkurt, Konya: Eğitim Yayınevi, 2012. İngilizce çevirisi için bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Compendium of the Turkic dialects: (diwan lugat at-Turk)*, çev. James Kelly, Robert Dankoff, Cambridge: Harvard University, 1982.

şekilde aktarılmaktadır. Osmanlı coğrafyacıları şehirler hakkında bilgi verirken enlem ve boylam için bu esere de müracaat etmişlerdir.¹³

İlk Osmanlı coğrafyacılarını en çok etkileyen acâibü'l-mahlûkât ve garâibü'l-mevcûdât geleneği, üzerinde sıkça konuşulan ve değerlendirme yapılan bir coğrafi ekoldür. Osmanlı coğrafyacıları genellikle Tûsî ve Kazvî'nin *Acâibü'l-mahlûkât* eserlerinden tercümeler yapmışlardır. Ali b. Abdurrahman dışında (1362 veya sonrası), ismi bilinmeyen¹⁴ bir müellife ait ikinci tercüme (1413-1421), Yazıcıoğlu Ahmed Bîcân'a ait üçüncü tercüme (1453), Sürûrî'ye ait dördüncü tercüme (1562), Sürûrî'nin bıraktığı yerden tercümeyle devam eden Rodosizâde'ye ait beşinci tercüme (1685 yılında IV. Mehmed'e sunmuş), Gınâyî'ye atfedilen altıncı tercüme, Hüseyin b. Mehmed b. Mustafa'ya ait yedinci tercüme (1697) ve Rodosizâde'ye ait sekizinci tercüme (1701) Osmanlı coğrafyacılığındaki acâib ve garâyib geleneğinin örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu geleneğe duyulan ilgi 18. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Bu tercümelerin önemli bir kısmının padişah ve padişah ailesi mensupları için yapılmış olması veya onlara sunulması, coğrafyaya dair Osmanlı sarayının ilgisinin bir göstergesidir.¹⁵

Acâibü'l-mahlûkât türü eserlerin mahiyetinin daha iyi anlaşılabilir olması için, tıpkıbasımı yapılan Süleymaniye Kütüphanesi Nuri Arlasez nr. 128'de kayıtlı Tûsî'nin eserinden yapılmış tercümenin başlıklarını ele alacağız. Bu tercümede “rükün” adıyla 10 başlık bulunmaktadır. Bu başlıklar eserin başlarında toplu bir şekilde sıralanmıştır. Sırasıyla, Göklerdeki acâibler (birinci rükün/20b-53a arası varaklar), Ateş, Hava, Gök gürültüsü ve Güneş'teki acâibler (ikinci rükün/53b-65a) ile yer, su ve denizlerdeki acâibler ile yeryüzündeki önemli denizler, nehirler ve dağlar (üçüncü rükün/65a-113a) anlatıldıktan sonra yeryüzündeki şehirlere dair bilgiler verilmektedir (dördüncü rükün/113a-195a). Ardından ağaçlar ve otlar (beşinci rükün/199b-214b), kazılmış suretler (altıncı rükün), Âdem'in yaradılışı ve peygamberlerin hayatı (yedinci rükün), cin ve şeytanların tılsımları (sekizinci

13 Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *el-Kânûnû'l-Mes'udî*, tash. Abdülkerim Sami Cündi, Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, Beyrut-Lübnan, 2002, c. 1, s. 11; Ebû Reyhan el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âşâr el-Bâkiye)*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yay., 2011, s. 9; Günay Tümer, “Bîrûnî”, *DİA*, 1992, c. 6, s. 206. Cevat İzgi, “el-Kânûnû'l-Mes'udî”, *DİA*, 2001, c. 24, s. 337.

14 Rükneddin Ahmed adlı birinin bunu tercüme ettiği söylene de Günay Kut, bu eserde geçen Rükneddin'in dinin direği anlamında kullanıldığını belirtir.

15 “Acâibü'l-büldân”, “Acâibü'l-Hind”, “Acâibü'l-mahlûkât” Kitâbü'l-Muğrib, Tuhfetü'l-acâib ve Turfetü'l-garâyib, Tuhfetü'l-garâyib, Acâibü'l-mahlûkât ve garâibü'l-mevcûdât” gibi isimlerle anılan bu tarz eserlere dair detaylı bilgi için bkz. *Acâyibu'l-mahlûkât ve garâyibü'l-mevcûdât (inceleme-tıpkıbasım)*, haz. Günay Kut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2012, s. 9-35; Günay Kut, “Acâibü'l-Mahlûkât” *DİA*, 1988, c. 1, s. 315-317; Günay Kut, “Türk Edebiyatı'nda 'Acâib al-Mahlukat Tercümeleri Üzerine”, *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, c. II/1, İstanbul, 1985, s. 185-188.

rükün)¹⁶, büyük küçük kuşların özellikleri (dokuzuncu rükün/305a-321a) ve kara ve denizlerdeki canavarlar, yırtıcı hayvalar ve haşaratın acâibleri (onuncu rükün/331a-402b) anlatılmaktadır. Bu tercümenin en kapsamlı rükün şehrilerin anlatıldığı dördüncü rükündür. İsim sırasına göre tertip edilmiş şehirlere dair bilgilerde acâibliklere de yer verilmiştir.¹⁷

Ahmed Bîcân'ın Kur'an ve hadislerdeki menkıbelere de sıkça yer verdiği *Dürr-i meknûn* adlı eseri,¹⁸ II. Murad için yapılan İbnü'l-Verdi'nin *Harîdetü'l-acâib tercümesi*, Mustafa Âlî Efendi'nin küçük risalesi *Mir'atü'l-avâlim*, II. Osman'a takdim edilen Bursa'lı Hüsameddin'in *Mir'at-ı kâinât ve acâibü'l-mahlûkât* adlı eserleri de bu çerçevede değerlendirilen diğer kitaplardır.

Coğrafi eserler kapsamında seyahatnâmelerin önemli bir yeri vardır. Gıyaseddin Nakkaş'ın 1422 yılında Farsça olarak yazdığı, *Hıtay Sefaretnamesi* diğer bilinen ismiyle *Acâibü'l-Letaif*,¹⁹ bir coğrafi eser niteliğinin yanı sıra Türk Edebiyatının bilinen en eski gezi kitabı ve ilk sefaretnamesi olarak da kabul edilmektedir. Gıyaseddin Nakkaş, Timur'un oğlu Mirza Şahruh tarafından 1419 yılında Çin İmparatorluğu'na elçi olarak gönderilen heyetin içinde yer almış²⁰, Herat'a döndükten üç yıl sonra ise izlenimlerini kaleme almıştır. Gıyaseddin Nakkaş, eserin ilk kısmında, iki yıl on ay beş gün süren bu seyahatte (görev sürecinde), Herat'tan yola çıkış gününden dönüş gününe kadar gördüğü her şeyi gün be gün kaydettiğini ifade etmektedir. Bu süre içerisinde uğradığı şehirlerdeki iklim, mimarî yapılar, dinî ve sosyal hayatlar, günlük yaşantılar, ticaret, bitki örtüsü, hayvan türleri ile şehirler arasındaki mesafeler ve yollara dair bilgiler vermektedir. Sefaretnamesindeki bilgiler ve anlatıma göre Gıyaseddin Nakkaş'ı en çok etkileyen unsurların başında şehirlerdeki büyük mimarî yapılar, heykeller, sanat eserleri²¹ ve tasvirlerin geldiği görülmektedir. Sefaretnâmenin en kapsamlı kısmını imparatorun sarayına dair verdiği bilgiler ve elçi olarak kabul edildiği günlerde yaşananlar oluşturmaktadır. Türk illerinde görmediği büyüklükte ve ihtişamda bir ülke ile tanışıklığın etkilerini yazdıklarında müşahade etmekteyiz. Eser, Osmanlı İmparatorluğunda başta Kâtib Çelebi olmak üzere birçok ilim ehlinin ilgisine mazhar olmuş, 1727

16 Altı, yedi ve sekizinci rükünler 214b-305a arası varaklarda yer almaktadır.

17 *Acâyibu'l-mahlûkât ve garâyibu'l-mevcûdât (inceleme-tıpkıbasım)*, s. 17-23.

18 Ahmed Bican Yazıcıoğlu, *Dürr-i Mecnun Saklı İnciler*, haz. Necdet Sakaoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

19 Betül Mutlu, "15. Yüzyılda Hıtay'da Bir Timurlu Sefir: Gıyaseddin Nakkaş'ın Hıtay Gözlemleri" *Folklor/Edebiyat Dergisi*, 2011, sy. 67, s. 125-136; Muhaddere N. Özerdim, *Acâib-ül-Letaif (Hıtay Sefaretnamesi) ile Çin Kaynakları Arasında İlgî*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1950. Eser için bkz. Gıyaseddin Nakkaş, *Hıtay Sefaretnâmesi*, haz. Betül Mutlu, Ankara: TTK, 2013.

20 Gıyaseddin Nakkaş, Şahruh'un oğlu Herat Valisi Baysungur Mirza tarafından heyete dâhil edilmiştir.

21 İmparatorluk sarayındaki tasvirlerden, çini ve mobilyalardan ve heykellerden o kadar etkilenmiştir ki Horasandaki bütün ustaların bir araya gelmeleri halinde bile bunları yapamayacağını ifade etmektedir.

yılında, padişah III. Ahmet zamanında Damat İbrahim Paşa'nın emriyle Küçük Çelebizâde İsmail Asım Efendi tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir²².

Gıyaseddin Nakkaş'ın eserini telif etmesinden yaklaşık bir asır sonra Çin'e dair bir başka seyahatnâme'ye denk gelmekteyiz. Orta Asya'da²³ bir tüccar olarak hayatını idame ettiren Ali Ekber Hitayî, 1506-1508 yılları arasında tıpkı Gıyaseddin Nakkaş gibi elçilik heyeti²⁴ içinde yer alarak gittiği Çin bölgesine ve yolculuğuna dair izlenimlerini 1516 yılında, *Kânûnnâme-i Hitâ ve Hotan ve Çin ve Mâçîn*²⁵ adlı eserinde Farsça olarak kaleme almıştır.²⁶ Hitayî, eserinde Çin kaynakları ve öncesinde bu bölgeye dair yazılmış İslâm coğrafya eserlerinden de yararlanmıştır. Eser, coğrafyadan edebiyata, sanattan idareye, inançtan mimariye birçok farklı alanda bilgileri ihtiva etmektedir. Çin'in sınırları, şehirleri, iklimi ve coğrafi yapısı, Çin seddi ve Doğu Türkistan'a dair malumat paylaşmaktadır. Eserin Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'a sunulmuş olması her iki hükümdarın da doğuya dair ilgisinin bir göstergesidir. Bu hükümdarların ve Osmanlıların Hindistan ve Çin bölgelerine ilgi duymasının kökeninde burada Müslüman nüfusun varlığının da etkisi söz konusudur.²⁷ Çin bölgesine dair bilgileri ihtiva

22 Eserin Küçük Çelebizâde İsmail Asım Efendi tarafından Türkçe'ye çevrilmiş nüshası Ali Emiri tarafından Yanya ve İşkodra'da Maliye müfettişi olarak bulunduğu sırada İşkodra, Akçahisar kasabasında bulunmuş ve *Acaib-ül-letaif İsimli Hitay Sefaretnamesi: Nevadir-i Eslaf Külliyesi*, künyesi ile İstanbul'da 1331 yılında Kader matbaasında basılmıştır. Ali Emiri'nin bu baskısının ise günümüz Türkçe'sine Muhaddere N. Özerdim tarafından çevirisi yapılmıştır Bkz. Muhaddere N. Özerdim, "Acaib-ül-Letaif (Hitay Sefaretnâmesi) ile Çin Kaynakları Arasında İlgî", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. IV, sy. 2, 1946, s. 153-250. Muhaddere N. Özerdim bu çeviriyi yaparken Fuat Köprülü'nün Ali Emiri tarafından yapılan baskı ile ilgili tenkidinden de (Fuat Köprülü bu baskıyı Halis Efendi nüshası ile karşılaştırarak birçok yanlış tespit etmiştir.) yararlanmıştır. Tenkit için bkz. Fuat Köprülü: "Hoca Gıyaseddin, Acâibü'l-Letâif, Mütercim: Çelebizâde Âsım, Naşiri: Ali Emiri- 47 sahife, İstanbul, 1331", *Millî Tettebular Mecmuası, Kitabiyat Tenkidleri*, c. II, sy. 5, İstanbul, 1331, s. 351-368.

23 Maveraünnehir veya Horasan bölgesinde yaşadığı tahmin edilmektedir.

24 Ali Ekber Hitayî'nin hayatına dair fazla bir bilgiye sahip olmadığımız gibi, elçilik heyeti içinde neden yer aldığına dair kaynaklarda herhangi bir bulgu yer almamaktadır. Ancak bu heyete dâhil edildiğine göre dönemin önemli eşrafından biri olduğu varsayılabilir.

25 Hitâ, Çin'in en büyük ikinci nehri olan Sarı Nehir (Altın Nehir) ile Çin Seddi arasındaki bölgeyi; Hoten, Doğu Türkistan bölgesini; Çin ve Mâçîn ise Çin'in geri kalan bölgelerini ifade etmektedir.

26 Gıyaseddin Nakkaş ve Ali Ekber Hitayî'nin eserlerini Farsça olarak kaleme alması dönemin yaygın olarak kullanılan dilleri arasında Farsça'nın da önemli bir yere sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Farklı ilim dallarında da Farsça kaleme alınan eserler mevcuttur. Arapça ve Farsça yazılan eserlerin birçoğunun sonraki yıllarda Türkçe'ye çevirileri yapılmıştır.

27 Pinar Emiralioğlu, *Cognizance of the Ottoman World: visual and textual representations in the sixteenth-century Ottoman Empire (1514-1596)*, 2006, Doktora Tezi, The University of Chicago, s. 181-185. Ayrıca bkz. Pinar Emiralioğlu, *Geographical knowledge and imperial culture in the early modern Ottoman Empire (Transculturalisms, 1400-1700)*, Surrey Ashgate, 2014.

etmesi açısından önemli bir eserdir. Ancak eserin özgün bir eser olup olmadığına dair tartışmalar söz konusudur. Ali Ekber Hıtaî'nin en çok istifade ettiği eserler arasında Hoca Gıyaseddin Nakkaş'ın *Hıtay Sefaretnamesi* yer almaktadır. Dolaşısıyla bazı araştırmacılar kendisinin Çin'e dahi gitmediğini de ileri sürmüşlerdir ki bu gerçeklikle bağdaşmayan bir iddiadır.²⁸

Hayatına dair bilginin sadece kaleme aldığı eser ve yaptığı vazife ile sınırlı olduğu Seyfi Çelebi, XV. ve XVI. yüzyıllarda Asya, Çin ve Hindistan'da hüküm süren Türk yöneticilere dair, bu konuda yazılmış eserlerden farklı olarak Türkçe olarak kaleme aldığı *Kitâb-ı tevârihi pâdişâhân-ı vilâyet-i Hind ve Hıtây ve Keşmîr ve vilâyet-i Acem ve Kaşgar ve Kalmak ve Çîn ve sayir pâdişâhân-ı pişin ez-evlâd-ı Çengîz Han ve Hâkân ve Fagfûr ve pâdişâhân-ı Hindustân* adlı eseri seyahatnâme tarzında bir tarih coğrafya kitabıdır. XIX. yüzyılda keşfedilen eser, ele aldığı coğrafyalara dair diğer kaynaklarca doğrulanan tarihi bilgilerin yanı sıra o bölgelerin sosyal, ekonomik ve etnografik bilgilerini de ihtiva etmektedir.

Yavuz Sultan Selim Camii muvakkiti olarak bilinen Mustafa b. Ali el-Muvakkît²⁹, XVI. yüzyılın önemli astronom ve coğrafyacılarından. 1560 yılında müneccimbaşı olarak atandığı görevi ölümüne kadar devam ettirmiş kendisinden sonra bu göreve ünlü astronom Takîyüddîn Efendi atanmıştır. Eserlerinin önemli bir kısmını Türkçe olarak kaleme almış ve Türkçe'nin bilim dili olarak yaygınlaşması için gayret göstermiştir.

1525 yılında kaleme aldığı *l'lâmü'l-ibâd fî a'lâmi'l-bilâd* adlı coğrafya eseri, 100 şehrin İstanbul'a olan kuş uçuşu uzaklıklarını, coğrafi konumlarını yani enlem ve boylamlarını, kible sapmalarını, Güneş'in doğuş ve batış dereceleri ile eserde geçen 100 şehrin en uzun ve en kısa günlerini aktaran küçük bir risale mahiyetindedir. Mustafa b. Ali eserinde Osmanlı payitahtı İstanbul'u dünyanın merkezi olarak görüp bu şehirlerin İstanbul ile olan mesafelerini belirtmiştir. Bu hususta eserin mukaddime kısmında dünyada var olan şehirlerin İstanbul ile mesafelerinin kaç günlük veya aylık olduğunun halk arasında hep merak konusu olduğunu ve bu konudaki bilgilerin de genellikle az ve eksik olduğunu, bu amaçla yedi iklimde var olan yüz şehri seçip bunların İstanbul ile doğru çizgi takdiri (kuş uçuşu) olan mesafelerini kaleme aldığını ifade eder. Eser, dönemin sultanı Kanunî'ye takdim edilmiş, oldukça rağbet görmüş ve günümüze ulaşmıştır. Sadece İstanbul kütüphanelerinde otuzu aşkın nüshası yer almaktadır. Eserde öncelikle enlem ve boylamlar hakkında bilgiler verilmiş ve iki şehrin enlem ve boylamlarının bilinmesi halinde aralarındaki mesafenin de ölçülebileceğini örneklerle belirtmiştir. Ardından Kible sapmasına örnek, Güneş'in doğuş ve batışına dair hesaplama, dünyanın kutup

28 Betül Mutlu, "a.g.m.", s. 125-126; Gottfried Hagen, *a.g.e.*, s. 72.

29 Birçok farklı isimle anılmaktadır. Tam ismi Mustafa İbn Ali el-Muvakkît el-Konstantîni el-Hanefî el-Rumî olarak bilinmektedir. Müslühüddin, Koca Saatçi, Sultan Selim Muvakkiti ve Selimî lakaplarıyla da anılır.

ve ekvator bölgesindeki gece gündüz ölçümlerini aktarıp eserin ana kısmı olan şehirlere dair veriler sunulmuştur. Bu 100 şehrin 23'ü Anadolu'dan diğerleri ise Fas'tan Çin'e kadar farklı bölgelerden seçilmiştir.³⁰

Mustafa b. Ali'nin bir diğer eseri ise astronomi, kozmoğrafya ve coğrafya bilgilerini içeren *Tuhfetü'z-zamân ve harîdetü'l-evân* adlı eseridir. Acâibü'l-mahlûkat tarzında kaleme alınan ve Mustafa b. Ali'nin en önemli ve hacimli çalışmalarından biri olan bu eserde müellif, Çağmînî'nin *Mûlahhâş fi'l-hey'e*, Kadızâde Rûmî'nin bu esere yaptığı şerh, Demîrî'nin *Hayâtü'l-hayevân* ve Zekeriyâ el-Kazvî'nin *Acâibü'l-mahlûkat*'ından yararlanmıştır. Bir mukaddime ve dört bölümden oluşan eser, geniş ölçüde Kazvî'n'den izler taşımakla birlikte ilk kısımda felekler, buranın ahvali ve dört unsur, ikinci kısımda yeryüzünün durumu, iklimler, yeryüzündeki dağlar, denizler, nehirler, adalar, kuyular ve bunlara dair acâib ve garâibler, üçüncü kısımda yedi iklimde yer alan veya iklim dışında kalan önemli şehirler (medâyin başlığı altında 152 şehre yer verilmiştir.) hakkında coğrafi bilgiler özellikle de *İlamu'l-ibâd* adlı eserine olduğu gibi vakitler, saatler ve şehirler arasındaki mesafeler, dördüncü kısımda ise zeval vakti hakkında bilgiler içermektedir.³¹

Coğrafi eserlerin içerisinde belli alanlarda özelleşmiş, ihtisaslaşmış eserlerin de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin sınırlarının genişlemesi, denizlerle tanışma ve denizlerdeki hâkimiyet mücadelesi bu alanda denizcilere, ticaret gemilerine ve donanmaya yol gösterici rehber ve kılavuz niteliğinde eserlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu eserlerin en önemlileri de bir birikim, gözlem ve tecrübe edilmişlik sonucunda denizciler eliyle ortaya çıkmış ve denizlerdeki seyahat, ticaret ve savaşların artmasıyla oldukça şöhret bulmuştur. XVI. yüzyılda Seydi Ali Reis (ö. 1562) ve Pîrî Reis (ö. 1554) bu mahiyette eserler kaleme almışlardır.

Pîrî Muhyiddin b. Hacı Mehmed (Pîrî Reis), Osmanlı'nın ilk deniz faaliyetlerinin de yoğun olduğu muhit olan Gelibolu'da dünyaya gelmiş, amcası ünlü denizci Kemal Reis'in yanında uzun zaman kalmış ve onunla birlikte korsanlık faaliyetlerine katılmıştır. Başta Venedik sahilleri olmak üzere Ege ve Akdeniz'in birçok sahilini görmüştür. Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmesiyle birlikte birçok seferde gemi kaptanı olarak görev almıştır. Pîrî Reis donanma ile Orta Akdeniz'den Tuna'ya, Hint Okyanusu'ndan (1547'de Hint Kaptanlığı görevine getirilmiştir) Batı Akdeniz'e birçok sefere katılmış, Osmanlı Devleti'nin en ihtişamlı devirlerine ve fetihlerine tanık olmuş ve büyük bir denizci olarak birikimini iki önemli eserde toplamıştır.

30 Bu eser Yavuz Unat tarafından bir makaleye konu edilmiş ve günümüz Türkçesi ile yayınlanmıştır. Ayrıca Unat makalede eserde geçen verileri tablolarla ve günümüz değerleriyle karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Bkz. Yavuz Unat, "Mustafa İbn Ali el Muvakkât ve l'Îlâm el İbâd fî A'lâm el Bilâd (Şehirler Âleminde Mesafelerin Bildirimi) Adlı Risâlesi" *EJOS*, VII, 2004, sy. 10, Utrecht University, Utrecht, s. 1-48

31 İhsan Fazlıoğlu, "Mustafa b. Ali", *DİA*, 2006, c. 31, s. 287, 288.

Pîrî Reis'in şöhretinin kaynağı da denizdeki faaliyetleri ve görevlerinden ziyade çizdiği iki dünya haritası ve oldukça hacimli olan *Kitâb-ı Bahriyye* adlı eseridir.

1513 yılında Gelibolu'da çizdiği ilk dünya haritasından günümüze üçte birlik kısmı erişebilmiştir. Portolan³² geleneğine göre çizilmiş olan haritanın bu üçte birlik kısmında İspanya, Portekiz, Batı Afrika kıyıları ve Amerika kıtasının doğu kıyıları, yani Atlas Okyanusunun boydan boya iki kıyısı görülmektedir. 1926 yılında keşfedilen, 1931 yılında ise Leiden'de düzenlenen 18. Doğubilimleri Kongresi'nde Paul Kahle tarafından tüm dünyaya duyurulan bu harita günümüze erişmiş en eski tarihli dünya haritalarından biri olması hasebiyle dünya çapında bir üne sahip olup yerli yabancı birçok araştırmacının ilgisine mazhar olmuştur. Yabancı araştırmacıların Pîrî Reis'in haritasına ilgisinin en önemli nedenlerinden biri de Pîrî Reis'in Amerika kısmını Kristof Kolomb'un haritasından yararlanarak çizdiğini harita üzerine not etmesidir.³³ Çünkü Kolomb'un dört Amerika seferinde Amerika kıyılarını çizdiği ama bu haritaların hiçbirinin günümüze erişmediği bilinmektedir. Dolayısıyla Pîrî Reis'in haritası Kolomb'un haritasından önemli izleri taşımaktadır.

Pîrî Reis'in haritasında Amerika kıtasının kıyıları, kendisinden önce çizilmiş ve Amerika kıtasının yer aldığı ilk haritalar olan Juan de la Cosa'nın 1500, Contarini'nin 1506 ve Martin Waldseemüller'in 1507 tarihli dünya haritalarından daha doğru çizilmiştir. Haritanın kaynakları arasında Kolomb dışında Doğu ve Batı dünyasından kendisine ulaşan eski haritalar da yer almaktadır.

Pîrî Reis haritasında, tıpkı Avrupa'da ve İslâm dünyasında çizilen haritalar ve yazılan coğrafi eserlerde olduğu gibi kökleri ortaçağ acâib ve garâib literatürüne dayanan hayali ve egzotik öğeler de yer almaktadır. Bu öğeler, Ortaçağ'da hem Avrupa hem de İslâm dünyasında var olan öğelerdir. Haritanın Güney Amerika kısmında hayali hayvan tasvirleri de söz konusudur. Bunu hangi kaynaklardan yola çıkarak çizdiği ise günümüzde bilinmeyen bir bilgidir. Haritada kıyı şeridinde bulunan yerler ile adaların adları, keşif tarihleri ve efsaneleri hakkında bilgiler yer almaktadır.

Pîrî Reis ikinci haritasını 1528'de çizmiştir. Bu haritanın ise altıda biri (bazı araştırmacılara göre dörtte biri)³⁴ günümüze ulaşmıştır. Bu kısımda Atlas Okyanusu'nun kuzeyi, Kuzey ve Orta Amerika'yı kapsamaktadır. On değişik renkle çizilmiş ve boyanmış haritada ilk haritada yer alan bazı hayali adaların yer almadığı, Amerika kıyılarının daha isabetli çizilmesi Pîrî Reis'in ilk haritasından yola çıkarak daha yeni ve daha doğru bir harita çizme niyetinde olduğunu gösterebilir.

32 "Portolan haritaları; Karadeniz, Ege, Akdeniz ve Avrupa'nın Atlas Okyanusu kıyılarını gösteren deniz haritalarıdır.. Dikdörtgen şeklinde ve kuzey yönlü portolanlar, seyrüsefer hesabına (parakete) ve manyetik pusula denizciliğine dayanırlar." Bkz. Kemal Özdemir, *Osmanlı Haritaları*, Avea, 2008, s. 20-21.

33 Pîrî Reis haritasında tüm kaynaklarını ifade etmiştir.

34 Kemal Özdemir, *Osmanlı Haritaları*, s. 56.

Pîrî Reis ilk haritasını 1513'te Kahire'de Yavuz'a, ikinci haritasını ise 1528'de Kanuni'ye sunmuştur. Osmanlı coğrafyacılarının ve yöneticilerinin yeni keşifleri yakından takip ettikleri ve haberdar oldukları görülmektedir.

Pîrî Reis'in haritaları kadar ünlü diğer bir eseri de *Kitâb-ı Bahriyye*'sidir. Hem Osmanlı coğrafyacılığının hem de Osmanlı haritacılığının en mümtaz örneklerinden biri olan bu eser, döneminde de oldukça itibar görmüş ve yaygın kullanılan bir eser olmuştur. Tıpkı iki haritasında olduğu gibi bazı Batı kaynaklı eser ve haritalar ve Türk denizciliğinin ananevi bilgileri ile ama büyük ölçüde yıllarca süren deniz maceralarında sahip olduğu eşsiz bilgi ve tecrübelerini birleştirerek³⁵ oldukça geniş bir görsel malzeme (haritalar) ile zenginleştirdiği eserini ilk olarak 1521 yılında Gelibolu'da kısmen manzum bir şekilde telif etmiştir. Günümüze ulaşan birinci telif *Kitâb-ı Bahriyye* nüshalarında 120 ile 134 arası sayıda haritalar bulunmaktadır.

Eserin ikinci telifini³⁶ 1526 yılında tamamlayan Pîrî Reis, eserini Kanuni'ye sunmak niyetindeydi.³⁷ Sadrazam İbrahim Paşa'nın 1524'te deniz yoluyla Mısır'a doğru seyahati sürecinde geminin kılavuzu görevinde bulunan Pîrî Reis, paşanın eserden haberdar olmasını sağladı. İbrahim Paşa'nın esere ilgisi neticesinde 1526'da eserini tamamlayıp Kanuni Sultan Süleyman'a takdim etmiş oldu.

Artık Osmanlı donanmasında vazifeli bir gemi kaptanı olmanın getirmiş olduğu yeni bir bakış açısıyla kaleme alınan *Kitâb-ı Bahriyye*'nin ikinci telifinde eserin telif sebebi ve aşamaları ile eserin Sultan Süleyman'a takdimi ve İbrahim Paşa'nın yardımlarını ifade ettiği mukaddime kısmından sonra fırtınalar, rüzgârlar, pusula ve haritaya dair izahlar, yeryüzündeki önemli denizler ve Kolomb'un keşifleri fasıl başlıkları altında 23 kısımda ve 972 beyitlik manzum bir şekilde ele alınmıştır. Bundan sonraki kısmın nesir şeklinde yazılacağını belirten Pîrî Reis, bunun nedenini de sözü uzatmamak olduğunu belirtir. Nesir kısmı yine fasıl başlıkları altında olup toplam 209 fasıldan oluşmaktadır.

Sultâniye ve Kilidü'l-bahr başlığı ile başlayan ilk fasıl Pîrî Reis'in Gelibolulu olması hasebiyle buradan asıl metne başlamak istemesinin nedenini izah eder. Devamında Ege'nin karşı kıyıları ile devam eden Pîrî Reis, Selânik körfezi, Eğriboz adası ve Tesalya kıyıları, Midilli adası ve ardından Anadolu sahilinden Marmaris, ardından Mora yarımadası, Adriyatik denizi, Katalan adaları ile eserine devam

35 Pîrî Reis eserinde telif sebebini Kemal Reis ve diğer denizci gazilerle çıktığı seferlerde elde ettiği bilgi ve birikimi (ilmelyakin ve aynelyakin), yani Akdeniz kıyılarını, mamur ve harap olan adalarını ve limanlarını, suların ve kıyıların sığlık durumlarını "deryâ ilminden" bir eser ile hatıra bırakmak olarak ifade etmektedir. Topkapı Nüshası, vr. 2a.

36 *Kitâb-ı Bahriyye*'nin ikinci telifinin manzum kısımları Seyyid Murâdî tarafından kaleme alınmıştır. Bu açıdan eserin ilk telifinin tamamının Pîrî Reis'in kaleminden çıkmış olmasının ayrı bir önemi vardır.

37 Esasen Pîrî Reis, eserinin ilk nüshasını henüz tahta yeni çıkmış padişaha sunmak istemişti. Bunu ikinci telifin Mukaddime kısmında da beyan etmektedir. Bkz. Topkapı nüshası, vr. 2a, 2b.

eder. Sebte Boğazı, Kuzey Afrika kıyıları, ardından Mısır ve Nil nehri, Şam, Kıbrıs, Karaman, Antalya ve tekrar Marmaris ile Akdeniz'in Ege, Orta ve Doğu Akdeniz kısmının tamamlandığı görülür. Akdeniz'e dair bu kısmın sonunda ise Kerpe ve Girit adaları ile ilk başta unutulmuş diğer Ege adalarını anlatılmış ve tekrar başlangıç noktası Gelibolu yarımadasında sona ermiştir. Eserin hatime kısmı tekrar manzum olarak kaleme alınmış ve doksan bir beyitlik bu kısımda Pîrî Reis'in İbrahim Paşa ile Mısır yolculuğu ve eserini Sultan Süleyman'a takdimi anlatılır. Eserde bu yerlerdeki kent, liman ve adaların detaylı tasvirleri oldukça önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Kitâb-ı Bahriyye'nin ilk telifi ile ikinci telifi arasındaki en temel ve önemli farklılık ilk telifte 134 olan haritaların ikinci telifte 223'e ulaşmasıdır. Oldukça az kaynaktan yararlandığı düşünülürse Pîrî Reis'in kendi gözlemlerine dayanarak büyük bir ihtimamla çizdiği bu haritaların her biri önemli bir birikimin sonucudur. Eserin yurt içi ve yurtdışında³⁸ tespit edilmiş yaklaşık altmış yazması olduğu ve bunların yirmi beşinin ilk telif, diğerlerinin ikinci telifte ait olduğu bilinmektedir.

Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'sinin bu kadar ilgi görmesinin nedenlerinden biri de denizcilik alanında oldukça önemli bilgileri gayet basit ve anlaşılır bir üslupla ve çoğu zaman metinsiz tamamen haritalarla dolu onlarca sayfa ile anlatmasından kaynaklanmaktadır. Korsan, tüccar veya asker; tüm denizciler Kâtib Çelebi'nin de ifadesiyle bu eser ile denizlerde rahat şekilde seyredebiliyordu.³⁹

Yeni dünyaya dair bilgilerin yer aldığı bir başka eser ise Tunuslu Hacı Ahmed tarafından kaleme alınan ve tek nüshasına erişilebilen küçük bir risaledir. Bedi Şahsuvaroğlu tarafından 1964 yılında tetkik edilen ve Hacı Ahmed'e ait olduğu anlaşılan eser İngiltere'de Bodleian Kütüphanesi'ne kayıtlıdır.⁴⁰ Bilinen malumata göre aslen Tunuslu olan, coğrafya ve diğer ilimleri Fas'ta tahsil eden Hacı Ahmed, gittiği Avrupa'da esir düşmüş, ancak esaret hayatında eserini kaleme alma imkânı bulmuştur. Hacı Ahmed'in bu eseri yanısıra bilinen bir dünya haritası vardır. Bu

38 Bolonya, Bibliotheque de l'Universite'; Viyana, Nationalbibliothek; Dresden, Staatbibliothek; Paris, Bibliotheque Nationale; Londra, British Museum; Oxford, Bodleian Library; Baltimore, Walters Art Gallery Kitâb-ı Bahriyye nüshalarının bulunduğu bazı önemli kütüphanelerdir.

39 Mahmut Ak, "Pîrî Reis (1470?-1554)", *Türkler*, c. XI, Ankara, 2002, s. 313-319; Fikret Sarıcaoğlu, "Kitâb-ı Bahriyye", *DİA*, c. 26, 2002, s. 72-75; İdris Bostan, "Pîrî Reis", *DİA*, 2007, c. 34, s. 283-285. Eserin ikinci telifine ait Topkapı Nüshası, hem orijinal metni, hem transkripsiyonu hem de İngilizcesi ile birlikte TC Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı tarafından 2002 yılında basılmıştır. Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye/Book of Navigation*, Ankara: T.C. Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı, 2002.

40 Hacı Ahmed ve eseri B. N. Şehsuvaroğlu tarafından iki incelemeye konu edilmiştir: "Türkçe Çok İlginç Bir Coğrafya Yazması", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sy. 2, İstanbul, Kasım 1967, s. 64-71; a.mlf., "Kanunî Devrinde Yazılmış ve Şimdiye Kadar Bilinmeyen Bir Coğrafya Kitabı", *Kanunî Armağanı*, Ankara, 1970, s. 207-225. Ayrıca Nazan Karakaş Özü tarafından değerlendirme ve transkripsiyon metin olarak yayınlanmıştır: Nazan Karakaş Özü, *Tunuslu Hacı Ahmed, Dünya Haritası ve Coğrafya Risalesi*, Çizgi Yay., Mart 2019.

harita kalp şeklinde olup 1555 veya 1559 yılında elma ağacı üzerine ahşap kalıp olarak oyulmuştur. Hacı Ahmed bu haritanın çiziminde J. Werner'in 1514 ve Orontius'un 1536 tarihli haritalarından yararlanmışır. Orontius'un haritası da kalb şeklindedir. Haritanın, Kanuni'nin şehzadelerinden Bayezid'in bir dünya haritası talebi üzerine Venedik Senatosu'nun bu işle görevlendirdiği balyos aracılığıyla Hacı Ahmed tarafından çizilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Bazı araştırmacılar Hacı Ahmed'in sadece bir kamuflaj olduğunu⁴¹ belirtse de hem haritada hem de coğrafi eserde Hacı Ahmed kendi ismi ve hayatına dair net bilgiler vermektedir.

Hacı Ahmed'in haritasının ve coğrafi eserinin ortak özelliği eserdeki metnin haritanın sağ ve sol kenarında yer alıyor olmasıdır. Günümüze erişen haritalar 1795'te Venedik'te hazırlanmış versiyonlar olduğundan haritanın ilk halinde bu metinlerin varlığı ile ilgili bir bilgiye sahip değiliz. Yalnız Şahsuvaroğlu vasıtasıyla haberdar olduğumuz metin (eser) dört ayrı eserin bir kitapta toplandığı bir mecmuada yer almaktadır. Yani bir müstensih vasıtasıyla çoğaltılmışır. Haritadan mı, yoksa orijinal metinden mi alındığında dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Haritanın en üst orta kısmında "Kemaliyle Nakşolunmuş Cümle Cihân Numûnesi" başlığı yer almaktadır.

Hacı Ahmed'in haritası ve eserindeki metinde, kozmografya, dünyanın yuvarlaklığı ve yeryüzüne dair bilgilerden sonra yeryüzünün dört kıta olarak taksim edildiği bunların da Afrika, Avrupa, Asya ve Yeni Dünya olduğu ve Yeni Dünya'nın (Amerika) Portekiz ve İspanyolların denizlerdeki keşfi sonucu bulunduğunu belirtmektedir. Bu mukaddimeden sonra sırasıyla, Afrika, Avrupa, Asya, Yeni Dünya (Amerika), Vilâyet-i Mağrib, Sudan, Temestitan (Güney Amerika'nın bir kısmı), Peru, Hıta ve Hotan, Türkistan, Arabistan, Habeş, Fransa, İspanya, İtalya, Portekiz, Alman, Sarmaçya, Kızılbaş (İran), Bengala ve Vilayet-i Malavar başlıkları altında bu bölgelere ait coğrafi, iktisadi, zirai ve etnografik bilgiler ile bu bölgelerdeki dinler, mezhepler ve hükümdarlar hakkında bilgiler verilmektedir. Hacı Ahmed, eseri için efendisinin ilim aşkı bir Hristiyan olmasından dolayı kendisine ilim ile iştigal etmesine izin verdiğini, bu sayede hem şark eserlerinden hem de garb dillerinde yazılmış eserleri incelediğini ve buralardaki bilgileri tercüme edip eserinde yer verdiğini dile getirmektedir.⁴²

XIV. yüzyılın bir diğer coğrafyacısı Seydi Ali Reis, denizci bir ailenin çocuğu olup hayatının büyük bir kısmı denizlerde önemli görevler üstlenerek geçmiştir. Donanmada çeşitli kademelerde bulunmuş, Kanuni ile Rodos'un fethine, Barbaros ile Preveze Deniz Savaşı'na katılmış ve 1553'te Mısır kaptanlığı görevine tayin edilmiştir. Süveyş seferi sonunda birçok geminin tamir edilemeyecek hale gelmesinden dolayı bu gemileri satarak sefer sonunda zorlu ve maceralı geçen

41 Gottfried Hagen, *a.g.e.*, s. 108.

42 Tunuslu Hacı Ahmed, *Coğrafya Eseri*, Oxford Old Boldleian Ktp. MS Marsh 454 vr. 53a, 53b; Nazan Karakaş Özü, *Tunuslu Hacı Ahmed*, s. 142.

kara yolculuğu sonucunda İstanbul'a dönmüştür. Eserlerinin önemli bir kısmında 3 yıl 7 ay süren bu seyahatinin etkileri söz konusudur.

Görevi süresince uğradığı yerlere dair gözlemlerini kaleme aldığı ve 1557 yılında İstanbul'da tamamladığı *Mir'atü'l-memâlik* adlı eserinde, bu memleketlerin hükümdarlarından tanıştıkları hakkında bilgiler ile buralardaki saraylar, ziyaret ettiği türbeler edebî bir üslûpla kaleme alınmıştır. Eserde müellifin Kâtib-i Rûmî mahlası ile kendi şiirleri yanı sıra birçok şairin özellikle de Yetim'in deniz seferlerine dair beyitleri yer almaktadır. Az bilinen bir coğrafyaya dair bu eser, müellifin edebî kabiliyeti sayesinde büyük ilgi görmüş ve birçok nüshası günümüze erişmiştir. Ayrıca birçok yabancı dile çevirisi de yapılmıştır.⁴³

El-Muhîr fî ilmi'l-eflâk ve'l-ebhur (Muhîr), yukarıda ifade ettiğimiz denizlere ait ihtisas eserlerinden biridir. Eser, Seydi Ali Reis'in seyahatinin bir parçası olan Basra bölgesinde geçirdiği beş ay ile Basra körfezi ile Umman denizinde dolaştığı üç ay boyunca hem gemicilerden elde ettiği bilgiler hem de kendi gözlemlerini ihtiva eden bir seyahat kılavuzudur. Seydi Ali Reis'in amacı gemicilerin Hint Okyanusu rehberlerine ihtiyaç duymadan bu denizlerde seyretmesini sağlamaktır. Elde ettiği sözlü bilgiler ve kendi gözlemleri dışında Arapça kaynaklardan denizcilikle ilgili olanları da incelemiştir. 1554 yılında yazılan ve 10 bâbdan oluşan eserde, denizde yön bulmak için gerekli olan tüm bilgiler, Hint kıyılarına dair önemli detaylar ve adalar, denizcilere rehberlik eden yıldızların adları ve doğup batma zamanları, gemilerin takip edeceği güzergâhlar, muson mevsimi ve rüzgârları ile bunların farklı takvimlere göre başlangıç tarihleri gibi tamamen denizcilere rehberlik edecek teknik bilgilerin yer aldığı oldukça önemli bir eserdir. Eserin bir diğer önemli özelliği de 4. bâbda Yeni Dünya'nın (Amerika kıtası) keşfine dair bilgiler ve Portekizlilerin Kanarya adalarındaki keşiflerine yer veriyor olmasıdır. Müellif bu bilgileri Portekizli bir gemici ile Hint bölgesinde ticaretle meşgul bir Fransız gemisindeki tayfalarından almıştır. Müellifin yukarıda bahsi geçen bir diğer eseri olan *Mir'atü'l-memâlik* ile benzer mahiyetteki Piri Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'si ile kıyaslanmayacak kadar az sayıda nüshanın günümüze erişmiştir. Bunda Hint Okyanusu'ndaki Osmanlı gemi trafiğinin Akdeniz ile kıyaslanmayacak ölçüde sınırlı olmasının etkisi söz konusu olabilir.

Osmanlı haritacılığında belli amaçlara matuf olarak hazırlanmış atlaslar da önemli bir yere sahiptir. Bu atlasların en meşhurları *Ali Macar Reis Atlası*, *Walter Deniz Atlası* ve nispeten az bilinen *Atlas-ı Hümayûn*'dur. Ali Macar Reis, Osmanlı korsan reislerinden biri olarak Akdeniz'de yaşamış ve denize dair geniş malumata

43 Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l-Memâlik: İnceleme-Metin-İndeks*, Ankara: TTK, 1999. Ayrıca sadeleştirilmiş yayınları da vardır (*Hindeli'nden İstanbul'a* [haz. Hayrullah Örs - Mustafa Nihat Özön], Ankara, 1943; *Ülkelerin Aynası* [haz. Suat Batur], İstanbul, 1999). Eseri ayrıca H. Friedrich Diez Almanca'ya (1815), M. Morris kısmen Fransızca'ya (1826), Arminius Vambéry İngilizce'ye (1899) ve Ş. Zumnunab Rusça'ya (1963) çevirmiştir (İA, X, 531).

sahip olmuştur. Bu bilgisini bir esere dönüştürmüş ve 7 haritadan oluşan Atlas'ı çizmiştir. Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Hazine Kitaplığı'nda nr. 644'te kayıtlı olan bu Atlas'ta Karadeniz, Doğu Akdeniz ve Ege, İtalya, Batı Akdeniz ve İber Yarımadası, Britanya Adaları ve Avrupa'nın Atlantik kıyıları, Ege Denizi (Batı Anadolu ve Yunanistan) ile Dünya haritası yer almaktadır. Portolan tekniği ile çizilmiş ilk 6 haritanın her birisinde on yedi adet rüzgârgülü bulunmaktadır. Onlarca farklı renk kullanılan haritalarda mil ölçeği yer alıp, kıyı şeritlerinin, özellikle limanların girinti ve çıkıntıları oldukça detaylı bir şekilde gösterilmiş, önemli kentlere ve kalelere renkli bir şekilde adları ile birlikte yer verilmiştir.

Osmanlı coğrafya eserleri üzerine çalışmaları ile bilinen Amerikalı tarihçi Thomas D. Goodrich tarafından tespit edilen *Atlas-ı Hümayûn* ise şehzadelerin eğitimi için kullanılmış olup, 1570-1575 yılları arasında hazırlanmıştır. Dünya haritası ile birlikte toplam 9 haritadan oluşmaktadır. İstanbul Arkeoloji Müzesi No. 1621'de kayıtlı olan *Atlas-ı Hümayûn*, saray için nakkaşhânedede hazırlanmış olup XVI. yüzyıldan günümüze ulaşan nadir Osmanlı atlaslarından biridir. Goodrich, eser hakkında kısa bir makale ele alıp haritaların ölçüleri ve hangi bölgelere ait olduğu ile ilgili özet bilgiler sunmuştur.⁴⁴ Atlas'ta Karadeniz ve Marmara Haritası, Doğu Akdeniz ve Ege Haritası, Orta Akdeniz ve Güney İtalya Haritası, Batı Akdeniz ve İspanya Haritası, Batı Avrupa'nın Atlantik kıyıları, Adriyatik Denizi, İngiliz adaları, Ege Denizi Haritası, Yunan Yarımadası, Mora ve Güney İtalya Haritası, Dünya Haritası (ters ciltlenmiştir) ve Avrupa, Akdeniz, Orta Doğu, Kuzey Atlantik Haritası (ters ciltlenmiştir) yer almaktadır. Atlas, 35x53 cm. boyutlarındadır. Haritalar karşılıklı çift sayfa üzerinde 53x70 cm'lik (Dünya haritası 65x41 cm.) alanı kaplar. Bu ebatlarıyla, *Ali Macar Reis Atlası* ve *Walters Deniz Atlası*'na⁴⁵ göre daha büyüktür. Goodrich'e göre bu atlas Osmanlılardan günümüze erişen boyut olarak en büyük atlastır. Yine Goodrich'e göre Akdeniz dünyasında yapılmış haritalar arasında *Atlas-ı Hümayun* en büyük ve en şık olanlarından birisidir. Atlastaki haritalarda, portolanların geleneksel çizim kuralları aynen uygulanmıştır. Karaların denizle kesiştiği noktalar ve tüm kenarlar kırmızı ile gösterilmiştir. Adalar, canlı renklerle boyanmıştır. Tüm haritalarda on yedi adet rüzgârgülü ve bunlardan dağılan yön çizgileri bulunmaktadır.

Kanuni dönemindeki fetih hareketleri coğrafyaya dair bilgiye duyulan ihtiyacı da arttırmıştır. Özellikle şehirler arasındaki mesafeler ve ordunun takip edebileceği güzergah ve bu güzergah üzerindeki şehirlere dair çalışmalar önem

44 Thomas D. Goodrich "Atlas-ı Hümayun: A Sixteenth-Century Ottoman Maritime Atlas Discovered in 1984", *Archivum Ottomanicum*, X., s. 83-101.

45 *Walter Deniz Atlası*, XVI. Yüzyıl haritacılığı örneklerinden bir diğeridir. Amerika'da Baltimore'daki Walters Art Gallery'de bulunması hasebiyle bu adla anılan atlasta Dünya haritası ile birlikte sekiz harita bulunmaktadır. Atlas Türk minyatür sanatının güzel örnekleri ile dolu olup Saray nakkaşhanesinde üretilmiş atlaslardan biridir. Bkz. Kemal Özdemir, *a.g.e.*, s. 110, 111.

kazanmıştır. Matrakçı Nasuh'un Kanuni'nin 1533-1536 yılları arasında yaptığı ilk İran seferindeki menzilleri anlattığı *Mecmû'-ı Menâzil veya diğer adıyla Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han* adlı eseri kent planları atlası mahiyetindedir. Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'de çizdiği kent planlarının karaya taşınmış hali olarak değerlendirilebilir.⁴⁶ İstanbul-Tebriz-Bağdat güzergâhındaki şehirler, kaleler, nehirler, geçitler, otlaklar ve tepeler büyük bir özen ile minyatür olarak çizilmiş ve bu yerlere dair önemli ve orijinal bilgiler verilmiştir. Özellikle İstanbul'a dair çizimler en çok ilgi gören bölümlerdir. İstanbul, Haliç, Galata ve Üsküdar'da bulunan üç yüze yakın yapının minyatürlerde yer alması bu dönem İstanbul'una dair önemli bir görsel malzemedir.

Matrakçı Nasuh'un bu eseri dışında Kanuni'nin Macaristan Seferi'ndeki (1542-1543) konaklama yerleri, kale, derbent ve menzilleri adları ve çizimleri ile gösterdiği *Tarih-i Feth-i Sikloş ve Estergon ve Istolni-Belgrad* adlı eseri⁴⁷ ile II. Bayezid döneminde kaleme aldığı Kili, Akkirman, İnebahtı, Mudon ve Gülek kale ve kentleri ile Osmanlı donanmasına ait gemilerin minyatürlerini çizdiği *Tarih-i Sultan Bayezid* adlı eseri coğrafi kaynaklar sayılabilir.

Ahmed Feridun Bey'in *Münşeatü's-selâtin* adlı eserinde Çaldıran (1514), Dulkadişiye (1515), Mısır (1517), Belgrad (1521), Rodos (1522), Budin (1526), Bec (1529), Alman (1532), Irakeyn (1534-1535), Pulya (1537) ve Karaboğdan (1538) seferlerine dair önemli ruznâmeler (menzîlnâmeler) yer almaktadır.⁴⁸

Yavuz ve Kanuni'nin seferleri ile başlayan menzîlnâmeler XVII. yüzyılda da devam etmiştir. 4. Murad'ın Revan ve Bağdat seferlerinin yer aldığı menzîlnâmeler⁴⁹ ile hac yollarına⁵⁰ dair yazılmış çok sayıda eser de coğrafi bilgi ihtiva etmektedir. Âlî Mustafa Efendi'nin (ö. 1600) meşhur eseri *Künhü'l-ahbâr* tarihe dair bir eser olmakla birlikte içinde hem kozmoğrafik bilgiler hem de *Takvîmü'l-büldân*, *Evdâhu'l-mesâlik* ve *Suverü'l-ekalim*'den yararlanarak kaleme aldığı şehirlerle dair kısım yer almaktadır.

46 Kemal Özdemir, *a.g.e.*, s. 83.

47 Eserin bir kısmında Barbaros Hayreddin Paşa'nın donanma ile Nice, Toulon, Marsilya dönüşünde uğradığı Reggip, Antibes ve Cenova liman kentlerinin minyatürleri ve donanmanın bu limanların açıklarındaki görüntüsüne yer verilmiştir.

48 Kanuni'nin son seferindeki menziller için bkz. Feridun Ahmed Bey, *Nüzhet-i esrari'l-ahyar der-ahbar-ı sefer-i Sigetvar (Sultan Süleyman'ın son seferi)*, haz. H. Ahmet Arslantürk, Günhan Börekçi, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yay., 2012.

49 Bazı çalışmalar için bkz. 4. Murad'ın Bağdat Seferi *Menzilnamesi* 1638, haz. Songül Çolak, İdeal Yayınları, 2015; H. Sahillioğlu "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzîlnâmesi", *Belgeler*, c. XIII, sy. 17, 1988, s. 79-80; N. Aykut "IV. Murad'ın Revan Seferi Menzîlnamesi", *İÜEF Tarih Dergisi*, sy. 34, 1984, s. 183-247; Y. Zeyrek, *IV. Sultan Murad'ın Revân ve Tebriz Seferi Rûz-nâmesi*, Ankara, 1999.

50 Menderes Coşkun, *Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnâmeleri ve Nâbi'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i*, Ankara, 2002

XVI. yüzyılın ikinci yarısında önemli coğrafi eserler ortaya çıkmıştır. Osmanlı coğrafyasının genişlemesi yeni toprakların fethi⁵¹ neticesinde bu bölgeleri tanımak, dünyanın farklı coğrafyalarını keşfetmek amacıyla Osmanlı ilim adamları özellikle İslâm coğrafyacılığı alanındaki birçok eseri incelemeye başlamışlardır. Bu incelemenin ilk aşaması şark eserlerini okumak ve onları tercüme etmek olmuştur. XVI. yüzyılda bir yandan şark eserleri tercüme edilmiş öte yandan orijinal eserler telif edilmeye başlanmıştır. Kullandıkları kaynaklar ve muhtevası açısından bazı benzerlikler olan üç önemli coğrafi eser bu yüzyılın sonuna doğru telif edilmiştir. Bunlar, Sipâhizâde Mehmed'in *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*'i, Emir Mehmed Suudî'nin *Tarih-i Hind-i Garbî*'si ve Âşık Mehmed'in *Menâzırü'l-avâlim*'idir.

Bu üç eserden en eski tarihli olan *Evzâhu'l-mesâlik*'in müellifi Sipâhizâde Mehmed, ilmiye sınıfına mensup olup müderrislik ve kadılık görevlerini yapmış, İzmir kadısı iken Eylül 1589 tarihinde vefat etmiştir. Sipâhizâde, kelam, mantık, tefsir, hadis ilimleri ile meşgul olup bu ilim dallarında Arapça eserler telif etmiştir. Ama en meşhur eseri coğrafya alanında kaleme aldığı *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*⁵² adlı eseridir. Osmanlı sınırlarının devamlı

51 Sınırların genişlemesi ve yeni toprakların fethi Osmanlı padişahlarının fermanlarında da kendine yer bulmaktadır. Kanunî'nin Fransa kralına gönderdiği ve herkesçe bilinen meşhur fermanında Osmanlı coğrafyasının tüm izlerini görebilmekteyiz: "Ben ki Sultanü's-salâtin ve bürhânü'l-havâkin tâc-bahş-ı hüsvân-ı rû-yı zemîn zıllullahi fi'l-aradîn Akdeniz'in ve Karadeniz'in ve Rumeli'nin ve Anadolu'nun ve Karaman'ın ve Rum'un ve Vilâyet-i Dülkadiriyye'nin ve Diyarbekir'in ve Kürdistan'ın ve Azerbaycan'ın ve Acem'in ve Şam'ın ve Haleb'in ve Mısır'ın ve Mekke'nin ve Medine'nin ve Kudüs'ün ve külliyyen Diyar-ı Arab'ın ve Yemen'in ve dahi nice memleketlerin ki, âbâ-yı kirâm ve ecrâd-ı izâmım enârallahu berâhinehüm kuvvet-i kahireleriyle feth ettikleri ve cenâb-ı celâdet-me'âbım dahi tîğ-ı ateş-bâr ve şimşir-i zafer-nigârım ile feth eylediğim nice diyârın sultanı ve padişahı Sultan Bayezid Han oğlu Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han'ım..."

52 *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik* ismi özelinde İslâm coğrafyacılarının Türk-İslâm coğrafyacılarına etki eden memâlik ve mesâlik ile büldân adını taşıyan eserlere değinmek gerekmektedir. Mesâlik, memâlik ve büldân kavramları İslâm coğrafyacıları tarafından çokça kullanılmıştır. Bu kullanım hem metin içerisinde hem de eserlerin isimlendirmesinde söz konusudur. Özellikle mesâlik ve memâlik diğer bir deyişle el-mesâlik ve'l-memâlik, İslâm coğrafyacılarından bazılarının eserlerine verdiği ortak bir isim olma özelliğine sahiptir. İslâm coğrafyacılığında bu isimlendirme ile ilgili bir gelenekten bahsedilebilir. Bu iki kavram genellikle yollar (mesâlik) ve ülkeler (memâlik) olarak Türkçeye çevrilmiştir. Bu iki ismi bünyesinde barındıran eserlerde ülkeler ve şehirlerin yanı sıra yollardan ve mesafelerden de bahsedilmektedir. İbn Hurdâzbih'in (ö. 912-13) *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*'i; Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (ö. 1094) *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i; İstahri'nin (ö. 952) *el-Mesâlikü'l-memâlik*'i ve Mervezi'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i bu adı taşıyan coğrafi eserlerden bazılarıdır. Büldân (beldeler) kelime anlamı olarak şehirler, memleketler ve iller anlamındadır. İslâm coğrafyacıları eserlerinde en çok beldele ve şehirlere yer vermiş bu şehirlerin coğrafi konumları ve temel özellikleri ile ilgili bilgiler vermişlerdir. Bu mahiyetteki eserlere mesâlik ve memâlik dışında büldân isminin de çokça verildiği görülmektedir. Ebû'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ı, Yâkût'un *Mu'cemü'l-büldân*'ı, Ya'kübî'nin *Kitâbü'l-büldân*'ı ve

genişlediği üç padişah (Kanuni, II. Selim ve III. Murad) devrine şahitlik etmiş birisi olarak coğrafyaya merak salan Sipâhizâde, dünyaca meşhur İslâm coğrafyacı Ebu'l-Fidâ tarafından H. 721/M. 1321 yılında Arapça olarak ve cedveller halinde kaleme alınan coğrafya eseri *Takvîmü'l-büldân*'ı⁵³ İstanbul kütüphanelerindeki nüshalarından tanımış, incelemiş ve bu eserde geçen şehirleri yaklaşık otuz altı farklı kaynaktan da⁵⁴ yararlanarak okuyucuların daha rahat istifade etmelerini sağlamak amacıyla büyük bir titizlikle harf sırasına göre yeniden düzenleyip eserini kaleme almıştır. Eserini öncelikle Arapça olarak yazmış, daha sonra Sokullu Mehmed Paşa'nın emri ile 13 Recep 980/19 Kasım 1572'de Türkçe'ye tercüme etmiştir. Türkçe çevirisi birebir bir çeviriden ziyade müellifin önemli gördüğü bilgileri daha ön planda tuttuğu muhtasar bir eserdir. Eser bir mukaddime ardından beş bâb şeklinde ilerlemektedir. Adı geçen beş bâb, denizler, göller, nehirler, dağlar ve şehirlerdir. Şehirler bahsinde ise her harf bir "fasl" olarak belirlenmiştir. Eserin hem Arapçasının hem de Türkçesinin, Sultan III. Murad, Sokullu Mehmed Paşa ve Siyavuş Paşa'ya takdim edilmesi ve bu takdim sürecinde müellifin iltifat görmesi, hem eserin yeniden telif sebebi hem de eserin rağbet görmesi ve otuzu aşkın nüshasının var olmasına sebep olmuş olabilir.

Eserin mukaddime kısmında önemli coğrafi bilgiler yer almaktadır. Yeryüzünün yuvarlak oluşu, enlemler, iklimler ve meskûn yerler, mesafelerin ölçümü için kullanılan terimler hakkında temel bilgiler verilmektedir. Eser Batlamyus geleneğinin bir temsilcisi olarak kabul edilmektedir. Efsanelerden acâib ve garâiblerden bağımsız gerçek anlamda bir coğrafi eserdir. Müellifin kendi gözlemleri veya dönemine ait bilgiler sınırlı olmakla beraber o devre kadar yazılmış en önemli coğrafi eserlerdeki bilgilerin derlenmiş olması bile eserin önemini ortaya koymaktadır. Şehirler bahsinde öncelikle her şehrin okunuşunu harf ve hareketlerini belirterek göstermiştir. Ardından şehrin hangi hakiki ve örfi iklimde yer aldığını ifade ettikten sonra şehirlerin kurucuları, önemli mimarî eserleri, sınırları, komşu şehirleri ve aralarında mesafeyi, sosyal ve iktisadî hayat, din ve inanışları, şehirde yaşayan ve medfûn önemli şahsiyetler, şehirdeki önemli dağ ve ırmaklar vb. birçok bilgiyi belli bir sistematikte okuyuculara sunmuştur.

Evzâhu'l-mesâlik nüshalarından İsmihan Sultan nüshasının başında iki dünya haritası yer almaktadır. Nüshanın metin kısmından önce yer alan haritalar doğu ve batı olarak yan yana iki sayfada yer almaktadır. Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının yer aldığı sağ sayfada yer alan haritada bazı yerlerin isimleri de belirtilmektedir.⁵⁵

Belâzuri'nin *Fütûhu'l-büldân*'ı büldân kelimesini isminde taşıyan eserlerden bazılarıdır.

53 Eser hakkında detaylı bilgi ilerleyen kısımlarda aktarılacaktır. *Takvîmü'l-büldân* ile ilgili en detay bilgi M. Reinaud-Mac Guckin de Slane, *Géographie d'Aboulféda, Texte Arabe* Paris, 1840, Preface (Mukaddeme) kısmında yer almaktadır.

54 Sipâhizâde Mehmed bu kaynaklardan yirmi beşinin ismini sıralı bir şekilde bazı nüshaların mukaddimelerinde diğerlerini ise metin içerisinde zikretmektedir.

55 Belirtilen yer isimlerini şöyle sıralayabiliriz; Akdeniz, Kıbrıs, Rodos, Endülüs, Nil, Menba'-ı

Sol sayfada yer alan haritada ise herhangi bir yer ismi belirtilmemiş olup Amerika kıtasının kuzey ve güney kısmı çizilmiştir. Nüshanın telif tarihi 1569-1570 olup, haritaların sonradan çizilmiş olma olasılığı mevcuttur.⁵⁶

XVI. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan coğrafi eserlerden bir diğeri müellifinin kim olduğu üzerine farklı görüşlerin olduğu *Tarih-i Hind-i Garbî* dir. Müellifi olan Emir Mehmed Suûdî, devlet adamı, ilim ehli ve şairler yetiştiren bir aileye mensuptur. Müderrislik ve kadılık görevlerinde bulunmuş müellifin Suûdî mahlası ile şiirleri de bulunmaktadır. Müellifin bilinen tek eseri olan *Tarih-i Hind-i Garbî*, nevi şahsına münhasır bir eser olarak değerlendirilmektedir. 1580 yılında kaleme alınıp 1583 yılında III. Murad'a takdim edilen eser, Yeni Dünya hakkında verdiği bilgiler ile oldukça ilgi çekici bir eser olmuştur. Mukaddime kısmında Şark eserlerinin (Arap-İslâm) bir özeti mahiyetinde felekler, anasır (dört unsur), iklimler ve bazı kozmoğrafik bilgiler yer almaktadır. Osmanlı coğrafyacıları arasında Amerika'ya dair en geniş bilgiler veren ilk müellif olan Mehmed Suûdî Efendi, Batılı kaynaklardan da istifade etmiştir. Müellif, eserinin ikinci bölümünde İslâm coğrafyacı ve tarihçilerin eserlerinden derlenen bilgileri (en önemli denizler, göller ve nehirlerin tanıtımı) ve kendi bilgi birikimini, üçüncü bölümde ise Amerika kıtasına (Yeni Dünya) dair Batılı kaynaklardan aldığı yeni bilgileri aktarmaktadır. Müellif, Yeni Dünyanın bitki örtüsü, insanları, insanların örf ve adetleri, hayvanlarının özelliklerine ilişkin bilgiler vermiştir. Yeni Dünya'ya ilişkin bilgiler aktarırken minyatürlere yer vermiş, tasvirini yaptığı kavramların en temel özelliklerine dair açıklamalarda da bulunmuştur. Örneğin, Yeni Dünyanın ülkeleri ve adaları tanımlanırken Meksika, Nikaragua, Peru, Küba, Haiti, Porto Riko, San Juan, Cebu gibi yerlerin coğrafi konumları, maden rezervleri, dini inanışları ve iklimine ilişkin bilgiler de yer almaktadır.

Mehmed Suûdî, batı kaynaklarının yanı sıra Osmanlı denizcilerinin Venedik, Cenova, İspanya ve Portekiz gibi memleketlere gönderdikleri casusların sözlü rivayetleri ile bazı İspanyol, İtalyan, Portekiz kitap ve haritalarından da istifade etmiştir. Eserin müellif hattı dahil birçok nüshası günümüze erişmiştir.⁵⁷ Eserde

Nil, Bahr-i Hind, Bahr-i Çin, Benâdika, Azak, Bahr-i Fars, Karadeniz, Tuna, Mağrib, Sebte Boğazı.

56 Eser ve müellif ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Sipâhizâde Mehmed, Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik, haz. İlhami Daniş, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi Dizisi-27, 2019.

57 Eserin müellif hattı Bayezid Devlet Kütüphanesi, nr. 4969'da kayıtlı olup halihazırda restorasyon sürecindedir. Târih-i Hind-i Garbî'nin ilk ve tek Türkçe transkripsiyonunu, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki (Revan Köşkü. nr. 1488) nüsha esas alarak Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın maddi desteğiyle Tarihi Araştırmalar Vakfı İstanbul Araştırma Merkezi gerçekleştirmiştir. (İstanbul 1987, 1999). Fakat bu neşirde müellif hattının ve diğer nüshaların karşılaştırılmaması olması ve indeksinin oldukça sınırlı olması en büyük eksikliklerdir. Ayrıca bu neşirde Giriş kısmında verilen bilgilerde önemli yanlışlıklar söz konusu olup eserin müellifinin ismine yer verilmemiş olup sadece müellifin kimliği hakkındaki eski tereddüt ve

bir dünya haritası⁵⁸ ile çok sayıda renkli çizilmiş bitki, insan ve hayvan tasvirleri vardır. Tıpkı Pîrî Reis'in haritasındaki gibi bu tasvirlerin bazıları acâib ve garâib mahiyetindedir. Eser İbrahim Müteferrika'dan itibaren XVIII. ve XIX. yüzyılda daha çok ilgi görmüş ve 1730 ardından 1875 yılında çeşitli baskıları yapılmıştır. 1732'de Feon Baptiste Fienne tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir. Müellif, denizlerdeki keşiflerin Osmanlı Devleti'ne etkileri üzerinde önemli değerlendirmeler de yapmaktadır. Hindistan ve Hürmüz boğazına yerleşmeye başlayan Avrupalı devletlere karşı Süveyş'te kurulacak bir filo ile mücadelenin mümkün olacağı ve Hint limanlarının zabtı ile Avrupalıların ticaretinin sekteye uğratılıp buradaki emtianın kolayca İstanbul'a aktarılacağını ifade etmektedir.

Ele alacağımız üçüncü eser, daha kapsamlı ve özgün bir eser olan Âşık Mehmed'in *Menâzirü'l-avâlim*'i⁵⁹ olup müellifin gözlemlerini de içermesi bakımından oldukça önemlidir. Âşık Mehmed tıpkı Sîpâhizâde gibi Ebû'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-büldân*'ı başta olmak üzere, İbn-i Hurdazbih'in *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*'i, İbnü'l-Verdi'nin *Harîdetü'l-acâib*'i Zekeriya Kazvini'nin *Acâibü'l-mahlûkât*'ı, Dîmeşkî'nin *Nuhbetü't-dehr* ve Hamdullah Müstevfî'nin *Nüzhetü'l-kulûb* adlı eserlerinden yararlanarak kaleme aldığı *Menâzirü'l-avâlim*'de kendi gözlemlerine de geniş yer vermiştir.

Âşık Mehmed 1556-57 yıllarında Trabzon'da dünyaya gelmiş ve ilim tahsili sürecinde başta Arapça ve Farsça olmak üzere bulunduğu bölgede yaygın kullanılan Rumca'yı da öğrenmiştir. Seyahat ve ilim merakı ile 20 yaşında başladığı yolcuğu yaklaşık 23 yıl sürmüştür. Bu seyahatinde Trabzon ile İstanbul arasındaki Karadeniz'in kıyılarını, Trabzon-Erzurum-Tiflis-Derbend hattını, Derbent'ten Kırım'a olan güzergâhı, İstanbul'dan Manisa ve İzmir'e kadar Batı Anadolu'yu, Rumeli'de Selanik-Belgrad-Yanık bölgelerini, Ege Denizindeki bazı adaları, Kıbrıs, Mısır, Beyrut ve Şam'ı gezmiş buradaki yerleşim bölgelerini, şehir ve kasabaları görmüş, buralarda bazı idari görevler üstlenmiş, buradaki coğrafyayı ve gelişen

ihtilaflar belirtilmiştir. Kitapta bir de dünya haritası bulunmaktadır. Bu çalışmanın baskısı günümüzde bulunmamaktadır.

Eseri dair en kapsamlı araştırma ise Thomas D. Goodrich tarafından yapılmıştır. Eseri, önce doktora tezi olarak çalışan Goodrich, eserin tüm nüshaları hakkında bilgi verdiği bu çalışmada müellif hattını diğer nüshalarla karşılaştırmış ve metnin transkripsiyonu yayınlamıştır: Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World: A study of Tarih-i Hind-i garbi and sixteenth-century Ottoman Americana*, Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1990.

58 Harita, eserin bugüne erişen 13 nüshasının hemen hemen hepsinde farklı çizilmiştir. Bunun nedeni başta Müteferrika tarafından basılan olmak üzere eserin her nüshasında haritalara ilaveler yapıp geliştirilmesidir. Eser mahiyeti aynı olmakla birlikte her yeni nüshada devamlı değişen dünya haritaları, Osmanlıların haritaya merakının devamlılığına işaret olarak algılanabilir. Bkz. Kemal Özdemir, *a.g.e.*, s. 120-122.

59 *Menâzirü'l-avâlim*, Mahmut Ak tarafından yüksek lisans ve doktora tezi olarak çalışılmış olup 2007 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-avâlim*, haz. Mahmut Ak, Ankara: TTK, 2007.

olayları gözlemlemiş ve buralardan elde ettiği kitabı ve görsel malumatı da dikkate alarak seyahatinin son durağı olan Şam'da eserini kaleme almaya başlamıştır. 1596-1598 yılları arasında yazdığı eserine “âlemlerin tablosu” anlamına gelen *Menâzirü'l-avâlim* adını vermiştir.

Eser, ilk varaklardaki muhteva açısından kozmoğrafik bir yapıda iken, ana muhtevası açısından önemli bir coğrafi eser mahiyetindedir. Mukaddime, Fatiha-i Kelâm, iki Bâb, Hatime ve Hatm-i Merâm genel başlıkları altında bâb, manzara, feth ve arz alt başlıklarından oluşan eserde en kapsamlı bölümler iki bâb'ın olduğu kısımlardır.

Müellif, Fatiha-i Kelâm başlığı altında Allah'ın varlığını, ulûhiyetini ve sıfatlarını Kur'an'dan ayetler ve hadislerle anlatmakta, ayrıca müfessirlerin görüşlerine de yer vermektedir. Bu kısımdan sonra gelen ilk Bâb'da âlemin yaratılışı, gök ve felekler, güneş, ay, melekler, kürsi ve arş, cinler, şeytan, cennet ve cehennem anlatılmaktadır. İkinci bâb altında 18 manzara yer almaktadır. İlk 11 manzarada yeryüzünün yaratılışı, şekli, kısımları, Kâbe ve çevresi, yeryüzünün ölçüleri, derecelere bölünmesi, hakiki ve örfi iklimler, başlıca denizler, göller, dağlar, nehirler ve su kaynaklarına yer verilmiştir. Eserin en hacimli kısmı ise 12. manzaradır. Bu başlık altında yedi iklim (hakiki iklim) esas alınarak yedi “feth” başlığı altında yeryüzündeki şehirler anlatılmaktadır. Her bir şehirde önce şehrin isminin telaffuzu, ardından ait olduğu hakiki ve örfi iklim, şehre dair genel bilgiler, mimari yapılar, şehrin sakinleri, dini ve sosyal hayat, şehrin tarihi ve önemli şahsiyetleri, coğrafi ve demografik yapısı ve zirai faaliyetleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Âşık Mehmed'in *Menâzirü'l-avâlim*'de seyahatine dair aktardığı bilgiler XVI. asır Osmanlı dünyası için birinci el kaynak olması açısından önemlidir. Eserdeki bu kısımlar bir tür seyahatnâme veya sefer günlüğü olarak da değerlendirilebilir.

Sipâhizâde Mehmed ve Âşık Mehmed'in, çağdaşı olan veya kendilerinden önce yazılan bazı Osmanlı coğrafi eserlerine başvurmamış olmaları üzerinde incelenmesi gereken bir konudur. Bu eserler arasında en çarpıcı olanı yeni dünyadan yani Amerika kıtasından bilgiler veren *Tarih-i Hind-i Garbî*'dir. Keza Pîrî Reis'in Kitâb-ı Bahriyye'si ve bu eserde kıyı şehirlerine dair verilen bilgiler de bu iki eserde yer almamaktadır. Yani, bir yanda Amerika'ya dair bilgi veren eserler bir yanda buna dair herhangi bir cümle veya emarenin yer almadığı eserler... Bu, bugünün şartları çerçevesinde değerlendirilmesi pek sağlıklı ve mümkün olmayan bir konudur. Kısaca şunu ifade edebiliriz. Sipâhizâde Mehmed veya Âşık Mehmed'in kendi eserleri ile çağdaş olan *Tarih-i Hindi Garbî* den haberdar olmaması dönemin şartları açısından makul görülebilir. Bulundukları şehirler, yazılan bir eserin nüshalarının olup olmaması yani dolaşımda olup olması, bu eserlere kimlerin ne kadar sürede erişebildiği XVI. yüzyıl şartları bakımından değerlendirilmelidir. *Evzâhu'l-mesâlik* ve *Menâzirü'l-avâlim*'in şehirler esaslı bir eser olması, denizlere dair bilgi veren *Kitâb-ı Bahriyye*'yi esas kaynak olarak

kullanmamış olmamalarının nedeni olarak görülebilir. Her iki eser için şu söylenebilir; *Evzâhu'l-mesâlik*, Batlamyus geleneğini son temsilcisi olarak kabul edilen *Takvîmü'l-büldân*'ı hem muhteva hem şekil olarak ana kaynak olarak kabul etmiş, onu daha geniş kesimlerin istifadesine sunma gayretinde olmuştur. *Menâzirü'l-avâlim* ise müellifinin seyahatine dair özgün bilgiler içermekle beraber, şehirler bahsinde *Takvîmü'l-büldân*'ı sıkça kullanmış ancak onunla beraber Arap-İslâm eserlerinin birçoğundaki bilgileri hem kozmoğrafik ve coğrafik bir formla ele almış olması hasebiyle Şark eserleri tarzında yazılmış bir eser olarak değerlendirilebilir.

IV. Sonuç

Başlangıcından XVI. yüzyıla kadar incelediğimiz Türk-İslâm coğrafyacılarının eserlerinin çok farklı tür ve zenginlikte olduğunu görmekteyiz. Dönemi ve şartları içerisinde değerlendirdiğimiz zaman her bir eserin kendi içinde özel bir ehemmiyeti bulunmaktadır. Bazen edebi bir dil, bazen özgün bir bilgi bazen de görsel bir malzeme ile bize kapılarını açan bu eserlerin bir bütün olarak Türk-İslâm coğrafyacılığının ürünü olduğunu hatırlamak gerekir. Türk İslâm coğrafyacıları farklı ekollerin tesirleri yanı sıra özgün birçok eser de üretmişlerdir. Seyahatnâmeler ve denizlere dair eserler nispeten daha özgün mahiyettedir. Ancak derleme eserler de, farklı kaynaklardaki coğrafi bilgiyi bir eserde toplaması ve bir yüzyıldan başka bir yüzyıla veya bir coğrafyadan başka bir coğrafyaya aktarması bakımından önemlidir. Bu çerçevede Türk-İslâm coğrafyacılarının ve eserlerinin değerlendirmesi ve karşılaştırmalı çalışmalarla yeni araştırmalar yapılması bir gerekliliktir. Sonuçta unutulmamalı ki bugün sahip olduğumuz coğrafi bilgi tüm insanlığın ortak ürünüdür. Bu ortak ürüne Türk-İslâm coğrafyacılarının da büyük katkı sağladığı bir hakikattir. Buna dair yüzlerce çalışma söz konusudur. Bundan sonraki süreçte bu çalışmalara daha yenilerinin de ekleneceği ümit edilmektedir.

XVI. Yüzyıl Sonuna Kadarki Türk-İslâm Coğrafyacılığı İçin Ek

Kaynakça⁶⁰

4. *Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi* 1638, haz. Songül Çolak, İdeal Yayınları, 2015.
- Acâyibu'l-mahlûkât ve garâyibü'l-mevcûdât (inceleme-tıpkıbasım)*, haz. Günay Kut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2012.
- Acar, Serkan, *Defterdar Seyfî Çelebi Türkistan Ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- Ak, Mahmut, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 2, sy. 4, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 2004, s. 163-211.
- Ak, Mahmut, *Osmanlı'nın Gezgini*, İstanbul: 3F Yayınları, 2006.
- Ak, Mahmut, "Seydi Ali Reis", *DİA*, c. 37, 2009, s. 21-24.

60 Mahmut Ak'ın 2004 yılında yine Literatür Dergisi'nde yayınlanan makalesinde oldukça kapsamlı bir bibliyografya yer aldığından, burada XVI. yüzyıl sonuna kadarki Türk-İslâm coğrafyacılarına dair bilgiler veren, 2004 yılından sonra yayınlanmış çalışmalara yer verilecektir.

- Âşık Mehmed, *Menazirü'l-Avalim*, 3 cilt, haz. Mahmut Ak, Ankara: TTK, 2007.
- Atçıl, Abdurrahman, *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*, çev. Gürzat Kami, İstanbul: Klasik Yayınları, 2019
- Batlamyus (Klaudios Ptolemaios), *Coğrafya el kitabı: araştırma raporu=Manuel of geography: research report=Handbuch der geographie: forschungsbericht*, metin Alfred Stükelberger, Florian Mittenhuber, Robert Fuchs, sunum İlber Ortaylı, katkı A.M. Celal Şengör, (İstanbul: Ptolemaios-Forschungsstelle Universität Bern/Bern Üniversitesi Ptolemaios Araştırma Merkezi, Boyut Yayıncılık, 2017).
- Bayartan, Mehmet, *Osmanlı Şehirleri, Coğrafi Araştırmalar*, İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2014.
- Bostan, İdris, Pîrî Reis, *DİA*, c. 34, 2007, s. 283-285.
- Bostan, İdris, *Osmanlı Akdenizi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2017.
- Büke, Himmet, "Seydi Ali Reis-Kitabü'l Muhit", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Dili ABD, 2010.
- Casale, Giancarlo, *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford University Press, 2010.
- Daniş, İlhami, *Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Daniş, İlhami, "Takvîmü'l-Büldân ve Osmanlı Coğrafyacılarına Tesiri Üzerine Bir İnceleme" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 36, 2017, s. 21-56.
- Daniş, İlhami, "XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Coğrafyacısı: Sîpâhizâde Mehmed ve Eseri Evzahu'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik" *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy. 9 (Bahar 2017), s. 117-143.
- Erkan, Davut, "Matrakçı Nasûh'un Hayatı ve Eserleri Üzerine Notlar", *Osmanlı Araştırmaları* 37 (İstanbul: 2011), 181-197.
- Ebû Reyhan el-Bîrûnî, *Maziden Kalanlar (El-Âsâr el-Bâkiye)*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Emiralioglu, Pinar, *Cognizance of the Ottoman World: visual and textual representations in the sixteenth-century Ottoman Empire (1514-1596)*, Doktora Tezi, The University of Chicago, 2006.
- Emiralioglu, Pinar, *Geographical Knowledge and Imperial Culture in the Early Modern Ottoman Empire (Transculturalisms, 1400-1700.)*, Ashgate Publishing Co., 2014.
- Faroqhi, Suraiya, *The Ottoman Empire and the World Around It*, I.B. Tauris, 2006.
- Fazlıoğlu, İhsan, *Nazarî Ufuk: İslâm-Türk felsefe-bilim tarihinin zihin penceresi*, İstanbul: Papersense Yayınları, 2017.
- Fazlıoğlu, İhsan, "Mustafa b. Ali", *DİA*, c. 31, 2006, s. 287-288.
- Gruzinski, Serge, *Orada Saat Kaç* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010).
- Gümüşçü, Osman, *Coğrafya'ya Davet*, Yeditepe Yayınları, 2013.
- Hagen, Gottfried, *Bir Osmanlı coğrafyacısı iş başında: Kâtib Çelebi'nin cihannüması ve düşünce dünyası*, çev. Hilal Görgün, İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, haz. Ahmet B. Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu, Ankara: Türk Dil Kurumu (TDK), 2008.
- Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lugât-it- Türk: Türk dili divanı*, çev. Fuat Bozkurt, Konya: Eğitim Yayınevi, 2012.

- Kaya, Mahmut, “Sipâhîzâde Mehmed”, *DİA*, c. 37, 2009, s. 258-259.
- Lokmacı, Süleyman, “15. Yüzyıl Münevverlerinden Ahmed Bican ve Acâyibü’l-Mahlûkat Adlı Eseri, *Ahmet Yesevi Sempozyumu*, 2016.
- Manners, Ian, *European Cartographers and the Ottoman World, 1500-1750: Maps from the Collection of O.J. Sopranos*, Oriental Institute Museum of the University of Chicago, 2007.
- McIntosh, Gregory; Kaçar, Mustafa, *Piri Reis 1513 Dünya Haritası*, İstanbul: Boyut Yayınları, 2013.
- Merçil, Erdoğan, “Selçuklular Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri” *Türk Denizcilik Tarihi 1*, ed. İdris Bostan, Salih Özbaran, 2009, s. 21-31.
- Mutlu, Betül, “15. Yüzyılda Hıta’y’da Bir Timurlu Sefir: Gıyaseddin Nakkaş’ın Hıta Gözlemleri” *Folklor/Edebiyat Dergisi*, sy. 67, 2011, s. 125 – 136.
- Oruç, Şahin; Tokcan, Halil; Demirkaya, Hilmi, *Osmanlı dönemi coğrafya ve coğrafya üretimi: kişiler, eserler, kitaplar, makaleler, ders örnekleri*, Ankara: Pegem Akademi, 2017.
- Özdemir, Kemal, *Osmanlı Haritaları*, Avea, 2008.
- Özsoy, Emin, Pîrî Reis: A Pioneer of Marine Knowledge and Marine Science Heritage in the Seas of the Old World, *Journal of Black Sea and Mediterranean Environment*, Vol. 21, No. 1, 2015, s. 54-66.
- Sarıcaoğlu, Fikret, Pîrî Reis’in dünya haritası 1513, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2014.
- Özür, Nazan Karakaş, “Osmanlı Coğrafya Tarihi Literatürüne Eleştirel Bir Bakış”, *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, Mardin: Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 69-99.
- Özür, Nazan Karakaş, *500 yılın ardından Pîrî Reis: Hayatı, eserleri ve bibliyografyası*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.
- Özür, Nazan Karakaş, *Keşifler ve coğrafya: 15. ve 16. yüzyıl keşifleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.
- Özür, Nazan Karakaş, *Tunuslu Hacı Ahmed, Dünya Haritası ve Coğrafya Risalesi*, Çizgi Yay., 2019.
- Pîrî Reis, *Kitabü’l-Bahriyye*. 962/1554; tercüme ve takdim Muhammed Harb, Dubai, 2012.
- Pîrî Reis, *Kitab-ı Bahriyye, Pîrî Reis’s Kitab-ı Bahriyye 962/1554*; edt. Fikret Sarıcaoğlu; Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü, 2014.
- Salierno Vito, *Il Mediterraneo nella cartografia ottomana. Porti, isole, negli atlanti di Piri Reis*, Lecce: Capone, 2010.
- Sarıcaoğlu, Fikret, *Pîrî Reis’den Örfî Paşa’ya Osmanlı tarihi haritaları ve tarihi coğrafya eserleri*, İstanbul: Çamlıca Basın Yayın, 2015.
- Sipâhîzâde Mehmed, *Evhazu’l-mesâlik ilâ ma’rifeti’l-büldân ve’l-memâlik*, haz. İlhami Daniş, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), Türk-İslâm Bilim Kültür Mirası Projesi Dizisi-27, 2019.
- Soucek, Svat, “Pîrî Reis” *EI2*, Brill Online, University of Pittsburgh, 2011.
- Soucek, Svat, *Studies in Ottoman Naval History and Maritime Geography*, Gorgias Press, LLC, 2011.

- Şeşen, Ramazan; Bekar, Serdar; Gündüz, Gülcan; Bulut, Veysel, *Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeyleri*, İstanbul: IRCICA, 2011.
- Tokcan, Halil; Demirkaya, Hilmi; Oruç, Şahin, *Osmanlı Dönemi Coğrafya ve Coğrafya Öğretimi*, Pegem A Yayıncılık, 2017.
- Uluğ Bey, Uluğ Bey'in astronomi cetvelleri: Zîc-i Uluğ Bey*, çev. Mustafa Kaçar, Atilla Bir, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2012.
- Uluslararası Piri Reis Sempozyumu Bildiriler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi 2014).
- Unat, Yavuz, "Uluğ Bey" *DİA*, c. 42, 2012, s. 127-129.
- Unat, Yavuz, "Zîc", *DİA*, c. 44, 2013, s. 397-398.
- Unat, Yavuz, "Zîc-i Uluğ Bey", *DİA*, c. 44, 2013, s. 400-401.
- Vatin, Nicholas, *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar: Doğu Akdeniz'de savaş diplomasi ve korsanlık: 1480-1522*, çev. Tülin Altınova, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2004.
- Yazıcıoğlu, Ahmed Bican, *Acayibü'l-Mahlûkat (inceleme-metin-sözlük-indeks)*, haz. Mustafa Erkan, İstanbul: Akademi Titiz Yayınları, 2016.
- Yazıcıoğlu, Ahmed Bican, *Dürr-i meknûn (inceleme - çevriyazı - dizin - tıpkıbasım)*, haz. Ahmet Demirtaş, İstanbul: Akademik Kitaplar, 2009.
- Yılmaz, İbrahim, "Kitab-ı Bahriye (Book of Navigation) of Piri Reis", *Cartographic Journal*, c. 47(3), 2010, s. 278-283.
- Woodhead, Christine, *Osmanlı Dünyası*, Alfa Yayıncılık, 2018.
- Woodhead, Christine, "Seyfi Çelebi, *DİA*, c. 37, 2009, s. 33,34.
- Zekeriyyâ Kazvini, *Acâyibnâme Acâibü'l-mahlûkât ve garâibü'l-mevcûdât*, Tahran, 2008.

Başlangıcından 16. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk İslâm Coğrafyacılığı (Ekoller, İsimler ve Eserler)

İlhami DANIŞ

Özet

Orta Asya'dan Anadolu'ya, Anadolu'dan Avrupa'ya ve Afrika'nın kuzey kıyılarına kadar geniş bir coğrafyaya yayılan Türk ve Türk-İslâm medeniyeti coğrafya alanında birçok ilim ehli yetiştirmiş ve bu isimlerin kaleminden dünya coğrafya literatürüne giren çok sayıda eser çıkmıştır. Bu eserler tıpkı diğer medeniyetlere ait coğrafi eserler gibi bazen derleme bazen de özgün bilgiler içermektedir. Bilginin dolaşımı sayesinde birçok ekolden etkilenmiş olan Türk-İslâm coğrafyacıları; Uluğ Bey ve Ali Kuşçu gibi matematik, astronomi ve hey'et coğrafyası ile ilgili çalışmalar yapan ilim ehlinin mensubu olduğu Semerkant Mektebi'nden; Ebü'l-Fida, İbn Hurdazbih, İbn Havkal ve İdrisî gibi önemli coğrafi eserler ve haritalar üreten İslâm coğrafyacılarının birikiminden; Kristof Kolomb, Mercator ve Ortelius gibi dönemlerinin en önemli Avrupalı coğrafyacıların eserlerinden etkilenmiş ve yararlanmışlardır. Bir yandan tercüme ve şerh şeklinde eserler telif etmişler, öte yandan denizcilik alanında yeni eserler, seyahatnâmeler, şehirlere ve yollara dair özgün çalışmalar kaleme almışlardır.

Bu çalışma kapsamında başlangıçtan XVI. yüzyıl sonuna kadarki Orta Asya'dan İstanbul'a uzanan Türk dünyasındaki coğrafya eserleri ele alınacak, bunların ortaya çıkış süreci, kaynakları ve etkileri incelenecek ve Türk İslâm coğrafyacılığının gelişimine bir perspektif sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslâm coğrafyacıları, Osmanlı coğrafya eserleri, Osmanlı coğrafyacılığı (XV ve XVI. yüzyıl).

Turkish Islamic Geography from the Beginning to the End of the 16th Century (Schools, Names and Works)

İlhami DANIŞ

Absract

Turkish and Turkish-Islamic civilization, which spread across a wide geography from Central Asia to Anatolia, Europe and the northern coasts of Africa, trained many scholars in the geography field that resulted in the emergence of many works on geography literature. These works, such as the geographical works of other civilizations, include compilations or original information. Thanks to the circulation of information, Turkish-Islamic geographers were influenced by many schools, like the Samarkand School of Uluğ Bey and Ali Kuşçu, who worked on mathematics, astronomy and astrology. Besides, they benefited not only from the accumulation of Islamic geographers as Ebü'l-Fida, İbn Hurdazbih, İbn Havkal, İdrisi, who produced important geographical works and maps, but also benefited from the works of the most significant European geographers of their periods such as Christopher Columbus, Mercator and Ortelius. Turkish-Islamic geographers have written new works on seafaring, travels, cities and roads as well as produced various works in the form of translation and commentary

Within the scope of this study, geography studies in the Turkish-Islamic world extending from the Central Asia to Istanbul will be discussed. The emergence process, sources and effects will be examined through works and authors, and evaluations will be made on the origin and development of Turkish geography.

Keywords: Turkish-Islamic geographers, Ottoman geographical works, Ottoman geographic knowledge (XV.-XVI. Centuries)

Klasik Çağ Sonrası Osmanlı Coğrafya Çalışmaları

Ahmet ÜSTÜNER

Osmanlılarda coğrafya çalışmalarının XVI. yüzyılın sonlarına kadar geleneksel İslam coğrafyacılarının izinde meydana getirilmiş olan eserler ile kendi içerisinde bir olgunluğa eriştiği bilinmektedir.¹ Diğer taraftan aynı yüzyılın sonlarına doğru, Avrupa’da coğrafyacılık ve haritacılık alanlarında görülen gelişmeler, modern anlamda “ilk atlas” kabul edilen *Abraham Ortelius* ve *Gerardus Mercator*’un ve çağdaşı coğrafyacı-kartografların çalışmaları ön plana çıkmıştır. Bunlar gerek coğrafya gerekse haritacılık açısından coğrafyacılığa bütünsel ve bilimsel anlamda bakışı yakalayan sistematik yapısıyla hem Doğu’da hem de Batı’da bu alanda öncülük eden eserler olarak kabul görmüştür.² Nitekim Avrupa’daki çalışmalarda

1 Bahsi geçen dönem içerisinde daha çok Semerkant Ekolü olarak adlandırılan İslam Coğrafya Ekolü dahilinde kabul edilebilecek eserler kaleme alınmış olmasının yanı sıra Fatih Sultan Mehmed döneminde tercüme edilen Batlamyus Coğrafyası, daha sonraki dönemde Piri Reis’in Kitab-ı Bahriyye’si ve meşhur haritası, Ali Macar Reis ve Tunuslu Hacı Ahmed’in çalışmaları gibi eserlerin ışığında Osmanlıların büsbütün Avrupa çalışmalarından habersiz olmadığını vurgulamak yerinde olacaktır. Bu açıdan Doğu menşeli eserlerin mükemmeli ve Batlamyus coğrafyasının son doğu nüshası olarak kabul edilen *Menazirü’l-Avalim* sistematik bir kemalin göstergesidir. Eserle ilgili ayrıntı için bkz. Mahmut Ak, *Menâzirü’l-Avâlim*, C. I-III, Ankara: TTK, 2007.

2 Eserleri için bkz. Abraham Ortelius, *Theatrum Orbis Terrarum*, Antwerp, 1570; Gerardus Mercator, *Atlas sive Cosmographi Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura*, Duisburg, 1595. Ortelius’un eseri sistematik bir coğrafya kitabı olarak basıldığı dönemden itibaren ilgi ve kabul görmüştür. Mercator ise kendi adıyla anılan “Mercator İzdüşümü” tekniği ve italik yazının harita üzerinde kullanımı ile kendisinin geliştirmiş olduğu tarzla yaptığı haritalar ile modern haritacılığın kurucusu kabul edilmiştir. Ayrıntı için bkz. Ahmet Üstüner, *Levâmi’u’n-Nûr (Metin-Değerlendirme)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul, 2017. (Sonrasında, Levâmi’u’n-Nûr).

gelenen bu nokta, tercüme edilen eserler vasıtasıyla sonraki Osmanlı coğrafyacılığı ve kartografyası için temel teşkil etmiş ve Osmanlı bilim dünyasında daha sonra meydana getirilen eserlerde izlerini sürdürmüştür. Makalede bu bağlamda önemli değişim ve dönüşümlerin yaşandığı klasik çağ sonrası dönemde, XVII. yüzyıldan itibaren XX. yüzyıl başlarına kadar geçen süreçte Osmanlı coğrafyacılığının geçirdiği aşamalar ve bu sahadaki bilimsel çalışmaların seyri değerlendirilecektir.

XVII. Yüzyıl

XVII. yüzyılda Osmanlı coğrafya çalışmaları açısından farkedilen eksiklik neticesinde, Avrupa'da basılan eserlerin tercümeleri ile modern anlamda sistematik coğrafya ve kartografya bilimine kapı aralayacak çalışmalar vücuda getirilmiştir. Şüphesiz yüzyılın ortalarında Kâtib Çelebi (1609-1657)'nin çalışmaları bu alanda kabul görmüş ve uzun yıllar coğrafyacılık-kartografya alanında etkisini sürdürmüştür. Kâtib Çelebi, Osmanlılar'ın ilk sistematik coğrafya eseri olarak kabul edilen meşhur *Cihannüma*³ adlı eserini iki kez telife girişmiş ancak Avrupa hakkında yeterince kaynak bulamamış olması nedeniyle Flemenk coğrafyacı-kartograf Gerardus Mercator (1512-1594) ve Jodocus Hondius (1563-1612)'un *Atlas Minor*⁴ kısa adıyla bilinen Latince eserini muhtedi Şeyh Mehmed İhlasi yardımıyla *Levâmi'u'n-Nûr fî Zulmet-i Atlas Minor* adıyla Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir.⁵ Daha sonra bu eserin etkisiyle klasik İslam coğrafyacılarının tertibi üzere yazmaya giriştiği ilk telif *Cihannüma*'yı yarıda bırakarak yeni bir tarz üzere eseri yeniden telife koyulmuştur. İlk telif *Cihannüma*'da İslam coğrafya eserlerinin etkisiyle oluşturulan tarz ve amatör harita çizimleri kısmen de olsa bir sistematik eser kaleme alma kaygısıyla meydana getirilmiştir. Ancak ikinci telif *Cihannüma* tamamen yeni bir üslup üzere tasarlanmış ve öteden beri İslam geleneği üzerine yazılan eserlerin aksine Doğu ile Batı'nın çalışmalarını bir arada

3 Cihannüma'nın ilk telifinin müellif müsvedde nüshası Viyana Milli Kütüphanesi MIXT 389'da kayıtlıdır. İkinci telifin müellif hattı ise Revan 1624 kaydı ile Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. İkinci telif nüsha Prof. Dr. Fuat Sezgin tarafından yazılan önsöz ve giriş ile birlikte neşredilmiştir. Bkz. Fuat Sezgin, *Kâtip Çelebi'nin Esas Cihannüması ve Coğrafya Tarihindeki Yeri (Cihannümâ Revan 1624 Tıpkıbasım)*, İstanbul: Boyut Yayınları, 2013.

4 Bütünyle dünya coğrafyası, kıtalar ve ülkeler hakkında tarihten coğrafyaya pek çok konuda bilgi içeren, zaman içerisinde ihtiva ettiği haritaların sayısı 150'ye ulaşan ve Avrupa dillerine tercüme edilerek 1634 yılına kadar farklı edisyonlarda defalarca baskısı yapılan ansiklopedik eser için bkz. Gerardus Mercator, Jodocus Hondius, *Atlas Minor Gerardi Mercatoris à I. Hondio Plurimis cæneis Tabulis Auctus Et Illustratus*, Arnheim, 1621; Ayrıca eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Üstüner, *Levâmi'u'n-Nûr*, s. 41-79.

5 Eserin müellif hattı Süleymaniye Kütüphanesi Nuruosmaniye 2998 numarada kayıtlıdır. Bkz. Kâtib Çelebi, *Levâmi'u'n-Nur Fî Zulmet-i Atlas Minor* (Metin-Değerlendirme) haz. Ahmet Üstüner, Ankara, TÜBA: 2020 (baskıda). Ayrıca eser inceleme ve tıpkıbasım olarak da yayımlanmıştır: Kâtib Çelebi, *Levâmi'u'n-Nûr Fî Zulmet-i Atlas Minor (İnceleme-Tıpkıbasım)*, haz. Ahmet Üstüner, H. Ahmet Arslantürk, Ankara: TÜBA, 2017.

barındıran Avrupa tarzı tertip edilmiş bir çalışma olarak kimlik kazanmıştır. Eserin her iki telifi de tamamlanamamış olmasına rağmen hakettiği ilgiyi görmüş, defalarca istinsah edilmiş ve farklı dillere tercüme edilmiştir. Öte yandan *Levâmi'u'n-Nûr*, gerek özgün şerh-tercümesi gerekse Mercator tarzı üzere *Atlas Minor*'den nakledilerek yeniden yorumlanan haritalarıyla ve Osmanlı harita çalışmalarında günümüz anlayışına yaklaşan çizimleriyle ön plana çıkmıştır. Söz konusu çalışmalarda Dünya bir bütün olarak haritalandırılmıştır ve izdüşüm tekniği, tam kavranamamış olsa da, yeni bir tarz olarak Osmanlı coğrafya ve kartografya çalışmalarında neşvünema bulmaya başlamıştır. Söz konusu yeni usul, başta tercümeler olmak üzere sonraki çalışmalar için öncülük etmiştir. Bu açıdan Çelebi'nin coğrafya çalışmaları, Doğu ile Batı eserlerinin sentezi niteliğindeki *Cihannüma*'nın vücuda getirilmesi bir yana, onun şerh ve özgün yorumlarıyla tercüme ettiği *Levâmi'u'n-Nûr* adlı eseri Osmanlı Devleti'nde modern coğrafya/kartografya anlayışının başlangıcı olarak kabul edilmelidir.

Kâtib Çelebi'nin diğer coğrafya eserleri ise *Müntehab-ı Bahriyye-i Pîri Re'is bin el-Hâc Mehmed Re'is Hemşîrezâde-i Kemâl Re'is* ve *Tuhfetü'l-Kibâr fi-Esfâril Bihâr* dır. *Müntehab-ı Bahriyye*, Girit Seferleri sebebiyle Pîri Reis'in *Kitâb-ı Bahriyyesi*'nden ilhamla kaleme alınmıştır. Çelebi'nin coğrafya ve harita alanında ilk çalışması olduğu görülen eserde Pîri Reis tarzında harita çizimleri dikkat çekmektedir.⁶

1656 yılında tamamlandığı bilinen *Tuhfetü'l Kibâr* ise yine Girit seferleri dolayısıyla kaleme alınmıştır. Çalışma, Akdeniz coğrafyası hakkında önemli bilgiler içeren bir coğrafya eseri olmanın yanı sıra Osmanlı gemiciliği ve denizciliği ile ilgili vermiş olduğu bilgiler açısından da ön plana çıkmaktadır. Harita ve minyatür çizimleriyle dikkat çeken onlarca istinsah nüshası bulunan eser, İbrahim Müteferrika tarafından neşredilmiş ve Batı dillerine tercüme edilmiştir.⁷

Osmanlı bilim dünyasında batı eserlerine başvuran müelliflerin ikincisi olarak Hezarfen Hüseyin Efendi (ö. 1691) görülür. Divan-ı Hümayun tercümanı Ali Ufki Bey'in yanında görev alan, bildiği Latince ve Grekçe ile batı kaynaklı eserlere merak salan Hüseyin Efendi sağlığında Antonie Galland, Dimitrie Cantemir gibi döneminin ünlü şarkiyatçıları ile irtibat halinde olmuştur. Kaleme almış olduğu

6 Müellif hattı Süleymaniye Kütüphanesi Âşir Efendi 227 numarada bulunan eser için bkz. Fikret Sarıcaoglu, "Piri Reis'in Kitab-ı Bahriyye'sinin Izinde Katib Çelebi'nin Yeni Bulunan Eseri: Müntehab-ı Bahriyye", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 15, Bahar 2004, s. 9-58 ; Katib Çelebi, *Müntehab-ı Bahriyye*: Akdeniz ve Ege'nin Tarihi Coğrafyası 1645-1646. haz. Fikret Sarıcaoglu, İstanbul, Çamlıca Nadir Es. Kit., 2018. Nüsha Kâtib Çelebi'nin diğer eserlerinin müellif hattı nüshaları ile yazı karakteri, karalama ve derkenarlar açısından benzerlik göstermektedir. Bu benzerlikleri kabul etmekle birlikte *Müntehab*'ın müellifi ve eserin nitelendirilmesi hususlarında farklı yorumlar da yok değildir. Bkz. Mine Esiner Özen, "Piri Reis ve Müntehab-ı Kitâb-ı Bahriyye", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VII / 2, 2006, s. 120-130.

7 Eser Prof. Dr. İdris Bostan tarafından tıpkıbasım ve transkripsiyon olarak yeniden neşredilmiştir: Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar fi-Esfâri'l-Bihar*, haz. İdris Bostan, Ankara: TÜBA, 2018.

Tenkihü't-Tevârihü'l-Mülûk adlı umumi tarihe dair eserinde doğu ve batı kaynaklarından istifade etmiştir. Eser içerdiği tarihî ve teşrifâtî bilgiler ile birlikte coğrafi muhteva bakımından da zengindir. Kâtib Çelebi'nin *Cihannüma's*ından da istifade edilen eserde Çin, Maçin, Hitay, Hoten, Çin ve Hind denizindeki adalar ile Amerika'nın keşfine dair bilgiler aktarılmıştır. Aynı zamanda enlem-boylamlar ile mil ve fersah hesapları üzerinde durulmuştur. Türkiye'deki ve yurt dışındaki kütüphanelerde pek çok nüshası bulunan eserin kuvvetle muhtemel müellif hattının British Museum'da (nr. Or. 12965) bulunduğu ifade edilmektedir.⁸ Eserin kısmi bölümleri Almanca'ya tercüme edilmiş ayrıca eser hakkında bir takım çalışmalar yapılmıştır.⁹

Osmanlı coğrafyacılığında (Batı'dan) tercüme geleneğinin bir başka önemli temsilcisi XVII. yüzyılın ikinci yarısında ön plana çıkan Ebubekir bin Behram ed-Dimeşki Efendi (v.1691)'dir.¹⁰ *Mercator Atlası*'nın zaman içerisinde ikmal edilmiş hali olarak da ifade edilebilecek olan 11 ciltlik Latince *Atlas Maior* (1662)'¹¹ Padişah IV. Mehmed'in emri ile tercüme etmiş olan Ebubekir Efendi'nin esere Kâtib Çelebi'nin ifadesine benzer mukaddime ile başladığı görülmektedir.¹² Hangi nüshanın kullanıldığı veya eserin Latincesinin basıldığı tarihe dair net bir kayıt görülmeyen tercümeyle 1675 (h. 1086) yılında başlanmış ve yaklaşık on yıl içerisinde tamamlanmıştır. Padişaha sunulmak üzere kaleme alınan müellif nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat bölümü 325-333 numaralarda kayıtlıdır. Burada kaydedilen 9 ciltlik tercümede 5 ve 6. ciltlerin eksik olması söz konusudur. Bazı konuların özetlendiği, atlandığı veya esere ilavelerde bulunulduğu ihtimali ortaya çıkmaktadır. Çalışmada, önemli görülen harita plan ve astronomik çizimler tercümeyle dâhil edilmiştir. Bu açıdan çalışma, Nicolaus Copernicus'un (1473-1543)

8 Mücteba İlğürel, "Hezarfen Hüseyin Efendi", *DİA*, C. XVIII, 1998, s. 544-546.

9 Kerim Özdemir, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Tenkihü't-Tevârih Adlı Eserinin Selçukluların Zuhurundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Bölümlerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi", Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Programı, Manisa, 2007; Cumhur Bekar, "A New Perception of Rome, Byzantium and Constantinople in Hezarfen Huseyin's Universal History", Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2011; Merve Karaçay Türkal, "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin *Tenkihü't-Tevârihü'l-Mülûk* Adlı Eserine Göre Tul u Arz ile Küre-i Arzın İnkisamı", *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu, 08-10 Mayıs 2014 Bildiriler Kitabı*, 2014, s. 321-330.

10 Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fikret Sarıcaoglu, "Ebû Bekir b. Behrâm", *DİA*, C. X, 1994, s. 110-111, (sonrasında, Ebû Bekir b. Behrâm).

11 Eser *Ortelius* ve *Mercator Atlası*'nın 1634 edisyonundan sonra genişletilerek William ve Joan Blaeu tarafından 1662 yılında 11 cilt olarak Latince yayımlanmıştır. Avrupa'da neşredilen atlasların hacimli ve kapsamlılarından olarak kabul görmüş olan eserin orijinal adı şu şekildedir: *Atlas Maior sive Cosmographia Blauiana, qua Solum, Salum, Coelum, Accuratissime Describuntur*.

12 Ebû Bekir b. Behrâm ed-Dimeşki, *Nusretü'l-İslâm ve's-Sürûr fî Tahrîr-i Atlas Mayor*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat, nr. 325.

Güneş sistemini konu edinen ilk eserlerden olarak zikredilebilir. Tercümenin ilk cildi genel astronomik konular ve Yerküre hakkında bilgilerle başlamakta, Kuzey Kutup daireleri ve kıtalar ile devam etmektedir. İkinci cilt İsveç, Polonya, Rusya coğrafyalarına, üçüncü cilt, kitapta yazıldığı haliyle, Nemçe yani Cermanya'ya, dördüncü cilt Felemenk Ülkesi'ne, beşinci cilt Fransa'ya¹³ altıncı cilt Afrika ve Asya kıtası coğrafyalarına tahsis edilmiştir. Anadolu coğrafyası ve şehirleri de yine altıncı ciltte konu edilmiştir. Yedinci ciltte İtalya, sekizinci ciltte Uzakdoğu, Çin-Japonya, son ciltte ise Yeni Dünya yani Amerika ile konuya girilmiştir. Geneli itibariyle Latince aslına tertib olarak mutabık kalmadığı söylenebilecek olan eserin farklı müellif nüshaları da mevcuttur. Ayrıca Ebûbekir Efendi'nin daha sonra eserini farklı yorum ve ilavelerle *İhtisar-ı Atlas Mayor* olarak yine hatırı sayılır hacimde özetlemiş olduğu çeşitli nüshalar da görülmektedir.¹⁴

Ebûbekir Efendi'nin coğrafya ile ilgili çalışmalarından Kâtib Çelebi *Cihannümâ*'sının her iki telifine de yapmış olduğu ilaveleri yani *Cihannüma Zeyli* zikre layıktır. Söz konusu zeyl, *Cihannümâ* Mütferrika tarafından ikmal edilerek basılırken temel kaynak olarak kullanılmıştır.¹⁵ Ebûbekir Efendi'nin *Risâle fi'l Coğrafya* ismiyle bir de Arapça eser kaleme aldığı bilinmektedir. 34 varak olan eser, bütünüyle Yerküre, Afrika, Asya, Avrupa ve Yeni Dünya (Amerika) kıta coğrafyalarını gösteren, *Atlas Mayor*'dan mülhem çizildiği anlaşılan 5 adet harita ihtiva etmektedir.¹⁶ Yine kaynaklarda Ebubekir Dimeşki'ye ait *Cevlânü'l Efkâr fî Avâlimi'l-Aktâr* isimli nüshası henüz tespit edilememiş olan coğrafya içerikli eser ile Eflak, Boğdan, Basarabya ve Kırım bölgelerine dair bir müstakil bir harita çalışmasının varlığı da zikredilmektedir.¹⁷

Osmanlı Devleti'nde eser tercüme geleneği coğrafya alanında Avrupa'dan tercümelerle başka bir boyut kazanmış olsa da ilk dönemlerden süregelen Doğu eserlerinin tercümesi geleneği XVII. yüzyılda da devam etmiştir. Bunlardan *Acâyibü'l-Mahlûkât* tercümeleri önemlidir. Klasik İslam kozmografya-coğrafya anlayışının nadide örneklerinden olarak çoğu nüshasında hayal âlemini tasvir eden minyatürlerle bezenmiştir. Hüseyin b. Mehmed b. Mustafa tarafından 1109/1697'de *Mir'ât-ı Acâyibü'l-Mahlûkât ve Keşf-i Garâyibü'l-Mevcûdât* adıyla

13 1662 yılında yayımlanan *Atlas Mayor*'un buraya kadar aynı konularla başladığı görülmektedir. Ancak 5. cildi İngiltere 6. cildi İrlanda ve İskoçya'ya 7. cilt Fransa'ya 8. cilt İtalya'ya 9. cilt İspanya ve Afrika'ya 10. cilt Asya Kıtası'na 11. cilt Amerika'ya ayrılmıştır. *Atlas Mayor*'da bahsi geçen 5, 6 ve 7. cildin konuları Ebû Bekir Efendi'nin tercümesinde beşinci ciltte özetle toplanmıştır.

14 Bkz. Ebubekir bin Behram ed-Dimeşki Efendi, *Muhtasarı Nusretü'l-İslâm ve's-Sürûr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye 2994, 2995, 2996, Atıf Efendi, nr. 1686; Ahmed Paşa, nr. 173.

15 Ayrıntı için bkz. Sarıcaoğlu, "Ebû Bekir b. Behrâm", s. 111.

16 Eser için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü Ahmed Paşa, nr. 176.

17 Sarıcaoğlu, "Ebû Bekir b. Behrâm", s. 111.

tamamlanan çalışmasının Kazvinî'nin eserinin tam tercümesi olduğu zikredilmektedir. Hüsameddin el-Bursevî (v. 1632) tarafından yapılan *Acâyibü'l-Mahlûkât* tercümesi ve Rodosizâde Mehmed Efendi'nin (v. 1701) *Tekmile-i Terceme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât* adıyla Sururiddin Muslihiddin Mustafa Efendi (v. 1562)'nin yarıda kalan tercümesini tamamlaması bahse layıktır.¹⁸ Ayrıca Şerif Efendi'nin Farsça'dan tercüme etmiş olduğu *Mesâlikü'l-Memâlik* ve Gınayi Efendi (v. 1651) tarafından kaleme alınan *Tercüme-i Harîdetü'l-Acâ'ib* isimli eserler bu dönem doğu kaynaklı tercüme çalışmalarından olarak zikredilebilir.¹⁹

XVIII. Yüzyıl

Coğrafya çalışmaları XVIII. yüzyıl itibariyle daha ziyade Avrupa eserlerinin Osmanlı Türkçesi çevirileriyle karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan Hollanda elçilik tercümanı Petros Baronian'ın Jacques Robbs'un *La Méthode Pour Apprendre Facilement la Géographie* (Paris 1685) isimli eserini *Risâle-i Coğrafya veya Fennümâ-yı Câm-ı Cem ez- Fenn-i Coğrafya* adıyla tercümesi önemlidir. 1733 yılında tamamlandığı bilinen eserin modern matematik, astronomi ve fizikî-riyazî coğrafya kavramlarını Osmanlı dünyasına aktarması önem taşır.²⁰ Mühtedî Osman bin Abdülmennan'ın Alman coğrafyacı Bernhard Varenius (1622-1650)'un *Geographia Generalis in Qua Affectionnes Generalles Telluri Explicantur* adlı Latince eserini Almanca çevirisinden *Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya* adıyla Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir.²¹ Tercümenin salt bir tercüme olmaktan ziyade Nicolas Sanson'un *Geographic Description of all the World* adlı eseriyle ve Osman b. Abdülmennan'ın katkı ve yorumlarıyla birlikte bir derleme olduğu belirtilmiştir.²² 1749-1750 yıllarında tamamlanmış olan eser, 206 varak olup Avrupa'da meşhur atlaslar tarzında mütercim tarafından muntazam olarak çizilen 1165 hicri tarihli bir Dünya haritası ve kozmografik çizimler ihtiva etmektedir.²³ Bütünüyle dünya coğrafyasını konu edinen eserde 142. varâğa kadar Avrupa ülkeleri anlatılmaktadır.

18 Ayrıntılar için bkz. *Acâyibü'l-Mahlûkât*, haz. Günay Kut, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2012 ve Günay Kut, "Acâ'ibü'l-Mahlûkât", *DİA*, c. 1, 1988, s. 315-317.

19 Gınayi Efendi'nin ayrıca coğrafya-tarih bilgilerini muhtevi *Turfetü'l-Ferâ'ib ve Tuhfetü'l-Acâ'ib* isimli bir eseri daha vardır. Bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. M.A. Yekta Saraç, c. III, Ankara: TÜBA, 2016, s. 1318 ve *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, c. I, İstanbul: IRCICA, 2000, s. 58-59.

20 *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, s. 132-133; Mahmut Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 2, sy. 4, 2004, s. 176.

21 Eser ayrıntıları ve nüshalar için bkz. *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, s. 157-160.

22 Bkz. Konstantinos Thanasakis, "The Ottoman Gographer Osman B. Abdülmennan and his Vision of the World in Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya (ca. 1749-1750)", Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2006.

23 Eserin nüshası için bkz. Osman bin Abdülmennan, *Terceme-i Kitâb-ı Coğrafya*, TSMK Emanet Hazinesi nr. 1448.

XVIII. yüzyılda coğrafya-kartografya çalışmaları açısından Osmanlı Devleti'nde hatırı sayılır miktarda derleme ve telif eserler de meydana getirilmiştir. Yukarıda bahsi geçtiği üzere yine Kâtib Çelebi *Cihannümâ*'sının sistematik tarzı sürdürülerek bazı eserlerin kaleme alındığı bilinmektedir. Bu çalışmalardan en önemlisi şüphesiz *el-Coğrafi* ve *Ressam* lakablarını taşıyan muhtedi İbrahim Müteferrika (1674-1744)'nın yapmış olduğu çalışmalardır.²⁴ Onun çalışmaları Osmanlı Devleti'nde coğrafya biliminin kimlik oluşturmada ve *Cihannümâ*'nın dünya çapında şöhret kazanmasında etkili olmuştur. En önemli çalışması bilindiği üzere *Cihannümâ*'ya Ebubekir Dimeşki'nin zeyli ve kendi müdahaleleriyle (Tezyîl-i Tabî) birlikte sistematik *Atlas* şeklini kazandırması ve ilave ettiği 40 kadar harita ile eseri, matbaasında tab etmesidir (1732).²⁵ Bilinen tekml edilmiş haliyle eser daha sonra başta Latince olmak üzere Batı dillerine tercüme edilerek yaygınlaşacaktır. Yine Kâtib Çelebi'nin *Tuhfetü'l-Kibâr* adlı kitabının Müteferrika tarafından tab edilerek yayınlanması diğer önemli bir husustur.²⁶

Müteferrika'nın coğrafya çalışmalarına bir başka katkısı *Tarihü'l-Hind-i Garbî el-Müsemma bi-Hadis-i Nev* adlı eserin 3-4 harita ve kozmografik çizim ilaveleriyle birlikte basılarak neşredilmesi şeklinde olmuştur. Söz konusu harita ve çizimlerin Müteferrika'nın bizzat kendisi tarafından döneminin üslubunca hazırlanarak çiziminin yapılmış olması önemlidir.²⁷ Müteferrika'nın tab etmiş olduğu eserlere ilave ettiği haritalar dışında müstakil haritalarının da olduğu ve matbaasındaki altı tezgahdan ikisini harita tersimi için tahsis ettiği belirtilmektedir.²⁸ Bu haritalardan *Marmara Denizi*, *Bahriye-i Bahr-i Siyah*, *Memâlik-i İran* ve *Mısır* haritaları bilinmektedir.²⁹ Telif ettiği *Usûlü'l-Hikem fî Nizâmü'l-Ümem* adlı siyasete dair eserinde de haritanın önemi ve lüzumu üzerinde duran İbrahim Müteferrika, bu açıdan döneminin kartograflığını hakkıyla yerine getirmiş gözükmektedir.³⁰

24 Cihannümâ'nın medhalinde kozmografik olarak Batlamyus, Copernicus, Brahe gibi kozmografların kainat sistemi üzerine görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi verilir. Bkz. Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnüma li-Kâtib Çelebi*, (Müteferrika Tıpkı Basım), Ankara: TTK, 2009, giriş kısmı.

25 Orhan Şayık Gökyay, "Cihannüma", *DİA*, c. 7, 1993, s. 541-542; Erhan Afyoncu, "Müteferrika", *DİA*, c. 21, 2000, s. 324-327.

26 Hayatı ve faaliyetleri ile ilgili ayrıntılar için bkz. Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006.

27 Ayrıntılar için bkz. Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746)*, s. 193-196.

28 Fikret Sarıcaoğlu, "Harita (Osmanlılar Dönemi)", *DİA*, c. 16, 1997, s. 210-216.

29 *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, s. 137.

30 Onun haritacılığı şüphesiz Doğu-Batı sentezi yaklaşımıyla ön plana çıkmakla birlikte, harita çizimlerinin o güne kadar Avrupa'da yapılanlara oranla teknik açıdan başarısı ile birlikte, Avrupa tarzında harita tezgahını kullanan ve harita hazırlayan şahıs olması yönüyle de önem arz etmektedir.

Müteferrika, başka bir çaba olarak Andreas Cellarius (1596-1665)'un *Atlas Coelestis Harmonia Macrocosmica seu Atlas Universalis et novus, totius universi creati Cosmographiam generalem, et novam exhibens* (Amsterdam 1660) adlı Latince astronomi eserini *Mecmu'atü'l Hey'etü'l-Kadîme ve'l-Cedîde* adıyla Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir. Yine iyi düzeyde Latince bilen Müteferrika'nın *Cihannümâ*'nın tekmlinde kullanmak üzere Latince eserlerden faydalanarak *Füyûzât-ı Mıknatısıyye* adıyla bir de risale de yazdığı bilinmektedir.³¹

Bu yüzyılda bir başka müstakil ve hacimli çalışma Hasan Esîrî'ye aittir. 1652-1653 yıllarında doğmuş olabileceği ifade edilen Esîrî, bürokrasiden askerî hayata, esareten sürgüne kadar yaşamış olduğu karmaşık hayatını, meraklı mizacı sayesinde renklendirmeyi başarabilmiş bir kişiliktir.³² *Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel* adlı eseri 1720-1722 / 1730-1732 tarihli dir.³³ Tarih-coğrafya eserleri olarak *Cihannümâ* ve atlaslar üslubunda kaleme alınan çalışma Hz. Âdem ile konuya başlamaktadır. Sonrasında İstanbul'un eski zamanlarındaki (Nuh Tufanı'ndan sonra) durumu ve önemli yapılar üzerine rivayete dayalı bilgilerle devam etmekte; İstanbul'un tarihi-coğrafyası bahsine geniş yer vermektedir. Akabinde eserde Rumeli (Traçiya)'den itibaren ayrıntılarıyla bütün Avrupa coğrafyası ve devletleri ele alınmaktadır. Avrupa bahsi sonrasında ise Çerkes, Abaza, Tatar, Gürci taifeleri ve İran (Acem), Turan (Türkistan) yani bütün Asya, Hindistan, Çin ve Japonya, Amerika ve Afrika coğrafyaları hakkında geniş malumat verilmektedir. Eserde alışılmışın dışında Hz. Âdem'den itibaren kronolojik olarak hükümdarlar sıralanmakta ve eserin sonunda bitki ve hayvanlar hakkında ayrıntılı bilgiler konu edilmektedir. Müellifin esareti esnasında Latin, Macar, İtalyan ve Yunan tarihlerinden bilgiler topladığını zikretmiş olmasının yanı sıra, eserin temel kaynakları arasında *Atlas Mayor*'dan bahsedilmekte ve müellifin bu hususu açıkça vurguladığı müşahade edilmektedir.³⁴ Esîrî'nin kaynak olarak Kâtib Çelebi'yi arka planda tuttuğu, *Cihannümâ* veya *Atlas Minor* çevirisini kullandığına dair bir ifadenin bulunmadığı görülmektedir. Ancak Esîrî'nin o güne kadar kaleme alınmış Doğu eserleri ile birlikte Atlas tercümelerinin (*Atlas Minor-Mayor*) etkilerini birleştiren

31 Müteferrika'nın Latince bilgisi ve Avrupa'da coğrafya-kartografya alanındaki gelişmeleri takip ettiğinin görülmesi açısından terekisinde Avrupa'da basılmış 11 adet farklı *Atlas* nüshasının bulunması anlamlıdır. Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni* (1726-1746), s. 349-350.

32 1731 yılından sonra vefat etmiş olma ihtimali ifade edilmektedir. Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Göker İnan, *Hasan Esîrî'nin Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel İsimli Tarih ve Coğrafya Eseri (İnceleme-Transkripsiyon)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim dalı, İstanbul, 2017. (Sonrasında, *Hasan Esîrî*)

33 İnan, *Hasan Esîrî*, s. 44; Eserin yazma nüshası için bkz; Hasan Esîrî, *Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 2109 / 2110.

34 İnan, *Hasan Esîrî*, s. 21.

bir tarzda eseri telif ettiği söylenebilir. Aynı şekilde konu başlıkları ve içerik olarak *Atlas Minor* çevirisi ile örtüşen ifadeler ve bilgiler yer almaktadır.³⁵

Uslub ve tertib olarak *Cihannümâ* zeyli olarak da nitelendirilebilecek bir müstakil çalışma da Bartınlı İbrahim Hamdi Efendi'nindir. *Bartınlı Atlası* diye iştihar bulan eserini 1729-1749 tarihleri arasında kaleme almıştır. İki cilt olarak hazırlanan eserin sadece ikinci cildi tek nüsha olarak günümüze ulaşabilmiştir.³⁶ İlk cildi Anadolu ve Asya ülkelerine tahsis edildiği belirtilen eserin 509 varak olan ikinci cildinde Afrika, Avrupa ve Amerika coğrafyaları mevzu edilmiştir. Kaynak olarak müellifin müşahedeleri ile birlikte büyük ölçüde *Cihannümâ* ve *Levâmi'u'n-Nûr*'dan yararlanıldığı dikkat çekmekte ve İbrahim Hamdi Efendi'nin bunu *alâ kavl-i Atlas Minor* şeklinde açıkça belirttiği görülmektedir.³⁷ Eser dolaylı yollardan da olsa hem Doğu hem de Batı menşeli kaynakların bir arada kullanılmış olması açısından önemlidir.

Bu dönemde meşhur ve makbul bir çalışma olarak Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Ma'rifetnâme* (1756) isimli coğrafya-kozmografi ve astronomi içerikli ansiklopedik eseri ayrıca dikkat çekicidir. Pek çok yazma nüshası bulunan ve defalarca baskısı yapılan eserde yer alan harita ve coğrafi bilgiler için temel kaynak olarak *Cihannümâ* kullanılmıştır.³⁸

Osmanlı Devleti'nde önemli bir gelişme olarak Deniz (1773) ve Kara (1795) Mühendishaneleri'nin kurulması, bu okullarda coğrafya ve kartografi alanlarında gereksinime kapı aralamış gözükmektedir. Buralarda zaman içerisinde coğrafya ve kartografi alanlarında bazı gelişmelerin kaydedildiği, Avrupa'dan getirtilen hocaların ön plana çıktığı ve haritacılıkla uğraşan bir zümrenin tezahür ettiği görülmüştür. Bu vesile ile gerek mühendishanelerde okutulmak amacıyla eserler kaleme alınmış ve bu eserlerin çoğu mühendishane matbaasında tab edilmiş, gerekse mühendishane destgahlarında farklı alanlarda kullanılmak amacıyla Avrupa

35 Ayrıca Atlas Mayor ile Minor'ün benzer içeriğe sahip olduğu, *Cihannümâ* ve *Levâmi'u'n-Nûr*'un şöhreti dikkate alınırsa Esîrî'nin Çelebi'nin telifatından bigane kaldığı söylenemez. Örnek olarak bkz. İnan, *Hasan Esîrî*, s. 1104 ve 254; Üstüner, *Levâmi'u'n-Nûr (Metin-Değerlendirme)*, s. 1014 ve 901 (Japon ve Korsika bahsi).

36 Bahsi geçen nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2044 numarada kayıtlıdır. Eserle ilgili ayrıntılar için bkz. Cengiz Orhonlu, "XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası" *Tarih Dergisi*, XIV/19, 1964, s. 115-140 ve Mahmut Ak, "Bartınlı İbrahim Hamdi ve Atlas'ı" *Belleten*, LXIV/239, 2000, s. 69-87.

37 Orhonlu, *Bartınlı Atlası*'nın temel kaynakları olarak Ptolemy, Plinius, Livius gibi antik çağ coğrafyalarını zikretmiş olsa da söz konusu isimler *Atlas Minor*'ün ana kaynakları olup *Levâmi'u'n-Nûr* vasıtasıyla Bartınlı'ya ulaşmış olması kuvvetle muhtemeldir. Benzerlikler için bkz. Üstüner, *Levâmi'u'n-Nûr (Metin-Değerlendirme)*, s. 194-197.

38 Ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Topaloğlu, "Marifetnâme", *DİA*, c. 28, 2003, s. 57-59. Örnek nüsha olarak bkz. İstanbul Arkeoloji Müze Kütüphanesi, nr. 1241; Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Böl. nr. 2851. Haliyle haritalar *Cihannümâ* vasıtasıyla *Levâmi'u'n-nûr*'dan intikal etmiştir. Bkz. Kâtib Çelebi, *Levâmi'u'n-Nûr fi Zulmet-i Atlas Minor*, Nuruosmaniye 2998.

tarzında haritalar hazırlanmıştır. Ayrıca Hacı İzzet Efendi, Hüseyin Rıfı Tamani, Muhyiddin Efendi gibi mühendishane muallimlerinin *Medhal-i Coğrafya*, *Usul-i Coğrafya* ve *Muhtasar Coğrafya* tarzında eserler kaleme aldıkları görülmüştür.

XVIII. yüzyıl sonunda Mahmud Raif Efendi ile ayrı bir boyut kazanan tercüme faaliyetleri, sonraki süreçte ders kitapları tarzında küçük eserlerin de tercümeleriyle oldukça yaygınlaşacaktır. Mahmud Raif Efendi'nin *Journal du Voyage de Mahmoud Raif Efendi en Angleterre, écrit par lui-même* adıyla Fransızca olarak yazdığı eserin döneminin çok gerisinde Batlamyus sistemine dayalı bilgileri nakletmesi dikkat çekicidir.³⁹ Eser daha sonra Yakovaki Efendi tarafından *Ucâletü'l-Coğrafya* adıyla Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiş ve mühendishane hocalarından Abdurrahman Efendi'nin *Cedid Atlas Tercümesi* ile birlikte Üsküdar'da Tabhâne-i Hümayûn'da tab edilerek neşredilmiştir (1218/1803).⁴⁰ İngiliz kartograf William Faden (1749-1836)'in *General Atlas* olarak bilinen eserinde yer alan haritalara dayanan çizimler ihtiva eden *Cedid Atlas Tercümesi* bir adet semâvî (celestial) harita ile birlikte Yerküre, Kutup daireleri, Anadolu ve Akdeniz coğrafyaları ile birlikte Avrupa, Asya, Amerika kıta ve ülkelerine dair 25 harita ihtiva etmektedir. Eser Osmanlı coğrafyacılığı açısından teknik kaygılarla çizilen ilk atlas olma özelliği ile ön plana çıkmaktadır.

Divan-ı Hümayun tercümanlarından İstavrakî Efendi'nin İngiliz William Playfair (1759-1823)'in Avrupa devletlerinin gelir-gider ve nüfus gibi bilgilerini içeren istatistiğe dair *The Statistical Breviary*⁴¹ adlı risalesinin tercümesi 1811'de tamamlanmıştır. Eserin mukaddimesinde Osmanlı camiasında yeni bir ilim olarak istatistikten bahseden mütercim, eserde bulunan iki adet nüfus, gelir-gider ve yüzölçümü bilgilerini gösteren cedveli (harita) aktarmayı ihmal etmemiştir. Eser bu anlamda beşeri coğrafya açısından önemli görülmektedir.⁴²

XIX. Yüzyıl

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde coğrafya çalışmaları müstakil eserlerin yanında özellikle Fransızca'dan çeviri eserlerle kendini gösterir. XIX. asır, bu açıdan Osmanlı coğrafyacılığında "çeviri dönemi" olarak görülebilir. 1821 yılında kurulan Tercüme Odası mütercimlerinin de çabalarıyla yüzlerce eser Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. Özellikle Padişah II. Abdülhamid'in makbul mütercimlerinden Ahmet Nermi Efendi'nin ikiyüze yakın sayıda seyahatname çevirileriyle bu çalışmalar zirveye ulaşacaktır.

39 M. Alaaddin Yalçınkaya, "Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi: The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London [1793-1797]", *OTAM*, 1994, c. V, s. 422-443.

40 *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, s. 170; Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", s. 177.

41 İstatistikte kullanılan diagramların geliştirici ve bir nevi mucidi kabul edilen William Playfair'in eseri için bkz. *The Statistical Breviary*, London, 1801.

42 Eserin nüshası için bkz. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi, nr. 1447.

XIX. yüzyılda Tercüme Odası mütercimlerinden Güzeloğlu Aram'ın Fransızca'dan tercüme etmiş olduğu *Hikâye-i Bahriyye* adlı çalışması tercüme eserlerdendir (1815?). 28 varak olan eserde mukaddimeden sonra sekiz fasıl halinde Batı Karadeniz'den itibaren sırasıyla Sinob, Trabzon, Kars, Batum, Tiflis, Kefe ve Tuna Nehri, Kili, Akkirman, Dobruca gibi ön plana çıkan şehirlerle birlikte Karadeniz kıyıları hakkında malumat verilmekte ve yeri geldikçe deniz fenerleri zikredilmektedir.⁴³

Müneccimbaşı Osman Sâ'ib Efendi (v.1864), yine bu dönemde tercüme etmiş olduğu astronomi, matematik, tıp alanlarındaki çalışmaları ve hocalığıyla ön plana çıkmaktadır. Küçük yaşlardan itibaren tıp, gökbilim, matematik, felsefe, din bilimleri gibi akli nakli ilimler; Arapça, Farsça ve Fransızca dilleri üzerine tahsil yapan Osman Sâ'ib Efendi, Tıp mektebinde muallimlik (1827), ikinci müneccimlik (1841), müneccimbaşılık (1849) ve Dârü'l-Mu'allimîn'de hocalık görevlerinde bulunur. Çok sayıda öğrenci yetiştirdiği bilinen Osman Sâ'ib Efendi Dârü'l-Fünûn'da coğrafya dersleri ve konferanslar vermiştir. Müneccimbaşılık görevini ifası esnasında Fransız coğrafyacı Adrien Balbi (1782-1848)'nin *Abrege de Geographie*⁴⁴ adlı eserini *Tercüme-i Coğrafya* olarak Osmanlı Türkçesine çevirmiştir. Eser, *Muhtasar Coğrafya: Avrupa* (1841), *Coğrafya-yı Asya* (1842) ve *Coğrafya-yı Kıt'a-i Afrika* (1846)⁴⁵ olarak ayrı ayrı neşredilmiştir.⁴⁶ Bahsi geçen tercümeler dışında Osman Sâ'ib Efendi Dârü'l-Mu'allimîn öğrencileri için *Ta'limü'l-Küre* adıyla bir de 32 sayfalık risale kaleme almıştır. Ayrıca *Takvîm-i Sâl-i Receb 1271-29 Cemâziyelahir 1272* isimli takvimleri 1855 yılında basılmıştır.⁴⁷ Yine Paris meridyenine göre çeşitli şehirlerin enlem ve boylam değerlerini verdiği *Esâmî-i Büldân* adlı bir eser daha neşrettiği kaydedilmektedir.⁴⁸

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde coğrafya çalışmaları açısından atlas, coğrafya alanında müstakil eser ve ders kitaplarının yanı sıra coğrafi bilgiler içeren onlarca seyahatname ve sefaretname tarzında eserler de tercüme edilmiştir. Bunlardan yukarıda zikredildiği üzere sultanın tercümanlarından olan Ahmed Nermi Efendi (1860-1909)'da sağ)'nin tercümeleri dikkat çekicidir.⁴⁹ Tercüme yapacak

43 Eser İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu'nda TY 6705 numara ile kayıtlı olup Fransızcası hakkında malumat bulunmamaktadır.

44 Andrien Balbi, *Abrege de Geographie*, Paris, 1828.

45 Eserin Afrika kısmı tez olarak çalışılmıştır: Fatih Karaaslan, "Osman Saib Efendi'nin Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika Adlı Eserinin Transkribi", Yayınlanmamış Master Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İstanbul, 2015.

46 *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, s. 205-206.

47 Hayatı ile ilgili ayrıntılar için bkz. Atilla Bir, Burak Barutçu, Mustafa Kaçar, *Osmanlı'da Gökküresi Kullanımı (Osman Saib Efendi'nin Ta'limü'l-Küre Risalesi) / Use of the Celestial Sphere by the Ottomans (Osman Saib Efendi's Ta'limü'l-Küre)*, İstanbul, 2012. (Türk Denizcilik Tarihi Kongresi'nde dağıtılmak üzere basılmıştır.) s. 9-13.

48 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I-III, haz. M.A. Yekta Saraç, Ankara: TÜBA, 2016, s. 1284.

49 Hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nahit Sırrı Örik, *Ahmed Nermi Efendi'nin Hayatı Hakkında Not*, Taha Toros Arşivi, nr. 34.

derecede Rusça ve Fransızca'yı iyi bilen Ahmed Nermi Efendi Harbiye'de Rusça muallimliği yapmış, daha sonra Ceyb-i Hümayûn-ı Hazret-i Mülûkâne Mütercimliği (1886) görevine getirilerek padişahın azline kadar bu görevde kalmıştır.⁵⁰ Sultan II. Abdülhamid'in isteğiyle 200'e yakını seyahatname, 100'e yakın da edebiyat (hikaye-roman) olmak üzere 300 civarında eseri Fransızca ve Rusçadan Osmanlı Türkçesine tercüme etmiştir. Eserlerinin büyük kısmı mütercim hattı ile İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunurken bu eserlerden çoğu dönemde basılmıştır.⁵¹ Söz konusu coğrafya ve seyahat eserleri, bu dönemde Osmanlıların uzak veya yakın diğer ülkelere ve medeniyetlere artan ilgisini ve merakını da sergilemektedir.

Osmanlı coğrafya çalışmalarında tercüme eserlerin genel karakteristik özelliği, pek çoğunun mütercimin kaleminden sadır olan ilave yorum, değerlendirme ve çizimlerle müstakil hüviyet kazanmasıdır. Bu anlamda gerek harita gerekse topografik, astronomik ve coğrafi olarak çok sayıda tercüme eser kaleme alınmasına rağmen bunların pek çoğu, özellikle XIX. yüzyıl tercümeleri, çığır açıcı nitelikte eserler değildir. Bunların bilimsel ve toplumsal birtakım pratik çözüm ve ihtiyaca binaen tercüme edilip yayınlanmış eserler olduğu söylenebilir. Doğrudan coğrafya ile ilgili tercüme eserleri bilim olarak coğrafyaya katkı sağlamaktan ziyade Osmanlı dünyasında coğrafya eğitiminde ve coğrafya-kartografya algısının yerleşmesinde önemli rol üstlenmiştir. Avrupa'da gerek coğrafya-kartografya gerekse astronomi bilimine dair yakalanan gelişmeler, Mercator projeksiyon, Copernicus sistemi gibi modern coğrafyanın temelini oluşturan bilimsel yaklaşımlar, çeviri eserler sayesinde Osmanlı bilim dünyasına geç de olsa aktarılabilmiş ve zamanla yaygınlık kazanmıştır. Kısaca söylemek gerekirse, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde müstakil, özgün, bilimde çığır açıcı eserlerin kaleme alınmasından ziyade, Batı'da coğrafya alanındaki çalışmaların tercüme edilmesi yoluyla bu sahadaki gelişmelerin takibi yoluna gidildiği görülmektedir. Özellikle son yüzyılda coğrafya alanındaki çeviri eserlerin hacmi bu doğrultuda oldukça artış göstermektedir.

Osmanlı coğrafya çalışmaları açısından bahse değer bir başka nokta *Cihannümâ*, *Atlas* tercümeleri gibi şöreti haiz eserlerin XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yapılan istinsahları ile birlikte bu tarz çalışmaların derleme ve muhtasar eser veya risalelere kaynaklık etmesi hususudur. Bu sayede çok sayıda amatör veya profesyonel anlamda çalışmalar yapılmıştır. Bu minvalden olarak, Milli Kütüphane nr. 26 Hk 555'te kayıtlı 164 varaklık eserde, Mukaddimeden sonra bulunan "Hulâsa-i Tercüme-i Atlas Minor" ifadesine nazaran eser *Levâmi'u'n-Nûr* olarak

50 Hakkında başka bir çalışma için bkz. İbrahim Şirin, "Gazete, Kitap, Tiyatro Karşısında İmajını Korumaya Çalışan Sultan ve Maiyeti: Sultan II. Abdülhamid ve Ahmet Nermi", *Folklori/Edebiyat Dergisi*, c. 17, sy. 66, 2011/2, s. 39-55.

51 Yakınlarda yayınlanan eseri için bkz. Konstantin Dmitrievich Nosilov, *Merv Seyahatnamesi, Ahmed Nermi Tercümesi*, İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2015.

nitelendirilmiştir. Ancak eserin *Levâmi'u'n-Nûr*, *Evzah-ı Mesâlik*, *Takvim-i Büldân* ve matbu *Cihânnümâ* gibi eserlerden derlemelerle XVIII.-XIX. yüzyıllarda telif edildiği anlaşılmaktadır. Benzer özelliklerde müellifi belli olmayan çok sayıda çalışmaya rastlamak mümkündür. Yine British Museum OR. 12.364 numarada kayıtlı 250 varaklık eser *Tercüme-i Coğrafya* adını taşımaktadır. Kitabın girişinde “Coğrafya-yı Merhûm Kâtib Çelebi Rahmetu'l-lahi Te'âlâ” ifadesi yer almaktadır.⁵² Ancak kitapta Kâtib Çelebi'nin çalışmalarından faydalanılmış olsa da eser tamamen ona ait değildir. Klasik Doğu kaynaklı eserler tarzında kaleme alınmış olan çalışmanın ilk bölümünde *Levâmi'u'n-Nûr* ile benzer başlık ve konular ele alınmaktadır. Ancak ikinci kısımda klasik tarzda 22 adet kozmografik çizim bulunmaktadır. Sual cevap şeklinde Yerküre, burçlar ve iklimlerin konu edildiği eserin temmet kaydında 23 Safer 1219 (3 Haziran 1804) tarihi görülmektedir.

Öte yandan son dönem Osmanlı bilginleri içerisinde önemli sayılabilecek derecede coğrafya eseri vücuda getirmiş şahsiyetlerin varlığı da dikkat çekicidir. Bunlardan Mehmed Örfi Paşa (v.1854) Fransızca eserlerden derlemek suretiyle kaleme aldığı eser ile ön plana çıkar. *Coğrafya-yı Örfî* adıyla bilinen ve 56 varak olan eserini, Sultan II. Mahmud'a takdim ederek onun teveccühünü kazanmıştır. 1242/1827 yılında tamamlanmış olan eserin temel konusunu Avrupa ve Akdeniz coğrafyası oluşturmaktadır.⁵³

Coğrafya çalışmalarında XIX. yüzyıl, bilim dalı olarak coğrafyanın keyfiyetinin ikmalinden ziyade kemiyetinin tekessürü olarak ifade edilebilir. Dönemde Doğu tarzı coğrafya anlayışı ile birlikte yenileşme karakterli olarak Batı etkisiyle tercümelerin ve telif eserlerin kaleme alındığı görülür. Söz konusu telif eserler daha çok Coğrafya-yı Umûmî, Muhtasar Coğrafya, Coğrafya Risâlesi, Yeni Usûl Coğrafya gibi yaygın ve genel başlıklar altında ve çok fazla sayıda olup pratik anlamda fayda sağlaması gayesiyle kaleme alınmış çalışmalardır. Bu çalışmaların çoğunun coğrafi anlamda çığır açıcı olmaktan uzak oldukları görülür. Ayrıca “atlas” kelimesinin son dönem coğrafya eserleri içerisinde anlam daralmasına uğradığı, kelimeyi literatüre kazandıran Ortelius ve Mercator'un harita çizimleriyle birlikte tarihten-coğrafyaya çok farklı konularda bilgi ihtiva eden haritalarla desteklenmiş büyük hacimli eserler olmaktan çıkarak, sadece haritalardan oluşan mecmualar için veya eserler içerisinde bulunan haritalara tahsis edilen bölümler için kullanılır hale geldiği dikkat çeken başka hususlar olarak ön plana çıkmaktadır.

Bir başka husus olarak, Tanzimat dönemi sonrasında okullarda coğrafya eğitime verilen önemin artması ve coğrafya eğitiminin zorunlu hale gelmesi sahaya olan ilginin artmasına sebep olmuştur. Bu nedenle bilim adamlarından daha

52 Fihristten sonra Latin alfabesi ile Franz Taeschner M. Nr. 41 ifadesi yer alır.

53 Eserin bilinen tek nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Nr. 2045; Ayrıca eserle ilgili değerlendirmeler için bkz. Fikret Sarıcaoğlu, *Pirî Reis'den Örfî Paşa'ya Osmanlı Tarihî Haritaları ve Tarihî Coğrafya Eserleri*, İstanbul: Çamlıca Yay., 2015, s. 178, 197-210.

çok muallimler tarafından gerek Avrupa'dan tercüme gerekse derleme yoluyla pratik amaçlarla da olsa çok sayıda eserin kaleme alınmış olduğu görülür. Söz konusu muallimlerden, Faik Sabri Duran (1882-1943) ve Osman Safvet Geylangil bu alanda yapmış oldukları çalışmalar ve yayınladıkları irili ufaklı onlarca eser ile ön plana çıkmışlardır.⁵⁴

Yüzyılın sonlarına doğru klasik Doğu tarzında eser telifinden uzaklaşıldığı, diğer alanlarda olduğu gibi coğrafya ve kartografya alanında da Avrupa'daki gelişmelerin yakından takip edildiği görülür. Bu dönemde matbaada basılan yüzlerce eserle birlikte el yazması eserlerin varlığını sürdürüyor olması da dikkat çekicidir. Özellikle yüzyılın sonlarında Edirne İdadî Mektebi'nde Fransızca muallimi olan Mehmed Reşid Efendi'in (1898'de sağ) *Kıta'ât-ı Hamse Coğrafyası* adıyla kaleme almış olduğu yedi ciltlik eser önemlidir. Eser son dönem yazma eser örneklerinden olup el çizimi modern tarzda haritaları ile de kendisini göstermektedir.⁵⁵ Eserin birinci cildi giriş mahiyetinde genel coğrafi bilgileri havi olup ikinci cildi Osmanlı coğrafyası, üçüncü cildi Avrupa, dördüncü cildi Asya, beşinci cildi Afrika, altıncı cildi Amerika ve son cildi Avusturalya kıta coğrafyalarına tahsis edilmiştir.⁵⁶

Son dönem çalışmalarında özgün gelişme olarak görülebilecek başka bir husus Avrupa'da önceki yüzyıllarda neşvünema bulan coğrafya sözlükleri tarzında ansiklopedik sözlüklerinin kaleme alınmasıdır. Bu eserlerin ilklerinden olarak Dr. Hüseyin Remzi Paşa (1839-1896)'nın Çorlulu Esad Efendi ile birlikte hazırladığı *Coğrafya Lugatı* (1876) zikredilebilir.⁵⁷ Daha sonra hacimli ve tamamlanmış bir çalışma olarak Yağlıkçızade Ahmed Rifat Efendi (v.1895)'nin Doğu ve Batı kaynaklarından derlenen *Lugat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye* adlı çalışması gelmektedir.⁵⁸ Yedi cilt olarak 1822-1883 yıllarında yayınlanmış olan eser, tarihten önemli şahıslara ve ön plana çıkan şehirlerin tarihi coğrafyalarına kadar pek çok farklı konuda bilgilerin alfabetik olarak sıralandığı ansiklopedik bir çalışmadır.⁵⁹ Benzer özelliklere sahip olarak ifade edilebilecek bir başka ansiklopedik sözlük mahiyeti taşıyan eser Şemseddin Samî'nin *Kâmûsü'l-A'lâm*'ıdır. Eser 1888-1899 yıllarında

54 Bu alanda Faik Sabri Duran 38, Osman Safvet Geylangil 28 kadar eser neşretmişlerdir. Ayrıntılar için bkz. Didem Sevtap Yeşiltepe, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2010, s. 145-163. Ayrıca bkz. *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, s. 534-551 ve 556-568. Söz konusu şahısların Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra eserlerini "Yeni Türkiye..." tashihiyle tekrar neşrettikleri görülür.

55 Eserin nüshası için bkz. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, Nr. 4160-4166.

56 Ayrıca bilgi için bkz. *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, s. 339-341.

57 Bir kısmı yayınlanabilmiş olan eser hakkında bkz. *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, s. 328-329.

58 Eser ve müellif için bkz. Abdülkadir Özcan, "Ahmet Rifat Efendi, Yağlıkçızade", *DİA*, c. 2, 1989, s. 130-131.

59 Eser için bkz. Yağlıkçı-zâde Ahmed Rif'at, *Lugat-i Târihiyye ve Coğrafiyye*, İstanbul: Mahmûd Bey Matba'ası, 1299-1300.

tamamlanmış olup toplamda altı cilt olarak fasiküller halinde neşredilmiştir. M. N. Bouillet'in *Dictionnaire Universel D'Histoire et de Geographie* adlı eseri örnek alınarak hazırlanan eserde Doğu kaynaklarından da bilgilerin alındığı görülür. Bu açıdan Doğu-Batı eserlerinin sentezi olarak ifade edilebilecek olan çalışma tarih, coğrafya ve önemli şahsiyetler hakkında bilgiler ihtiva etmektedir.⁶⁰

Bu konuda bir başka kayda değer çalışma tarih-coğrafya muallimi ve Kolağası Ali Cevad (v.1914)'a aittir. Tarih ve coğrafya konusunda önemli çalışmaları bulunan Ali Cevad'ın ansiklopedik sözlük tarzında hazırlamış olduğu *Memâlik-i Osmaniyyenin Tarih ve Coğrafya Lugati* adlı dört ciltlik eseri 1894-1900 yıllarında neşredilmiştir. Osmanlı coğrafyası açısından önemli olan eserin ilk üç cildi şehir, kaza, nahiye gibi Osmanlı idari birimlerine tahsis edilmiştir. Eserde Efes, Kız Kulesi gibi önemli görülen yerlerin resimleri ile birlikte yer yer haritalar, nüfus ve istatistik cedvelleri konulmuştur. Üçüncü cildin sonunda Osmanlı hakimiyeti altındaki şehir, kaza ve nahiye bilgileri alfabetik olarak ayrıca sıralanırken hazırlanmış olan fihristte bahsi geçen yerlerin Osmanlı Türkçesiyle birlikte Latin alfabesiyle de yazılmış olması dikkat çekicidir. Eserin dördüncü cildinde ise önemli şahsiyetler hakkında bilgiler bulunmaktadır.⁶¹ Ali Cevad'ın coğrafya eserleri sadece bununla sınırlı değildir. Ayrıca *Felemenk Kıt'ası ve Devleti Hakkında Ba'zı Ma'rûzât ve İstılâ'ât* adıyla bir gezi hatıratı; *Fezleke-i Coğrafya-yı Umûmî* adıyla iki cildi yayınlanmış dört ciltlik riyazi coğrafya, jeoloji ve kıtalar coğrafyasına ait bir eseri bulunmaktadır. Yine ders kitabı olarak kullanılmak üzere *Hülâsa-i Coğrafya-yı Osmânî*, *Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî* ve *Resimli Mücmel Coğrafya* isimli eserleri de yayınlamış olduğu zikredilmektedir.⁶²

Seyahat Türünde Çalışmalar (XVII.-XIX. Yüzyıl)

İlk bakışta doğrudan coğrafya eseri gibi değerlendirilmese de içerikleri itibariyle coğrafi bilgileri haiz seyahatname-sefaretname tarzı eserlerin önemli örnekleri XVII. yüzyıl itibariyle artış göstermiştir. Osmanlı Devleti'nde seyahatname kültürü XVII. yüzyılda Evliya Çelebi ile zirveye ulaşmıştır. Bu anlamda seyahatname türü ile adını bütünleştiren, yaşadığı dönemden itibaren çok sayıda çalışmaya konu olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi önemlidir.⁶³ 1611 yılında İstanbul'da doğduğu

60 Eser ve müellif için bkz. Abdullah Uçman, "Şemseddin Sâmî", *DİA*, c. 38, 2010, s. 519-523.

61 Söz konusu son üç eser de ansiklopedik sözlük olarak önemini korumaya devam etmektedir.

62 Hakkında daha fazla bilgi için bkz. *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, s. 460-465. Ali Cevad ve coğrafya için bkz. Mehmet Akif Ceylan, "Ali Cevad'ın Hayatı ve Türkiye Coğrafyasına Katkıları / Life of Ali Cevad and His Contributions to the Turkish Geography", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 11, sy. 61, 2018, s. 242-254.

63 Eseri yakınlarda tekrar neşredilmiştir. Bkz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, (haz.) I-II Cilt, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013; Hayatı hakkında bkz. Mücteba İlgürel, "Evliya Çelebi", *DİA*, c. 11, 2012, s. 529-533.

ve iyi bir eğitim aldığı bilinen Çelebi'nin 1630'lu yıllarda İstanbul'dan başlayarak 1681 yılına kadar Osmanlı ve civar ülke coğrafyalarına yapmış olduğu seyahatleri konu edinen eserinin asıl adı *Tarih-i Seyyâh Evliya Efendi*'dir. Gezip gördüğü yerleri özgün üslubuyla anlattığı 10 ciltlik seyahatnamesinde müşahedeleri ile birlikte döneminin önemli kaynaklarını da kullandığı görülür.⁶⁴ Son dönemlerde oluşan yaygın kanaate göre eserinin asıl nüshaları Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat (nr. 304, 305, 307, 308) ve Revan (nr. 1457) bölümlerinde bulunmaktadır. Yakın dönemde, Evliya Çelebi'nin coğrafya sahasında çizmiş olduğu haritaları gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunlar Vatikan'da bulunan Nil Haritası,⁶⁵ ve Katar Milli Kütüphanesi'nde bulunan Mezopotamya Haritası'dır. Erzurum ve Van'dan itibaren Fırat-Dicle nehirlerinin kaynağı ile birlikte Basra Körfezi ve Ortadoğu coğrafyasını gösteren söz konusu harita 3 metre uzunluğu ve 50 cm genişliği ile dikkat çekmektedir.⁶⁶

XVIII. yüzyılda seyahatname tarzı eserler ile birlikte sefaretname türü eserlerin de yaygınlaştığı görülmektedir. Daha ziyade siyasi ve diplomatik bilgiler ihtiva eden sefaretnameler, yer yer siyasi-fiziki ve beşeri coğrafya alanlarında değerlendirilebilecek bilgiler içermeleri açısından önemlidir.⁶⁷ Bunlardan Yirmisekiz Mehmed Çelebi (Fransa), Hacı Ali Ağa (Lehistan), Ahmed Resmi Efendi (Prusya ve Avusturya), Ahmed Vasıf Efendi (İspanya), Ahmed Azmi Efendi (Avusturya) sefaretnameleri ön plana çıkmaktadır. Bu tarz sefaretnamelerin sayısı XVIII. yüzyılda gittikçe artmış, 1793 yılında Yusuf Agah Efendi'nin Londra'ya daimi elçi olarak gönderilmesiyle başlayan süreç sonrasında hacimsel olarak da genişlemiştir.⁶⁸

Öte yandan XIX. yüzyılda seyahatnameler, bu asırda Batı'da görülen her alanda ilerlemenin bir yansıması olarak Batı dünyasına ilgiyi daha da artırmıştır. Avrupa ve dahilinde Balkanlar, Hindistan, Çin, Japonya dahilinde Uzakdoğu ülkeleri başta olmak üzere Asya ülkeleri ve Amerika kıtası gibi Osmanlı dünyasınca na-malum olan bölgelere seyahat edenlerin sayısı artmıştır. Bunun yanı sıra gidilen bölgeyi tanıtmak için yazılan seyahatname türü telifler de yaygınlaşmış ve daha önce bahsi geçtiği üzere Avrupa'da seyahatname tarzında yazılan eserlerin Osmanlı

64 Eser ve kaynakları hakkında geniş malumat için bkz. Hakan Karateke, Hatice Aynur, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Yazılı Kaynakları*, Ankara: TTK, 2012 ve Nuran Tezcan, "Seyâhatnâme", *DİA*, c. 37, 2013, s. 16-19.

65 Nil haritası için bkz. Robert Dankoff, Nuran Tezcan, *Evliya Çelebi'nin Nil Haritası "Dürr-i bî-misîl in ahbâr-ı Nil"*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.

66 Harita hakkında malumat için bkz. Zekeriya Kurşun, "Does the Qatar Map of the Tigris and Euphrates belong to Evliya Çelebi?", *Osmanlı Araştırmaları*, c. XXXIX, 2012, s. 1-15.

67 Sefaretnamelerle ilgi bkz; Kemal Beydilli, "Sefâret ve Sefâretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, c. XXX, 2007, s. 9-30. ayrıca bkz. Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara: TTK, 1992.

68 Yusuf Agah Efendi ve eserleri hakkında bkz. M. Alaaddin Yalçınkaya, *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe/ The Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, İstanbul: ISIS, 2010.

Türkçesine tercümesinde de ciddi bir artış olduğu görülmüştür. Bu ise Osmanlı toplumunda dış dünyanın daha fazla tanınması için bir pencere açmıştır.

Askeri amaçla veya hac yolculuğunda rehber olması için kaleme alınan eserlerin ilk örneğini Matrakçı Nasuh'un *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn* adlı çalışması oluşturur. Yol güzergahları, menzil ve konaklar hakkında bilgi içeren bu tarz eserler daha çok *Menazil-i Hac* ve *Menasik-i Hac* telifleri olarak zuhur etmiştir. Bunlar İstanbul'dan Mısır, Şam ve Mekke'ye gidiş yollarının mil ya da saat hesabıyla ölçülerini bildiren çalışmalardır. Bunlardan Yusuf Nabi Efendi'nin hac dönüşü 1678-1679 yıllarında kaleme aldığı *Tuhfetü'l-Haremeyn* adlı eseri Osmanlı dünyasında meşhur olmuş, 50'ye yakın istinsahı ile literatürde yerini almıştır.⁶⁹ Yine Abdurrahman B. Hasan Edirnevi'nin hac dönüşü kaleme aldığı *Menâsikü'l-Mesâlik* zikre layıktır. Hac rehberi olarak da ifade edilebilecek olan eser coğrafya açısından menzilmâne tarzında olup Edirne-Şam ve Şam-Mekke yol güzergahı hakkında bilgiler ihtiva etmektedir.⁷⁰ Ayrıca bu alanda Fethi Efendi'nin XVIII. yüzyılın ortalarında kaleme aldığı düşünülen *Vasfî'l-Menâzil min Mısır ilâ Mekke ve mine-ş-Şam ilâ Mekke ve min Dimeşk ile'l-Kuds*⁷¹ adlı eseri ve müellifi henüz belli olmayan *Risâle-i Menâzil-i Tarîk-i Hacc-ı Şerîf*⁷² gibi küçük hacimli manzum teliflerin olması da bir başka dikkat çeken husustur.

XIX. yüzyıl itibarıyla menzilname türünde görülebilecek eserler içerisinde askeri amaçlı topografya ve mevzi çalışmaları da dikkat çekmektedir. Bu sahada gerek ders kitabı olarak okutulmak üzere gerekse artan savaşlar sebebiyle askeri alanda kullanılmak amacıyla özellikle devletin son yıllarında *topografya*, *askeri coğrafya* ve *coğrafya-yı sevkî'l-ceyşî* isimleriyle stratejik coğrafya eserlerinin telif ve tercümesinde artış olduğu görülür. Bu tarz eserlerden olarak mühendishane hocalarından Seyyid İsmail Hakkı'nın⁷³ *Coğrafya-yı Sevkî'l-ceyşî* (1890), *Memâlik-i Osmâniyye'nin Sevkî'l-ceyşî Coğrafyası* (1892)⁷⁴ ve *Tahtât-i Arâzî-i Askerî*, I-III Cilt (1890-1897-1899) ile Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye-i Şâhâne muallimi ve Erkân-ı Harbiyye yüzbaşlarından Ahmed Refik'in *Coğrafya-yı Sevkî'l-ceyşî*,⁷⁵ (1895-1896) ve *Rehber-i Coğrafya-yı Sevkî'l-ceyşî* (1898) isimli eserleri zikredilebilir.

69 Ayrıntı için bkz. *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, s. 119-122; Abdülkadir Karahan, "Nâbî", *DİA*, c. 32, 2006, s. 258-260.

70 Ayrıntı için bkz. *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, s. 83.

71 Köprülü Ahmed Paşa nr. 342'de kayıtlı olan eser ve müellif hakkında bkz. *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, s. 163-165.

72 Eserin nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 2861/1. Ayrıca bkz. *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, s. 636-637.

73 Müellif ve eserleri için bkz. *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, s. 447-453.

74 Eser için bkz. İsmail Hakkı, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Sevkî'l-ceyşî Coğrafyası*, Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn Matba'ası, 1310.

75 Eser için bkz. Ahmed Refik, *Coğrafya-yı Sevkî'l-Ceyşî*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye-i Şâhâne Matba'ası, 1314.

Astronomi, Astroloji ve Kartografya

Coğrafyanın önemli öğelerinden astroloji, astronomi (ilm-i nücüm, ilm-i hey'et) ve kozmografyanın coğrafya çalışmalarının ilk dönemlerinden itibaren coğrafya bilimi dahilinde ele alındıkları aşikardır. Ancak XVI. yüzyıl sonrasında diğer bilim dallarında olduğu gibi bu alanlarda da bir nevi ihtisaslaşmanın olduğu söylenebilir. Müneccimbaşlarının hazırladıkları takvimler ve kaleme aldıkları müstakil eserlerle birlikte XIX. yüzyılın ikinci yarısında gecikmeyle de olsa Rasathane'nin yeniden teşekkülü sonrasında bu çalışmaların daha düzenli hale gelmiş olduğu söylenebilir. Bu bağlamda gerek ilim adamlarınca gerekse resmi görevliler tarafından meydana getirilen yüzlerce telif ve tercüme eser benzer bir müstakil çalışmayı gerektirecek derecede fazladır.⁷⁶

Coğrafya ile birlikte seyreden bir başka bilim dalı olarak kartografya, yukarıda geçtiği üzere XVI. yüzyıl sonrasında Kâtib Çelebi ile başlayan tercüme faaliyetleri neticesinde Avrupa etkisiyle yeni bir yapıya bürünmüştür.⁷⁷ Sonrasında yapılan çalışmalarda hem İslam coğrafyacıları tarzında hem de Batı (Mercator Projeksiyonu) tarzında haritaların çizildiği görülür. Tercümelerle birlikte ithal olarak Osmanlı coğrafya literatürüne giren haritaların yanı sıra her iki türde de harita çizimlerinin XVI. yüzyıl sonrasında tedricen arttığı görülmektedir. Bu durum XIX. yüzyılda abartılı bir hal almış, hatta doğrudan harita ihtiva eden mecmuaların Avrupa eserlerinden uyarlanmak suretiyle meydana getirildiği görülmüştür. Yine Osmanlı ülkesinde gerek bireysel çalışmalarla gerekse devlet eliyle çizilmiş veya XVI. yüzyıl sonrası artan siyasi ilişkiler ve savaşlar sebebiyle yabancılar tarafından Osmanlı toprakları üzerine yapılmış onlarca çalışmayı elzem kılacak derecede pek çok harita vardır. Bunların hem Türkiye hem de yabancı devletlerin arşiv ve kütüphanelerinde izlerini sürmek günümüzde dahi mümkündür.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde coğrafya çalışmalarının klasik çağ sonrasında Avrupa kaynaklı eserlerin tercümesi ile farklı bir boyut kazanarak hem bilimsel ihtisaslaşma adına hem de gelişmeleri yakalama adına ilerleme kaydettiği görülmektedir. Söz konusu uzun dönem içerisinde gerek telif gerekse tercüme veya şerh

76 Konu ile ilgili kapsamlı bir literatür çalışması IRCICA tarafından hazırlanarak neşredilmiştir bkz. *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), I-II Cilt, İstanbul: IRCICA, 1997; zeyli için bkz. *Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeylleri*, (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen), İstanbul, 2011 ve *Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Genel İndeksi*, (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen), İstanbul, 2011. *Osmanlı Astroloji Literatürü Tarihi ve Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi Zeyli*, (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen), İstanbul, 2011.

77 Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki 15. yüzyılda Batlamyus coğrafyası tercümesi, Piri Reis'in meşhur Dünya haritası, Ali Macar Reis'in Atlası gibi çalışmalarda görüldüğü üzere Osmanlı kartografyası Avrupa'dan bütbütün habersiz değildir.

tercüme olarak çok sayıda eser kaleme alındığı dikkat çekmekle birlikte bu yolda yine yeniden yorumlanmış, özgün, uyarlama eser ve haritaların yapıldığı ve son yüzyılda haritacılık ve coğrafyacılık alanlarında modern coğrafyaya temel teşkil edecek eserler vücuda getirildiği görülür.

Osmanlı Devleti'nde coğrafi bilgiler içeren oldukça fazla esere rastlanır, ancak doğrudan coğrafya bilimine dair eserlerin sayısı oldukça azdır. XVI. yüzyıl sonrası gerek Doğu menşeli gerekse Batı menşeli tercümelerin yanı sıra, kaleme alınan müstakil orjinal eserler de mevcuttur. Ayrıca bilim olarak coğrafyanın müstakil hüviyet kazandığını gösteren son dönem eserleri ile birlikte yüzlerce kıymetli eserin Osmanlı uleması tarafından kaleme alınmış olduğu görülmektedir.

Öte yandan XVI. yüzyıl sonrası Avrupa'da coğrafya alanında yakalanan gelişmeler, basılan yüzlerce haritalar, atlaslara nazaran Osmanlı bilim dünyasının coğrafya algısı henüz kemal bulmuş bir bilim olmaktan uzak olarak karşımıza çıkmaktadır. 1570'lerin Avrupasında yapılan Dünya haritası, Osmanlı toplumunda Müteferrika sayesinde XVIII. yüzyılda henüz neşvünema bulurken bu dönemde Avrupa'da çok daha detaylı çizimler içeren büyük hacimli modern atlasların basıldığı bilinmektedir.

Osmanlı dünyasında Avrupa gelişmelerini yakalamaya çalışan bazı coğrafya çalışmalarının hala Avrupa usulü ile klasik uslubu birlikte götürdüğü anlaşılmaktadır. Modern anlamda coğrafya bilimine doğru bir yönelişin olduğu, ayrıca astronomi, kozmografya, iktisadi coğrafya, kartografya, topografya, seyahatname vs. alt dallarda bir ihtisaslaşmanın meydana geldiği görülür. Bu sahada Avrupa'daki gelişmelerin yoğun bir şekilde takip edilmiş olmasına rağmen klasik anlamda İslam coğrafya ekolünün izleri son dönemlerde bile kendisini hissettirmeye devam etmiştir. Gerek haritalarda gerekse coğrafya eserlerinde matbu neşirlerle birlikte el yazması eserlerin devamlılığı da dikkat çekici düzeydedir.

Esasında Osmanlı Devleti'nde coğrafya ve haritacılık faaliyetleri bir yerde Avrupa'nın izinde seyretmiştir. Osmanlı coğrafya çalışmaları kapsamında XVI. yüzyıl sonrası vücuda getirilen eserler XIX. yüzyıl başlarına kadar müstakil, özgün çalışmalar ile bazı tercüme eserlerin neşri şeklinde kendisini gösterir. Bundan sonraki dönemde ise telif eserlerin yazımı devam etmekle birlikte, daha ziyade tercümelere yönelinmiştir ve tercümeler sahanın ağırlık noktasını oluşturmuştur. Bu asırda yapılan sayısız tercüme eser, aslında Osmanlı dünyasında coğrafyaya dair artan ilgiye de işaret eder. Neticede son yüzyılda kaleme alınan çalışmalarla coğrafya algısı toplumun anlayabileceği daha basit düzeye indirgenmiştir. Bu nedenle gerek harita gerekse coğrafya bilgisine halkın rağbeti artmıştır.

Telif ve Tercüme Eserler⁷⁸

- Abdullah Efendi, *Sefâretnâme*, TSMK, Emanet, Nr. 1438/2; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi nr. 2281.
- Abdurrahman Ali Bey, *El-Ezhâr Er-Riyâziyye fi'l-a'mâlî't-Topografîyye*, Mısır, 1291/1874.
- Abdurrahman bin Hasan el-Edirnevî, *Menâsik El-Mesâlik*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 104/3.
- Abdurrahman Efendi el-Bağdâdî, *Tercüme-i Seyâhatnâme-i Brezilya*, İstanbul, Matba'a-i Âmire, 1288/1871.
- Abdurrahman Efendi, *Cedîd Atlas Tercümesi*, İstanbul, 1217/1803.
- Abdurrahman Nâfiz, *Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1319/1901.
- Abdurrahman Şeref, *Coğrafya Dersleri*, I. Sene, İstanbul, 1323/1905.
- Abdurrahman Şeref, *Coğrafya Dersleri*, II. Sene, İstanbul, 1323/1905.
- Abdurrahman Şeref, *Coğrafya Dersleri*, III. Sene, İstanbul, 1324/1906.
- Abdurrahman Şeref, *Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul 1301, 1303, 1323/1884, 1886, 1905.
- Abdurrahman Şeref, *İstatistik ve Coğrafya-yı Umrânî*, İstanbul, 1314/1896.
- Abdurrezzak Efendi, *Milâdî 1799 Senesi Düvel-i Avrupa'nın Ahvâlî*, İÜTY, nr. 3781.
- Abdülgânî Senî, *Yemen Yolunda*, İstanbul, 1325/1909.
- Abdülgânî e'n-Nablûsî, *El-Hakîka ve'l-Mecaz fî Rihleti Bilâd Eş-Şâm ve Mısır ve Hicâz*, British Museum, OR., nr. 14295.
- Abdülgânî e'n-Nablûsî, *El-Hazretü'l-Ünsiyye fi'r-Rihleti'l-Kudsiyye*, Şam, Zahirîyye Ktb; nr. 6844.
- Abdülgânî e'n-Nablûsî, *Hulletü'z-zehebü'l-İbrîz fî Rihlet-i Ba'l bek...*, British Museum, OR. nr. 3633.
- Abdülgânî e'n-Nablûsî, *E't-tuhfetü'n-Nablusiyye fi'r-rihleti't-Trablusiyye*, Şam, Zahirîyye Ktb; nr. 4761.
- Abdülkâdir Câmî' Baykut, *Trablusgarb'dan Sahrâ-yı Kebîr'e Doğru Seyâhat*, İstanbul, 1326 / 1908.
- Abdülkadir Kadri, *Bursa Rehberi*, Bursa, 1329 / 1913.
- Abdülvâhid Efendi, *Takrîr fî Vilâyet-i Trablus*, Yapı Kredi, Sermet Çifter, Nr. 591.
- Abdürrezzak Bahir Efendi, *Risale (sefâretnâme)*, 1845.
- Abdülaziz Efendi, *Çin'de Dîn-i Mübîn-i İslam*, İstanbul, 1319 / 1901.
- Abdürrezzak Dervîş, *El-Mişkâtü's-Seniyye fi'l-Küretü'l-Arzîyye*, Mısır, 1289 / 1872-1873.
- Abdürreşîd İbrâhîm, *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İntişâr-i İslâmiyyet*, İstanbul, 1328 / 1912.
- Acâ'ibü'l-Büldân*, Berlin, MS. OR. Oct. 1604.
- Acâ'ibü'l-Mahlûkât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Millet Kütüphanesi, Reşid Efendi, Nr. 611.
- Acâ'ibü'l-Mahlûkât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmûd Efendi, Nr. 4899/1.
- Acâ'ibü'l-Mahlûkât*, Upsala Üniversitesi Kütüphanesi, Nr. 637.

⁷⁸ Verilen liste genel bir liste olup bütün eserleri kapsamamaktadır. Listede verilen eserlerle ilgili daha geniş bilgi için bkz. *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, c. I-II, İstanbul: IRCICA, 2000.

- Ahmed Atâ, *Bursa ve Civârı*, İstanbul, Kırk Anbar Matba'ası, 1298 / 1880.
- Ahmed Azmi Efendi, *Sefâretnâme-i Prusya*, İÜTY, Nr. 6112.
- Ahmed Azmi Efendi, *Fas Sefaret Takriri*, TSMK, Nr. E. 4034.
- Ahmed Besim, *Haritalı Yeni Coğrafya-yı Osmânî*, Trabzon, 1332 / 1914.
- Ahmed Besim, *Yeni Coğrafya İlk Mekteb İkinci Sınıflar İçin*, Trabzon, 1332 / 1914.
- Ahmed Besim, *Yeni Coğrafya İlk Mekteb Üçüncü Sınıflar İçin*, Trabzon, 1332 / 1914.
- Ahmed Celal - İsmail Münîr, *Yeni Usul Muharrer Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1327 / 1909.
- Ahmed Cemâl, *Coğrafya-yı Osmânî*, İÜTY, Nr. 4266.
- Ahmed Cemâl, *Coğrafya-yı Sagîr*, İstanbul, 1310 / 1894.
- Ahmed Cemâl, *Coğrafya-yı Umûmî*, İÜTY, Nr. 4445.
- Ahmed Cemâl, *Memâlik-i Osmâniyye'ye Mahsûs Coğrafya-yı Askerî*, İstanbul, 1310 / 1894.
- Ahmed Cevad Paşa, *El-Ma'lûmât El-Kâfiye fî Ahvâl-i Memâlik-i Osmâniyye*, İstanbul, 1289 / 1872.
- Ahmed Dürri Efendi, *İran Sefâretnâmesi*, TSMK, Revan, Nr. 1313; Hazine, Nr. 1432.
- Ahmed Efendi (Bahriye Kolağası), *Afrika Seyâhatnâmesi*, İstanbul, 1291 / 1874.
- Ahmed Efendi (Bahriye Kolağası), *Hive Seyâhatnâmesi*, *Musavver*, İstanbul, 1292 / 1875.
- Ahmed Efendi (Bahriye Kolağası), *Musavver Türkistan Seyâhatnâmesi*, İstanbul, 1294 / 1877.
- Ahmed Fârîseş-Şıdyak, *El-Vâsıta ilâ Ma'rifeti Malta ve Keşfü Muhabbe'âtı Fünûn-ı Avrupa*, Tunus, 1283 / 1866.
- Ahmed Hâmid Ongunsu, *Osmanlı Coğrafya-yı Tabîî ve İktisâdîsi*, İstanbul, 1334 / 1918.
- Ahmed İhsân Tokgöz, *Altı Hafta Nil'de Seyâhat*, İstanbul, 1312 / 1894.
- Ahmed İhsân Tokgöz, *Avrupa'da Ne Gördüm*, İstanbul, 1307 / 1891.
- Ahmed İhsân Tokgöz, *Tuna'da Bir Hafta*, İstanbul, 1327 / 1909.
- Ahmed İhsan Bey, *Asya-yı Şarkî'ye Seyâhat*, 1307 / 1889-1890.
- Ahmed İhsan Bey, *Seksen Günde Devr-i Âlem*, 1302 / 1885.
- Ahmed Kaptan, *Mu'âvin-i Bahriyyûn Yâhûd Hikmet-i Bahriyye*, İstanbul: Basiret Matba'ası, 1292 / 1875.
- Ahmed Midhat Efendi, *Avrupa'da Bir Cevlân*, İstanbul, 1307 / 1889.
- Ahmed Midhat Efendi, *Medhal-i Târîh-i Fünûn-ı Coğrafya*, İstanbul, 1296 / 1879.
- Ahmed Midhat Efendi, *Acâ'ib-i Âlem*, İstanbul, 1299 / 1882.
- Ahmed Muhtar, *Fenn-i Coğrafya*, İstanbul, 1286 / 1869.
- Ahmed Muhtar, *Rehber-i Umrân İstanbul-Bağdâd Yolunun Etrâfındaki Arâzî Hak-kında Mütâle'at*, İstanbul, 1318 / 1900.
- Ahmed Nâcî, Osman Sâmî, Ahmed Nûrî, *Umûm-ı Memâlikin Husûsiyle Düvel ve Bilâd-ı İslâmiyyenin Mikdâr-ı Nüfûsiyle Mesâha-i Sathıyyesini Câmî Aksâm-ı Selâseden İbâret Ma'lûmât-ı Matlûbe*, İÜTY, Nr. 8988.
- Ahmed Nermi, *Temöv Seyahati*, (Yazar: Sibar), İÜTY, 2186.
- Ahmed Nermi, *Afrika Ortasında Yirmi Ay*, (Yazar: Miçon), İÜTY, 2565.

- Ahmed Nermi, *Zinder Kıt'ası*, (Yazar: Auguste Teryober), İÜTY, 4572.
- Ahmed Nermi, *Gobi Çölü'nde Ondokuz Gün Seyahat*, (Yazar: Garum Garjımaylo), İÜTY, 4533.
- Ahmed Nermi, *Asya ve Okyanusya Seyâhatlerim*, (Yazar: Doma Tosyol), İÜTY, 4574.
- Ahmed Nermi, *Amerika'da Newyork'dan Dozel Orleansa*, (Yazar: Jul Hore), İÜTY, 4577.
- Ahmed Nermi, *Amerika Kıt'ası*, (Yazar: Poul Burje), İÜTY, 4578.
- Ahmed Nermi, *Tibet Seyâhatnâmesi*, (Yazar: Gerard), İÜTY, 4586.
- Ahmed Nermi, *Nijer Nehri Boyunda*, (Yazar: Hanry Niele), İÜTY, 4597.
- Ahmed Nermi, *Merv Seyâhati*, (Yazar: Dimitriyevic), İÜTY, 4603.
- Ahmed Nermi, *Seleb Adaları Seyâhati*, (Yazar: Jul Lagard), İÜTY, 4604.
- Ahmed Nermi, *Bahr-i Lut Seyâhati*, (Yazar: Balanka Nehuriye), İÜTY, 4959.
- Ahmed Nermi, *Mormanlar Memleketinde Seyâhat*, (Yazar: Kont de Osonil), İÜTY, 4966.
- Ahmed Nermi, *Peru'dan Şili'ye*, (Yazar: Demay), İÜTY, 4968.
- Ahmed Nermi, *Avusturalya Seyâhati*, (Yazar: Salfary), İÜTY, 5103.
- Ahmed Nermi, *Hatt-ı İstivâ'dan Şimâli Afrika'ya*, (Yazar: Dunyol), İÜTY, 5134.
- Ahmed Nermi, *Mekke'ye Seyâhatim*, (Yazar: Jroh Kornelmon), İÜTY, 5135.
- Ahmed Nermi, *Kutb-ı Cenûb'da Bir Kış*, (Yazar: Northenshild), İÜTY, 5136.
- Ahmed Nermi, *Cenûbî Amerika'da İkibin Fersahlık Seyâhat*, (Yazar: Julye), İÜTY, 5137.
- Ahmed Nermi, *Avusturalya'da Son Seyâhatim*, (Yazar: Vendrih), İÜTY, 5139.
- Ahmed Nermi, *Acâyibât Âlemi*, (Yazar: Salfary), İÜTY, 5140.
- Ahmed Nermi, *Fransa Kutub Seyâhatleri*, (Yazar: Bosenar), İÜTY, 5141.
- Ahmed Nermi, *Kore Seyâhatnâmesi*, (Yazar: Eşmid), İÜTY, 5142.
- Ahmed Nermi, *Nansen'in Ispicriğ Seyâhati*, (Yazar: Nansen), İÜTY, 5145.
- Ahmed Nermi, *Sent Espri Adası'nda İnci Sayyâdları*, (Yazar: Muşık (?), İÜTY, 5146.
- Ahmed Nermi, *Mercan Denizi'nde Seyâhat*, (Yazar: Arman de Bary), İÜTY, 5147.
- Ahmed Nermi, *Mülûk Adaları'nde Seyâhat*, (Yazar: Arnold), İÜTY, 5148.
- Ahmed Nermi, *Tondura Kıtasında Seyâhat*, (Yazar: Briot), İÜTY, 5145.
- Ahmed Nermi, *Eser İsmi Okunamamış*, (Yazar: Beryum), İÜTY, 5149.
- Ahmed Nermi, *Şimali Amerika'da Bir Seyâhat Hâdisesi*, (Yazar: Poul Burje), İÜTY, 5150.
- Ahmed Nermi, *Birmanya'da Seyâhat*, (Yazar: Labordone), İÜTY, 5151.
- Ahmed Nermi, *Kongo Seyâhati*, (Yazar: Bernard), İÜTY, 5152.
- Ahmed Nermi, *Fas Seyâhati*, (Yazar: Fortune de Bua Goye), İÜTY, 5153.
- Ahmed Nermi, *Kamboç Seyâhati*, (Yazar: Hale), İÜTY, 5154.
- Ahmed Nermi, *İran Seyâhati*, (Yazar: Moran), İÜTY, 5155.
- Ahmed Nermi, *Garbi Afrika İçinde (Devle) ve (Şanvan) İki Fransız Seyyâhı* (Yazar: Auguste Teryober), İÜTY, 5156.
- Ahmed Nermi, *Gordon Peachin Kutb-ı Cenûbî'ye Seyâhati*, (Yazar: Edgar Poe), İÜTY, 5157.
- Ahmed Nermi, *Mösyö Çelinjer'in Denizler Ülkesine Seyâhati*, (Yazar: Heggel), İÜTY, 5158.
- Ahmed Nermi, *Finlandiya Seyâhati*, (Yazar: Lojer Leyk), İÜTY, 5159.
- Ahmed Nermi, *Afrika-yı Garbi Seyâhati*, (Yazar: Fortune de Bua Goye), İÜTY, 5160.
- Ahmed Nermi, *Brahmaputra Nehri Boyunca Seyâhat*, (Yazar: Kollas), İÜTY, 5161.

- Ahmed Nermi, *Amerika'da Ayer Memleketi*, (Yazar: Bolyo), İÜTY, 5162.
- Ahmed Nermi, *Cenûbî Madagaskar Seyâhati*, (Yazar: Şarl Roje), İÜTY, 5163.
- Ahmed Nermi, *Fas'dan Tevat'a*, (Yazar: Fortune De Bua Goye), İÜTY, 5164.
- Ahmed Nermi, *Tibet Seyâhati*, (Yazar: Goron), İÜTY, 5165.
- Ahmed Nermi, *Bir Avrupalı Kızın Habeşistan'a Seyâhati*, (Yazar: Bosenar), İÜTY, 5166.
- Ahmed Nermi, *Liena Nehri'nden Japonya Denizi'ne Seyâhat*, (Yazar: Klamats Marten), İÜTY, 5167.
- Ahmed Nermi, *Trablus'dan Vahalara Seyâhat*, (Yazar: Arnold), İÜTY, 5168.
- Ahmed Nermi, *Alaska Seyâhatnâmesi*, (Yazar: Lonsedal), İÜTY, 5169.
- Ahmed Nermi, *Belçika Vapurunun Kutb-ı Cenûbî'ye Seyâhati*, (Yazar: Jeriah), İÜTY, 5170.
- Ahmed Nermi, *Hatt-ı İstivâ Altında Bir Kış*, (Yazar: Henry Kodro), İÜTY, 5172.
- Ahmed Nermi, *Kutb-ı Şimâlî Güzergâhında Son Keşfiyât*, (Yazar: Borisof), İÜTY, 5173.
- Ahmed Nermi, *Bahr-i Ebyâz'da Bir Seyâhat*, (Yazar: Q. Sintısın), İÜTY, 5174.
- Ahmed Nermi, *Mançuri Seyâhati*, (Yazar: Garjımaylo), İÜTY, 5175.
- Ahmed Nermi, *Tırnova Seyâhati*, (Yazar: Sıbar), İÜTY, 5176.
- Ahmed Nermi, *Aşantiya'da Seyâhat*, (Yazar: Jul Gros), İÜTY, 5177.
- Ahmed Nermi, *Meksika Seyâhati*, (Yazar: Beyar), İÜTY, 5178.
- Ahmed Nermi, *Sibirya'dan Sakalin'e*, (Yazar: de Bonne), İÜTY, 5179.
- Ahmed Nermi, *Sosyete Adaları'nda Seyâhat*, (Yazar: Demay), İÜTY, 5180.
- Ahmed Nermi, *Kâfiristan Seyâhatnâmesi*, (Yazar: Bugdanoviç), İÜTY, 5181.
- Ahmed Nermi, *Şimâl Akvâmı İçinde*, (Yazar: Baron de Paye), İÜTY, 5182.
- Ahmed Nermi, *Petersburg ve Moskova Seyâhati*, (Yazar: Nokum), İÜTY, 5184.
- Ahmed Nermi, *Devr-i Afrika*, (Yazar: Augusto Teryober), İÜTY, 5185.
- Ahmed Nermi, *Tunus Seyâhati*, (Yazar: Hazar), İÜTY, 5186.
- Ahmed Nermi, *Arsanlar Memleketine Seyâhat*, (Yazar: Bosenar), İÜTY, 5187.
- Ahmed Nermi, *Fars'ın Şimâlinde Cenûbuna*, (Yazar: Fukold De), İÜTY, 5188.
- Ahmed Nermi, *Seyâhat Keşifleri*, (Yazar: Benijer), İÜTY, 5189.
- Ahmed Nermi, *Neyanza Gölü Etrâfında*, (Yazar: Vikont Boreg), İÜTY, 5190.
- Ahmed Nermi, *Kutb-ı Şimâlî'ye İlk Seyâhat*, (Yazar: Jul Guros), İÜTY, 5192.
- Ahmed Nermi, *Seyâhatler Keşifler*, (Yazar: Raul July), İÜTY, 5193.
- Ahmed Nermi, *Japonya Seyâhatnâmesi*, (Yazar: Gladky), İÜTY, 5194.
- Ahmed Nermi, *Dahume Seyâhati*, (Yazar: Bover Don), İÜTY, 5195.
- Ahmed Nermi, *Avusturalya Niamniamları*, (Yazar: Frederic Dillaye), İÜTY, 5196.
- Ahmed Nermi, *İstanbul Seyâhati*, (Yazar: Emile Ber), İÜTY, 5197.
- Ahmed Nermi, *Kalundik Seyâhati*, (Yazar: de Fon Vebiyey), İÜTY, 5198.
- Ahmed Nermi, *Seylan Seyâhatnâmesi*, (Yazar: Koveş), İÜTY, 5199.
- Ahmed Nermi, *Annam Seyâhatnâmesi*, (Yazar: Arman de Baji), İÜTY, 5200.
- Ahmed Nermi, *Afrika'nın En Büyüik Adasında Seyâhat*, (Yazar: de Kenuva), İÜTY, 5202.
- Ahmed Nermi, *Fedâ'i Bir Seyyâh*, (Yazar: Morris Mozy), İÜTY, 5203.
- Ahmed Nermi, *Güyan Vahşileri İçinde*, (Yazar: Nanry Kodro), İÜTY, 5204.
- Ahmed Nermi, *Afrika'da Konakri'den Lobi'ye Seyâhat*, (Yazar: de Ruil), İÜTY, 5205.
- Ahmed Nermi, *Siyam Seyâhati*, (Yazar: Labordone de), İÜTY, 5208.

- Ahmed Nermi, *Golf Dükiine Seyâhat*, (Yazar: Benijer), İÜTY, 5209.
- Ahmed Nermi, *Üç Guyan Seyâhati*, (Yazar: Krevo), İÜTY, 5210.
- Ahmed Nermi, *Zambeş'den Zengibar'a*, (Yazar: Logran), İÜTY, 5211.
- Ahmed Nermi, *Nordenşild'in Kutb-ı Cenûbî'den Avdeti*, (Yazar: Northenschild), İÜTY, 5212.
- Ahmed Nermi, *Java'da On Ay*, (Yazar: Tesavve de Richard), İÜTY, 5213.
- Ahmed Nermi, *Montevy'nin Afrika Seyâhati*, (Yazar: Montevy), İÜTY, 5214.
- Ahmed Nermi, *Çin'in Garbinda Neler Var*, (Yazar: Garjımaylo), İÜTY, 5215.
- Ahmed Nermi, *Hogar Toprakları İçinde*, (Yazar: Alfons), İÜTY, 5216.
- Ahmed Nermi, *Uganda'da Seyâhat*, (Yazar: Auguste Teryober), İÜTY, 5217.
- Ahmed Nermi, *Baron Towel'in Kutub Seyâhati*, (Yazar: Towel), İÜTY, 5218.
- Ahmed Nermi, *Afrika'da Kavali Niamniamları*, (Yazar: Volfel), İÜTY, 5219.
- Ahmed Nermi, *Afrika'da Kongo Memleketi Seyâhati*, (Yazar: Benijer), İÜTY, 5220.
- Ahmed Nermi, *İki Kıt'a Sâhillerinde Seyâhat*, (Yazar: Pelç), İÜTY, 5221.
- Ahmed Nermi, *Teryober'in Afrika'yı Devretmesi*, (Yazar: Auguste Teryober), İÜTY, 5223.
- Ahmed Nermi, *Çin Eşkiyâları İçinde*, (Yazar: Piyer Mayel), İÜTY, 5224.
- Ahmed Nermi, *Nijer Vâdisi'nde Seyâhat*, (Yazar: Jan Debu), İÜTY, 5226.
- Ahmed Nermi, *Afrika Kabâ'ili İçinde*, (Yazar: Robert Düke), İÜTY, 5227.
- Ahmed Nermi, *Afrika'nın Merkezine Seyâhat*, (Yazar: Ogust), İÜTY, 5228.
- Ahmed Nermi, *Güyan Merkezi Seyâhatnâmesi*, (Yazar: Hanry Kodro), İÜTY, 5229.
- Ahmed Nermi, *Groenland Seyâhatnâmesi*, (Yazar: Nansen), İÜTY, 5230.
- Ahmed Nermi, *El-Kifre Vâhâsı'ndan Afrika İçlerine*, (Yazar: Julien), İÜTY, 5231.
- Ahmed Nermi, *Çad Gölü Adalarında Seyâhat*, (Yazar: Stenav), İÜTY, 5232.
- Ahmed Nermi, *Afrika Müslümanları İçinde*, (Yazar: Jul Garus), İÜTY, 5235.
- Ahmed Nermi, *Senegal'de Seyâhat*, (Yazar: Berusler), İÜTY, 5236.
- Ahmed Nermi, *Birmanya Seyâhati*, (Yazar: Şerlivon), İÜTY, 5137.
- Ahmed Nermi, *Amazon Nehri Boyunda*, (Yazar: Krevo), İÜTY, 5238.
- Ahmed Nermi, *Ubangi'den Çad Gölüne*, (Yazar: Dıbovski), İÜTY, 5239.
- Ahmed Nermi, *Afrika'nın Cenûbindan Şimâline*, (Yazar: Diyekul), İÜTY, 5240.
- Ahmed Nermi, *Koşınşın Seyâhati*, (Yazar: Fortune de Bua Goye), İÜTY, 5241.
- Ahmed Nermi, *Çin'in Bir Eyâletinde Seyâhat*, (Yazar: Luskod), İÜTY, 5242.
- Ahmed Nermi, *Garileyin İspicrig Seyâhati*, (Yazar: La Clark), İÜTY, 5243.
- Ahmed Nermi, *Senegambiya Seyâhati*, (Yazar: Logran), İÜTY, 5244.
- Ahmed Nermi, *Vapokomoz Zencileri İçinde*, (Yazar: Pilgrem), İÜTY, 5245.
- Ahmed Nermi, *Dahume'de Üç Sene Esâret*, (Yazar: Edmond Şudvan), İÜTY, 5246.
- Ahmed Nermi, *Tunus'dan Bahr-i Muhî't'e Atlâsiye*, (Yazar: Moran), İÜTY, 5247.
- Ahmed Nermi, *Polinezya Vahşîleri İçinde*, (Yazar: Klen), İÜTY, 5248.
- Ahmed Nermi, *Kutb-ı Şimâli'ye Seyâhat*, (Yazar: Bosonar), İÜTY, 5249.
- Ahmed Nermi, *Mançuri Seyâhati*, (Yazar: Luskod), İÜTY, 5250.
- Ahmed Nermi, *Bangi Seyâhati*, (Yazar: Fonder), İÜTY, 5251.
- Ahmed Nermi, *Oporto Seyâhati*, (Yazar: Edward Fua), İÜTY, 5252.
- Ahmed Nermi, *Kayur Seyâhati*, (Yazar: D'octon Vigne), İÜTY, 5253.
- Ahmed Nermi, *Aksa-yı Şark'da Bir Sene*, (Yazar: Marzay), İÜTY, 5254.

- Ahmed Nermi, *Güyan Bonisleri İçinde*, (Yazar: Katıks), İÜTY, 5255.
- Ahmed Nermi, *Foro'nun Sahrâ-yı Kebîr Seyâhati*, (Yazar: Foro), İÜTY, 5256.
- Ahmed Nermi, *Yeni Kaledonya Seyâhati*, (Yazar: Ispoli), İÜTY, 5257.
- Ahmed Nermi, *Afrika'da İlk Seyyahlar*, (Yazar: Logran), İÜTY, 5258.
- Ahmed Nermi, *Şoa Seyâhati*, (Yazar: Demay), İÜTY, 5259.
- Ahmed Nermi, *Türkistan'dan İran'a Seyâhat*, (Yazar: Arnold), İÜTY, 5260.
- Ahmed Nermi, *Basam Seyâhati*, (Yazar: Vuatüre), İÜTY, 5261.
- Ahmed Nermi, *Asya-yı Vustâ Seyâhati*, (Yazar: Seven Hedin), İÜTY, 5262.
- Ahmed Nermi, *Manding Zencileri İçinde*, (Yazar: Federb), İÜTY, 5263.
- Ahmed Nermi, *Şimâlî Amerika Seyâhati*, (Yazar: Bosenar), İÜTY, 5264.
- Ahmed Nermi, *Afrika Ortasında Yirmi Ay*, (Yazar: Migeon), İÜTY, 5265.
- Ahmed Nermi, *İkibin Kilometrelik Bir Seyâhat*, (Yazar: Lui Kata), İÜTY, 5266.
- Ahmed Nermi, *Kolombiya Seyâhati*, (Yazar: Arnold), İÜTY, 5267.
- Ahmed Nermi, *Kazamans Seyâhati*, (Yazar: Bosenar), İÜTY, 5268.
- Ahmed Nermi, *Arzu'n-Nâr Seyâhati*, (Yazar: Ruson), İÜTY, 5269.
- Ahmed Nermi, *Seyâhat-i Garîbe*, (Yazar: Dük de Orlean), İÜTY, 5270.
- Ahmed Nermi, *Panama Seyâhati*, (Yazar: Wolfrom), İÜTY, 5271.
- Ahmed Nermi, *Masablar Memleketi*, (Yazar: Peters), İÜTY, 5272.
- Ahmed Nermi, *Türkistan'dan Moğolistan'a Seyâhat*, (Yazar: Poul Labbe), İÜTY, 5273.
- Ahmed Nermi, *Fekik Seyâhati*, (Yazar: Poul Belvizen), İÜTY, 5274.
- Ahmed Nermi, *Kızgızlar Memleketi'nde*, (Yazar: Berem), İÜTY, 5275.
- Ahmed Nermi, *İngiltere Kongosunda Seyâhat*, (Yazar: Niyoko), İÜTY, 5276.
- Ahmed Nermi, *Keşmir'den Kaşgar'a Seyâhat*, (Yazar: Valeski Perje), İÜTY, 5278.
- Ahmed Nermi, *Küçük Buhârâ Seyâhati*, (Yazar: Rodomund Payol), İÜTY, 5279.
- Ahmed Nermi, *Florida'dan Alaska'ya Seyâhat*, (Yazar: Auguste Teryober), İÜTY, 5280.
- Ahmed Nermi, *Şimâl Akvâmı İçinde*, (Yazar: Baron De Paye), İÜTY, 5282.
- Ahmed Nermi, *Sahalin Adası Seyâhati*, (Yazar: Lahard), İÜTY, 5282.
- Ahmed Nermi, *Bulucistan Seyâhati*, (Yazar: Arandark), İÜTY, 5282.
- Ahmed Nermi, *Seyyâh Andre'ye Dâ'ir Taharriyât*, (Yazar: Bıyorn), İÜTY, 5283.
- Ahmed Nermi, *Komandor Adaları'nda Seyâhat*, (Yazar: Lahard), İÜTY, 5284.
- Ahmed Nermi, *Cezâyir-i Acîbe Seyâhati*, (Yazar: Emile Loris), İÜTY, 5285.
- Ahmed Nermi, *Malfaşlar ile Havaslar Memleketi*, (Yazar: Jerar), İÜTY, 5286.
- Ahmed Nermi, *Tibet'ten Asya-yı Vustâya*, (Yazar: Şarl Huber), İÜTY, 5287.
- Ahmed Nermi, *Onaltı Ay Seyâhat*, (Yazar: Moran), İÜTY, 5288.
- Ahmed Nermi, *Doktor Şarkon'un Kutb-ı Cebûbi Seyâhati*, (Yazar: Northenshild), İÜTY, 5289.
- Ahmed Nermi, *Groinland Seyâhati*, (Yazar: Dük de Orlean), İÜTY, 5290.
- Ahmed Nermi, *Bir Seyyâhın Hâtıraları*, (Yazar: Bosenar), İÜTY, 5291.
- Ahmed Nermi, *Turan'dan Saygon'a Seyâhat*, (Yazar: Andre Mevil), İÜTY, 5292.
- Ahmed Nermi, *Atlas Dağı Seyâhati*, (Yazar: Belvizen), İÜTY, 5293.
- Ahmed Nermi, *Bin Dokuzyüz Dört Seyâhatleri*, (Yazar: Şarl Burono), İÜTY, 5294.
- Ahmed Nermi, *Hind Çini Seyâhati Hâtıraları*, (Yazar: De Matosyo), İÜTY, 5295.
- Ahmed Nermi, *Acib Seyâhatler*, (Yazar: Morgan), İÜTY, 5296.

- Ahmed Nermi, *Boryatlar Memleketinde Seyâhat*, (Yazar: Jerve Bove), İÜTY, 5298.
- Ahmed Nermi, *Mozambik'den Delagva Körfezi'ne*, (Yazar: Lui Bosenar), İÜTY, 5299.
- Ahmed Nermi, *Altı Ay Açık Denizde*, (Yazar: Alfonse Turevye), İÜTY, 5300.
- Ahmed Nermi, *Ekvator Seyâhati*, (Yazar: Auguste Teryober), İÜTY, 5301.
- Ahmed Nermi, *Lasberi Oryantal Seyâhati*, (Yazar: Trefile), İÜTY, 5302.
- Ahmed Nermi, *Cuhur (Sohor) Seyâhati*, (Yazar: Amero), İÜTY, 5303.
- Ahmed Nermi, *Cemâhir-i Müttetika Seyâhati*, (Yazar: Auguste Teryober), İÜTY, 5305.
- Ahmed Nermi, *Japonya'dan Kamçatka'ya Seyâhat*, (Yazar: Gladon), İÜTY, 5306.
- Ahmed Nermi, *Koril Adaları'nda Seyâhat*, (Yazar: Lanport), İÜTY, 5307.
- Ahmed Nermi, *Kan Adası Seyâhati*, (Yazar: Rainburg), İÜTY, 5308.
- Ahmed Nermi, *Tanca'dan Magadire Seyâhat*, (Yazar: Kammil Dols), İÜTY, 5309.
- Ahmed Nermi, *Belçika Kongosunda Seyâhat*, (Yazar: Niyoko), İÜTY, 5311.
- Ahmed Nermi, *Havai Adaları Seyâhati*, (Yazar: Kretin), İÜTY, 5312.
- Ahmed Nermi, *Venezuella'dan Peru'ya Seyâhat*, (Yazar: Richard Bov), İÜTY, 5313.
- Ahmed Nermi, *Laponlar Memleketinde Seyâhat*, (Yazar: Şarl Rabo), İÜTY, 5314.
- Ahmed Nermi, *Kongo'dan Bacerma Tarikiyle Nijer'e*, (Yazar: Kazımır Mester), İÜTY, 5315.
- Ahmed Nermi, *Avusturalya Adaları'nda Bir Seyâhat*, (Yazar: Boveş), İÜTY, 5316.
- Ahmed Nermi, *Arz-ı Cedid'e Bir Seyâhat Neticesi*, (Yazar: Osıpofo), İÜTY, 5318.
- Ahmed Nermi, *Sibirya Ormanları*, (Yazar: A. Biryum), İÜTY, 5319.
- Ahmed Nermi, *Afrika'da Sırar Kıt'ası'nda Bir Seyâhat*, (Yazar: Yeliseyef), İÜTY, 5320.
- Ahmed Nermi, *Rusya'nın Aksa-yı Şarkında*, (Yazar: Sakımofo), İÜTY, 5321.
- Ahmed Nermi, *Novel Zambel Seyâhatnâmesi*, (Yazar: Nasılofo), İÜTY, 5322.
- Ahmed Nermi, *Bahr-i Muhît-i Atlasiden Bahr-i Ahmer'e*, (Yazar: Marşan), İÜTY, 5323.
- Ahmed Nermi, *Yeni Dünya Seyâhati*, (Yazar: Pilgrem), İÜTY, 5326.
- Ahmed Nermi, *Kafkasya Dağlarının En Yüksek Tepeleri Addolunan Kazbek ve Elbruz'a Seyâhat*, (Yazar: Pastozof), İÜTY, 5327.
- Ahmed Nermi, *Sahrâ-yı Kebîr'de Bir Kevran*, (Yazar: Briot), İÜTY, 5329.
- Ahmed Nermi, *Afrika İçinde Bir Fâci'a*, (Yazar: Reji Delyofo), İÜTY, 5415.
- Ahmed Nermi, *Onyedî Gün Denizde*, (Yazar: Paşa Manin), İÜTY, 5416.
- Ahmed Nermi, *Sibirya Tarikiyle Pekin'e*, (Yazar: Korviçevski), İÜTY, 5418.
- Ahmed Nermi, *Zengibar'dan Singapur'a Seyâhatim*, (Yazar: Jan Dibu), İÜTY, 5427.
- Ahmed Nermi, *Belçika Kongosu'nda Seyâhat*, (Yazar: Benijer), İÜTY, 5428.
- Ahmed Nermi, *Andaman Adaları'nda Seyâhat*, (Yazar: de Vayli), İÜTY, 5429.
- Ahmed Nermi, *Haiti Adası Seyâhati*, (Yazar: Klermon), İÜTY, 5431.
- Ahmed Nermi, *Meksika'da Bir Seyâhat*, (Yazar: Paul Lindau), İÜTY, 5432.
- Ahmed Nermi, *Gobi Çölü'nde Ondokuz Gün Seyâhat*, (Yazar: Garum Garjımaylo), İÜTY, 5433.
- Ahmed Nermi, *Sibirya'da Bir Seyâhat*, (Yazar: Biryum), İÜTY, 5434.
- Ahmed Nermi, *Afrika Ormanları*, (Yazar: Briot), İÜTY, 5435.
- Ahmed Nermi, *Rusya'nın Step Nam Çöllerinde Hayvânât Yetiştirmekle Geçinen Kavimler*, (Yazar: Biryum), İÜTY, 5436.
- Ahmed Nermi, *Kutub Denizlerinde Bir Seyâhat*, (Yazar: Yeliseyef), İÜTY, 5437.

- Ahmed Nermi, *Aksâ-yı Şark'a Seyâhat*, (Yazar: Sinaresky), İÜTY, 5438.
- Ahmed Nermi, *Kongo'dan Zengibar'a*, (Yazar: Dekul), İÜTY, 5449.
- Ahmed Nermi, *Pamyatnaya Genişka*, (*Rusya Devlet Salnamesi*) *Hatıra Defteri*, İÜTY, 5592.
- Ahmed Nermi, *Pekin'de Sefâretnâmeler Muhâsarası*, (Yazar: Pişon), İÜTY, 6159.
- Ahmed Nermi, *Küre-i Arz'da Hayvânât-ı Muhtelifenin İntişârı*, (Yazar: Nikoleski), İÜTY, 7018.
- Ahmed Nermi, *Cenûbî Üst Sûrı Akvâmı*, (Yazar: M. Malinko), İÜTY, 8072.
- Ahmed Nûrî İzzet Ali, *Afrika-yı Osmânî'den Trablusgarb ve Bingazi ve Fezzan Kıt'alarına Dâ'ir Coğrafi ve İstatistikî ve Târîhî ve Siyâsî ve Askerî Ma'lûmât*, İÜTY, Nr. 5002.
- Ahmed Râgıb Paşa, *Kıta'ât-ı Hamse'nin Coğrafya-yı Umûmîsi*, İstanbul, 1298 / 1881.
- Ahmed Râsim, *Teşekkül-i Cihân Hakkında Fikr-i İcmâlî*, İstanbul, 1304 / 1887.
- Ahmed Râsim, *Asya Kumsallarında*, İstanbul, 1322 / 1904.
- Ahmed Refik, *Coğrafya-yı Sevkü'lceyşî*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye Matba'ası, 1313-1314 / 1895-1896.
- Ahmed Refik, *Rehber-i Coğrafya-yı Sevkü'lceyşî*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye Matba'ası, 1315 / 1898.
- Ahmed Refik, *Resimli Nümûne-i Coğrafya*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye Matba'ası, 1320/1902. (Nüshasına Rastlanmamıştır.)
- Ahmed Resmi Efendi, *Coğrafya-yı Cedide*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, Nr. 268.
- Ahmed Resmi Efendi, *Prusya Sefâretnâmesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi Nr. 252;253; Matbuu, İstanbul, 1303 / 1885.
- Ahmed Resmi Efendi, *Viyana Sefâretnâmesi*, İÜTY, Nr. 1319; Matbuu, İstanbul, 1304/1888.
- Ahmed Su'âd, *Balkan Harbine Dâ'ir Tedkikât-i Coğrafiyye ve Mütâle'ât-ı Sevkü'l-Ceyşîyye*, İstanbul, 1332 / 1914.
- Ahmed Subhî, *Harita Kırâ'atı Hakkında Nazarî ve Amelî Ta'limler*, İstanbul, 1325 / 1909.
- Ahmed Şekib, *Basra Tersânesi*, Yapı Kredi, Sermet Çifter, Nr. 607.
- Ahmed Şükrü Paşa, *Muhtıra-i Tahtât-i Arâzî*, İstanbul, 1293 / 1876.
- Ahmed Tevfik, *Türkiye*, İstanbul, 1871.
- Ahmet Tevfik, *Velosipet ile Bir Cevlân, Hüdâvendigâr Vilâyeti Dâhilinde*, İstanbul, 1316 / 1898.
- Ahmed Tevfik Paşa, *Karadağ Coğrafyası*, İÜTY, Nr. 4256.
- Ahmed Vâsıf Efendi, *İspanya Sefâretnâmesi*, TSMK, Emanet, Nr. 1438; Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emîrî Tarih. Nr. 818.
- Ahmed Ziyâ, *Mufasssal Yemen Coğrafyası*, İÜTY, Nr. 4254.
- Ahvâl-i Memleket-i Nasârâ* (Avrupa ve Amerika Hakkında), Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, Nr. 932,933.
- Al-Maninî, *El-i'lâm bi Fezâ'il-i Şâm*, Şam, Zahirîyye, Nr. 4639; Bibliotheque Nationale, Nr.6168.

- Alâ'eddîn, *Harîtalı Coğrafya-yı Osmânî ve Umûmî*, İstanbul, 1321 / 1903.
- Aleksandre Petropolos, *Coğrafya*, İÜTY, Nr. 6613.
- Alemdar Mehmed Ağa, *Buhârâ Sefâretnâmesi*, Cevdet Tarihi, c. 5, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1312/1895, s. 342-346.
- Ali Âsaf Selâhaddin, *Hüdâvendigâr Vilâyeti: Coğrafya ve Ahvâl-i Umûmiyyesi, Bursa*, 1308 / 1890.
- Ali Behcet, *Kâmûsü'l-Emkine ve'l-bikâ' Elletî Yeridü Zikrehâ Fî Kütübî'l-Fütûh*, Mısır, 1324 / 1906.
- Ali Cevad, *Felemenk Kıt'ası ve Devleti Hakkında Ba'zı Ma'rûzât ve İstıtlâ'ât*, İÜTY, Nr. 5092.
- Ali Cevad, *Fezleke-i Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1307 / 1890.
- Ali Cevad, *Hulâsa-i Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul, 1308 / 1891.
- Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Târîh ve Coğrafya Lügatı*, 1311, 1314, 1317 / 1893, 1896, 1899.
- Ali Cevad, *Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul, 1310 / 1892.
- Ali Cevad, *Resimli Mücmel Coğrafya*, İstanbul, 1306 / 1889.
- Ali Efendi, *Coğrafyadan Mufassa Memâlik-i Devlet-i Osmâniye*, (Nüshasına rastlanılmamıştır).
- Ali Fehmi, *Bosna ve Hersek*, İstanbul, 1324 / 1906.
- Ali Fitrî, *Ta'birât-ı Sevkü'l-Ceyşi ve Avârız-ı Coğrafya*, İstanbul, 1327 / 1911.
- Ali Haydar, *Harita Tersimi Atlası*, İstanbul, 1311 / 1893.
- Ali Muzaffer, *Habeşistan Hakkında Ma'lûmât-ı Mücmele*, İstanbul, 1321 / 1903.
- Ali Muzaffer, *Japonya'da Seyâhat*, İstanbul, 1322 / 1904.
- Ali Muzaffer, *Küre-i Arzın Sûret-i Teşekkülü*, İstanbul, 1312 / 1896.
- Ali Mübârek Paşa, *Coğrafıyyetü'l-Mısır*, Mısır, 1894.
- Ali Mübârek Paşa, *Hakâ'ikü'l-Ahbâr fî Evsâfî'l-Bihâr*, Mısır, 1287 / 1870.
- Ali Mübârek Paşa, *El-Hitat et-Tevfikiyyetü'l-Cedidetü*, I-XX Cilt, Mısır, Bulak, 1306.
- Ali Nazima Bey, *Hey'et-i Arz*, İstanbul, 1307 / 1890.
- Ali Nazima Bey, *Küçük Coğrafya*, İstanbul, 1327 / 1911.
- Ali Nazmi, *Yeni Memâlik-i Osmâniyye Coğrafyası*, İstanbul: Hukuk Matba'ası, 1292 / 1875.
- Ali Nüzhet, *Memâlik-i Osmâniyye Coğrafyası*, İstanbul, 1327 / 1911.
- Ali Rıza, *Atlaslı Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, İstanbul, 1318 / 1900.
- Ali Rızâ Efendi, *Menteşe Sancağı'nın Ahvâl-i Zirâ'iyye ve Arziyyesi*, İstanbul, 1331 / 1913.
- Ali Rıza bin Hasan, *Bağdâd Şehriyle Bağdâd'dan Haleb'e Kadar Deyr Şehri İstikkâmetiyle Ta'kib Olunan Tarîkin ve Fırat Nehri Sevâhilinin Mufassal Haritalarının Lâyihası*, İÜTY, Nr. 9486.
- Ali Rıza bin Sâ'id, *Afrika-yı Vustâ*, İÜTY, Nr. 6619.
- Ali Rıza Mu'in, *Trablusgarb Turuk-ı Muvâsalâtı*, İstanbul, 1334 / 1915.
- Ali Rıza Paşa, *Mir'âtü'l-Cezâ'ir*, İstanbul, 1293 / 1876.
- Ali Sâ'ib, *Coğrafya-yı Mufassal-ı Memâlik-i Devlet-i Osmâniyye*, İstanbul: Matba'a-i Ebuzziya, 1304 / 1887.
- Ali Sâ'ib, *Usûl-i Coğrafya-yı Sağır*, İstanbul, 1308 / 1890 (Nüshasına rastlanmamıştır).

- Ali Su'âd, *Küçük Asya*, İstanbul, 1339, 1340 / 1920, 1921.
- Ali Su'âd, *Seyâhatlerim*, İstanbul, 1330 / 1914.
- Ali Subhî Bey, *Coğrafya-yı Osmânî*, (Nüshasına rastlanmamıştır).
- Ali Şeref Paşa, *Coğrafya-yı Umûmî Atlası*, İstanbul, 1309 / 1892.
- Ali Şeref Paşa, *Yeni Atlas*, Paris, 1285 / 1868.
- Ali Şeref Paşa, *Yeni Coğrafya Atlası*, İstanbul, 1307-1312 / 1892-1894.
- Ali Tevfik, *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne Coğrafyası*, İstanbul, 1316 / 1898.
- Ali Tevfik, *Memâlik-i Osmâniyye Coğrafyası*, İÜTY, Nr. 4217.
- Ali Tevfik, *Mufasssal Memâlik-i Osmâniyye Coğrafyası*, İstanbul, 1329 / 1911.
- Ali Tevfik, *Mûlahhas Yeni Coğrafya*, İstanbul, 1311 / 1893.
- Ali Tevfik, *Yeni Coğrafya*, İstanbul, 1305 / 1888.
- Ali Tevfik, *Yeni Usûl Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1327 / 1909.
- Aliye Mâhire Hanım, *Kutba Doğru Seyyah Nans'ın Seyâhatnâmesi*, İstanbul: Tahir Bey Matba'ası, 1315/ 1897.
- Amasyalı Tâhir, *Menâzilü'l-Âsâr*, İstanbul, 1317/ 1899.
- Antalyalı Halil Sâlim, *Anadolu ve Rumeli'ye Bir Küçük Seyâhat Yâhûd Her Yerde Terakkî*, İstanbul: İstepan Matba'ası, 1308 / 1890.
- Antepli Abdullah, *Amerika Seyâhatnâmesi*, 1279 / 1862-1863.
- Arayıcı-zâde Hüseyin Efendi, *Esmâ-i Bilâd (Büldân)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emiri TY. Manzum, Nr.774/4.
- Armanak, *Fenn-i Coğrafya*, (Nüshasına rastlanmamıştır).
- Atlas*, TSMK, Bağdat Köşkü, Nr. 339.
- Atlas*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, Nr. 1693.
- Atlas*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, Nr. 1727.
- Atlas*, İstanbul, 1310 / 1892.
- Atlas-ı Cihan*, Süleymaniye Kütüphanesi, Dügümlü Baba, Nr. 469
- Atlas li Arazi'l Müdiriyyatü'l-Şarkıyye bi Mısır, Dârü'l-Kütüb, Târîh-Türkî*, Nr. 226.
- Avrupa Coğrafyası*, Atatürk Kitaplığı, Nr. O. 64.
- Avusturya - Macaristan Hükûmeti ve Ordusu*, İstanbul, 1330 / 1914.
- Arz-ı Mukaddese'den Ma'dûd Olan Ekâlîm-i Mukaddesenin Târîhi*, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Nr. K. 154 /1.
- Azerbaycan ve Garbî İran Turuk-ı Muvâsalâtına Dâ'ir Muhtasar Ma'lûmât*, İstanbul 1334 / 1918.
- Azm-zâde Hakkı el-Mü'eyyed, *Coğrafya-yı Tabi'îyye*, İÜTY, Nr. 4507.
- Azm-zâde Sâdık el-Mü'eyyed, *Afrika Sahrâ-yı Kebiri'nde Seyâhat*, İstanbul, 1314 / 1896.
- Azm-zâde Sâdık el-Mü'eyyed, *Habeş Seyâhatnâmesi*, İstanbul, 1322 / 1904.
- Bandırmalı-zâde Mehmed Muhsin, *Delil-i Afrika*, Kâhire, 1312/ 1894.
- Bartınlı İbrahim Hamdi, *Atlas*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Nr. 2044.
- Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, O. 27.
- Behram Münir, *Vatan-ı Mukaddes veya Memâlik-i Osmâniyye Coğrafyası*, İstanbul, 1328 / 1910.
- Behram Münîr, *Vatan-ı Mukaddes-Memâlik-i Osmâniyye Coğrafyası*, İstanbul, 1328 / 1912.

- Bekir Sıdkı, Abdu's-Sâlih, *Millî, Amelî, Vatanî Osmanlı Coğrafyası*, İstanbul, 1332 / 1916.
- Bogos Tiryakioğlu, *Mebâdî-i Coğrafya*, İstanbul, 1262/1846.
- Bogos Tiryakioğlu, *Avrupa Coğrafyası*, (?).?
- Bogos Tiryakioğlu, *Risâle-i Kozmografya*, İstanbul, 1274 / 1857-1858.
- Bozoklu Osman Şâkir, *Musavver İran Sefâretnâmesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emîrî Tarih, Nr. 882.
- Bulgaristan'ın Cenûbî Garbî Dârü'l-Harekâtı Coğrafya-yı Askerîsi*, İstanbul, 1328 / 1912.
- Cedvel-i Etvâlî'l-Büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 2940/2.
- Cedvel fi Beyânü'l-Ekâlîmü's-Seb'a*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, Nr. 5419/3.
- Celâl Nûrî İleri, *Coğrafya-yı Târih-i Mülk-i Rûm*, İstanbul, 1334 / 1918.
- Celâl Nûrî İleri, *Kutub Musâhabeleri*, İstanbul, 1331 / 1913.
- Celâl Nûrî İleri, *Şimâl Hatıraları*, İstanbul, 1330 / 1912.
- Cemâl ve Tevfik, *Rehber-i Bahr-i Ahmer*, İstanbul: İstapan Matba'ası, 1307 / 1889.
- Cevâd Bey, *Topoğrafya Ameliyâtına Mahsûs Tefâzul Tesviye Cedveli*, İstanbul, 1334 / 1916.
- Cevâd binen-Nüzhet, *Harîtalı Musavver Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1328 / 1912.
- Cevâd binen-Nüzhet, *Harîtalı Musavver Memâlik-i Osmâniyye Coğrafyası*, İstanbul, 1328 / 1912.
- Cevâb binen-Nüzhet, *Coğrafya-yı Ticârî*, İstanbul, 1332 / 1914.
- Cibalili Osman Efendi, *Mecmu'a-i Usûl-i Ahz-ı Harîta-i Bahrî*, İstanbul Deniz Müzesi, Nr. 111.
- Coğrafya*, Kahire Üniversitesi, Türkî, Nr. 5450.
- Coğrafya*, İstanbul, 1295 / 1878.
- Coğrafyaya A'id Bir Risâle*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, Nr. 4738/4.
- Coğrafya-yı Avrupa*, 1811 (Telif Tarihi), Kahire Üniversitesi, Türkî, Nr. 5403.
- Coğrafya-yı Kıta'ât-ı Afrika*, İÜTY, Nr. 2498.
- Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul Arkeoloji Müzesi, Nr. 523.
- Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul, 1317 / 1899.
- Coğrafya-yı Osmânî*, Şam, Zahiriyye, Nr. 4910.
- Coğrafya Risâlesi*, İstanbul, 1266 / 1850.
- Coğrafya Risâlesi*, İstanbul, 1273 / 1857.
- Coğrafya-yı Tabîî İlmine Esas Muhtasar*, İstanbul, 1301 / 1884.
- Corci Zeydan, *Muhtasar-ı Coğrafîyyetü Mısır*, Kâhire, 1308 / 1891.
- Çelebi-zâde İsmail Âsım, *Acâ'ibü'l-letâ'if*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emîrî, Nr. 826; İstanbul, 1331.
- Çin Devleti*, İstanbul, 1283 / 1866.
- Çocuklara İlk Coğrafya Dersleri*, İstanbul, 1327 / 1911.
- Dâmâd Şerif Mehmed Paşa, *İbn-i Battuta Seyâhatnâmesi Tercümesi*, İstanbul, 1333, 1335, 1338 / 1917, 1919, 1921.
- Denizcilikle İlgili Bir Risâlenin Dördüncü Faslı*, Kandilli Rasathânesi, Nr. 474.
- Denizde Muhârebi İşâretleri ve Kâ'ideleri*, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Nr. B. 36.
- Denizde Yer ve Yön Ta'yini İle İlgili Bir Risâle*, Kandilli Rasathânesi, Nr. 82/1.

- Devlet-i Aliyye'nin Avrupa Kıt'ası'nda Vâki' Memâliki*, İstanbul, 1283 / 1866.
- Derviş Mehmed bin İbrâhîm ve Mustafa Nazmî bin Sa'îd, *Topoğrafya-yı Askerî*, İÜTY, Nr. 6916.
- Derviş Mehmed Efendi, *Rusya Sefâretnâmesi*, TSMK, Emanet Hazinesi, Nr. 1439.
- Derviş Mehmed Paşa, *Müzekkire (Hudûd-ı İrânîye Dâ'ir)*, İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1286 / 1870.
- Derviş Paşa Prevezeli, *Coğrafya-yı Asgar*, İstanbul: Mahmûd Bey Matba'ası, 1307 / 1890.
- Dervîş Ziyâ Paşa, *Büyük Coğrafya*, İstanbul, 1326 / 1910.
- Direktör Ali Bey, *Seyâhat Jurnali*, İstanbul, 1314 / 1896.
- Dr. Hasan Kadri, *Yemen ve Hayatı*, İstanbul, 1328 / 1910.
- Dr. Yanko Haralambo Efendi, *Yozgad'a Seyâhat*, İstanbul, 1306 / 1890.
- Düzlem Küre'nin Çizilmesi Konusunda Bir Atlas*, Mısır Dârü'l-Kütüb, Târih-Türkî, Nr. 225.
- Eb'âd-ı Büldân Cedveli*, İstanbul, 1288 / 1871.
- Ebu Bekir Bin Behrâm Ed-Dimeşkî, *Muhtasarı Nusretü'l-İslâm ve's-Sürûr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye 2994,2995,2996; Atuf Efendi, Nr. 1686; Ahmed Paşa, Nr. 173.
- Ebu Bekir Bin Behrâm Ed-Dimeşkî, *Nusretü'l-İslâm ve's-Sürûr fî Tahrîr-i Atlas Mayor*, TSMK, Bağdat, Nr. 325-333.
- Ebu Bekir Bin Behrâm Ed-Dimeşkî, *Risâle fî'l-Coğrafya*, Köprülü Kütüphanesi, II. Kısım, Ahmed Paşa, Nr. 176.
- Ebu Râşid İbrâhîm, *Evsâf-ı Nehr-i Nil* (Arapça'dan Tercüme), (?).?
- Ebubekir Ratib Efendi, *Nemçe Sefâretnâmesi*, TSMK, Nr. E.14/3919; Emanet Hazinesi, Nr. 1438.
- El-Bacûrî, *Et-Tezkire fî Tahtîte'l-Küre*, (?), 1300 / 1882.
- El-Kalyûbî, *Risâle fî Ma'rifeti Esmâ'e'l-Bilâd ve Urûzihâ ve Etvâlihâ*, Princeton Üniversitesi, Nr. 40.
- El-Tantâvî, *Tuhfetü'l-Ezkiyâ Bi-Ahbâr-i Bilâd-ı Rusya*, (24 Muharrem 1246/26 Azer 1840 Telif), İÜAY, Nr. 766.
- Emin Bey, *İstanbul'dan Asyâ-yı Şarkî'ye Seyâhat*, İstanbul: Karâbet Matba'ası, 1295 / 1878.
- Er-Râşidî, *Ed-derâsetü'l-evveliyye fî'l-Coğrafyatü't-Tabî'iyye*, Mısır: Bulak Matba'ası, 1254.
- Es'ad Câbir bin Osman Râgıb, *Yemen*, İÜTY, Nr. 4250.
- Esîrî Hasan Efendi, *Mî'yârü'd-düvel ve Misbârü'l-mîlel*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, Nr. 803; Esad Efendi, Nr. 2109-2110.
- Evliyâ Çelebi, *Seyâhatnâme (Târih-i Seyyâh)*, TSMK, Bağdat, Nr. 302-308.
- Eyyüb Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, İstanbul: Bahriye Matba'ası, 1301.
- Fâ'ik Bey, *Seyâhatnâme-i Bahr-i Muhîr*, İstanbul, 1285 / 1868.
- Fâ'ik Bey, *Bahr-i Sefîd ve Siyah Boğazlarıyla Marmara ve Karadeniz'in Tâ'rîfâtı*, İstanbul, 1294 / 1887.

- Fâ'ik Sabri Duran, *Amerika ve Avusturalya*, İstanbul, 1333 / 1917.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Avrupa*, İstanbul, 1329, 1331 / 1913, 1915.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Beş Kit'a Coğrafyası*, İstanbul, 1332 / 1914.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Beş Kit'a Coğrafyası, Asya, Asya-yı Şarkî Adaları, Afrika*, İstanbul, 1330-1332 / 1912-1914.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Beş Kit'a Coğrafyası, Avrupa*, İstanbul 1329,1331 / 1913, 1915.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Coğrafyanın İlmî Usulleri*, İstanbul, 1322, 1334 / 1906, 1918.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Coğrafyada İlk Adım*, 1331 / 1915.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Coğrafya-yı Tabî'î*, İstanbul, 1331 / 1913.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Coğrafya-yı Tabî'î Dersleri ve Manâtık-ı Kutbiyye*, İstanbul, 1330 / 1912.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Çocuklar İçin Coğrafya Hikâyeleri*, İstanbul, 1330 / 1914.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Çocuklara Coğrafya Dersleri*, İstanbul, 1334 / 1918.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Çocuklara Coğrafya Dersleri*, İstanbul, 1330 / 1914.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Çocuklara Coğrafya Kırâ'etleri*, İstanbul, 1332 / 1916.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Harb-i Umûmîden Sonra İlk Yeni Dünya Atlası*, İstanbul, 1336 / 1917-1918.
- Fâ'ik Sabri Duran, *İlk Atlas*, (?.),
- Fâ'ik Sabri Duran, *Küçük Mekteblilere Coğrafya Dersleri*, İstanbul, 1334 / 1915, 1916.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Küçüklere Coğrafya Dersleri*, İstanbul, 1336 / 1917.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Mekteblerde Coğrafya Tedrîsâtı*, İstanbul, 1331 / 1913.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Muhtasar Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1332 / 1914.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Osmanlı Coğrafya-yı İktisâdîsi*, İstanbul, 1331 / 1913.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Osmanlı Coğrafya-yı Tabî'î ve İktisâdîsi*, İstanbul, 1333 / 1915.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Tahsil-i İbtidâ'iyede Coğrafya Tedrîsâtı*, İstanbul, 1332 / 1914.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Yeni Cep Atlası*, İstanbul, 1332 / 1914.
- Fâ'ik Sabri Duran, *Yeni Coğrafyaya Medhal*, İstanbul, 1331 / 1913.
- Fazlı Necîb Selanikli, *Coğrafya-yı Tabî'î ve Politikî*, İstanbul, 1305 / 1888.
- Fazlı Necîb Selanikli, *Mufasssal Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1306 / 1889.
- Fehmi Efendi, *Halep Tarîkıyle Merâhil-i Kostantiniyye*, İstanbul: İstapan Matba'ası, 1308 / 1891.
- Fehmi Efendi, *Mebâdî-i Fenn-i Coğrafya*, (?.).
- Ferik Ahmed Muhtar Paşa, *Asya-yı Osmânî'de Bir Cevlân*, (?.).
- Fethi Efendi, *Vasfî'l Menâzil min Mısır ilâ Mekke ve Mine's-Şam ilâ Mekke ve Min Dimeşk İlâ'l-Kuds*, Köprülü II. Kısım, Nr.342.
- Fethullah Kaptan, *Netâ'icü'l-efkâr ve'l-Muhabbe'ât fî Cezâ'irü'l-bihâr ve Bilâdü'l-âminât*, İstanbul Deniz Müzesi, Nr. 987/1.
- Feyzi Bin Abdurrahman, *Hülâsât Ahvâlü'l-Büldân fî Memâlik-i Devlet-i Âl-i Osmân*, Tübingen Üniversitesi Kütüphanesi, MS. OR. Quart, 1793.
- Fezleketü'l-Memâlik ve Takvîmü'l-Büldân*, İÜTY, Nr. 2358.
- Fosfor Mustafa Sıdkı Paşa, *Topografya*, İÜTY, Nr. 6831.
- Fu'âd Bey, *Yâdigâr Seyâhatim*, Erzincan, 1323 / 1905.
- Fu'âd Şihâb, *Hüdâvendigâr Vilâyeti'nin Ahvâl-i Coğrafyası*, Bursa, 1316 / 1898.

- Gâlib bin Şevki Selanikli, *Teşekkülü Arz*, İstanbul, 1322 / 1904.
- Gaspıralı İsmail, *Atlaslı Cihânnâme*, Bahçesaray, 1893.
- Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Fenn-i Coğrafya*, İstanbul, 1286 / 1869.
- Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Fenn-i Tersîm-i Riyâzî*, İstanbul, 1310 / 1892.
- Girid Cezîresi Sâhilinin Ta'rîfnâmesi*, İstanbul, 1295 / 1878.
- Giray-zâde Hüseyin Sa'âdet, *Fenn-i Coğrafya İçin Yazısız Harita Defteri*, (?.?).
- Giray-zâde Hüseyin Sa'âdet, *Yazısız Harita Defteri*, İstanbul, (?.?).
- Güzeloğlu Aram, *Hikâye-i Bahriye*, İÜTY, Nr. 6705.
- Hacc-ı Şerîfin Menâzilleri*, Sohrwiede, Nr. MS. OR. Quart 1908/5.
- Hacıbey-zâde Ahmed Muhtar, *Osmanlı Memleketleri*, İstanbul: Matba'a-i Şirket-i Sahafiyye, 1314 / 1896.
- Hacıbey-zâde Ahmed Muhtar, *Teshîl-i Mesâlih-i Resmîyye*, İstanbul, Mahmûd Bey Matba'ası, (?.?).
- Hacı Ahmed Paşa, *İran Sefâretnâmesi*, TSMK, Hazine, Nr. 1635; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Nr. 2091.
- Hacı Ali Ağa, *Lehistan Sefâretnâmesi*, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, nr. K-38.
- Hacı İzzet Efendi, *Medhal-i Cedîd fî'l-Coğrafya*, İÜTY, Nr. 6620.
- Hacı Zâhid, *Coğrafya, Kısım-ı Evvel*, Arz, Bursa: Ferâ'izci Matba'ası, 1307 / 1890.
- Hâfız Abdüllatif el-Enderûnî, *Zübdetü'l-Coğrafya*, İstanbul, 1289 / 1872.
- Hâfız Osman, *Merâhil-i Mekke Mine's-Şâm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, Nr. 4886/2.
- Halid bin Hüseyin, *Yemen Seyâhatnâmesi*, İÜTY, Nr. 4917.
- Halid Efendi, *Muhtasar Topografya ve İstikşâfât-ı Askeriyye*, (Nüshasına Rastlanılmamıştır.)
- Hâlid Ziyâ'eddîn, *Musavver Mısır Hâtıratı*, İstanbul, 1326 / 1908.
- Halil Zeki, *Bulgaristan Coğrafyası*, Filibe, 1328 / 1912.
- Hâmis bin Mâtir - Sa'îd bin Hâmis, *Mürşid-i Bahrî*, British Museum, Or.,(?.?).
- Harîta Defteri*, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar, Nr. 1721.
- Harita Okumak Kroki Yapmak*, Edirne, 1327 / 1911.
- Hartanın ve Papamondinin Vaz'ının ve İ'mâlinin Beyânı*, Kandilli Rasathânesi, Nr. 41 / 3.
- Hasan Fehmi, *Coğrafya-yı Sınâ'î ve Ticârî*, İstanbul, 1307 / 1890.
- Hasan Ferid, *Yeni Coğrafya ve Atlası I-VI Cilt*, İstanbul, 1308 / 1891.
- Hasan Tahsîn, *Hutta-i Hicâziyye ve Evsâf-ı Haremeyn-i Şerîfeyn*, İstanbul, 1297 / 1890.
- Hasan Tahsîn, *Rehber-i Coğrafya*, İstanbul, 1324 / 1908.
- Hasan Tahsîn, *Çin'de İslâmiyet*, İstanbul, 1322 / 1906.
- Hasan Tâ'ib, *Mir'ât-ı Bursa*, İstanbul, 1923.
- Hâşim Nazmi, *Harekât-ı Kevniyye yâhûd Tahavvülât-ı Arzıyye*, İstanbul, 1318 / 1900.
- Hayrullah bin Abdülhakk Molla, *Afrika Coğrafyası*, İÜTY, Nr. 4232.
- Hekim İsmail Paşa, *Coğrafya*, İstanbul, Mekteb-i Tıbbiyye-i Adliyye-i Şâhâne Litoğrafya Destgahı, 1263 / 1847.

- Henry Merkam, *Tercüme-i Seyâhatnâme-i Amerika* (Terc. Ayntâbî Abdullah Efendi), İstanbul, 1288 / 1871.
- Hezârfen Hüseyin Efendi, *Tenkîhü't-Tevârihü'l-Mülûk*, TSMK, Revan, Nr. 1180-1185, İstanbul, 1679.
- Hîbetullah Şarûf, *Coğrafiyyetü'l-Filistîn*, (?.).
- Hikâye-i Ahvâl-i Sevâhil-i Deryâ ve Cezîrehâ-i Deryâ-yı Sefîd*, Bibliotheque Nationale, Nr. 219.
- Hilmi Bey - Celâl Bey, *İlk Coğrafya*, İstanbul, 1328 / 1912.
- Hoca Bekir Efendi, *Brezilya Seyâhatnâmesi*, (?.).
- Hoca Kerim Efendi, *Makâlât el-İstîlâm li-Türbetü's-Şâm*, Princeton Üniversitesi Kütüphanesi, Nr. 41.
- Hoca Kerim Efendi, *Risâle Fî't-Tahkîki'l-Hareketi'l-Hâfizeti li'z-Zemân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emîrî, Coğrafya, Nr. 7.
- Hoca Kerim Efendi, *Tezkiretü'l-Ekâlîm*, (1267/1851'de Tamamlanmış), Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Nr. K. 316.
- Hüsameddîn El-Bursavî, *Acâ'ibü'l-Mahlûkât veya Mir'ât-i Kâ'inât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Millet Kütüphanesi, Reşid Efendi, Nr. 67/1; İÜTY, Nr.450; Aşır Efendi Nr. 170/2; Tübingen, Ms. Or. Quart, 1837; Milli Kütüphane A. Nr. 3916.
- Hüseyin Efendi, *Târîh-i Harb ve Usûl-i Topografya*, (Nüshasına rastlanılmamıştır.)
- Hüseyin Efendi bin Mehmed, *Mir'ât-ı Acâ'ib el-Mahlûkât ve Garâ'ib el-Mevcûdât*, TSMK, Hazine, Nr. 400.
- Hüseyin Efendi bin Mehmed, *Muhtasar-ı Mir'ât-ı Acâ'ib el-Mahlûkât ve Garâ'ib el-Mevcûdât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, Nr. 1016.
- Hüseyin Fu'âd Sırrı, *El-Hülâsâtü'l-Vâfiyye fî İlmi'l-Coğrafya*, Kâhire, 1326 / 1908.
- Hüseyin Fu'âd Sırrı, *El-Kâmûsü'l-Coğrâfî et-Târihî*, Kâhire, 1330 / 1912.
- Hüseyin Hıfzî, *Küçüklere Haritalı ve Resimli Coğrafya-yı İbtidâî*, İstanbul, 1328 / 1910.
- Hüseyin Hıfzî, *Rehber-i Coğrafya*, İstanbul, 1316 / 1898.
- Hüseyin Hıfzî, *Rehniûmâ-yı Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1323 / 1905.
- Hüseyin Hıfzî, *Su'allı ve Cevâblı Mebde-i Coğrafya*, İstanbul, 1323 / 1905.
- Hüseyin Hıfzî, *Su'allı ve Cevâblı Musavver Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul, 1323 / 1905.
- Hüseyin Hüsni, *Necid Kit'asının Ahvâl-i Umûmiyyesi*, İstanbul, 1328 / 1910.
- Hüseyin Hüsni, *Coğrafya-yı Umûmî*, İÜTY, Nr. 4191.
- Hüseyin Hüsni, *İcmâl-i Coğrafya*, İÜTY, Nr. 6617.
- Hüseyin Hüsni, *Coğrafya-yı Umûmî Atlası*, İÜTY, Nr. 6618.
- Hüseyin Hüsni, *Mufasssal Topografya Tatbikâtı*, (Nüshasına Rastlanmamıştır) İstanbul, 1302 / 1886.
- Hüseyin Hüsni, *Taksîmât-ı Düvel ve Müsta'merât-ı Mileli Hâvî Coğrafya-yı Umûmî ve Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Matba'a-i Osmâniye, 1312 / 1894.
- Hüseyin Hüsni, *Topografya, Takeometre Aleti İle Harîta Ahzı*, İstanbul, (Tarihsiz).
- Hüseyin Hüsni, *Usûl-i Tahît-i Arâzî'i Askerî*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye-i Şâhâne Matba'ası, 1296-97 / 1880.

- Hüseyin Hüsni, *Usûl-i Topografya*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye-i Şâhâne Matba'ası, 1300.
- Hüseyin Hüsni, *Usûl-i Topografya Atlası*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye-i Şâhâne Matba'ası, 1296-97 / 1880.
- Hüseyin Kâzım Bey, *Viyana Seyâhatnâmesi*, İÜTY, Nr. 5095.
- Hüseyin Kâzım Bey, *Moskova Seyâhatnâmesi*, İÜTY, Nr. 5098.
- Hüseyin Kâzım Bey, *Almanya Seyâhatnâmesi*, İÜTY, Nr. 5093.
- Hüseyin Kâzım Bey, *Londra Seyâhatnâmesi*, İÜTY, Nr. 5094.
- Hüseyin Kâzım Bey, *Livadya Seyâhatnâmesi*, BOA, Y.EE, 80/30.
- Hüseyin Paşa, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Zirâ'at Coğrafyası*, İstanbul, 1303 / 1886.
- Hüseyin Rahmi, *Coğrafya-yı Zirâ'i ve Sınâ'i ve Ticârî Nâm-ı Diğer Coğrafya-yı Umrânî*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne Litografya Destgâhı, 1306 / 1889.
- Hüseyin Remzi, *Coğrafya Lügati*, İstanbul: Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne Matba'ası, 1293 / 1876.
- Recâ'i Bey, *İstatistik-i Umûmî*, İstanbul, 1876.
- Hüseyin Rıfka Tamânî, *Medhal-i Coğrafya*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emîrî, Coğrafya Nr. 93.
- Hüsrev, *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne*, İstanbul, 1886.
- İbn Celâl Sezâ'i, *Bursa'ya Seyâhat*, İstanbul: Alem Matba'ası, 1306 / 1888.
- İbnü'l-Cevâd Efdalü'd-dîn, *Coğrafya-yı Umrânî*, İstanbul, 1316 / 1898.
- İbnü'l-Cevâd Efdalü'd-dîn, *Târîh-i Osmânî Harîtalari*, İstanbul, 1327 / 1911.
- İbrahim Abdülmesîh, *Delîl Vâdî'n-Nîl*, Mısır, 1309 / 1891.
- İbrâhîm Abdü's-selâm, *Yemen Seyâhatnâmesi ve Coğrafya-yı Nebâtîsi*, Tübingen Üniversitesi Kütüphanesi, MS. OR. 1394.
- İbrâhîm Edhem Paşa, *Coğrafya-yı Umûmî*, Hanya, 1303 / 1886.
- İbrahim Ethem Soysal, *Fenn-i Mesâha-i Arâzî, Harîta Ahz u Tersîmi, Usûl-i Tesviye*, İstanbul, 1312 / 1894.
- İbrahim Fasîh el-Haydârî, *Unvânü'l-Mecd fî Beyân-ı Ahvâl-i Bağdâd ve'l-Basra ve Necd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, Nr. 1327.
- İbrahim Hakkı, *Muhtasar Kıbrıs Coğrafyası*, İstanbul, 1338 / 1922.
- İbrâhîm Hilmi Çığraçan, *Çocuklara İlk Coğrafya*, İstanbul, 1325 / 1907.
- İbrâhîm Hilmi Çığraçan, *İbtidâ'îye Ceb Atlası*, İstanbul, 1324 / 1906.
- İbrâhîm Hilmi Çığraçan, *İdâdiye Ceb Atlası*, İstanbul, 1324 / 1906.
- İbrâhîm Hilmi Çığraçan, *Memâlik-i Osmâniyye Ceb Atlası*, İstanbul, 1323 / 1905.
- İbrâhîm Hilmi Çığraçan, *Umûmî Ceb Atlası*, İstanbul, 1324 / 1906.
- İbrahim Müteferrika, *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi* (Matbu), İstanbul 1732.
- İbrahim Müteferrika, *Mecmu'ât el-Hey'et el-Kadîme ve'l-Kadîme ve'l-Cedîde*, Askeri Müze Kütüphanesi, Nr. 5302.
- İbrahim Müteferrika, *Fuyuzât-ı Mıknatısıyye*, İstanbul 1732.
- İbrahim Müteferrika, *Târîh-i Hind-i Garbî*, İstanbul 1732.
- İbrahim Paşa, *Viyana Sefâretnâmesi*, Viyana Nationalbibliothek, Nr. 1090.
- İbrahim Refet, *Yeni Hıfzı's-Sıhha ve Bulgaristan Ahvâlî*, (?).).

- İbrahim Salâhaddîn, *Fünûn-ı Nâfi'adan Topografya*, İstanbul, 1322/1906.
- İclal Hanım, *Sağır Müntehab-ı Coğrafya*, İstanbul, 1317 / 1899.
- İcmâl-i Sefâ'in fi Bihâr-ı Âlem*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmâniye Nr. 792/2, Esad Efendi Nr. 2062/2, Nr. 2035, İstanbul Arkeoloji Müzesi, Nr. 537.
- İklîm-Nâme*, İstanbul Deniz Müzesi, Nr. 33.
- İlk ve Orta Mekteplere Mahsûs Coğrafya Atlası*, Leipzig, (?).
- İlyas bin Hana El-Mavşili El-Keldânî, *Rihletü Evvel-i Sâ'ihin Şarkî ilâ Amerika*, British Museum, I.O. Islamic, Nr. 3537.
- İsmâ'il bin İbrâhîm, *Yemen Vilâyet-i Celîlesinin Ahvâl-i Fenniyyesi*, İÜTY, Nr. 4663.
- İsmail Mâhîr, *Harita ve Şekilli Coğrafya Risâlesi*, Selanik, 1308 / 1891.
- İsmail Safa, *Trabzon Seyâhatnâmesi*, (?).
- İsmâ'il Zühdi, *Mufasssal Coğrafya-yı Umûmî*, İÜTY, Nr. 4102.
- İsmet Bey, "İlm-i Hey'et ve Coğrafya", *Mecmû'a-i Ma'ârif Dergisi*, 1866, sy. 1.
- İsmet-zâde Dr. M. Ârif Bey, *Gürcü Köyleri*, İstanbul: Mahmûd Bey Matba'ası, 1311 / 1893.
- İstanbul ile Şam Arasındaki Konakları ve Ziyâret Yerlerine Beyân Eden Merhalenâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, Nr. 4886.
- İstanbul'dan Şam'a ve Medine-Mekke-Arafat Dağı'na Kadarki Menziller ve Ziyâretgâhlar*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, Nr. 639.
- İstavrakı, *William Playfair'in Devletlerin Gelir ve Giderlerine Dair İstatistike Dair Risalesinin Tercümesi*, (1811'de tamamlanmış), TSMK, Emanet, Nr. 1447.
- İzzet Bey, *İlâveli Mülâhhas Coğrafya*, İstanbul, Mihran Matba'ası, 1296 / 1879.
- Kadri, *Asya ve Afrika Amerika ve Okyanusya*, İstanbul, 1326 / 1910.
- Kadri, *Coğrafya-yı Sînâ'î*, İstanbul, 1340 / 1924.
- Kadri, *Medhal-i Coğrafya ve Mufasssal Avrupa*, İstanbul, 1326 / 1910.
- Kâmî Efendi, *Asya-yı Şarkî'ye Seyâhat*, (?).
- Kâmil Sezâ'i, *Risâle-i Muhtasar Coğrafya*, İstanbul: Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne Matba'ası, 1270 / 1854.
- Kara Mehmed Paşa, *Viyana Sefâretnâmesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Millet Kütüphanesi, Nr. 846.
- Karadeniz Rus Sevâhili*, İstanbul, 1331 / 1912.
- Kaşot ve Kerbe Adalarıyla Sayıklid Ta'bîr Olunan Cezâyir-i Yunaniyye Ta'rîfâtıdır*, İstanbul, 1294 / 1877.
- Karçin-zâde Süleyman Şükri, *Seyâhatü'l-Kübrâ*, Petersburg, 1325 / 1907.
- Kâtib Çelebi, *Müntehab-ı Bahriyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, Nr. 227.
- Kâtib Çelebi, *Cihannüma (1.Telif)*, Viyana Milli Kütüphanesi, Mixt. 389.
- Kâtib Çelebi, *Levâmi'u'n-Nûr Fî Zulmet-i Atlas Minor*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nr. 2998.
- Kâtib Çelebi, *Cihannüma (2.Telif)*, TSMK, Revan, Nr. 1624.
- Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*, TSMK, Revan, Nr. 1189, 1190, 1192, 1993, 1994; Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, Nr. 304.
- Kevâkibî-zâde Abdülhâlik Midhat, *Coğrafya Mu'allimi*, İstanbul, 1314 / 1896.
- Kirkor Kömürçiyân, *Fenn-i Mesâha-i Arâzî ve Topoğrafya*, İstanbul, 1307 / 1890.

- Kitâb-ı Coğrafya Alâ Tariki's-Su'âli ve'l-Cevâb*, TSMK, Hazîne Nr. 441.
- Kitâb fi'l-Coğrafya*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Nr. 2043
- Kitâb Fevâ'idü'l-Mülûk*, Bibliotheque Nationale, Nr. 221.
- Kitâbü'l-Mürûr ve'l-Ubûr fi İlmi'l-Berri ve'l-Bahr*, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Nr. K. 354.
- Kudî-zâde Mehmed Âkıl, *Muhtasar Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1303 / 1886.
- Küre Risâlesi Tercümesi*, İÜTY, Nr. 1545; İÜTY, Nr. 1721.
- Mahmûd Nâci Balkış- Mehmed Nûrî Bey, *Trablusgarb Vilâyeti*, İstanbul, 1330 / 1912.
- Mahmûd Nedîm, *Topoğrafya-yı Tatbîkî, Kısm-ı Fennî*, İstanbul, 1330 / 1912.
- Mahmud Raif, *Journal du voyage de Mahmoud Raif Effendi en Angletterre écrit par lui meme*, TSMK, III. Ahmed Kütüphanesi, Nr. 3707.
- Mahmûd Râgıb Uluğ, *Esâmî-i Bilâd-ı Osmâniyye*, İstanbul, 1326 / 1910.
- Mahmûd Paşa el-Felekî, *Haritatü'l-Vechi'l-Bahrî*, İstanbul, 1292 / 1875.
- Mahmûd Paşa el-Felekî, *Nuhbetün İcmâliyye fi'l-Coğrafıyyetü'l-Mısriyye*, Mısır, 1286 / 1869.
- Mansûre Başmühendisi Nuri Bey, *Mukaddime-i Coğrafya*, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, K. 79.
- Mansûre Başmühendisi Nuri Bey, *Coğrafya-yı Umûmî*, (Nüshası Henüz Bulunmamıştır).
- Mazhar Bey, *Küçük Coğrafya*, İstanbul, 1308 / 1890.
- Mehmed Ağa, *Lehistan Sefâretnâmesi, Seyyid Hâkim Tarihi*, TSMK, Bağdat Nr. 231.
- Mehmed Ali, *Bulgaristan Coğrafya-yı Askerîsi ve Seferberlik Vesâ'itiyle Ahvâl-i Askeriyye ve Sevkü'l-Ceşiiyyesi*, İstanbul, 1327 / 1911.
- Mehmed Ârif, *Muhtasar Avrupa Coğrafyası*, İstanbul, 1317 / 1899.
- Mehmed Ârif, *Musavver Yeni Japonya*, İstanbul, 1322 / 1904.
- Mehmed Ârif, *Tarz-ı Cedîd Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1327 / 1911.
- Mehmed Bahâ'uddîn bin Hayri, *Usûl-i Cedîde Üzre Harîta Ahzı Yâhûd Takeometre ile Ameliye*, İstanbul: Mühendishâne-i Berri-i Hümayûn Matba'ası, 1305 / 1888.
- Mehmed Azmi, *Yeni Coğrafya*, İstanbul: Kasbar Matba'ası, 1314 / 1896.
- Mehmed Bedreddin, *Telhîs-i Coğrafya*, İstanbul: Mahmud Bey Matba'ası, 1304 / 1886.
- Mehmed Celâl, *Coğrafya-yı Umûmî Cep Atlası*, İstanbul, 1324 / 1908.
- Mehmed Celâl, *Muhtasar Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1311 / 1894.
- Mehmed Celâleddin, *Küçük Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: İstefan Matba'ası, 1308 / 1891.
- Mehmed Cemâl, *Anadolu İstatistikî, İktisâdî ve Askerî Coğrafyası*, İstanbul, 1336 / 1920.
- Mehmed Cevdet, *Coğrafya Dersi Hülâsâ Cedvelleri*, İstanbul, (?.?).
- Mehmed Efendi, *Lehistan Sefâretnâmesi*, TSMK, Hazine, Nr. 1641.
- Mehmed Emni Paşa, *Rusya Sefâretnâmesi*, İstanbul, Murad Molla Kütüphanesi, Nr. 1435.
- Mehmed Enisî Yalkı, *Çanakkale ve Bahr-i Siyâh Boğazları ile Marmara Denizi Rehberi*, İstanbul, 1311 / 1893.

- Mehmed Eşref, *Mükemmel ve Mufasssal Coğrafya-yı Umûmî Atlası*, İstanbul, 1324 / 1908.
- Mehmed Eşref, *Târîh-i Umûmî ve Osmânî Atlası*, İstanbul, 1329 / 1913.
- Mehmed Fazlî, *Resimli Afgan Seyâhati*, İstanbul, 1325 / 1907.
- Mehmed Hıfzî, *Osmanlı Afrikası*, İstanbul, 1327 / 1911.
- Mehmed Hayrî, *Fenn-i İmâlât-ı Nâfi'adan Demiryolları Atlası*, İstanbul, 1303 / 1886.
- Mehmed Hikmet, *Karadeniz Kılavuzu*, İstanbul: Matba'a-i Bahriyye, 1314 / 1896.
- Mehmed Hikmet, *Coğrafya-yı Umrânî*, İstanbul, 1312 / 1894.
- Mehmed Hikmet, *Mebâdî-i Fenn-i Coğrafya*, İstanbul, 1311 / 1893.
- Mehmed Hulûsi, *Harîtatü Vilâyetü'l-Azeb*, İstanbul, 1194.
- Mehmed Hurşid Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, İstanbul: Takvimhâne-i Âmire, 1277 / 1860.
- Mehmed Hüsrev, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Coğrafya-yı Ticârîsi*, İstanbul: Kanâ'at Matba'ası, 1302 / 1885.
- Mehmed İzzet, *Yeni Afrika*, İstanbul: İstapan Matba'ası, 1305 / 1887.
- Mehmed Kâmil, *Arûsetü'd-Dünyâ*, İstanbul, 1290 / 1873-74.
- Mehmed Kâmil, *Cezîretü'l Arab Coğrafyası*, İÜTY, Nr. 4432.
- Mehmed Mihrî, *Seyâhatnâme-i Sûdân*, İstanbul, 1328 / 1910.
- Mehmed Nahîfî Efendi, *Sefâretnâme-i Abdülkerim Efendi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Nr. 2280, Matbuu, İkdam Matbaası, 1286.
- Mehmed Namık Paşa, *Londra Sefâretnâmesi*, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Nr. K. 35.
- Mehmed Nasrullah binel-Hâc Nâsir ed-Dağıstânî, *Atlaslı Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul, 1310 / 1892.
- Mehmed Nasrullah binel-Hâc Nâsir ed-Dağıstânî, *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâneye Mahsûs Mükemme ve Mufasssal Atlas*, İstanbul, 1325 / 1909.
- Mehmed Nûrî- Mehmed Vecdet, *Topografya*, (Nüshasına rastlanmamıştır).
- Mehmed Nûrî- Yûsûf Hamdi, *Küçük Zâbitâna Harîta Hocası*, İstanbul, 1330 / 1912.
- Mehmed Râ'if, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul, 1314 / 1896.
- Mehmed Rıf'at Paşa, *Seyâhatnâme-i Arz-ı Filistîn*, Suriye: Vilâyet Matba'ası, 1305 / 1887.
- Mehmed Refet, *Coğrafya-yı Umûmî: Birinci Kısım*, İstanbul: Mahmud Bey Matba'ası, 1302 / 1885.
- Mehmed Remzi, *Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1319 / 1903.
- Mehmed Remzi, *Coğrafya-yı Umûmî Atlası*, İstanbul, 1323 / 1905.
- Mehmed Remzi, *Mücmel-i Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1325 / 1909.
- Mehmed Remzi, *Yazısız Harita Defteri*, İstanbul, 1318 / 1900.
- Mehmed Remzi, *Yeni Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul, 1325 / 1909.
- Mehmed Reşid, *Kıtalar Coğrafyası*, I-VII, Cilt, İÜTY, Nr. 4160-4166.
- Mehmed Rıf'at Manastırlı, *Taksîm-i Arâzî*, (?.?).
- Mustafa Ruhî, *Coğrafyâ-yı Tıbbî*, İstanbul, 1316.
- Mehmed Rüşdi, *Coğrafya-yı İstatistikî*, İstanbul: Mahmûd Bey Matba'ası, 1311 / 1893.

- Mehmed Rüşdi, *Mükemmel Umûmî Cep Atlası*, (Nüshasına rastlanmamıştır).
- Mehmed Rüşdi, *Zengibar Hakkında Ma'lûmât-ı Mufasssala*, İÜTY, Nr. 5052.
- Mehmed Sâdık Rıfat Paşa, *Ahvâl-i Avrupa*, İstanbul, 1275 / 1858.
- Mehmed Sâdık Rıfat Paşa, *İtalya Seyâhatnâmesi*, İstanbul, 1275 / 1858.
- Mehmed Safvet, *Japonya Seyâhatnâmesi*, İstanbul, Matba'a-i Ebuzziya, 1309 / 1891.
- Mehmed Sa'îd, *Rumeli Eyâlet, Vilâyet ve Kazaları Hakkında Risâle*, İstanbul Arkeoloji Müzesi, Nr. 1071.
- Mehmed Sâ'id, *Nazarî ve Amelî Topoğrafya*, İstanbul, 1328 / 1912.
- Mehmed Said Galib Efendi, *Fransa Sefâretnâmesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Millet Kütüphanesi, Nr. 832.
- Mehmed Su'ad, *Bağdad'dan Haleb'e Arabistan Seyâhati*, Kahire, 1321 / 1903.
- Mehmed Subhi, *Karadağ ve Ordusu*, İstanbul, 1317 / 1899.
- Mehmed Şâkir, *Numûne-i Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Mahmûd Bey Matba'ası, 1310 / 1892.
- Mehmed Şevket, *Mufasssal Memâlik-i Osmânî Coğrafyası*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emîrî, Coğrafya, Nr. 6/1.
- Mehmed Şevki Paşa, *Nazarî ve Amelî Taksîm-i Arâzî*, İstanbul, 1331 / 1913.
- Mehmed Şevki Paşa, *On Senelik Harîtacılık Hulâsa-i Târîhiyyesi*, İstanbul, 1334 / 1918.
- Mehmed Şükrî, *Topoğrafya-yı Askerî*, İstanbul, 1309 / 1893.
- Mehmed Şükrî, *Suallî ve Cevablî Muhtasar Coğrafya*, İstanbul, 1319 / 1901.
- Mehmed Şükrî, *Suallî ve Cevablî Muhtasar Memâlik-i Osmânîyye Coğrafyası*, İstanbul, 1318 / 1900.
- Mehmed Tal'at, *Avrupa Kitasıyla Memâlik-i Osmânîyye'den Bahseder Muhtasar Coğrafya*, İstanbul, 1308 / 1891.
- Mehmed Tevfik, *Resimli ve Harîtalı Yeni Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1328 / 1910.
- Mehmed Tevfik, *Coğrafya-yı Askerî-i Osmânî'den Avrupa - Asya*, İstanbul, 1325 / 1907.
- Mehmed Tevfik, *Coğrafya-yı Askerî ve Sevkü'l-Ceyşi*, İstanbul, 1324 / 1906.
- Mehmed Tevfik, *Memâlik-i Osmânîyye Coğrafyası*, İstanbul, 1325 / 1907.
- Mehmed Tevfik Selanikli, *Musavver Hindistan Seyâhatnâmesi*, İstanbul, 1318 / 1900.
- Mehmed Vâsıf, *Harita-i Bahriye Ahzi ve Mesâhâ-i Bahriye*, İstanbul, 1309 / 1891.
- Mehmed Zeki, Musa Kâzım, *Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Matba'a-i Ebuzziyâ, 1304 / 1887.
- Mehmed Zeki, *Japonya'nın Mâzisi, Hâli, İstikbâli*, İstanbul: Mahmûd Bey Matba'ası, 1308 / 1890.
- Mehmed Ziyâ, *İstanbul ve Boğaziçi, Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Âsâr-ı Bâkiyyesi*, İstanbul, 1336 / 1917.
- Mehmed Ziyâ, *Bursa'dan Konya'ya Seyâhat*, İstanbul, 1328 / 1912-1913.
- Memdûh Paşa, *Miftah-ı Yemen*. (?).
- Memdûh Süleymân, *Mufasssal Yeni Coğrafya-yı Umûmî*, I-II Cilt, İstanbul, 1329-1330 / 1911-1912.
- Menâzilü'l-Hacc ve Mesâfâtü'l-Fecc*, Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, Nr.241 / 2.
- Menâzilü'l-Tarik ilâ Beytillahi'l-Atîk*, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, K. Nr. 113.

- Memâlik-i Osmâniyye Harîtasının Sûret-i Tersîmi Hakkında Ma'lûmât*, İstanbul, 1325 / 1907.
- Menemenli-zâde Mehmed Tâhir, *Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul, 1312/ 1894.
- Menemenli-zâde Ömer Kâmil, *Memâlik-i Mahrûse-i Osmâniyye Harîta-i Umûmiyyesinin Usûl-i Tasîhi ve Tersîmi Hakkında Tedkikât-ı Fenniyye*, İÜTY, Nr 4916.
- Menemenli-zâde Ömer Kâmil, *Sûdân-ı Mısırî*, İÜTY, Nr. 4243.
- Menzilnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Nr. 2362 / 8.
- Menzilnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, Nr. 1183 / 2.
- Mustafa Refik Bey, *Menâkıb-ı Seyyâhîn*, I-VIII Cilt, İstanbul, 1893.
- Midillili Hayreddin Efendi, *Aydın'da Seyahat*, İstanbul, 1324/1896.
- Mora Cezîresi Hakkında Coğrafi Ma'lûmât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, Nr. 847.
- Moralı Seyyid Ali Efendi, *Fransa Sefâretnâmesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Millet Kütüphanesi, Reşid Efendi, Nr. 630/5.
- Musavver Rehber-i Seyyâhîn Bursa ve Civârı*, İstanbul, 1319 / 1901.
- Muhammed Bayram, *Safvetü'l-i'Tibâr bi-Müsteved'e'ü'l-Emsâr ve'l-Aktâr*, I-V Cild, Mısır, 1302-1311.
- Muhammed bin Abdülcevâd el-Hayâtî, *Nefhatü'l-Beşâm fî Rihleti's-Şâm*, Mısır, 1319 / 1901.
- Muhammed bin Abdülkâdir El-Hanefî, *Risâle fî Zikri'l-Menâzil ve'l-Miyâh fî Tarîki'l-Hacc*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, Nr. 121/22.
- Muhammed bin Ali bin Zeyne'l-Âbidîn, *Tercüme-i Risâle-i Sûdân*, İstanbul: Matba'a-i Ceride, 1262 / 1848.
- Muhammed bin Ömer Bin Süleyman Et-Tûnisî, *Er-rihle ilâ Vâdî Ouaday*, (?.?).
- Muhammed bin Ömer Bin Süleyman Et-Tûnisî, *Teşhîz el-Ezhân bi-Sîret-i Bilâdi'l-Mağrib ve Sûdân*, (?.?).
- Muhammed bin Zeyne'l-Abidîn el-Bekrî, *Nil Nehri'nin Ta'rîf ve Evsâfi*, Bibliotheque Nationale TY. Nr. 112; Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Nr. K.172/3.
- Muhammed Edib bin Muhammed Derviş, *Behcetü'l-(Nehcet) Menâzil*, Köprülü III. Kısım Nr. 117; İÜTY, Nr. 1277; İstanbul: Darü't-tübâ'at el-Amire, 1232/1817.
- Muhammed el-Enverî, *Coğrafya*, İstanbul: Mekteb-i Bahriyye Matba'ası, 1273/1857.
- Muhammed Fevzi, *Fennü't-Topografya*, Mısır: Bulak, 1303 / 1886.
- Muhammed Fu'âd, *Mufasssal Coğrafya-yı Osmânî*, İÜTY, Nr. 4715.
- Muhammed Hâlid Efendi, *Coğrafya-yı Seyâhat-i Âlem*, (Nüshasına rastlanmamıştır)
- Muhammed Hâlid Efendi, *Nazarî ve Amelî Topografya*, İÜTY, Nr. 4285.
- Muhammed Hilal, *Lakatâtü'z-zeheb fî Âsâri'l-Arab*, İÜTY, Nr. 6971.
- Muhammed Hilal, *Trablusgarb Coğrafyasına Dâ'ir Risâle*, İÜTY, Nr. 6621.
- Muhammed Hilal, *Yemen Kit'ası'nın Coğrafi ve İdârî Ahvâli*, İÜTY, Nr. 6622.
- Muhammed Kibrî, *Rihlete's-Şifâ ve's-Sayf*, Cambridge Üniversitesi, Nr. Qq 158; Bibliotheque Nationale, Arabe, Nr. 2294.
- Muhammed Sâdık, *Mâder-i Dünya*, İstanbul, 1324 / 1906.

- Muhammed Sâdık Paşa, *Delîl-i Hacc li'l-Vârid ilâ Mekke ve'l-Medîne Min Külli Fec*, Mısır, Bulak, 1313 / 1895 (Nüshasına rastlanmamıştır.)
- Muhammed Sâdık Paşa, *Meş'alü'l-Mahmil*, Mısır, 1298 / 1880.
- Muhammed Sâdık Paşa, *Kevkebü'l-Hacc fi Seferi'l-Mahmil Bahren ve Seyruhû Berren*, Mısır, Bulak, 1303 / 1885.
- Muhammed Sâdık Paşa, *Nebzetiin Siyâhiyye ilâ'l-Âsitâne'l-Aliyye*, Mısır, 1309 / 1891.
- Muhtar Paşa el-Mısırî, *El-Mecmû'Atü's-şâfiyyetü fi İlmi'l-Coğrafya*, Mısır: Bulak, 1289 / 1872.
- Muhtar Paşa el-Mısırî, *Cedvel-ü Resm-i Hutût El-Etvâl ve'l-Urûz li-Eyyeti Tarikatü Coğrafyye*, (?.).
- Muhtar Paşa el-Mısırî, *Nebzetiin Tetezamminü İkâmetü'l-Burhân Alâ Ma'rifeti Kudemâ'i'l-Mısıryyîn li-Hakikati Şekli'l-Arz*, (?.).
- Muhtar Paşa el-Mısırî, *Risâle fi'l Kelâm Alâ Bilâdi Zeyla' ve Harûr ve'l-Halâ*, (?.).
- Muhtar Paşa el-Mısırî, *Risâle fi'l-Bilâdi'l-Câdibursî*, (?.).
- Muhtar Paşa el-Mısırî, *Risâle fi Re'si Hefûn ve Vâdi-i Tehûm*, (?.).
- Muhyiddin Efendi, *Muhtasar Coğrafya-yı Umûmî*, (Nüshasına rastlanmamıştır).
- Muhyiddin Efendi, *Mufasssal Coğrafya-yı Umûmî*, (Nüshasına rastlanmamıştır).
- Muhyiddin Efendi, *İran Coğrafyası*, (Nüshasına rastlanmamıştır).
- Mustafa Behcet Efendi, *Tercüme-i Kitâb-ı Ma'rifet-i Arz*, İÜTY, Nr. 1215.
- Mustafa Behcet Efendi, *Tercüme-i Kism-ı Hayvânât*, İÜTY, Nr. 1236.
- Mustafa Efendi, *Sefâretnâme (İstilah-ı Nemçe)*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Millet Kütüphanesi, Nr. 843, Nr. 844; TSMK, Bağdat, Nr. 224.
- Mustafa el-Bosnavî, *Delîl-i Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, Nr. 1024.
- Mustafa el-Lukaymî, *El-Hulletü'l-Mu'allimetü'l-Behîcetü bi'r-Risâletü'l-Kudsiyyetü'l-Müheyvice*, Berlin, Nr. 6151.
- Mustafa el-Lukaymî, *Mevânihü'l-Üns Bi'r-Rihleti li-Vâdi'l-Kuds*, British Museum, OR. 7712.
- Mustafa Hâmî Paşa, *Sağır Coğrafya Atlası*, İstanbul, 1284 / 1867.
- Mustafa Hâmî Paşa, *Zübdetü'l-Ulûm*, İstanbul, 1287.
- Mustafa Hâmî Paşa, *Afrika Seyâhatnâmesi*, (?.).
- Mustafa Hattî Efendi, *Nemçe Sefâretnâmesi*, TSMK, Bağdat, Nr. 235.
- Mustafa Hilmi, *Muhtasar Coğrafya*, (Baskısına rastlanmamıştır)
- Mustafa Nazîf Efendi, *İran Sefâretnâmesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Millet Kütüphanesi, Nr. 824.
- Mustafa Nişli, *Mir'ât-ı Coğrafya*, İstanbul, 1323 / 1905.
- Mustafa Rahmî el-Kırmî, *İran Sefâretnâmesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Nr. 2091; İÜTY, Nr. 2538 / 2.
- Mustafa Rasih Paşa, *Rusya Sefâretnâmesi*, TSMK, Emanet Hazinesi, Nr. 1438; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Nr. 2281/1.
- Mustafa Râsim, *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne Coğrafyası*, İstanbul: Mühendishâne-i Berri Hümâyûn Matba'ası, 1302 / 1885.

- Mustafa Refik, *Tibet Dağları'nda*, İstanbul, 1322 / 1906.
- Mustafa Safvet Paşa, *Fenn-i Topoğrafya*, İstanbul, 1277 / 1860.
- Mustafa Sâmî Efendi, *Avrupa Risâlesi*, İÜTY, Nr. 5089.
- Mustafa Şevki Paşa, *Fenn-i Taksîm-i Arâzî*, Milli Kütüphane, AY, Nr. 4358.
- Mustafa Şevki Paşa, *Mükemmel Topografya*, İstanbul, 1307 / 1890.
- Mustafa Şevki Yanbolulu, *Fenn-i Topoğrafya*, İstanbul, 1277 / 1860.
- Mustafa Şevki Yanbolulu, *Topoğrafya Harîtalarının Kırâ'ati Hakkında Ma'lûmât*, İstanbul, 1318 / 1900.
- Muzaffer Paşa, Vehbî Bey, *Coğrafya-yı Sevkü'l-Ceyşî*, İstanbul: Mekteb-i Harbiyye Matba'ası 1301 / 1884.
- Mücmel-i Coğrafya, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, Nr. 824 / 2.
- Mürefte Kazası Hakkında Coğrafi - İktisâdî Ma'lûmât-ı Mücmele, İstanbul, 1339 / 1921.
- Nâbi Efendi, *Tuhfetü'l-Haremeyn*, Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, Nr. 269/2, İÜTY, Nr. 1833.
- Nâfi Atif Kansu, *Vatanım Coğrafyası*, İstanbul, 1330 / 1911.
- Nâmık Ekrem, A'yân-zâde, *Anadolu'da Bir Cevalân*, İstanbul, 1329 / 1911.
- Nâmık Ekrem, A'yân-zâde, *Japonya Sularında*, İstanbul, 1321 / 1903.
- Nazmi, *Azerbaycan Ahvâl-i Coğrafîyya ve Taksîmât-ı Siyâsiyyesiyle Usûl-i İdâresi*, İstanbul, 1334 / 1918.
- Nazmi, *Dağıstan Vilâyeti Coğrafi, Sevkü'l-Ceyşî, Tarihi, İstatistikî Vaziyeti*, İstanbul, 1334 / 1918.
- Necib, *İstanbul Rehberi*, İstanbul, 1334 / 1918.
- Necib Âsım Bey, *Muhtasar Coğrafya*, (?.).
- Necib Âsım Bey, *Osmanlılar'ın Âsâr-ı Coğrafyası*, İstanbul, 1313 / 1895.
- Necati Efendi, *Sefâretnâme-i Necâti*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Nr. 2278; Ali Emîrî, Nr. 831.
- Necdet, *Harîtalı ve Resimli Mebâdî-i Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul, 1332 / 1913.
- Necib, *Küçük Coğrafya*, İstanbul: Karabet ve Kasbar Matba'ası, 1302 / 1884.
- Necib, *Mübtediler İçin Coğrafya*, İstanbul, 1281 / 1864.
- Necib Hüseyin el-Cündî, *Kitâb-ı Manzar-ı Avrupa'l-Acib ve Mülahhas Rıhalât-ı Necib*, Mısır, 1329 / 1911.
- Nişli Mehmed Ağa, *Rusya Sefâretnâmesi*, TSMK, Revan, Nr. 1313; İÜTY, Nr. 270.
- Nusret Ali Han Dihlevî, *Çin ü Maçîn*, İstanbul, 1318 / 1900.
- Osman bin Abdülmennan, *Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya*, TSMK, Emanet, Nr. 1448.
- Osman Sâ'ib, *Tercüme-i Coğrafya*, İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1257 / 1841.
- Osman Safvet Geylangil, *Küçük Osmanlı Coğrafyası*, İstanbul, 1330 / 1914.
- Osman Safvet Geylangil, *Küçüklere Coğrafya Dersleri*, I. Sınıflar İçin, İstanbul, 1332 / 1916.
- Osman Safvet Geylangil, *Küçüklere Coğrafya Dersleri*, II. Sınıflar İçin, İstanbul, 1332 / 1916.
- Osman Safvet Geylangil, *Küçüklere Coğrafya Dersleri*, İstanbul, 1337 / 1921.
- Osman Safvet Geylangil, *Küçüklere Coğrafya Hikâyeleri*, İstanbul, 1332 / 1916.

- Osman Safvet Geylangil, *Memâlik-i Osmâniyye Coğrafya-yı İktisâdîsi*, İstanbul, 1328 / 1912.
- Osman Safvet Geylangil, *Mufasssal Coğrafya-yı Tabî'î*, İstanbul, 1331 / 1915.
- Osman Safvet Geylangil, *Osmanlı Coğrafyası*, İstanbul, 1332 / 1916.
- Osman Safvet Geylangil, *Resimli ve Harîtalı Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul, 1328 / 1912.
- Osman Safvet Geylangil, *Resimli ve Harîtalı Coğrafya-yı Riyâzî ve Osmânî*, İstanbul, 1331 / 1915.
- Osman Safvet Geylangil, *Resimli ve Harîtalı Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Sınıflar İçin, İstanbul, 1327 / 1911.
- Osman Safvet Geylangil, *Resimli ve Harîtalı Coğrafya-yı Umûmî*, Üçüncü Sınıflar İçin, İstanbul, 1329 / 1913.
- Osman Safvet Geylangil, *Resimli ve Harîtalı Coğrafya-yı Umûmî*, Beşinci Sınıflar İçin, İstanbul, 1329 / 1913.
- Osman Safvet Geylangil, *Resimli ve Harîtalı Küçük Coğrafya*, İstanbul, 1327 / 1911.
- Osman Safvet Geylangil, *Resimli ve Harîtalı Küçük Osmanlı Coğrafyası*, İstanbul, 1330 / 1912.
- Osman Safvet Geylangil, *Yeni Resimli ve Harîtalı Coğrafya-yı Osmanî*, İstanbul, 1332 / 1916.
- Osman Safvet Geylangil, *Yeni Resimli ve Harîtalı Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1332 / 1916.
- Osman Vâsîf, *Nev Usûl Hülâsa-i Coğrafya*, İstanbul, 1318 / 1900.
- Osmanlı Devleti Atlası*, Mısır Dârü'l-Kütüb, Nr. 5042.
- Osmanlı Devleti Atlası*, Mısır Dârü'l-Kütüb, Târîh-Türkî, Nr. 321.
- Osman-zâde Hüseyin Vassaf, *Hülâsa-i Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1309 / 1892.
- Ömer Lütfî, *Ümid Burnu Seyâhatnâmesi*, İstanbul: Ahmed Efendi Matba'ası, 1292 / 1875.
- Ömer Subhi Edhem, *Atina'nın Ahvâl-i Coğrafya ve Târîhiyyesiyle Âsâr-ı Atıkası ve Memleketin Ahvâl-i Askeriyyesi*, İÜTY, Nr. 5048.
- Ömer Subhi Edhem, *Coğrafya-yı Hikemî*, İstanbul: Ceride-i Askeriyye Matba'ası, 1301 / 1884.
- Ömer Subhi Edhem, *Hüdâvendigar Vilâyeti'nde Bir Hafta Seyâhat*, İstanbul: Âlem Matba'ası, 1308 / 1890.
- Ömer Subhi Edhem, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Mufasssal Coğrafyası*, İÜTY, Nr. 4123.
- Ömer Subhi Edhem, *Trablusgarb ve Bingazi ile Sahrâ-yı Kebîr ve Sûdân-ı Merkezî*, İÜTY, Nr. 4261.
- Örfî Paşa, *Coğrafya*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Nr. 2045.
- Örik Ağası-zâde Hasan Sırrı, *Muhtasar Osmanlı Coğrafyası*, İstanbul, 1308 / 1891.
- Petersburg ile İstanbul Arasındaki Menzilleri Gösteren Risâle*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüseyin Paşa 639 / 5.
- Petros Baronian, *Cem-nümâ fî Fenni'l-Coğrafya*, TSMK, Revan, Nr. 828, Hazine, Nr. 444.

- Râgıb Bey, *Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne Matba'ası, 1295 / 1878.
- Râgıb Rıfka, *Musavver Bulgaristan*, İstanbul, 1326 / 1908.
- Râ'if Mahmûd Efendi, *Ucâlât'l-Coğrafya*, British Museum, ADD, Nr. 7897; Beyazıt Umumi Kütüphanesi, Nr. 984.
- Râmiz Paşa-zâde Mehmed İzzet, *Harîta-i Kapudânân-ı Deryâ*, (1837 Telif Tarihi), İstanbul: Cerîde Matba'ası, 1285 / 1868.
- Refik Et-Tamîmî, *Beyrût Vilâyeti I, Cenûb Kısmı*, Beyrut, 1335 / 1917.
- Refik Et-Tamîmî, *Beyrût Vilâyeti II, Şimâl Kısmı*, Beyrut, 1335 / 1917.
- Rehber-i Menâzil*, Atatürk Kitaplığı, O. 89.
- Rehber-i Seyyâhîn be-Cânib-i Edirne*, Atatürk Kitaplığı, O. 46.
- Revan Seferi Menzil-Nâmesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, Nr. 1608.
- Risâle fî'l-Coğrafya*, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar, Nr. 2175 / 3.
- Risâle fî Emyâl-i Bilâd*, Marburg, HS. OR. Oct. 845.
- Risâle fî Menâzil-i Hacc*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Millet Kütüphanesi, Reşid Efendi, Nr. 1001 / 5.
- Risâle Menâzil-i Tarîk-i Hacc-ı Şerîf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Nr. 2861 / 13.
- Risâle-i Nizâmiye*, TSMK, Hazîne, Nr. 383.
- Rıdvan Paşa-zâde, *Tercüme-i Müş'ib El-Ezhâr fî Acâ'ibi'l-Aktâr*, Konya, Koyunoğlu AY. Nr. 13281.
- Rıfat Efendi, *Kıta'ât-ı Hamse Taksîmâtı, Taksîmât-ı Coğrafya-yı Husûsî*, İstanbul: Mihran Matba'ası, 1300 / 1883.
- Rıfat Efendi, *Taksîm-i Arâzî*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye-i Şâhâne Matba'ası Litografya Destgâhı, 1291 / 1874.
- Rıfat Efendi, *Coğrafya-yı Tabî'î ve Politikî*, (Nüshasına rastlanmamıştır.).
- Rıfat Osman Tosyavî-zâde, *Edirne Rehnümâsı 763-1337 Hicrî Seneleri*, Edirne, 1336 / 1920.
- Rıfat Paşa, *Coğrafya-yı Husûsî ve Umûmî*, İstanbul, 1295 / 1878.
- Rıfat Paşa, *Taksîmât-ı Coğrafya-yı Husûsî*, İstanbul, 1300 / 1883.
- Rifâ'a Râfî' et-Tahtâvî, *Coğrafiyyetü Bilâdü's-Şâm*, (?.?).
- Rifâ'a Râfî' et-Tahtâvî, *Coğrafiyyetü'l-Sağîratiin*, Mısır, Bulak, 1246 / 1830.
- Rifâ'a Râfî' et-Tahtâvî, *El-Coğrafiyyetü'l-Umûmiyyetü*, Mısır, Bulak, 1254 / 1839.
- Rifâ'a Râfî' et-Tahtâvî, *Divân Kalâ'idü'l-Mefâhir fî Garîb Avâ'idü'l-evâ'il ü Evâhir*, Mısır, 1240 / 1824.
- Rifâ'a Râfî' et-Tahtâvî, *Tahlîs el-İbrîz fî Telhîsî'l-Paris*, Mısır: Bulak, 1255 / 1839.
- Rifâ'a Râfî' et-Tahtâvî, *Et-ta'rîfât eş-şâfiye li-Mürîdî'l-Coğrafya*, Mısır: Bulak, 1250 / 1834.
- Rodosî-zâde Mehmed Emin Efendi, *Tekmile-i Terceme-i Acâ'ib El-Mahlûkât*, Arkeoloji Müzesi, Nr. 529.
- Ruşya*, Süleymaniye Kütüphanesi Hüsrev Paşa, Nr. 842.
- Rüşdi Bey, *Yemen Hâtırâtı*, İstanbul, 1325 / 1907.

- Sagîr Coğrafya*, İstanbul, 1285 / 1865.
- Sagîr Coğrafya Atlası*, İstanbul, (?.?).
- Sâkîb Efendi, *Muhtasar Coğrafya*
- Salih bin Ahmed el-Temurtâşî, *Hayre't-tâm fî Zikri Hudûdu'l-Arzı'l-Mukaddese ve Filistîn ve Şâm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, Nr. 2212 / 3.
- Sâlih Efendi, *Mukaddime- i Risâle-i Coğrafya*, (?.?).
- Sâlim Cebrâ'il el-Hûrî, Sâlim Mihâ'il Şahhâde, *Âsârü'l-Edhâr*, Beyrut, 1291 / 1875.
- Salim Efendi, *Hindistan Seyâhatnâmesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Millet Kütüphanesi, Nr. 884.
- Sâmi Paşa-zâde Abdülhalim, *Coğrafya-yı Kebîr* (Umûmî), İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1288 / 1871.
- Selim Sâbit Efendi, *Muhtasar Coğrafya Risâlesi*, İstanbul, 1293 / 1876.
- Serkis, İbrahim bin Hattâr, *El-Evcibât el-Vâfiyâ fî İlmi'l-Coğrafya*, Beyrut, 1884.
- Seyâhatnâme-i Londra*, İstanbul, 1269 / 1852.
- Seyâhatnâme İstanbul'dan Azîmetle Samsun-Diyarbakir-Bağdâd-Basra-Haleb-İskenderun-İstanbul'a Avdeti*, İstanbul, 1311 / 1893.
- Seyyid Abdurrahim Muhib Efendi, *Fransa Sefâretnâmesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Millet Kütüphanesi, Nr. 833, 834; İÜTY, 2651 / 259; İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, Nr. 399.
- Seyyid Ali Paşa, *Hülasa-i Atlas*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, Nr. 270.
- Seyyid Ali Paşa, *Atlas de Zenfan*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, Nr. 290.
- Seyyid İsmail Efendi, *Fas Sefâret Takriri*, TSMK, Nr. E. 4994.
- Seyyid Es'ad, *Esâmi-i Büldân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, Nr. 1803.
- Seyyid İsmail Hakkı, *Coğrafya*, İÜTY, Nr. 2469.
- Seyyid İsmail Hakkı, *Coğrafyanı Usûl-i Tedrîsi*, İstanbul, 1330 / 1911.
- Seyyid İsmail Hakkı, *Coğrafya-yı Sevkü'l-Ceyş*, İstanbul, 1307 / 1890.
- Seyyid İsmail Hakkı, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Sekvü'l-Ceyş Coğrafyası*, İstanbul, 1310 / 1892.
- Seyyid İsmail Hakkı, *Müntehab-ı Coğrafya*, İstanbul, 1311 / 1893.
- Seyyid İsmail Hakkı, *Tahtât-i Arâzî-i Askerî*, I-III Cilt, 1308, 1315, 1317 / 1890, 1897, 1899.
- Seyyid Mehmed Emin Vâhid Efendi, *Sefâretnâme-i Fransa*, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Nr. K.55/1 ve Nr. 409, TTK, Nr. Y0053-3.
- Seyyid Mehmed Râ'if, *Venedik ve Cenevizli Gemicilerin Keşfeyletiği Cezâyir ve Kristof Kolomb'un Amerika'yı Bulması*, İstanbul, 1273 / 1857.
- Seyyid Mehmed Refi Efendi, *İran Sefâretnâmesi*, TTK, Nr. Y. 53.
- Siyâhî, *Mecma'-i's-Siyâhî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, Nr. 447.
- Sivas Vilâyeti'nin Ahvâl-i Coğrafyası*, İstanbul, 1319 / 1901.
- Sultan Abdülaziz'in Akdeniz ve Mısır Seyâhati*, Tercüman Gazetesi Kitaplığı, Nr. 18.
- Süleyman Âsaf, *Amelî Topografya*, İstanbul: Matba'a-i Osmâniye, 1302 / 1885.
- Süleyman Fâ'ik, *Rehber-i Deryâ*, İstanbul, 1299 / 1882.

- Süleyman Fâ'ik, *Ta'rîfât-ı Sevâhil-i Kaşot ve Kerpe ve Cezâ'ir-i Yunaniyye*, İstanbul, 1294 / 1877.
- Süleyman Fâ'ik, *Ta'rîfât-ı Sevâhil-i Mora ve Cezâ'ir-i Yunaniyye*, İstanbul, 1294 / 1877.
- Süleyman Nutkî, *Aden Körfezi Rehberi*, İstanbul, 1310 / 1892.
- Süleyman Nutkî, *Basra Körfezi Rehberi*, İstanbul, 1317 / 1899.
- Süleyman Şevket, *Mir'ât-ı Memâlik-i Osmâniyye*, Berlin, MS. OR. Oct. 1056.
- Süleyman Şevket, *Mukaddime-i Coğrafya*, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, K. 79.
- Süleyman Şevket Paşa, *Hülâsa-i Coğrafya*, I-III Cilt, İstanbul: Tophâne-i Âmire Matba'ası, 1286-1288 / 1870-1871.
- Süleyman Şevket Paşa, *Muhtasar Coğrafya*, İstanbul: Yahyâ Efendi Matba'ası, 1289 / 1871.
- Süleyman Tevfik, *Teselya'da Bir Cevlan ve Dört Aylık Seyâhatim*, İstanbul: Mahmûd Bey Matba'ası, 1315 / 1897.
- Sünbülzade Vehbi Efendi, *Kaside-i Tannane (İran Sefaret Takriri)*, İstanbul Umumi Kütüphanesi.
- Şânizâde Mehmed Atâullah, *Müfredât-ı Külliyyâ fî Sevâhilü'l-Bahriyye (Ta'rîfât-ı Sevâhil-i Deryâ)*, Marburg, HS. OR. OCT. 1003.
- Şattî'l-Arab, İstanbul, 1327 / 1909.
- Şehdi Osman Efendi, *Rusya Sefâretnâmesi*, TSMK, Hazine, Nr. 1577.
- Şemseddîn Sâmî, *Kâmûsu'l-Âlâm*, İstanbul, 1306 / 1888-1898.
- Şerif Efendi bin Seyyid Muhammed, *Tercümetü'l-Mesâlikü'l-Memâlik*, Bologna, Marsigli, Nr. 3611.
- Şihâbeddin el-Âlûsî, *Neşvetü'l-Müdâm fî'l'avdi ilâ Medîneti's-selâm*, British Museum, OR.4309; Matbuu, Bağdat Vilayet Matbası, 1291 / 1874.
- Şihâbeddin el-Âlûsî, *Neşvetü'l-Müdâm fî'l'avdi ilâ Dâri's-selâm*, British Museum, OR.4309; Matbuu, Bağdat Vilayet Matbası, 1291 / 1874.
- Şirvanlı Ahmed Hamdi, *Hindistân ve Afganistân Seyâhatnâmesi*, İstanbul: Mahmûd Bey, Matba'ası 1300 / 1882.
- Şirvanlı Ahmed Hamdi, *Usûl-i Coğrafya*, İstanbul: Tasvîr-i Efkâr Matba'ası, 1283 / 1866.
- Şirvanlı Ahmed Hamdi, *Usûl-i Coğrafya-yı Kebîr*, İstanbul, İstanbuli Şeyh Yahyâ Efendi Matba'ası, 1292 / 1875.
- Şirvanlı Ahmed Hamdi, *Usûl-i Coğrafya-yı Sağîr*, İstanbul, 1288 / 1871.
- Şükrî, *Kita'ât-ı Hamseyi Hâvî Yeni Tertib Coğrafya*, İstanbul, 1328 / 1910.
- Tâhir Paşa, *Hudûd-ı Irânî'ye Dâ'ir Ma'lûmât*, Erzurum, 1327 / 1909.
- Taksîm-i Arâzî, İstanbul, 1291 / 1874.
- Ta'rîfât-ı Sevâhil-i Şarkıyye-i Cezîre-i Mora ve Cezîre-i Mücâvire*, İstanbul, 1294 / 1877.
- Tarih Haritaları*, İzmirli İ. Hakkı Kütüphanesi, Nr. 2592.
- Târîh ve Coğrafya-yı Osmânîden Ma'lûmât-ı Mücmele*, İstanbul, 1318 / 1900.
- Tercüme-i Cezîretü'l-Arab*, Berlin, MS. OR. Quart, 1619.
- Tevfik Efendi, *Aksa-i Şark Hükümetleri (Kore-Japonya)*, (?.).
- Tevfik Efendi-zâde İbrahim Celâleddid, *Coğrafya Hocası*, I-VI Cilt, İstanbul: Mekteb-i Sanâyi Matba'ası, 1311 / 1893.

- Theologu Aleko, *Kuruza (Cruza) Coğrafyası*, İÜTY, Nr. 6616.
- Topografya*, Atatürk Kitaplığı, Nr. K 66.
- Topografya Ameliyatında Tefâzul-i İrtifâ Hesâbâtını Teshîl İçin Montalan Cedveli*, İstanbul, 1326 / 1908.
- Tuna Nehri ve Kıyılarındaki Köy ve Kasabalar*, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Nr. K. 138 / 1.
- Tunuslu Hayreddin Paşa, *Akvâmü'l-Mesâlik fî Ma'rifeti Ahvâl-i'l-Memâlik*, Tunus, Dârü'l-Kütübi'l-Vataniyye, Nr. 3493.
- Üsküdar'dan Şâm-ı Şerîfe Varınca Yol Üzerinde Konaklar*, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah Sultan, Nr. 322 / 5.
- Vadî' Ebu'l-Fâzıl, *Delîlü Lübnân Li-San'â*, Beyrût, 1327 / 1909.
- Vambéry, *Bir Sahte Dervîş'in Asya-yı Vustâ'da Seyâhâtı (Vambéry Seyahatı Tercümesi)*, İstanbul, 1295 / 1878.
- Van Dick, *El-Mir'âtü'l-vaz'iyetü fî'l-Küreti'l-Arziyyeti*, Kâhire, 1852.
- Vehbi Bey, *Coğrafya-yı Askerî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yazmalar, Nr. 220.
- Yağlıkçı-zâde Ahmed Rif'at, *Lügat-i Târîhiyye ve Coğrafîyye*, İstanbul: Mahmûd Bey Matba'ası, 1299-1300 / 1882-1883.
- Yanyalı Dirvenağa-zâde İzzeddîn, *Cihannümâ*, İstanbul, 1331 / 1913.
- Yasin el-Farazî, *En-Nubzetü's-Seniyetü fî Ziyârâtî's-Şâmiyye*, Bibliotheque Nationale, AY. Nr. 6007.
- Yasin el-Farazî, *Ravzatü'l-Enâm fî Fezâ'il-i's-Şâm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud, Nr. 4935 / 1.
- Yasincizade Seyyid Abdulvahhab Efendi, *Musavver İran Sefâretnâmesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Millet Kütüphanesi, Nr. 822.
- Yenişehirli-zâde Hâlid Eyyüb Bey, *Alp Dağlarında Temâşâ ve Edvâr-ı Arz*, İstanbul, 1315 / 1897.
- Yirmisekiz Çelebizade Mehmed Said Efendi, *İsveç Sefâretnâmesi*, TSMK, Hazine, Nr. 1641.
- Yirmisekiz Mehmed Çelebi (?), *İcmâl-i Ahvâl-i Avrupa*, TSMK, Revan, Nr. 1640, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, Nr. 1030.
- Yirmisekiz Mehmed Çelebi, *Sefâret-nâme-i Fransa*, Köprülü Kütüphanesi, II. Kısım, Nr. 202, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Emiri, Nr. 836.
- Yorgaki Efendi, *Hey'et-i Sâbika-i Kostantiniyye*, İÜTY, Nr.6664.
- Yusuf Agah Efendi, *Havâdisnâme-i İngiltere*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Millet Kütüphanesi, Nr. 840.
- Yusuf Hafid Hantuğ, *Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul, 1329 / 1913.
- Yusuf Hafid Hantuğ, *Mufasssal Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul, 1328 / 1912.
- Yusuf Vezirof, *Târîhî, Coğrafî ve İktisâdî Azerbaycan*, İstanbul, 1338 / 1921.
- Zeyl Der Beyân-ı Mikyâs-ı Berr ü Bahr ve Mikdâr-ı Mesâfe-i Küre-i Arz u Mâ'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Millet Kütüphanesi, Reşid Efendi, Nr. 612/2; Hamidiye, Nr. 863/4.

Zıkr-i Menâzil İstanbul'dan Şam'a ve Medine ve Cebel-i Arafat'a, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, Nr. 639 / 5.

Zühdi Efendi, *Mir'âtü'l-Yemen*, İstanbul, 1328 / 1910.

Zülfikar Paşa, *Mükaleme Takriri*, Münih, Staatsbibliothek, Nr. 117; Viyana Nationalbibliothek, Nr. 1077.

2004 Sonrası Literatür Çalışmaları⁷⁹

Afyoncu, Erhan, Önal, Ahmet, "İbrahim Müteferrika'nın Lehistan Elçiliği ve Bilinmeyen Sefâretnâmesi", *Osmanlı Araştırmaları*, C. XLVIII, 2016, s. 105-142.

Ağrakça, Ahmet, "Müneccimbaşı, Ahmed Dede", *DİA*, c. 32, İstanbul, 2006, s. 4-6.

Ak, Mahmut, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 2, sy. 4, s. 163-211.

Akagündüz, Ümit, "Son Dönem Osmanlı Eğitim Tarihinde Coğrafya Ders Kitaplarına Bir Örnek: Coğrafya Dersleri - Abdurrahman Şeref, Coğrafya Dersleri, İstanbul: Şirket-i Mürretbiyye Matbaası, 1326 (1910 / 1911)", *Türk Tarihi Eğitim Dergisi*, Spring 2016, C. 5 (1), s. 340-356.

Anamur, Hasan, *Başlangıçtan Bugüne Fransızcadan Türkçeye Yapılmış Çeviriler İle Fransız Düşünürler, Yazarlar, Sanatçılar Üzerine Türkçe Yayınları İçeren Bir Kaynakça Denemesi*, İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2013.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Kaleleri, haz. Ersin Kırca vd., İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2016.

Aydüz, Salim, "Müneccimbaşı", *DİA*, c. 32 s. 2-4, İstanbul, 2006.

Bacque, Grammont - Jean, Louis, "L'Afrique dans la Cosmographie de Kâtib Çelebi", *Osmanlı Araştırmaları*, c. 40, 2012, s.121-170.

Bacque, Grammont - Jean, Louis- Lurson, Benoit- Soler Renaud, "Le Voyage d'Eliyâ Çelebi de Louksor a Assouan en 1671," *Journal Asiatique*, Vol. 304.1, 2016, s. 9-32.

Bassat, Yuval Ben - Artzi, Yossi Ben, "Ottoman Maps of the Empire's Arab Provinces, 1850s to the First World War", *Imago Mundi*, 70/2, 2018, s. 199-211.

Bassat, Yuval Ben - Artzi, Yossi Ben, "Mediterranean Historical Review Cartographical Evidence of Efforts to Develop Acre During the Last Decades of Ottoman Rule: Did the Ottomans Neglect the City?", *Mediterranean Historical Review*, Vol. 31, Nr. 1, 2016, s. 65-87.

Bay, Abdullah, *Abdülkerim Paşa'nın Rusya Sefâreti ve Sefâretnâmesi*, İstanbul: Gece Kitaplığı, 2016.

Beydilli, Kemal, "Sefâret ve Sefâretnâme Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, c.XXX, 2007, s. 9-30.

Beydilli, Kemal, *İki İbrahim: Müteferrika ve Halefi*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.

Blaeu, Joan, *Atlas Maior of 1665*, ed. Peter Van der Krogt, London: Taschen, 2010.

79 2004 yılı öncesi Osmanlı coğrafya çalışmaları ile ilgili bkz. Mahmut Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 2, sy. 4, 2004, s. 163-211.

- Bir, Atilla- Günergün, Feza, “Ahmed Muhtar Paşa’nın Tasarladığı Taşınabilir Güneşsaati ve Kullanımını Açıklayan “El-Basîtesi Risâlesi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c. X/2, 2009, s. 1-12.
- Bir, Atilla - Barutçu, Burak - Kaçar Mustafa, “The Use of the Celestial Globe by the Ottomans: Osman Saib Efendi’s Ta’limu’l-Kure”, *Seapower, Technology And Trade. Studies in Turkish Maritime History* içinde, ed. D. Couto, F. Gunergun, M.P. Pedani, İstanbul: Denizler Kitabevi, 2014, s. 342-358.
- Bir, Atilla - Barutçu, Burak - Kaçar, Mustafa, *Osmanlıda Gök küresi Kullanımı/Osman Saib Efendi’nin Ta’limu’l-Küre Risalesi*, İstanbul, 2012.
- Bouquet, Olivier, “Une Coproduction Impériale Saint-Pétersbourg-Istanbul: Transfaires Cartographiques (XVIIIe-Xxe Siècles)” *European Journal of Turkish Studies*, C. 22, 2016, s. 1-32.
- Brentjes, Sonja, “ On two manuscripts by Abû Bakr b. Bahrâm al-Dimashqî (d.1102/1691) related to W. and J. Blaeu’s Atlas Maior”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, C. XL, 2012, s. 171-192.
- Brentjes, Sonja, “On Abû Bakr Al-Dimashqî’s (D. 1691) Hemispheric Map of the New World and the Representation of the Seas in His Maps of the World And the Continents”, *Seapower, Technology and Trade Studies in Turkish Maritime History İçinde*, ed. D. Couto, F. Gunergun and M.P. Pedani, İstanbul: Denizler Kitabevi, 2014, s. 398-411.
- Brummett, Palmira, *Mapping the Ottomans Sovereignty, Territory, and Identity in the Early Modern Mediterranean*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt I-III, haz. M. A. Yekta Saraç, Ankara: TÜBA Yayınları, 2016.
- Cartography in the European Renaissance*, Vol. 3, ed. David Woodward, Chicago: The University of Chicago Press, 2007.
- Cartography in the European Enlightenment*, Vol. 4, ed. Matthew Edney, Mary Pedley, (Forthcoming).
- Cartography in the Nineteenth Century*, Vol. 5, ed. Roger J. P. Kain (Forthcoming).
- Cartography in the Twentieth Century*, Vol. 6, ed. Mark Monmonier, Chicago: The University of Chicago Press, 2015.
- Ceylan, Mehmet Akif, “Ali Cevad’ın Hayatı ve Türkiye Coğrafyasına Katkıları / Life of Ali Cevad and His Contributions to the Turkish Geography”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 11, sy. 61, 2018, s. 242-254.
- Coşkun, Menderes, “Seyâhatnâme ve Sefâretnâmeler” *Türk Edebiyatı Tarihi*, c. 2, ed. Talat Sait Halman, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006, s. 327-344.
- Coşkun, Menderes, “Seyâhatnâme”, *DİA*, c. 37, 2009, s. 13-16.
- Curry, J. John, “An Ottoman Geographer Engages The Early Modern World: Katip Çelebi’s Vision of East Asia and the Pasific Rim in the Cihânnümâ (Bir Osmanlı Coğrafyacısı Erken Modern Dünya İle Meşgul Oluyor: Cihânnümâ’da Katip Çelebi’nin Doğu Asya ve Pasifik Kıyıları Vizyonu)”, *Osmanlı Araştırmaları*, c. XI, 2012, s. 221-257.

- Çetin, Cemal, “Osmanlı Devleti’nde Ulaşım ve Haberleşme Bağlamında: Menzil ve Menzilhâne Kavramları Üzerine Bazı Tespitler,” *CIEPO, Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi Araştırmaları 6. Ara Dönem Sempozyum Bildirileri* (14-16 Nisan 2011), haz. Adnan Şişman vd., c. 1, İzmir, 2011, s. 411- 430.
- Dankoff, Robert -Tezcan, Nuran, *Evlîya Çelebi'nin Nil Haritası “Dürr-i Bî-Misil in Ahbâr-ı Nil”*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Dankoff, Robert - Kahraman, Seyit Ali - Dağlı, Yücel, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, c. I-II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Dankoff, Robert, *Evlîya Çelebi Seyâhatnâmesi Okuma Sözlüğü*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Debarre, Ségolène, *Cartographier L'asie Mineure. L'orientalisme Allemand à l'épreuve du Terrain (1835-1895)*, Louvain: Peeters, 2016.
- Doğan Turay, Esra, “Anadolu Hac Güzergâhı: Antakya Menzili” *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 1, sy. 2, 2017, s. 109-124.
- Elibüyük, Mesut, “Tarihi Coğrafya Bakımından Önemli Bir Kaynak: Cihannüma,” *Ankara Üniversitesi, Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Coğrafi Bilimler Dergisi*, c. 7 (2), 2009, s. 93-109.
- Ertaş, Mehmed Yaşar, “Evlîya Çelebi Seyahatnamesi’nde Yollar: Kaldırımlar, Köprüler ve Kervansaraylar,” *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 10, 2011, s. 43-55.
- Esiner Özen, Mine, “Piri Reis ve Müntehab-ı Kitâb-ı Bahriyye”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c. VII/2, 2006, s. 120-130.
- Fortna, Benjamin, “Change in the School Maps of the Late Ottoman Empire”, *Imago Mundi*, Vol. 57, 2005, s. 23-34.
- Gemici, Nurettin, “Evlîya Çelebi Medine’de”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 10, 2011, s. 55-67.
- Goodrich, Thomas. “Osmanlı Haritacılığı”, *Doğumunun 400. Yıldönümünde Kâtib Çelebi*, ed. Bekir Karlığa, Mustafa Kaçar, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009, s. 127-141.
- Goodrich, Thomas D., “Research Opportunities in Ottoman Cartography and the Location of the Maps”, *Seapower, Technology and Trade, Studies in Turkish Maritime History* içinde, ed. D. Couto, F. Gunergun, M.P. Pedani, İstanbul: Denizler Kitabevi, 2014, s. 359-366.
- Güler, Mustafa (haz.) *Zülfikar Paşa'nın Viyana Sefâreti ve Esâreti -Cerîde-i Takrîrât-ı Zülfikâr Efendi (1099-1103 / 1688 -1692)*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.
- Gümüşçü, Osman, *Coğrafya'ya Davet*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012.
- Gümüşçü, Osman, *Tarihi Coğrafya*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006.
- Gümüşçü, Osman, “Osmanlılarda Coğrafya Bilimi”, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji* içinde, ed. Yavut Unat, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2010, s. 593-646.
- Gümüşçü, Osman, “Katip Çelebi’nin Türk Coğrafya Tarihindeki Yeri Üzerine”, *Uluslararası Katip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu*, 26-28 Mart 2015, İzmir, 2015, s. 243-265.

- Gümüşçü, Osman, "Katip Çelebi'den Günümüze Türkiye'de Coğrafyanın Tarihi Serüveni", *TÜCAUM VII. Coğrafya Sempozyumu*, 18-19 Ekim 2012, Ankara, s. 355-389.
- Gümüşçü, Osman, "Türkiye'de Tarihi Coğrafya Çalışmalarının Dünü, Bugünü, Yarını," *Artuklu Akademi Günleri, Bilim Tarihi ve Felsefesi Sempozyumu*, ed. Ömer Bozkurt, 27-29 Kasım 2015, Mardin, s. 101-137.
- Günergün, Feza - Üçsu, Kaan, "Témoignage sur les Cours de Cartographie Dispensés dans les Écoles Militaires Ottomanes au regard du Manuel *Harita Tersimi Atlası*", *Entre Trois Mers, Cartographie Française et Ottomane des Dardanelles et du Bosphore (XVIIe-XIXe s.)*, İzmir, 2016, s. 204-211.
- Günergün, Feza, "La Traduction de l'abrégé de la Sphère de Jacques Robbe, Géographe du Roi de France par Petros Baronian, Drogman a Istanbul: *Cem-Nümâ Fi Fenn El-Coğrafya*", *La Révolution Française*, Vol. 12, 2017, s.1-19.
- Hagen, Gottfried, "Kâtib Çelebi and Sipâhi-Zâde", *Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu içinde*, Vol. 1, İstanbul: IRCICA, 2006 s. 525-542.
- Hagen, Gottfried, *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında: Kâtib Çelebi'nin Cihânnüması ve Düşünce Dünyası*, çev. Hilal Görgün, İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- Hagen, Gottfried, "Kâtib Çelebi's Maps and the Representation of Space in Ottoman Visual Culture", *Osmanlı Araştırmaları*, c. 40, 2012, s. 283-293.
- Hagen, Gottfried, "Afterword: Ottoman Understandings of the World in the Seventeenth Century," Robert Dankoff, *Evliya Çelebi -An Ottoman Mentality*, Leiden: Brill, 2006, s. 207-248.
- Hagen, Gottfried, "Osmanlı Kültürü ve Kâtib Çelebi'nin Haritalarında Mekânın Görüntülenmesi / Ottoman Culture and the Representation of Space in the Maps of Kâtib Çelebi," *Vefatının 350. Yılında Kâtib Çelebi*, ed. Said Öztürk, İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş., 2007, s. 33-40.
- Hagen, Gottfried, "El Yazmanın Kenarında Hayat: Cihannümâ Müellif Hatları ve Coğrafyacının Atölyesine Bir Bakış / In the margins of the manuscript: Cihannümâ autographs and a look into the geographer's workshop", *Vefatının 350. Yılında Kâtib Çelebi*, ed. Bekir Karlığa, Mustafa Kaçar, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009, s. 173-187.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Osmanlı Bilim Mirası*, c. I-II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Japonya'da Bir Osmanlı Seyyâh: Abdürreşîd İbrahim*, ed. Engin Demir, İstanbul: Mac Medya, 2017.
- Kaçar, Mustafa - Bir, Atila, "Cihânnüma'da Haritacılık" *Doğumunun 400. Yıldönümünde Katip Çelebi*, ed. Bekir Karlığa, Mustafa Kaçar, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009, s. 119-124.
- Kalaycıoğulları, İnan - Unat, Yavuz, "Kopernik Kuramı'nın Türkiye'ye Girişinde Katip Çelebi'nin Cihannümâ'sı ve İbrahim Müteferrika'nın Eklerinin Rolü" *Ulusalrarası Kâtib Çelebi Sempozyumu*, Ankara, 19-20 Haziran 2009.
- Kalaycıoğulları, İnan - Unat, Yavuz, "Kopernik Kuramının Türkiye'deki Yansımaları", *XIV. Ulusal Astronomi Kongresi*, Kayseri, 31 Ağustos-4 Eylül 2004, s. 1-12.

- Kanas, Nick, *Star Maps, History, Artistry, and Cartography*, Chichester: Praxis Publishing, 2007.
- Karakaş Özür, Nazan, "Osmanlı Coğrafya Tarihi Literatürüne Eleştirel Bir Bakış", *Bilim Tarihi ve Felsefesi Tarih ve Problemler*, ed. Ömer Bozkurt, Mardin: Mardin Artuklu Üniv. Yay., 2016, s. 69-101.
- Karakaş Özür, Nazan, "Cihannüma'dan Yansıyanlar: Bir Döküman Analizi (Reflections of Cihannüma: A Document Analysis)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, c. 29, 2014, s. 120-144.
- Karakaş Özür, Nazan, "Coğrafya Tarihi İçin Eski Metinler Üzerinde Bir Çalışma Modeli (A Study Model on Old Text for History of Geography)", *Coğrafyacılar Derneği Uluslararası Kongresi*, ed. Salih Şahin vd., 21-23 Mayıs 2015, Ankara, s. 4-12.
- Karakaş Özür, Nazan, "Türkiye'de Modern Coğrafyanın Başlangıcı: Katip Çelebi'ye Göre Coğrafya Nedir?", *Türk Coğrafya Kurumu'nun 75. Kuruluş Yılı Uluslararası Kongresi*, 8-10 Kasım 2017, Ankara, s. 95-126.
- Kâtib Çelebi, ed. Bekir Karlığa, Mustafa Kaçar, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009, s. 119-124.
- Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar Fi-Esfâri'l-Bihar*, haz. İdris Bostan, Ankara: Denizcilik Müsteşarlığı, 2008.
- Kâtib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar Fi-Esfâri'l-Bihar*, haz. İdris Bostan, Ankara: TÜBA, 2018.
- Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnüma*, (Müteferrika Tıpkı Basım), İstanbul: İBB Kültür A. Ş., 2008.
- Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnüma Kâtib Çelebi*, (Müteferrika Tıpkı Basım), İstanbul: Boyut Yayınları, 2015.
- Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnüma li-Kâtib Çelebi*, (Müteferrika Tıpkı Basım), Ankara: TTK, 2009.
- Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, (Sadeleştirilmiş Metin), haz. Bekir Karlığa - Said Öztürk, İstanbul: İBB Kültür A. Ş., 2010.
- Kâtib Çelebi, *Cihânnüma Kâtib Çelebi* (Sadeleştirilmiş Metin), haz. Bekir Karlığa, Said Öztürk, İstanbul: Mahya Yayınları, 2013.
- Kâtib Çelebi, *Levâmi'u'n-Nûr Fi Zulmet-i Atlas Minor* (İnceleme-Tıpkıbasım), haz. Ahmet Üstüner - H. Ahmet Arslantürk, Ankara: TÜBA, 2017.
- Kâtib Çelebi, *Levâmi'u'n-Nûr Fi Zulmet-i Atlas Minor* (Metin-Değerlendirme), haz. Ahmet Üstüner, Ankara: TÜBA, 2020 (Baskıda).
- Karateke, Hakan -Aynur, Hatice, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Yazılı Kaynakları*, Ankara: TTK, 2012.
- Karlığa, Bekir - "Cihâna Tutulan Ayna ya da Kâtib Çelebi'nin Kâ'inat Tasarımı", *Doğumunun 400. Yıldönümünde Kâtib Çelebi*, ed. Bekir Karlığa, Mustafa Kaçar, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009, s. 57-86.
- Koç, Haşim, "XVII. Yüzyılın Ortasında Osmanlı Coğrafyası'ndan Antik Dönemlere Bir Bakış: Kâtib Çelebi'nin Eserlerinden Seçmeler", *Doğu-Batı*, c. 40, 2007. s. 257-282.
- Korkut, Hasan, "Osmanlı Sefâretnâmeleri Hakkında Yapılan Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 1, sy. 2, 2003, s. 491-511.

- Korkut, Hasan, *Osmanlı Elçileri Gözüyle Avrupa*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2018.
- Kotus, Karolina Anna, "İstanbul in the Legation of Polish Envoy Jan Gniński (1677-1678)", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 30, İstanbul, 2019, s. 49-63.
- Koyunoğlu, H. Hüsnü, "Kâtib Çelebi'nin Cihânnümâ'sı ve Bu Kitaba İbrahim Müteferrika'nın Yaptığı Eklèmeler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IX, sy. 2, 2007, s.147-166.
- Krusinski, Judasz Tadeusz, *Târih-i Seyyâh*, haz. Recep Demir, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Kurşun, Zekerîya, "Does the Qatar Map of the Tigris and Euphrates belong to Evliya Çelebi?", *Osmanlı Araştırmaları*, C. 39, 2012, s. 1-15.
- Kutlu Dilibaz, Burcu, "Osmanlı Devleti'nde Ören Yerlerini İncelemeye Gelen Seyyahlar", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 30, İstanbul, 2019, s. 89-110.
- Küçük, B. Harun, "Early Modern Ottoman Science: A New Materialist Framework", *Journal of Early Modern History*, Vol. 21/5, 2017, s. 407-419.
- Dmitrievich Nosilov, Konstantin, *Merv Seyahatnamesi*, Ahmed Nermî Tercümesi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2015.
- Latva, Otto - Skurnik, Johanna, "Knowing and Decorating the World, Illustrations and Textual Descriptions in the Maps of the Fourth Edition of the Mercator-Hondius Atlas (1613), Approaching Religion", Vol. 6, nr. 1, May 2016, s. 8-23.
- Manners, Ian, *European Cartographers and the Ottoman World, 1500-1750: Maps from the Collection of O. J. Sopranos*, Chicago: Oriental Institute Museum Pub., 2007.
- Muhammed bin Mahmûd et-Tûsî, *Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât*, haz. Günay Kut, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Nemlioğlu Koca, Yasemin, "Khrysopolis, Scutari, Eskidar, Usgüdâr: Tarihi Haritalarda Üsküdar", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, c. VIII, 21-23 Kasım 2014, s. 43-65.
- Nemlioğlu Koca, Yasemin, "Marmara Denizi Tarihi Haritaları ve Portolanları", *Marmara Üniversitesi VIII Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*, 27-28 Mayıs 2016, s. 155-174.
- Nemlioğlu Koca, Yasemin, "Dardanelles, Hellespont, Çanakkale: Çanakkale Haritaları", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Yıl 15, Bahar 2017, sy. 22, s. 109-134.
- Osmanlı Astroloji Literatürü Tarihi ve Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi Zeyli (History of Ottoman Astrology Literature and Supplement to the History of Ottoman Astronomy Literature)*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen vd., İstanbul: IRCICA, 2011.
- Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi (History of the Literature of Natural and Applied Sciences during the Ottoman Period)*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen vd., İstanbul: IRCICA, 2006.
- Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Zeyli (Supplements to the History of Ottoman Scientific Literature)*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen vd., İstanbul: IRCICA, 2011.
- Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Genel İndeksi (History of Ottoman Scientific Literature Cumulative Index)*, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen vd., İstanbul: IRCICA, 2011.

- Özdemir, Kemal, *Osmanlı Haritaları*, İstanbul: Avea, 2008.
- Özmen, Ceyda, "Translating Sience in the Ottoman Empire: Translator-Educators as "Agents of Change" in The Ottoman Scientific Repertoires", *Osmanlı Araştırmaları*, c. XVIII, 2016, s. 143-170.
- Öztürk, Said, "Kâtib Çelebi Bibliyografyası", *Doğumunun 400. Yıldönümünde Kâtib Çelebi* içinde, ed. Bekir Karlığa, Said Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2009, s. 388-399.
- Özükan, Bülent, (ed.), *Kâtib Çelebi, The Book of Cihânnüma, (a 365 Years Old Story)*, İstanbul: Boyut Yayınları, 2013.
- Parlaz, Selim, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Cenova ve Cenovalılar" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 10, 2011, s. 109-117.
- Pedley, Marie, "Enlightenment Cartography at the Sublime Porte: François Kauffer and the Survey of Constantinople", *Osmanlı Araştırmaları*, c. 39, 2012, s. 29-53.
- Polatçı, Türkan, *Rusya Sefâretnâmesi 1757-1758*, Ankara: TTK, 2011.
- Pîrî Reis'ten Önce ve Sonra: Topkapı Sarayı'nda Haritalar*, ed. Haluk Dursun, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2013.
- Rebok, Sandra, "The Infuence of Bernhard Varenius in the Geographical Works of Thomas Jefferson amd Alexander Von Humboldt", *Bernhard Varenius (1622-1650)* içinde, ed. Margarete Schuchard, Leiden: Brill Academic Publishers, 2008, s. 271-288.
- Sabev, Orlin, *İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746): Yeniden Değerlendirme*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2006.
- Sabev, Orlin, "Kâtib Çelebi ve İbrahim Müteferrika", *Uluslararası Kâtip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 26-28 Mart 2015, İzmir, ed. Turan Gökçe, Mikail Acıpınar, İrfan Kokdaş, Özer Küpeli, İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, 2017. s. 151-172.
- Sarıcaoğlu, Fikret-Yılmaz, Coşkun, *Müteferrika*, İstanbul: Esen Ofset, 2008.
- Sarıcaoğlu, Fikret, *Piri Reis'ten Örfî Paşa'ya Osmanlı Tarihi Haritaları ve Tarihi Coğrafya Eserleri*, İstanbul: Çamlıca, 2015.
- Sarıcaoğlu, Fikret, *Pîrî Reis'in Dünya Haritası 1513-The World Map of Pîrî Reis*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2014.
- Sarıcaoğlu, Fikret, "Piri Reis'in Kitab-ı Bahriyye'sinin İzinde Kâtib Çelebi'nin Yeni Bulunan Eseri: Müntehab-ı Bahriyye", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 15, Bahar 2004, s. 9-58.
- Sarıcaoğlu, Fikret, *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, c. II, Ankara: TTK, 2013.
- Seegel, Steven, *Mapping Europe's Bordelands: Russian Cartography in the Age of Empire*, Chicago-London: University of Chicago Press, 2012.
- Sezgin, Fuat, *Kâtip Çelebi'nin Esas Cihânnüması ve Coğrafya Tarihindeki Yeri (Cihannümâ Revan 1624 Tıpkıbasım) (Önsöz ve Giriş)*, İstanbul: Boyut Yayınları, 2013.
- Sezgin, Fuat, *İslam'da Bilim ve Teknik*, c. I-V, Ankara: TÜBA, 2007.
- Süleyman El-Tâcir, *Doğu'nun Kalbine Seyahat*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012.

- Şirin, İbrahim, *Osmanlı İmgeleminde Avrupa*, Ankara: Lotus Yayınları, 2006.
- Şirin, İbrahim, Gazete, Kitap, "Tiyatro Karşısında İmajını Korumaya Çalışan Sultan ve Maiyeti: Sultan II. Abdülhamid ve Ahmet Nermi," *Folklor/Edebiyat Dergisi*, c. 17, sy. 66 / 2011/2, s. 39-55.
- Tanrıku, Murat, *Harita'ya Davet*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2013.
- Taeschner, Franz, *Osmanlılarda Coğrafya*, haz. Osman Özkul, Nadir Çomak, Hatice Çeri, Iksad Yayınları, 2018.
- Tercüme-i Acâ'ibü'l-Mahlûkât*, haz. Bekir Sarıkaya, ed. Günay Kut, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Topaktaş, Hacer, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı-Leh İlişkilerinden Bir Kesit: Mehmed Ağa'nın Lehistan (Polonya) Elçiliği (1757-1758)", *Osmanlı Araştırmaları*, C. XXIX, 2007, s. 203-225.
- Topaktaş, Hacer, *Lehistan'da Bir Osmanlı Sefiri, Zıştovili Hacı Ali Ağa'nın Lehistan Elçiliği ve Sefaretnamesi (1755)*, Ankara: TTK, 2015.
- Topaktaş, Hacer, *Sultan II. Abdülhamid ve Diplomasi, Hüseyin Kâzım Bey'in Diplomatik Seyahatleri (1882-1887)*, İstanbul: Okur Kitaplığı, 2015.
- Topaktaş Üstüner, Hacer, "Avrupa'dan Başka Bir Dünya: Polonyalı Seyyah Jan Potocki'nin Anlatımında İstanbul ve Mısır (1784)", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 30, İstanbul, 2019, s. 65-87.
- Tunturi, Janne, Cartographer's Experience of Time in the Mercator-Hondius Atlas (1606, 1613)," *Approaching Religion*, v. 6, no. 1, 2016, s. 46-56.
- Turan, Fikret, *Seyâhatnâme-i Londra*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.
- Türk, İbrahim Caner, "Osmanlı Devleti İlköğretim Okulları Coğrafya Müfredat Programları -Coğrafya Öğretim Usulleri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.9, sy.1, 2007, s. 201-212.
- Uçman, Abdullah, "Şemseddin Sami", *DİA*, c. 38, İstanbul, 2010, s. 519-523.
- Uluslararası Kâtip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 26-28 Mart 2015, İzmir, ed. Turan Gökçe, Mikail Acıpınar, İrfan Kokdaş, Özer Küpeli, İzmir: Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Unat, Yavuz, "Hoca İshak Efendi'den Hoca Tahsin'e Çağdaş Astronominin Türkiye'ye Girişi", XV. *Ulusal Astronomi Kongresi, İstanbul Kültür Üniversitesi, 27 Ağustos -1 Eylül, İstanbul 2006, Bildiri Kitabı*, haz. Hulusi Gülseçen, Füsun Limboz, Ayşegül F.Teker, c. II, İstanbul, 2007, s. 871-886.
- Ülkecul, Cevat, *Türk Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Çalışmalarının 1909 Öncesi Tarihi*, İstanbul: Seyir Hidrografi ve Oşinografi Dairesi Başkanlığı, 2009.
- Ülkecul, Cevat, *Piri Reis ve Türk Kartograflarının Çizgileri İle XVI-XVII-XVIII. Yüzyılın Venedik Görünümleri*, İstanbul: Dönence Yay., 2013.
- Üstüner, Ahmet - Arslantürk H. Ahmet, *Levâmi'u'n-Nûr Fî Zulmet-i Atlas Minor (İnceleme-Tıpkıbasım)*, Ankara: TÜBA, 2017.
- Üstüner, Ahmet, "Eastern Europe in the Description of the Famous Ottoman Geographer Katib Çelebi", *CIEES*, ed. Yücel Öztürk, Nuri Kavak, Kiev, 2018, s. 11-22.
- Vagnon, Emmanuelle, "Cartography of Gallipoli and the Dardanelles: from Cristoforo Buondelmonti (15th C.) to the Maps of the 18th C. in the Collections of the

- Bibliothèque Nationale de France”, *Seapower, Technology and Trade. Studies in Turkish Maritime History* içinde, ed. D. Couto, F. Gunergun, M.P. Pedani, İstanbul: 2014, s. 412-420.
- Vagnon, Emmanuelle, “L’antique dans La Cartographie Française Des XVIIe-XVIIIe Siècles”, *Séminaire Ottoman Seas*, İstanbul: IFEA, 12 Janvier 2015.
- Van de Waal, E. H., “Manuscripts Maps in the Topkapı Saray Library, İstanbul”, *Imago Mundi*, V. 23, 1969, Issue I, (Published online 2009).
- Vlahakis, N. George - Malaquias, Isabel Maria, Etc., *Imperialism and Science Social Impact and Interaction*, California: ABC-Clio, 2006.
- Wagner, Veruschka, “Mehmed Rauf’un Avrupa Seyahatnamesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 26, Ankara: 2018, s. 97-127.
- Yağlıkçı-zâde Ahmed Rıf’at, *Lügat-i Târihiyye ve Coğrafiyye*, c. I-VII, İstanbul: Kaşgar Neşriyat, 2004.
- Yalçinkaya, M. Alaaddin, “Mahmud Raif Efendi as the Chief Secretary of Yusuf Agah Efendi: The First Permanent Ottoman-Turkish Ambassador to London [1793-1797]”, *OTAM*, 1994, c. V, s. 422-443.
- Yalçinkaya, M. Alaaddin, *The First Permanent Ottoman Embassy in Europe the Embassy of Yusuf Agah Efendi to London (1793-1797)*, İstanbul: ISIS, 2010.
- Yalçinkaya, M. Alaaddin, “Kuruluştan Tanzimat’a Osmanlı Diplomasi Tarihi Literatürü”, *TALİD Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 1, 2003, s. 423-489.
- Yeşil, Fatih, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebûbekir Râtıb Efendi (1750-1799)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2011.
- Yetişkin Kubilay, Ayşe, *İstanbul Haritaları 1422-1922*, İstanbul: Denizler Kitabevi, 2010.
- Yılmaz, Mehmet, *Kâtip Çelebi Bibliyografyası*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2011.
- Yılmaz, Özgür, “Diplomacy as a Source of Travelogues: The Case of Pierre Amédée Jaubert’s Mission in Persia in 1805-1806”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy. 26, Ankara, 2018, s. 65-96.
- Yurtoğlu Bilal, *Katip Çelebi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay., 2009.

Tezler

- Acar, Sibel, *Capturing Constantinople: Travel Albums (1884-1910)*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.
- Ahmed, B. Othman, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre Musul, Şehrîzor ve İmâdiyye*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Osmanlı Müesses ve Medeniyet Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2017.
- Akbulut, Osman Nuri, *Evlîya Çelebi'ye Göre Güneybatı Anadolu (Aydın, Denizli, Muğla)*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2008.
- Akdemir, Şükriye, *El-Enverî Seyyid Sa'dullah'ın İran Sefâretnâmesi (1259-1262 / 1843-1846) Transkripsiyon ve Değerlendirme*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Denizler Kitabevi, 2007.
- Akpınar, Özkan, *Geographical Imagination in School Geography during the Late Ottoman Period, 1876-1908*, Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Modern Türkiye Tarihi Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.
- Al, Şerife Burcu, *Acâibü'l-Mahlûkât, Giriş, Metin, İnceleme, Dizin, Sözlük*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2010.
- Ateş, Hacer, *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009.
- Ayvaz, Hakan, *Osmanlı Astronomisi ile Avrupa Astronomisinin Takıyyüddin er-Raşid ve Tycho Brahe Örnekleriyle Karşılaştırılması*, Süleyman Şah Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.
- Barmanbay, Gülçin, *Evlîya Çelebi'nin Doğu Karadeniz'de Gördüğü Yerleşim Yerleri ve Bu Yerlerin Günümüzdeki Hâli Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun, 2014.
- Başaran, Ayşe, *Erzurumlu İbrahim Hakkî's Ma'rîfetname (1757): A case study in the Ottoman reception of modern science*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.
- Bekiroğlu Keskin, Gaye, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Haritacılık ve Matrakçı Nasuh, Necmettin Erbakan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Harita Mühendisliği Anabilim Dalı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2017.
- Bilgiç, Neşe, *Ahmet Mithat Efendi'nin Letâif-i Rivâyât Adlı Eserinin "Edebiyat Coğrafya Merkezli" İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları

- Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.
- Cihan, Cihad, *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri (Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durum)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.
- Çelik, Gülin, *Eski Haritaların Modern Haritalar ile Karşılaştırılması: Mapanalyst*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Geomatik Mühendisliği Anabilim Dalı Geomatik Mühendisliği Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.
- Çetin, Zeynep, *Avrupalı Gezginler Gözüyle 19. Yüzyılda Batı Anadolu*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2013.
- Danışan, Gaye, *Türkiye’de Gözlemevleri ve Astronomik Gözlemler (1575-1997)*, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Astronomi ve Uzay Bilimleri Anabilim Dalı, Astronomi ve Uzay Bilimleri Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- Demir, Bünyamin, *İstanbul’un İktisadi Coğrafyası (20. Yüzyılın İlk Yarı)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- Demirci, Hakan, *Osmanlı ve Türk Haritacılık Tarihinde Harita Eğitim, Yapım ve Üretim Teknikleri*, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Jeodezi ve Fotogrametri Mühendisliği Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2005.
- Demircioğlu, Semir Ceyda, *XX. Yüzyıldan Bir Osmanlı Seyahatnamesi: Asmaî’nin Sicilya Hatırası (Metin-İnceleme)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.
- Duman, Ahmet, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi’ni Coğrafya Eğitimi Üzerine Katkıları*, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Coğrafya Öğretmenliği Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004.
- Düğer, Selçuk, *Kadın Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı ve Batı Dünyası*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, 2015.
- Eker, Semih, *Coğrafya Derslerinde Harita Kazanımları ile İlgili Tarihi Bir Kaynak: Cihannüma (Kâtip Çelebi)*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Coğrafya Eğitimi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.
- Erbaş, İlknur, *Suver’ul Kevakib Minyatürlerinin İkonografik İncelenmesi (Sülemmaniye Kütüphanesi, Fatih Bölümü, 422 Demirbaş No’lu Yazma Üzerine Bir Araştırma)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2010.

- Gündoğdu, Mustafa, *Giridli Hacı Ahmed'in Eflâk'ta Meydana Gelen Olaylar Hakkında Kaleme Aldığı 1760 Târihli Risalesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2015.
- İnal, Buğra, *19. Yüzyılda İngilizce Yazılmış Seyahatnamelere Göre Anadolu'da Sosyal Kültürel ve Ekonomik Hayat*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uşak, 2018.
- İnan, Göker, *Hasan Esîrî'nin Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel İsimli Tarih ve Coğrafya Eseri (İnceleme-Transkripsiyon)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.
- İnan, Recai, *Acâibü'l-Mahlûkât, Giriş, Transkripsiyon, İnceleme, Dizin, Sözlük*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2010.
- Karaaslan, Fatih, *Osman Saib Efendi'nin Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika Adlı Eserinin Transkribi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015.
- Karacaoğlan, Çiğdem, *Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Yer Alan Bitki Adları*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.
- Karataş, Murat, *Haritalarla Çanakkale Savaşları (Osmanlı Kaynaklarına Göre Gelibolu Yarımadası Kuzey Bölgesi Muharebeleri)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2006.
- Karga, Bilge, *Hıfzî'nin Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Mir'at-ı Kudüs (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011.
- Kartalçı Polat, Nur, *Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Kafkaslar*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.
- Kılıç, Ruhi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi ve Kiepert Atlası'nda Orta Karadeniz Yöresi Yer Adları*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2018.
- Kırkoğlu, Remzi Hakan, *İlm-i Nücûm and Its Role in the Ottoman Court during the Eighteenth Century*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.
- Kıvrak, Esmanur, *Tarihi Akdeniz Haritalarında Konum Doğruluğu*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Harita Mühendisliği Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2018.

- Koç, Hasan, *Şehrızor'un Tarihi Coğrafyası*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2014.
- Korkmaz, Tayfur, 20. YY. *İslam Bilim Tarihi Çalışmaları George Sarton ve Fuat Sezgin Örneği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk İlahiyat Anabilim Dalı, İslam Felsefesi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.
- Kotus, Karolina Anna, *Polonyalı Elçi Jan Gninski'nin Türkiye Seyahatnamesi'ne Göre Osmanlı Ülkesi ve Osmanlılar (1677-1679)*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.
- Kurtbudak, Ali Nihat, XVIII. Yüzyıl Osmanlı Minyatüründe Yıldızlar ve Burçlar: *Tercüme-i İkdü'l-Cümân fî Târih-i Ehli'z-zamân Nüshalarının Tasvirleri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı Türk İslam Sanatları Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011.
- Kumbasar, Zeliha, *Osmanlı Dönemi İstanbul Muvakkithaneleri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008.
- Küçüktağ, Sibel, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi'ne Göre Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Bazı Kaleler ve Diğer Kaynaklarla Mukayeseli İncelenmesi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2013.
- Mohemed Ali Khalid Khater, *Sûdân Seyahâtnameşi: Metin ve İnceleme*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.
- Önler, Selim, *Usûl-i Ahkâm-ı Sâl-i Âlem (Metin, Dil İncelemesi, Dizin)*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2016.
- Özçelik Morkoç, Esma, *Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık ve Müneccimbaşı Hüseyin Efendi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Tarih Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.
- Özgen, Evşen, *Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Seyahatnamesi Üzerinden Fransa'da 18. Yüzyıl Mimarlık Ortamı ve Osmanlı Mimarlığı'na Etkisi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.
- Özkök, Salih, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi'nde Doğu Şehirleri (1641-1648)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2013.
- Parlakılıç, Ayşe, *Seyyid İbrahim Hanîf'in Menâzilü'l-Haremeyn'i (İnceleme-Metin)*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013.

- Peker, Sabire Didem, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hayvanlarla İlgili Söz Varlığı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.
- Saraçoğlu, Hüseyin, *Ahmed Hamdi (Zezâ) Paşa Yemen Hâtırâtı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2007.
- Sarı, Ceyhun, *Evlîyâ Çelebi'de Muğla ve Antalya (Metin-Dizin)*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2010.
- Seyyar, Metin, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi'nde Osmanlı Hanedanı*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2014.
- Şimşek, Selda, *Füyûzât-ı Mıknatısıyye Metin-İnceleme-Dizin*, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, 2016.
- Şuşar, Metin, *1093 / 1682 Tarihli Müneccimbaşı Defteri (Değerlendirme ve Çeviri)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.
- Thanasakis, Konstantinos, *The Ottoman Geographer Osman B. Abdülmennan and his Vision of the World in Tercüme-i Kitâb-ı Coğrafya (Ca. 1749-1750)*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2006.
- Tomar, Erdal Zeki, *Anadolu Muvakkithaneleri*, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011.
- Topaktaş, Hacer, *Osmanlı Sefaretnameleri Işığında 1730-1763 Yıllarında Osmanlı Devleti İle Lehistan/Polonya Arasında Diplomatik İlişkiler*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2005.
- Tsaryk, Natalia, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesindeki Ukrayna Coğrafyası*, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013.
- Uçman, Altınışık, Işıl, *Osmanlı'da Zaman-Mekan Kavrayışının Değişimi ve Mimarlık*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2012.
- Üçsu, Kaan, *Osmanlı İstanbul'unda Zamanı Belirlemek İçin Kullanılan Araçlar, Mekânlar ve İlgili Uzmanlar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.
- Ünal, Arif, *Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sindeki Kozmolojik Görüşlerinin Analizi ve Günümüz Bilimi Açısından Değerlendirilmesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.

- Üstüner, Ahmet, *Levâmi'u'n-Nûr (Metin-Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.
- Yaniç, Sema, *Hâce Hatîb Mahmûd Er-Rûmî ve Harîdetü'l-'Acayib ve Ferîdetü'l-Garayib Tercümesi İsimli Eserinin Edisyon Kritik ve Tahlili*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2004.
- Yeşiltepe, Didem Sevtap, *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.
- Yeşilyurt, Yahya, *Ali Emîrî'nin Yemen Hâtırâtı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2007.
- Yıldıran, Maksut, *Acâibü'l-Mahlûkât (106-140. Varak) Transkripsiyonlu Metin-Giriş-İnceleme-Dizin-Sözlük*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2010.
- Yılmaz, İsmail, *Ali Cevâdın El Yazması Seyahatnameleri Üzerine Bir İnceleme*, Bilecik Şeyh Edabali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik, 2014.
- Yüksel, Ece, *17. Yüzyıl Sonu, 18. Yüzyıl Ortası ve 19. Yüzyıl Başında Yabancı Seyyahların Gözünden Batı Anadolu Antik Kentleri*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2012.

Klasik Çağ Sonrası Osmanlı Coğrafya Çalışmaları

Ahmet ÜSTÜNER

Özet

Osmanlılarda klasik çağ öncesi coğrafya çalışmaları genel değerlendirmede daha çok Doğu kaynaklı eserlerin tercümeleri ve İslam coğrafya ekolünün etkisiyle meydana getirilmiş çalışmalardan oluşur. XVII. yüzyılın ortalarında ise yüzyıla damgasını vuran bir şahsiyet olarak Kâtib Çelebi Avrupa'da meydana gelen gelişmeleri, tercüme/telif eserleriyle (özellikle Gerardus Mercator'un *Atlas Minor* çevirisiyle) Osmanlı dünyasına aktararak modern anlamda haritacılığın doğup gelişmesine öncülük etmiştir. Daha sonraki çalışmalarda ise Kâtib Çelebi'nin açmış olduğu tercüme yolu ile *Doğu-Batı sentezi* eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. Bu açıdan sözkonusu çalışmada XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar yaşamış olan coğrafyacılar ve eserleri ele alınmaktadır. Yine çalışmanın gösterdiği üzere XIX. yüzyılda Batı'dan önemli sayıda yapılan coğrafya eseri tercümeleri alana ağırlığını koymuştur. Genel itibarıyla çalışma, Kâtib Çelebi'nin Osmanlı coğrafyacılığına getirmiş olduğu bakış açısını ve XVIII. yüzyılda artan sayıda coğrafya eserini ortaya koymakla birlikte, XIX. yüzyılda coğrafya alanında sürdürülen çeviri eserleri de sergilemektedir. Ayrıca makalenin sonunda Osmanlı coğrafya çalışmalarının genel bir listesi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Haritacılığı, Osmanlı Coğrafyacıları, Atlas, Harita, Osmanlı Tarihi, Coğrafya Eserleri

Ottoman Geography Studies After the Classical Age

Ahmet ÜSTÜNER

Abstract

Ottoman geography studies mainly consist of translations of Eastern works as well as the works which had been created by the influence of Islamic geography. In the mid-17th century, Kâtib Çelebi, who left his mark on the era, led the way to the development of geography in the modern sense by transferring the developments in Europe to the Ottoman world with his own works and translations (especially the translation of Gerardus Mercator's Atlas Minor). In subsequent studies, the East-West synthesis emerges as a continuation of Kâtib Çelebi's translations. In this study, geographers and their works from the 17th century until the end of the Ottoman Empire are discussed. In this context, authors like Kâtib Çelebi, Evliya Çelebi, Ebubekir Dîmeşkî, İbrahim Müteferrika and Bartınlı İbrahim Hamdi are evaluated in terms of the content of their original works and the cartography. In addition, earlier manuscripts in geography field, as well as copies of the works written after the 16th century, are discussed. In general, this article focuses on the translation works carried out in the 19th century in geography as well as on the impact of Kâtib Çelebi's approach to the Ottoman geography from the 17th century until the end of the Ottoman Empire.

Key Words: Ottoman Cartography, Ottoman Geographers, Atlas, Map, Ottoman History, Geography Studies

Türkiye’de Tarihi Coğrafya Literatürü*

Osman GÜMÜŞÇÜ**

Giriş

Bilindiği üzere, bir disiplinin geçmişini incelemek görüldüğünden daha zor ve karmaşık bir konudur. Zira esasında bu iş, bir “*isimlendirme veya kimlik sorunu*” olduğundan, diğer disiplinler gibi tarihi coğrafya için de aynı hususlar geçerlidir. Çünkü şimdiye kadar yapılan araştırmalar içerisinde, çalışmada tarihi coğrafya ismini kullanmayan tarihi coğrafyacılar olduğu gibi, tam tersine, bir ilgisi olmadığı halde, yaptığı çalışmaya tarihi coğrafya adını verenler de bulunmaktadır. Bir de tarihî coğrafyanın bir interdisipliner/disiplinler arası çalışma alanı olduğu gerçeği dikkate alınırsa, durum daha da karmaşık bir hale gelmektedir. Şu durumda, böyle bir ikilemi ve günümüzdeki müthiş bilgi birikimi ve yayın sayısının fazlalığı dikkate alınarak sadece, tarihi coğrafya adını kullanan çalışmalar ile bu ismi kullanmasa da içerik olarak öne çıkan bazı çalışmaları dikkate almaktan başka çare yok gibidir. Elbette, ismi ne olursa olsun incelemeye alınan çalışmalar bir seçki neticesinde değerlendirmeye dâhil edilmiş, bu ise doğal olarak ilgili tüm çalışmaları kapsayamamıştır.

Yöntem olarak, elinizdeki yazının benzer başlıklarla ABD, İngiltere, İrlanda, Çin, Japonya, Kore, Çekya, Yeni Zelanda, Avustralya, Fransa, İsrail ve Güney Afrika gibi ülkeler için hazırlanan yazılardan faydalanılarak kaleme alındığı belirtilmelidir. Fakat incelenen tüm yazıların, birbirlerinden epeyce farklı oldukları hemen dikkati çekmektedir. Zira her ülkenin kendine özgü şartlarının baskınlığı yanında,

* Bu yazı, daha önce 2016 tarihinde Mardin Artuklu Üniversitesi yayını olarak basılan *Bilim Tarihi ve Felsefesi Tarih ve Problemler* içindeki “Türkiye’de Tarihi Coğrafya Çalışmalarının Dünü, Bugünü ve Yarını” isimli yazımızın hacimce iki katı kadar genişletilmiş ve geliştirilmiş halidir.

* Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü.

müelliflerin de oldukça çeşitli olan bakış açıları nedeniyle, bahsi geçen yazılarda, hepsi de birbirinden farklı tasnif ve yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla burada da ülkemizin şahsına münhasır bilimsel yapısı, kökeni, kurumları, kaynakları vb. dikkate alınmış ve sonuç tıpkı diğerleri gibi kendine özgü olmuştur.

Tarih ile coğrafya arasında konumlanmasından dolayı disiplinler arası bir araştırma sahası olan tarihi coğrafyanın gelişimi, esasında arasında bulunduğu disiplinlerle birlikte, eşgüdümlü bir şekilde ele alınması gerekir. Bu sayede bir anlamda bileşenleri ile birlikte, geniş bir çerçeveden bakılarak ele alınacak ve böylece “büyük resmi görmek” daha kolay ve anlamlı olacaktır. Fakat böyle bir yaklaşım, elinizdeki yazının amacı olmadığı gibi, hacmi de gereğinden fazla büyüteceği için coğrafya ve tarih araştırmalarındaki literatürden bağımsız bir tarzda konuya yaklaşılmıştır.

Bilindiği üzere, geçmişten günümüze bütün bilim dallarında olduğu gibi, coğrafyada da araştırmanın ve üretilen bilginin artışına bağlı olarak belirli bir sahada yoğunlaşan uzmanlık alanları ortaya çıkmış, çıkmaya da devam etmektedir. İnsanlık tarihinin en eski devirlerinden Eski Çağ’a dek üretilen dağınık bilgilerin adı geçen çağda tasnif edilmesiyle başlayan süreç, Orta Çağ’da özellikle İslâm dünyasında büyük gelişmelerle devam etmiştir. Sonraki çağlarda nüfusun çoğalması, bilimin, teknolojinin, ihtiyaçların, okur-yazarların, kitapların ve ilgili diğer hususların artması, özellikle Avrupa’da XVIII. yüzyıldan itibaren hızla çoğalarak dönüşmeye başlaması, bilimsel anlamda son derece önemli değişiklikleri meydana getirmiştir. Avrupa’da gerçekleşen ve “Aydınlanma Çağı” adı verilen bu dönemde, bir yandan Eski Çağ’dan beri tanımlanan bilim dalları yenilenip dönüşürken, diğer taraftan da hem bilim dalı içinde ayrıntılar üzerine yoğunlaşan hem de iki ve daha fazla disiplin arasındaki sahalar üzerinde uzmanlaşmaya bağlı olarak ortaya çıkan yeni interdisipliner bilim dalları tanımlanmıştır. Bu gelişmeler sonucunda ilk defa bahsi geçen dönemde ortaya çıkan/tanımlanan alanlardan biri de “*historical geography/tarihi coğrafya*”dır.¹

Dünya’da tarihi coğrafyanın bu isimle, ilk defa ortaya çıkışı XVIII. yüzyıl başlarında İngiltere’de E. Wells’in kitaplarında, “*historical geography*” adını kullanmasıyla gerçekleşmiştir. Başka bir ifadeyle, Edward Wells tarafından XVIII. yüzyıl başlarında verilen isimle, “*historical geography*” şeklinde İngilizce literatüre giren “*tarihi coğrafya*”, kısa sürede diğer dillere de geçerek yaygın bir kabul görmüştür. Ülkemizde literatüre biraz gecikmeli de olsa, XIX. yüzyıl ortalarından sonra giren bu isim, bir süre o dönemin imlasıyla “*coğrafya-yı tarihi*” şeklinde kullanılmış,

1 Tarihi coğrafya hakkında daha fazla ve detaylı bilgi için bkz. Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013; ayrıca editörlüğü O. Gümüşçü tarafından yapılan ve Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi, Tarih Bölümü’nün *Tarihi Coğrafya* (2013) ders kitabına ve son olarak, yine editörlüğü O. Gümüşçü tarafından yapılan şu esere bkz. Osman Gümüşçü-Ç. Şenkul-H. H. Yılmaz, *Temelleri, Yapısı ve Gelişimiyle Tarihi Coğrafya*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.

zamanla dildeki değişmelere bağlı bir şekilde “*tarihi coğrafya* (bazen *tarihsel coğrafya*)” adıyla kabul görerek yaygınlaşmıştır.

Tarihi coğrafya ibaresi, sıfat tamlaması olarak coğrafyanın tarihe, yani geçmişe ait olduğu anlamına gelmekte ve geçen zaman da, coğrafyanın eskiliği, kronolojik değeri ile ilişkili olduğunu kanıtlamaktadır. Zaten yurt dışında bu sahada etkili olan müelliflere ve bizim de düşüncemize göre tarihi coğrafya, coğrafya adına bugün ne anlaşıyor ve neler araştırılıyorsa, bütünüyle geçmişe uygulanması anlamına gelmektedir. Çünkü ele alınan coğrafya, bugünün değil geçmişin coğrafyasıdır. Dolayısıyla tarihi coğrafya, çağdaş coğrafyanın geçmişteki yansıması olduğundan, bazılarının düşündüğü gibi coğrafya disiplininin bir alt dalı değildir, olamaz da. Fakat çağdaş coğrafyadan da tamamen bağımsız olduğu, ondan çok uzak olduğu da söylenemez. Zira tarihi coğrafya temelde çağdaş coğrafyanın ilke ve yöntemlerini kullandığı için, istese de çok uzakta kalmaz. Bu kısa açıklamalardan sonra, ülkemizdeki tarihi coğrafya çalışmalarının başlangıcı ve gelişimini daha iyi anlayabilmek için, tarihi coğrafyanın tanımını biraz daha açmakta fayda vardır.

Tarihi Coğrafyanın Tanımı

Şimdiye kadar yayımlanan yerli ve yabancı araştırmalarda tarihi coğrafya, çok çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Bahsedilen kaynaklarda geçen tanımların hepsini burada sıralamanın ne gereği vardır ne de faydası. Ama en azından bir fikir sahibi olmak ve bugünkü tarihi coğrafyayı daha iyi anlamak için, geçmişten günümüze kadar nasıl bir gelişim sürecinden geçtiğini görmekte fayda vardır. Bu amaçla daha önce yapılan çalışmalardaki bazı tanımlara bakılırsa, gerçekten ilginç sonuçlara ulaşmak mümkündür. Mesela tarihi coğrafyanın en önemli isimlerinden E. W. Gilbert’in (1900-1973) önerdiği en az beş farklı tanım vardır ki, bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: “*Tarihi coğrafya, modern bölgesel coğrafya metotları ile tarihi eleştirileri birleştirmektir*”, “*tarihi coğrafyanın gerçek rolü geçmişin bölgesel coğrafyasını yeniden inşa etmektir*”. Bu şekillerde tanımlanan tarihi coğrafyacının görevleri ise kısaca şudur: “*Arkeoloji ve tarihten topladığı geniş kapsamlı bilgiden, eski ve yeni haritalardan, planlar, grafikler ve günümüz coğrafya çalışmalarından hareketle, insan aktivitelerini ve dağılımlarını fiziki özelliklere bağlı olarak adilce yeniden kurarak “periyot resimleri/period pictures”ni sunmaktır*”.²

Tarihi coğrafyanın XVIII. yüzyıl başlarında ilk ortaya çıktığı dönemlerde, daha çok kutsal topraklar üzerinde durulduğundan, başlangıçta genellikle dinî amaçlara uygun bir tanım yapılmıştır. Daha sonra yapılan araştırmalarda işin içine sürekli yeni metot, kaynak ve konuların eklenmesiyle tarihî coğrafya, zamanla coğrafyanın bir parçası olarak gelişimini sürdürmüştür. Modern tarihi coğrafyanın bilinçli bir disiplin olarak yükselmesi ve dolayısıyla başlangıcı, H. C. Darby’e göre 1920-1930’lara tarihlenir. Bu yıllardan sonra yapılan tanımlara göre tarihi

2 O. Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, s. 162-163.

coğrafya, ilk baskısı 1954 ve yedinci baskısı da 1975 yılında yapılan kitabında J. B. Mitchell tarafından ifade edildiği şekilde ve genellikle “*geçmişin coğrafyası*” olarak kabul edilmektedir. Aynı şekilde J. F. Unstead ve H. H. Barrows da tarihi coğrafyayı “*geçmişin coğrafyası*” olarak nitelendirmişlerdir. Zamanla araya bazı farklı yorumlar girse de tarihi coğrafya temelde bu anlamından pek bir şey kaybetmemiş ve halen de aynı anlamını korumaktadır. Bu genel kabule rağmen her disiplinde olduğu gibi farklı düşünceler de yok değildir. Farklı yorumlardan birini Johnston ve diğerleri, “*tarihi coğrafya, geçmişin beşeri coğrafyasıdır*” şeklinde yapıp, tarihi coğrafyayı beşerî coğrafya temeline dayandırmış ve fiziki coğrafyayı dışlama eğilimine girmişlerdir.³ Yakın tarihli yazısında Hoelscher de benzer bir yaklaşımla, tarihi coğrafyayı beşerî coğrafyanın bir branşı olarak kabul etmiş;⁴ M. Heffernan da, “*tarihi coğrafya, geçmiş coğrafyaları ve geçmişin, şimdiki zamanı ve geleceği şekillendirmedeki etkilerini inceleyen beşerî coğrafyanın bir alt disiplini*dir”⁵ tanımıyla bu düşünceye katılanlar arasındaki yerini almıştır.

Tarihi coğrafyanın tanımı ve tarihi coğrafyacının görevleri için J. B. Mitchell, eserinde şu ifadelerle yer vermektedir: “*Tarihi coğrafyacı, başlıca geçmişte bir alandaki sosyal, ekonomik ve politik coğrafya ile ilgilenir. Bu işi iki sebepten dolayı üzerine alır: Biri ve esas ilgisi tarihi coğrafyanın kendisidir, diğeri ise modern dünyanın coğrafi çalışmalarına gerekli olan altyapıyı temin etmektir. Ayrıca, coğrafi keşiflerdeki gelişmeler ve coğrafi bilgilerdeki büyüme, her zaman tarihi coğrafyacının araştırma sahasının temel parçası olmalıdır*”.⁶

M. Pacione, editörlüğünü yaptığı “*Historical Geography, Progress and Prospect*” isimli eserin önsözünde tarihi coğrafya için şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Kesinlikle tarihi coğrafyanın etki alanı, coğrafyanın diğer yan dallarına göre sınırsız görünebilir. Çünkü bu, belirli bir alan ya da konu üzerine yoğunlaşarak tanımlanmamakta, dördüncü boyut olarak zaman üzerine odaklanmaktadır. Coğrafyanın tamamının tarihi coğrafya olduğu tartışılmaktadır çünkü günümüzün anlayışı geçmişten memnuniyet duymayı gerektirmektedir. Bununla birlikte pratikte, tarihi coğrafyanın araştırdığı temel konular, uygulayıcıları tarafından şu dört şekilde özetlenmektedir: a- geçmişin coğrafyası, b- peyzajların değişimi, c- günümüzdeki geçmiş ve d- coğrafi tarih*”.⁷

Şu durumda kısa ve öz bir ifadeyle “*geçmişin coğrafyası*” şeklinde tarif edilen tarihi coğrafya; “*bir mekanın, çağdaş coğrafya ilke ve yöntemleri ile geçmiş bir zaman diliminde araştırılması*” olarak tanımlanabilir. Geçmiş bir dönemi araştırdığı için temel kaynaklarını tarih, arkeoloji, antropoloji, prehistorya gibi tarihi

3 O. Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, s. 163-164.

4 S. Hoelscher, “Historical Geography”, s. 210.

5 M. Heffernan, “Historical Geography”, s. 332.

6 J. B. Mitchell, *Historical Geography*, s. 14-15.

7 M. Pacione. “Introduction”, *Historical Geography*, s. IX.

bilimlerden almakta; bu bilimlerin yanında yer bilimleri ile kuvaterner bilimleri gibi diğer bazı disiplinlerin yöntem ve tekniklerini kullansa bile esasta çağdaş coğrafya ilke ve metotlarını takip etmektedir. Şu halde tarihi coğrafya, özünde coğrafyanın içinde yer alsa da doğası gereği “*interdisipliner*” bir araştırma alanıdır ve araştırma yaparken coğrafya yanında tarih, arkeoloji, prehistorya ve antropoloji gibi diğer ilgili bilim dallarının kaynak, yöntem, ilke ve felsefi bakışlarından faydalanmaktadır.

Şu halde, geleneksel disiplinlerin tek başlarına yetersiz kaldığı durum veya baş edemediği sorunlara çözüm üretmek amacıyla, ilgili tarihi bilimler ile yer bilimlerinden kaynaklar ile yöntem ve teknikler başta olmak üzere her açıdan yardım ve destek alarak ortaya çıkan interdisipliner çalışma sahalarından biri olan tarihi coğrafya, bu nitelikleriyle coğrafya ve tarihe göre, çok daha geniş bir ufuk ve perspektife sahiptir. Daha Eski Çağ’dan beri var olan köklü ve farklı iki disiplin olan tarih ile coğrafyanın arakesitinde bulunan tarihi coğrafya, tıpkı sarı ile kırmızı rengin birleşmesiyle, onlardan tamamen ayrı yeni bir renk, yani turuncu renginin ortaya çıkması gibi ayrı ve yeni bir araştırma sahasıdır. N. Teymur’un ifadeleri ile söylenirse; “İnterdisiplinerlik, mevcut disiplinlere sığmayan nesnelerin de düşünülmesi, anlaşılması ve bilinmesi gerekir ve bu kendi başına değerli bir çabadır. Disiplinlerarasılık, bir *meyve salatası*, yani zaten var olan değişik meyvelerden alınmış parçaların bir araya getirildiği ve üzerine birazcık krema konularak oluşturulmuş yapay bir nesne değildir. Disiplinlerarasılık yeni *meyveler* düşünmeyi gerektiren bir düşünce tarzıdır”.⁸

Türkiye’de Tarihi Coğrafya

Osmanlı İmparatorluğu’nun içerisinde bulunduğu genel şartlar ve bilimsel gelişmelere bağlı olarak, ülkemizdeki tarihi coğrafya araştırmaları Batı’ya göre daha geç dönemlerde başlamış ve haliyle oradaki gelişmelerin büyük bir kısmı yakından takip edilememiştir. Hatta günümüzde bile, tarihi coğrafyanın çok az sayıdaki araştırmacı tarafından yürütüldüğünü ve şimdiye kadar ortaya çıkarılan eserlerin de son derece sınırlı sayıda olduğunu düşünürsek, bu sahanın Türkiye’de henüz emekleme döneminde bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Başka bir ifade ile ülkemizdeki tarihi coğrafya çalışmalarının batıyla karşılaştırıldığında metodolojik, epistemolojik ve ontolojik açıdan epeyce geride kaldığını ve yapıların da pek çok açıdan sorunlu olduğunu itiraf etmek gereklidir. Bu niteliklere sahip az sayıdaki çalışmayla, ülkemizde tarihi coğrafya alanındaki çalışmaları kritik ederek doyurucu bir tasnif yapmak ve bu sahadaki gelişimi verebilmek son derece zor olsa da, konuyu daha iyi ele alabilmek için *deneme* niteliğinde bir girişim aşağıda yapılmıştır.

8 N. Teymur, “Disiplinlerin Aralığında(ki) Mekan”, s. 274.

Bahsedilen sınırlamalara rağmen, Türkiye’de yapılan ve tarihi coğrafya kapsamına giren çalışmaları, nitelikleri ve kronolojik gelişimleri dikkate alarak başlıca üç dönem halinde incelemek mümkün gibi görünmektedir. Bunlardan ilki, *1-Batıdan ilk transferler ve başlangıç dönemi*: Ahmet Rifat’ın sözlüğü (1881) ile başlayıp tarih atlasları da dahil, Z.V. Togan’a (1932) kadar olan çalışmaları kapsar. *2- Karmaşa ve arayışlar dönemi*: Togan’dan (1932) başlayarak Togan’dan (1932) başlayarak 2001 yılına kadar olan dönemdeki çalışmaları kapsar. *3-Yeniden başlangıç ve modern tarihi coğrafyanın kuruluşu dönemi*: 2001 yılından başlayarak halen devam eden süreyi kapsar. Elbette eserlerin incelemesi detaylarına girildiğinde, bir dönemden diğerine taşan veya önceki dönemde yer alan çalışmaların varlığını da görmek mümkündür. Ülkemizdeki çağdaş coğrafya çalışmaları için yapılanlardan⁹ farklı ve ondan tamamen bağımsız bir şekilde yapılan bu tasnifin detaylarıyla incelemesi aşağıdaki sayfalarda verilmiştir.

Yapılan araştırmaları daha derinlikli bir değerlendirmeye tabi tutmak için, kronolojik tasnif içerisinde kalmak kaydıyla ikinci bir açıdan da tasnif etmek faydalı görünmektedir. Tarihi coğrafya sahasında yapılan çalışmaları, kullanılan kaynaklar, takip edilen metotlar, yapısal özellikler, incelenen konular ve sahip olduğu felsefi düşünceyi esas alarak analitik bir tasnife tabi tutmak da mümkündür. Bu hususlardan hareketle yapılan tasnifi aşağıdaki başlıklar altında incelemek mümkündür:

- A. Başlangıçta ortaya çıkan “tarihin arkasındaki coğrafya veya tarihin kavranmasının temeli olarak coğrafya” anlayışındaki çalışmalar,
- B. Tarih atlasları ve tarihi kartografya çalışmaları,
- C. Tarihi toponimi çalışmaları,
- D. Yerlerin, yerleşmelerin tanımlanması, yeniden inşası ve değişim üzerine odaklanan çalışmalar,
- E. Diğer çalışmalar.

1-Batıdan İlk Transferler ve Başlangıç Dönemi

Tanzimat sonrası ortaya çıkan dönemde, Batılı çalışmalardan çeviriler yapmak suretiyle eser hazırlanırken, haliyle tarihi coğrafya için de batıdan ilk transferler yapılmış ve bunlar, ülkemizdeki tarihi coğrafya çalışmalarının başlangıcı olmuştur. Batı dillerini bilen ve Tanzimat’ın getirdiği yeni motivasyon ile kitaplar hazırlayan isimler arasında Ahmet Rifat ve Şemseddin Sami gibi müellifler bu sahada öne çıkmaktadır. Konumuzla ilgili olarak, bahsi geçen isimlerin hazırladığı ve bu dönemi karakterize eden eserler ise başta geniş kapsamlı sözlük-ansiklopediler ile aynı bağlamda ortaya çıkan tarih atlasları ve ders kitaplarıdır.

9 Ülkemizdeki coğrafya çalışmalarının tasnifi hakkında geniş bilgi için bkz. O. Gümüşçü. *Coğrafyaya Davet*, 2014, s. 156-160.

Batılı eserlerden çeviriler yaparak ülkemize ilk defa giren tarihi coğrafya, bu anlamda başlangıcı meydana getirmiştir. Ayrıca bu dönemde kaleme alınan az sayıdaki çalışmada tarihi coğrafya, “tarihin arkasındaki coğrafya veya tarihin kavranmasının temeli olarak coğrafya” anlayışına uygun bir tarzda hazırlanmıştır. Esas alınan tasnifte tarihi kartoğrafya başlığı altında incelenen tarih atlasları da bu dönemde ilk defa ortaya çıkmış ve sonraki dönemde yapılan benzerlerine öncülük etmiştir.

Tanzimat’ı takip eden yıllarda ülkemizdeki müellifler, hazırladıkları çalışmalarda tarihi coğrafya adını kullanmışlar ve önemini vurgulamışlardır. Yani, ülkemizde her sahada değişme ve yenileşmelerin meydana geldiği Tanzimat dönemi, tarihi coğrafya için de önemlidir. Zira bir taraftan yeni açılan eğitim kurumlarına yeni ders kitapları, diğer taraftan da yeni araştırma eserlerin hem sayıca hem de nitelik açısından arttığı yıllar bu döneme karşılık gelmektedir. Bu bağlamda hazırlanan kitaplar arasında tarih ve coğrafya eserleri de olup özellikle Fransızca olan Batılı kitaplardan çeviriler yaparak eser hazırlamaya olan ilgi artmıştır.

Bu şekilde coğrafya eserleri çevrilirken, Batı’daki coğrafya disiplininin ulaştığı seviye nerede ise, doğal olarak o andaki coğrafi bilgiler ülkemize aktarılmıştır. Haliyle tarihi coğrafya sahasındaki bilgiler de daha ziyade Batılı coğrafya kitaplarından çeviri yaparken ve bu yolla kitap ve özellikle sözlük hazırlarken öğrenildiği için; o dönemlerde bu şekilde hazırlanan ansiklopedik sözlükler ve ders kitaplarında tarihi coğrafyadan bahisler mevcuttur. Bu dönemde (XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında) ülkemizde hazırlanan birçok coğrafya ders kitabında, dönemin tabiri ile “*coğrafya-yı tarihi*”, yani tarihi coğrafya ismi bulunmaktadır. Hatta birçoğunda tanımı yapılmış ve coğrafyanın önemli kollarından biri olduğu vurgulanmış ve gerekli bazı açıklamalar yapılmıştır. Ama bunlar dışında kalan “araştırma eserler”de aşağıda bahsedilen İ. Kalfoglu ve Celal Nuri’nin kitapları hariç hiçbir araştırmada tarihi coğrafya yapılmadığı gibi, başka kitaplarda bu isim de kullanılmamıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Türkçe’de tarihi coğrafyadan ilk bahseden müellif, tarihçi ve coğrafyacı Yağlıkzade Ahmed Rifat’tır (ö. 1895). Ahmed Rifat, 1881 yılında basılan 7 ciltlik *Lügat-ı Tarihiye ve Coğrafiye* isimli ansiklopedik sözlüğü içerisinde tarihi coğrafyayı tanımlamıştır. Coğrafyayı dört kısma ayıran müellife göre, tarihi coğrafya son kısmı meydana getirmekte ve yerkürenin çeşitli kısımlarıyla, bunların çıkış kaynağı oldukları meşhur ve büyük olaylardan bahsetmektedir. Müellifin bu konudaki ifadesi aynen şöyledir: “Coğrafyanın dördüncü kısmı (Coğrafya-yı Tarihi) olup bu da küre-i arzın aksam-ı muhtelifesinin esamisiyle masdar oldukları vukuat-ı cesimeye ve meşhureden bahs eder ki, işbu kısımdan (Coğrafya-yı Kadim) ve (Coğrafya-yı Vüsta) ve (Coğrafya-yı Cedid) kısımları tevliid eder”.¹⁰

10 Ahmet Rifat, *Lügat-ı Tarihiye ve Coğrafiye III*, s. 38-39.

Ahmed Rifat'ın çağdaşı olan Şemseddin Sami(1850-1904) de, aynı şekilde Batılı kitaplardan çeviri yolu ile tarihi coğrafya tabirini alarak kullanmıştır. O da tarihi coğrafyayı o dönem imlasına uygun olarak “*coğrafya-yı tarihi*” şeklinde ifade etmektedir. Şemseddin Sami, 1889-1898 yılları arasında basımı tamamlanan meşhur eseri “*Kamusu'l-Âlam*”ın uzun ifade-i meram [önsöz] kısmında konuyla ilgili olarak aynen şu ifadeleri kullanır:

“Coğrafya ile tarih tevem [ikiz, benzer] hükmündedir. Birini öğrenmek isteyen âdemin diğeriyle dahi tevagguli [meşgul olma] zaruridir. Ne mahal cereyanı bilinmeyen bir vukuatı öğrenmekten bir şey hasıl olur, ne öğrenilen mahallin ahval ve vukuat-ı maziyesini merak etmemek mümkün olabilir. Binaenaleyh, coğrafya tarihe ve tarih coğrafyaya muhtaçtır. Hatta bu iki fennin birleştiği bir şubeleri vardır ki, o da “*coğrafya-yı tarihi*”dir. Bugün (Strabon'un) bundan 1900 sene evvel yazmış olduğu coğrafyasını okusak, ekser mahallerinde başka bir seyyarenin coğrafyasını okuyoruz zannedeceğiz. Haritalarına baktığımızda, bildiğimiz yerlerden bahs olunduğunu görürüz, lakin ne taksimat şimdiki taksimat, ne memleketlerin isimleri şimdiki isimler, ne şehir ve kasabalar şimdiki, ne içlerinde sakin olan akvam şimdiki kavimlerdir. Bugün bir büyük ticaret ve medeniyet merkezi olan bir cesim şehrin bulunduğu mahalli boş ve bugün ümrandan eseri olmayan bir mahalde cesim bir şehir görürüz. Bu tebdilat daimü'l-vukudur. Gözümüzün önünde vukuunu görüyoruz. Binaenaleyh coğrafya sabit bir fen değildir; on sene evvel yazılmış bir coğrafya bugün kısmen coğrafyayı tarihi hükmüne geçmiştir. Tarih zamandır, coğrafya mekândır, zaman ile mekânın birbirine münasebeti ise zahirdir. Zaman daima o zamandır; mekân dahi, ilmü'l-arza aid olan gayet batü'l-vuku [meydana gelişi yavaş] bazı tebdilatdan maada, yine o mekandır; lakin insanlarla insanların masnu-i olan şeyler değişir. Küre-i arzın üzerinde bulunan bulunmuş olan insanların ahvâl-i hazıra ve maziyesini öğrenmek için, ancak tarih ve coğrafya fenlerine müracaat edebiliriz. Bu ahvali zaman itibariyle tarihten, mekân itibariyle coğrafyadan, müştereken zaman ve mekân itibariyle dahi coğrafya-yı tarihiden öğreniriz”.¹¹

Tarih ile coğrafyayı ikize benzeten Ş. Sami, bu fenlerden birini öğrenmek isteyeninin diğeriyle de mecburen ilgilenmesi gerektiğini ve bu iki fennin birleştiği şubenin “tarihi coğrafya” olduğunu söylemektedir. O dönem için son derece doğru ve hatta ileri görüşlü olan bu düşünce, dünya üzerinde yaşayan insanların geçmişini ve bugününü öğrenmek için tarih ve coğrafya fenlerine müracaat etmeyi salık vermekte; bu ahvali zaman itibariyle tarihten, mekan itibariyle de coğrafyadan, müştereken de tarihi coğrafyadan öğrenildiğini ifade etmektedir. Bu derece isabetli ve açıklayıcı bilgiler verilmese de özellikle ders kitabı mahiyetindeki bazı eserlerde de konuya ait bazı bilgiler verilmiştir. Abdurrahman Şeref'in, 1303/1885-86 yılında basılan “*Coğrafya-yı Umumi*” adlı eseri ile Ali Cevad'ın,

11 Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, 2010, s. 208-209.

1897 yılında basılan “*Fezleke-i Fenn-i Coğrafya*” isimli kısa ve öz eserinde tarihi coğrafyaya ait ilginç bilgiler verilmektedir. Şu halde görüldüğü üzere, XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında özellikle Batılı coğrafya eserleri çevirerek yayınlayan ya da Batılı araştırmalardan faydalanarak eser hazırlayan bütün coğrafya çalışmalarında tarihi coğrafya tabiri ile bu başlık altında bazı tanımlamalar ve izahatlar vardır. Fakat belki sadece çeviri yoluyla bu konu alındığından, belki de başka sebepler yüzünden, daha sonraki coğrafya eserlerinde tarihi coğrafyanın adı bile görünmez hale gelmiştir.

Bahsedilen dönemde tarihi coğrafya adının azalmasına rağmen tamamen ortadan kalkmadığını, ülkemizde basılan ve tarihi coğrafya adını taşıyan iki kitaptan görmek mümkündür. Üstelik bu kitaplar içerikleriyle, daha önceki çalışmalarda teorik bilgileri verilen tarihi coğrafyanın bir anlamda uygulaması niteliğindedir. Bu bağlamda bahsedilecek ilk kitap, İoannis Kalfoğlu tarafından Karamanlıca (Grek harfli Türkçe) olarak hazırlanan ve bu yüzden yakın zamanda yayımlanana kadar gözümüzden kaçmış olan “*Mikra Asia Kıtasının Tarihiye Coğrafyesi/ Küçük Asya Kıtasının Tarihi Coğrafyası* (1899)” isimli eserdir.¹² Günümüz harflerine çevrilerek 2013’te basılan bu kitap, Özge Özgür tarafından yayına hazırlanmış ve ilim âleminin istifadesine sunulmuştur. Bu kitabın müellifi Kalfoğlu, Türkiye’de yaşayan Ortodoks Hristiyan Türkler’den (Karamanlı) olup 1923 yılında yapılan Türk-Yunan nüfus mübadelesi kapsamında Türkiye’den ayrılmıştır.¹³

Kalfoğlu, Batı ve Dünya tarihi ile coğrafyasının, Osmanlı tarihi ve coğrafyasından daha iyi bilindiğini belirterek, Anadoluluların tarihini ve yaşadıkları coğrafyayı bilmediklerinden şikayetçi olarak, bu kitabı neden hazırladığını aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

“Bilen için, böyle bir vatanın (Anadolu/Küçük Asya) evladı olarak anılmak en büyük bahtiyarlıktır. Bilen için diyorum çünkü bazılarımız vatanımızın ne olduğunu bilmeyerek Anadoluluyum demeye utanıyor! Bir dereceye kadar belki hakları vardır, ancak merak edip de Anadolu’nun eskiden ve şimdi ne olduğunu öğrenerek utanmadan cevap verseler, ayrıca şeref kazanırlar... Ancak bizde bir kabahat varsa, o da vatanımızın kıymetli memleketimizin tarihini bilmememiz, daha mühimi de öğrenmememizdir. Hocalarımız okullarda Anadolu’nun coğrafyasını anlatmazlar... Maksadımız kuru kuruya Anadolu’nun coğrafyasını yazmak olmadığından, her kıtanın, her şehrin tarihini de ek ya da açıklama olarak ilave etmekteyiz. Bununla beraber Anadolu’nun sınırları ve denizleri, dağları, ırmakları, ormanları, ovaları, limanları, burunları, körfezleri, tepeleri, eski ve yeni şehirleri, nahiyeleri, köyleri, kısacası her şeyi, ziraat, idari durum, mezhepler, faydalı istatistikler, eski idari yapı, Romalılar zamanında idare şekli, Bizanslılar döneminde

12 İoannis Kalfoğlu, *Küçük Asya Kıtasının Tarihi Coğrafyası*, İstanbul: Albatros Yay., 2013.

13 O. Gümüşçü, *Temelleri Gelişimi ve Yapısıyla Tarihi Coğrafya*, 2014, s. 262.

bölgeler ve şimdiki vilayetler, mutasarrıflıklar ve kaymakamlıklar, nihayet her okuyanın memnun kalması için her türlü bilgi konulmuştur”.¹⁴

Üç kısımdan oluşan kitabın birinci kısmında, coğrafi sınırlar, dağlar, tepeler, ovalar, ırmaklar, göller, madensuları, kaplıcalar, hava, iklim, körfezler ve burunlar; idari bölünme adını taşıyan ikinci kısmında, ilk idari bölünme, Romalılar, Bizanslılar döneminde ve bugünkü idari bölünme verilirken, vilayetler adını taşıyan üçüncü kısımda ise tek tek bütün vilayetler ele alınmıştır. Tarihi coğrafya tanımaya da bir tanıtıcı bilgi vermeden ele alınan konulardan ve sarf edilen cümlelerden, Kalfağlu'nun bu eseri, yaşadığı vatanın bugünü ve geçmişini tanıtmak ve dolaşısıyla tarihin anlaşılmasına yardımcı olmak amacıyla yazdığı anlaşılmaktadır.

Celal Nuri [İleri] (1882-1936) tarafından 1918 yılında hazırlanan “*Coğrafya-yı Tarihi Mülk-i Rum (Rum topraklarının tarihi coğrafyası)*” isimli kitap, ülkemizde, Osmanlıca (Arap harfli Türkçe) hazırlanmış tarihi coğrafya adını taşıyan ilk çalışma niteliğindedir. Zaten kitabın müellifi önsözde; “*Şimdiye kadar bizde coğrafya-yı tarihiye dair bir eser intişar ettiğini bilmiyorum.*¹⁵ *Binaen aleyh öteden beriden iltikat edilmiş [devşirilmiş] bu notlarda tesadüf edilecek hatayata mahzar-ı afv olacağını ümid ederim.*” diyerek durumun bilincinde olduğunu göstermekte ve yapılacak hatalar için af dilemektedir. Yine aynı eserin önsözünde tarihi coğrafya hakkında oldukça isabetli bir şekilde aynen şu ifade kullanılmıştır: “*Tarih, zaman içinde coğrafya; coğrafya ise, hal-i hazırda bir tarihtir. Coğrafya-yı tarihi de her ikisini cem eder*”. Müellif, tarihi coğrafyanın tarih disiplini için son derece gerekli olduğunu gösterircesine, bu kitabı ne amaçla yazdığını şöyle açıklamıştır: “*Bu perişan evrak Tarih-i Osmani'nin mukaddimesi tedvin edildiği vakit bir işe yarsa gayretimizin mükâfatını görmüş oluruz*”.¹⁶ Bu son ifadeden, Celal Nuri'nin tarihi coğrafyayı, XIX. yüzyılda geçerli olan “tarihin kavranmasının temeli olarak coğrafya”, düşüncesine uygun bir şekilde gördüğü açıktır. Tanımlamalardan ve yazdıklarından hareketle, tarihi coğrafyanın ne olduğu hakkında yeterince bilgi sahibi olduğu anlaşılan Celal Nuri, bu anlamda Kalfağlu'ndan daha ileri durumdadır.

Aslına bakılırsa ülkemiz ile ilgili, tarihi coğrafya adı kullanılarak hazırlanan ilk eser, birçok sahada olduğu gibi, bir yabancı tarafından neşredilmiştir. Bahsedilen eser, W. M. Ramsay'in (1851-1939) “*The Historical Geography of Asia Minor* (1890)”¹⁷ isimli çalışması olup hazırlandığı tarih itibarıyla İ. Kalfağlu ve Celal Nuri'den çok önce yayımlandığı görülür. Şu halde ülkemiz için ilk olan W. M. Ramsay'in daha 1890'da yazdığı eser, ne yazık ki ancak uzun yıllar sonra dilimize çevrilebilmiştir.

14 İoannis Kalfağlu, *Küçük Asya Kıtasının Tarihi Coğrafyası*, 2013, s. 23-25.

15 Bu ifadelerden C. Nuri'nin 1899 yılında basılan İ. Kalfağlu'nun kitabından haberinin olmadığı açıktır. Fakat yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi, adı geçen kitap Grek harfleriyle basıldığı için muhtemelen C. Nuri'nin yardımsız okuması ve anlaması mümkün değildir.

16 O. Gümüşçü, *Temel Tarihi Coğrafya*, s. 263; Celal Nuri, *Coğrafya-yı Tarih-i Mülk-i Rum*, s. 3-4.

17 W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*.

1960’da Mihri Pektaş tarafından dilimize kazandırılan “*Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*” isimli eserde müellif, esas olarak yollar ve yol üstündeki şehirler üzerinde durmuştur. Asıl amacının; Anadolu’daki çeşitli dönemlerdeki yolların birer tarih-çesini çizmek, tabiatın bunları nasıl açtığını göstermek, birtakım tarihi sebeplerle nispi ehemmiyetlerindeki değişikliklerin, halk kütlelerinin yayılıp yerleşmesi üzerine yaptıkları tesiri izah etmek, olduğunu ifade etmiştir.¹⁸

Gerçekten de, eser incelendiğinde, araştırmanın büyük kısmı geç Roma ve erken Bizans dönemindeki yollar ile bu yolların üzerinde veya yakınında bulunan yerleşme merkezlerinin lokalizasyonundan/tespitinden oluştuğu dikkati çekmektedir. Adı, yeri ve durumu belli olan yerleşme merkezlerinden bahisler yanında, eserde asıl önemli kısmı adı ve yeri kaybolmuş veya şüpheli/tartışmalı yerleşme merkezlerinin ele alındığı bahisler oluşturmaktadır. Müellifin ifadesi ile Anadolu’nun eski topografyasının nasıl incelenmesi gerektiğini ele alan bu eser, sikkeler başta olmak üzere, Bizans kilise kaynakları, ruhani meclis ruznameleri, piskoposluk listeleri, Peutinger tablosu, itinererler, Ptolemy, Hierocles, Acta Sanctorum (Azizlerin Hayatı) gibi birinci elden kaynaklar yanında kendisinden önce Anadolu’yu gezmiş ve araştırmış birçok bilim adamının eserlerine dayanılarak hazırlanmıştır.¹⁹ Bu kitabın İngilizce baskısı da ilgi görmüş ve özellikle tarih ve arkeolojik çalışmalarda kullanılmıştır. Fakat hem faydalananların tarihi coğrafya açısından konuya yaklaşmaması hem de çevirinin gecikmesi nedeniyle, 1960’dan evvel güçlü bir etkiden söz etmek mümkün görünmemektedir.

Ülkemizdeki tarihi coğrafya çalışmalarının incelemesi için kronolojik bir yol takip edilirse, bahsi geçen eserlerden sonra tarih atlaslarına bakılmasında büyük fayda vardır. Zira, tarih atlasları tarihi coğrafyanın konusudur ve geçmiş dönemlerdeki sosyal, iktisadi, siyasi, askeri ve diğer konuların mekansal organizasyon ve dağılımlarının gösterilmesi bakımından son derece önemli kaynaklardır. Nitekim Hoelscher’in belirttiği gibi, Amerika’da XX. yüzyıl başlarında çevresel determinizmin çürütülmesi ve tarihi coğrafyanın yetkinleşmesinde bir dönüm noktası karakterindeki, Charles Paullin’in “*Atlas of the Historical Geography of the United States*, (1932)” isimli çalışması, tarihi kartoğrafyanın sadece yararlı bir pedagojik araç olmadığını, aynı zamanda tarihi coğrafya için hayati anlamda analitik bir metod olduğunu da göstermiştir.²⁰

Bilindiği üzere coğrafya, tarihi olay ve süreçlere bir arka plan veya arkadaki fon olmaktan daha öte bir anlam taşımaktadır. Bu amaca hizmet eden tarih atlasları, mekanı, mekansal ilişkiler anlayışımızın yapısının doğurabileceği sonuçları ve bunların zaman içerisindeki değişimini anlamamızı temin ederler. Hepsinden önemlisi tarih atlasları, geçmişin temsili ve anlaşılmasının yollarını sağlarlar. Bu

18 O. Gümüşçü, “Köken ve Gelişim”, s. 68.

19 W. M. Ramsay, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, s. 64-108.

20 S. Hoelscher, “Historical Geography”, s. 211.

açıklamadan da anlaşılacağı gibi, tarih atlası aslında tarihi coğrafyanın konusu içindedir. Çünkü tarihi coğrafya, bugünkü coğrafya ilke ve yöntemlerine göre geçmiş bir zaman diliminde yapılan coğrafi araştırma olduğuna ve coğrafyanın konuları arasında da sosyal, ekonomik, siyasi bütün sahalar bulunduğuna göre, tarih atlası da doğal olarak tarihi coğrafyanın geçmişteki kendisidir. Nasıl coğrafya atlasını çağdaş coğrafyacı yapıyorsa, tarih atlasını da tarihi coğrafyacı yapmaktadır ve bunun da dünyada çok sayıda örneği bulunmaktadır.²¹

Tarihi coğrafyadaki diğer çalışmalar gibi Batıya göre Osmanlı döneminde çok geç başlayan tarih atlası hazırlama çalışmaları, cumhuriyete zengin bir miras bırakmamıştır. Dünya’da ilk tarih atlası XVI. yüzyılda ortaya çıkarken, takip eden dönemlerde bu alanda önemli gelişmeler yaşanmış ve hatta XIX. yüzyıl, “*tarih atlasları çağı*” adını almıştır. Türkiye’de ise, aynı dönemde tarih atlasları henüz ortaya dahi çıkmamış, ilk tarih atlası için XX. yüzyıl başlarını beklemek gerekmiştir. Hatta tarih atlaslarının ortaya çıkışı da tedrici bir gelişme ile olmuş; önce tarih atlaslarına hazırlık niteliğinde olan *haritalı-resimli tarih kitapları* hazırlanmış ve nihayet arkasından *tarih atlasları* yayınlanmıştır.²²

Tarih atlaslarının ortaya çıkışı ve gelişim süreci doğrudan coğrafya atlaslarının gelişimi ile ilişkilidir. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı’da basılı ilk coğrafya atlası 1801-1803 yılında hazırlandığına göre, tarih atlaslarının basılması için oldukça uzun bir süre geçmiştir. Hatta sadece coğrafya atlasından sonra değil, haritalı tarih kitaplarından sonra bile uzun bir zaman diliminde tarih atlasları ile ilgili çalışmaların yapılmadığı görülür. Gerçekten de, tarih atlaslarına hazırlık niteliğindeki ilk haritalı tarih kitaplarının basıldığı 1889 yılından, ilk tarih atlasının basıldığı 1910 yılına kadar 21 yıl geçmesi gerekmiştir. Bu süre ise, özellikle XIX. yüzyıl gibi birçok yenilik ve değişimin çok hızlı yaşandığı bir dönem için oldukça uzundur. Ama bundan daha ilginç olanı, ilk tarih (Mehmed Eşref [Albatı] 1910 ve 1913 ile Abdülkerim Nadir 1915) atlaslarının basılmasından sonra yeni bir tarih atlasının hazırlanması için de 1930’lu yılların beklenmesidir.²³

Bir Türk tarafından Türkiye’de hazırlanan ilk tarih atlası Mehmed Eşref’in 1910 yılında yayımladığı eserdir. Mehmed Eşref’in 1326/1910’da hazırladığı atlasın ilki *Muhtasar Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası* adıyla ve toplam 98 haritadan meydana gelen bir atlasıdır. Mehmed Eşref, bu eserin gördüğü teveccühten de güç alarak ilkinden üç yıl sonra 1329/1913’te çalışmasını genişleterek ve adındaki “muhtasar” ibaresini kaldırarak ikinci baskıyı yapmıştır. Yani, gördüğü ilgiden dolayı özgüveni artan müellif, *Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası*’nda harita sayısını %65 oranında artırarak yaklaşık iki katına çıkarmıştır. Toplam 150 haritanın yer aldığı bu baskıda Avrupa ve Dünya tarihine ayırdığı harita sayısını sabit tutarak (32), Türk tarihi ile

21 O. Gümüşçü, *Türkiye Tarih Atlası Çalışmaları*, s. 272.

22 O. Gümüşçü, *Türkiye Tarih Atlası Çalışmaları*, s. 272-274.

23 O. Gümüşçü, *Türkiye Tarih Atlası Çalışmaları*, s. 275-286.

ilgili haritalara ilaveler yapmış ve bu konuya ait 106 tane harita çizmiştir. Böylece atlas, hem içerik olarak genişlemiş hem de Türk tarihine ayrılan sayfalar artmıştır. Abdülkerim Nadir, yine o dönemde tarih derslerindeki tarih atlasları eksikliğini görerek, muhtemelen Mehmed Eşref’in yaptığı atlasın önemini anlayarak ve hatta ondan esinlenerek bir atlas hazırlamıştır. 1331/1915 yılında basılan atlasına, *Mükemmel ve Mufasssal Tarih-i Osmani Atlası* ismini vererek ülkemizde ilk defa Osmanlı tarihine münhasır milli bir tarih atlası hazırlamıştır.²⁴

Tarihi coğrafya araştırmalarında önemli bir yer tutan tarihi toponimi sahasına uygun çalışmalardan iki tanesi bu dönemde kalır. Bunlardan ilki, birçok sahada ilk ve önemli çalışmaların müellifi, M. F. Köprülü’dür. Onun 1925 yılında yayımladığı, “Oğuzların Etnolojisi Üzerine Tarihi Notlar”²⁵ bu sahada yapılan ilk araştırmadır. Arkasından H. Nihal-A. Naci tarafından 1928 yılında yayımlanan, “Anadolu’da Türklere Ait Yer Adları”²⁶ ise, yine doğrudan Türklerin bu topraklarda yerleşme tarihine ilişkin bir araştırmadır.

Osmanlı’nın tarih sahnesinden çekilip Cumhuriyet’in kurulmasından sonra, tarihi coğrafya adı ile araştırma yapan ilk isim yine bir yabancı G. Le Strange’dır. Türkiye’de harf devriminden hemen önce, 1926 yılında Türk Yurdu dergisinde basılan ve Guy Le Strange’dan çevrilen birbirinin devamı niteliğindeki iki makale, “Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası” ismini taşımaktadır.²⁷ Çeviren kişinin belirtilmediği bu makalelerde, Bizans Anadolu’suna yapılan Arap akınları dönemi ve arkasından Türk dönemi ele alınmıştır. Başka bir ifade ile genel hatlarıyla Anadolu’nun Türkleşme-İslâmlaşma süreci incelenmiş ve yeni yapılan çeviri kitaptan görüleceği üzere özetlenerek kısaltılmıştır.

Esasen bahsi geçen yazılar, Guy le Strange’in 1905 yılında hazırladığı ve *The Lands of Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persiaand Central Asia, fromthe Moslem Conquest to the Time of Timur* adıyla yayımladığı kitabından alınmıştır. Anadolu ile ilgili kısmı erken bir tarihte dilimize kazandırılan bu kitabın bütünüyle 2015 yılında Türkçe’ye çevrilmesi,²⁸ halen değerini koruduğunu göstermektedir. Müellifin amacı önsözünde belirttiği gibi, Ortadoğu’nun bir tarihi coğrafyasını hazırlamaktır: “Eğer İslâm tarihi ilgi çekici kılınacak ve hakikaten doğru biçimde anlaşılacaksa, Yakın Doğu’nun Ortaçağ tarihi coğrafyası baştanbaşa araştırılmalıdır. İlk teşebbüsü yapmış bulunuyorum, fakat daha derin nelerin gerektiğini ve

24 O. Gümüşçü, “Türkiye Tarih Atlası Çalışmaları”, s. 287.

25 M. F. Köprülü, “Oğuzların Etnolojisi Üzerine Tarihi Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, 1925, c. I, s. 185-211.

26 H. N. Atsız-A. Naci, “Anadolu’da Türklere Ait Yer Adları”, *Türkiyat Mecmuası*, 1928, c. II, s. 243-259.

27 Guy Le Strange, “Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası”, *Türk Yurdu*, XVIII/2, s. 82-88 ve XVIII/3, s. 122-128.

28 Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, çev. A. Eskikurt-C. Tomar, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

*mevcut çalışmadan daha iyisinin lüzumlu olduğunu da ilk fark edenim”.*²⁹ Bunu yapmak için de, İbn Hurdazbih'ten Katip Çelebi'nin *Cihannüma*'sına kadar 24 Müslüman coğrafyacının eserlerinden faydalanarak, 34 bölüm içerisinde İslâm dünyasının tamamı olmasa da büyük kısmının geçmişteki coğrafyası ele alınmıştır.

Bu dönem içerisinde, tarihi coğrafya ismiyle araştırma yapan son bahsedilecek kişi, Zeki Velidi Togan³⁰ (1890-1970)'dır. Yurtdışında aldığı eğitim ve bildiği yabancı diller sayesinde, batılı eserlere aşina olan Togan, bu haliyle ülkemizdeki tarihi coğrafyanın ilk dönemini temsil eden belki de son isimdir. O, her ne kadar Türkiye'yi değil, Türkiye dışındaki Türk illeri ve Azerbaycan tarihi coğrafyasını çalışmışsa da burada zikretmeden geçmek doğru değildir. Bu konudaki ilk eseri, *Türk İllerinin Tarihi Coğrafyasına Ait Derslere Methal* (1928) isimli kitabı olup arkasından, *Azerbaycan Yurt Bilgisi* dergisinde seri halde yayınlanan *Azerbaycan Tarihi Coğrafyası* (1932) isimli makaleleri gelmektedir. Yine Togan'ın *Tarihte Usul* (1950) isimli kitabında, Türk tarihinin kaynakları arasında tarihi coğrafyaya ait eserlerden Türk tarihiyle ilgili olanları başlığı açarak, burada 28 eserin adını zikretmesi de konumuz açısından anlamlıdır. Togan bu çalışmalarında amacının, “*tarihi eserlerde geçen coğrafi isimlerin yerlerini mümkün olduğu kadar doğru tayine çalışmaktır*” diyerek aslında sadece tarihi coğrafya araştırmalarının bir basamağı olan “*lokalizasyon*” yapacağını haber vermekte ve bu haliyle tıpkı Celal Nuri gibi, tarihin arkasındaki coğrafya tarzındaki görüşü temsil etmektedir.

2.Karmaşa ve Arayışlar Dönemi

Yukarıda görüldüğü üzere, XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında özellikle Batılı coğrafya eserlerini çevirerek yayınlayan ya da Batılı eserlerden faydalanan eser hazırlayan bütün coğrafya eserlerinde tarihi coğrafya tabiri ve bu başlık altında bazı izahatlar vardır. Hatta Celal Nuri, İ. Kalfaoglu ve biraz geç tarihli olsa da Z. V. Togan'ın tarihi coğrafya araştırmaları, ülkemizdeki tarihi coğrafyanın dönemine göre iyi bir seviyede olduğunu bile göstermektedir. Fakat ne yazık ki takip eden yıllarda tarihi coğrafya araştırmaları derin bir sessizlik sürecine girmiş, ne bu isimde ne de bu içerikte eserler hazırlanmamıştır. Peki ne olmuştur da bu dönemde tarihi coğrafyanın adı bile ortadan kalkmıştır? Aslında sadece bu durumun bile ayrıca araştırmaya muhtaç önemli bir vakia olduğu belirtilmelidir. Üstelik bu hususta ülkemizde İstanbul Üniversitesi'nde coğrafya bölümünün 1915

29 Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, s. 9-10.

30 Aynı zamanda ünlü bir siyaset adamı da olan Ahmet Zeki Velidi Togan, Türkistan Milli Birliği'nin kurucusu ve ilk başkanıdır. 1925 yılında Türkiye'ye gelerek çalışmalarını buradan yürütmüş ve bir ara yurt dışına gitmek zorunda kalmasına rağmen 1939 yılında İstanbul Üniversitesi'nde Umumi Türk Tarihi kürsüsünü kurmuştur. Genel Türk tarihi, Türk illeri, Türk edebiyatı, İbn Fadlan seyahatnamesi ve daha birçok çalışması bulunan Togan, Türk illeri ile ilgili çalışmalarında buraların tarihi coğrafyaları üzerinde de durmuştur. Togan hakkında geniş bilgi için bkz. T. Baykara, “Ahmet Zeki Velidi Togan”, *DİA*, c. 41, s. 209-210.

yılında kurularak coğrafya biliminin kurumsallaşmasına ve arkasından Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nde ikinci coğrafya bölümünün açılmasına rağmen tarihi coğrafya sahasında pek bir hareketlenme olmadığı göz önüne alındığında durum daha net bir biçimde ortaya çıkacaktır. Gerçekten de ilgili literatür tarandığında Togan’dan sonraki uzun yıllarda tarihi coğrafyanın adı bile unutulmuş gibidir. Üstelik artık bu dönemde coğrafya bölümünün kurumsallaşmasından dolayı, coğrafyacılar ve coğrafyacı olmayanların yaptıkları tarihi coğrafya çalışmaları gibi ikili bir bakış açısına da ihtiyaç doğmuştur.

Tarihi coğrafya araştırmaları bakımından öncelikle bu dönemin kaos ve karmaşadan ibaret olduğunu kabul etmek gerekir. Uzun yılları kapsayan sessizlikten sonra, coğrafyacı olmayanların yaptıkları tarihi coğrafya isimli ve kapsamlı çalışmalar bu dönemi temsil eden önemli unsurlardan biridir. Yine bu dönemde, tarihi coğrafyanın pek bilinmediği ve hatta coğrafya tarihi ile karıştırılır vaziyette dersler verilip bazı çalışmaların yapıldığını görmek, bahsedilen karmaşayı kuvvetlendiren bir durumdur. Dönem sonuna doğru coğrafyacıların bu sahaya girdikleri ve artık arşivlerdeki birincil kaynaklara dayalı çalışmalar yaptıkları dikkati çeker. Dolayısıyla hem kaynaklar hem de metot ve diğer unsurlar bakımından, yapılan çalışmaların bu dönemin yeni arayışları temsil ettiği kabul edilebilir.

Bu dönemi kapsayan yıllar içerisinde batıda bilimde özellikle de sosyal bilimlerde yaşanan önemli gelişmelerin kısa da olsa verilmesinde fayda vardır. Zira böylece ülkemizde tarihi coğrafya çalışmalarındaki *karmaşanın* sebepleri daha iyi anlaşılacağı gibi, sonraki yıllarda neden geride kalındığı da kısmen izah edilmiş olacaktır. Bilindiği üzere dünyada II. Dünya Savaşı’ndan sonra, daha önceki yüzyıl boyunca yerli yerine oturtulmaya çalışılan sosyal bilimlerin yapısını derinden etkileyen üç önemli gelişme oldu. Bunlar neticesinde ise tüm sosyal bilimlerin yapısında, yöntem ve tekniklerinde ciddi değişimler olduğu gibi, disiplinler arasında işbirliği ve yakınlaşma hareketleri, yeni interdisipliner araştırma alanlarının ortaya çıkması gibi gelişmeler yaşandı. Bu bağlamda kayda değer önemli değişim ve gelişmelerin yaşandığı disiplinlerden biri tarih oldu. 1945 öncesinde tarih araştırmaları daha çok olaylarla bireylerin ve kurumların saikleri üzerinde yoğunlaşmış, uzun vadede etkili olan daha anonim süreçleri ve yapıları çözümlmek için gereken araçları geliştirmede aynı başarıyı gösterememişti. Bu gerekçeden tarih disiplininde yapılacak temel değişiklikler için, komşu sosyal bilimlerden yardım alınması savunuluyordu. Tarihe büyük çaplı sosyal değişimin nasıl olduğunu çalışan sosyal bilimciler yöneldi ki bunlar sonradan *tarihi sosyoloji* diye adlandırılacak olan çalışmaların farklı tiplerini ürettiler. Yine de tarih ile diğer sosyal bilimler arasında daha yakın bir işbirliği yönünde atılan bu adımlar, bir azınlığı ilgilendirmenin ötesine gidemedi. Diğer yandan, tarih-sosyoloji tartışmasına ek olarak, tarih ile diğer sosyal bilimlerden her biri arasında sürdürülen tartışmalar da vardı. İktisatta *yeni iktisat tarihi*, siyaset biliminde *yeni kurumsalcılık*, antropolojide *tarihi antropoloji*, coğrafyada *tarihi coğrafya*

okulları bu tartışmadan doğdu. Bütün bu alanlarda tarih ile belli bir sosyal bilim arasındaki yakınlaşma, kısmen belirli bir sosyal bilim geleneğinin sahip çıktığı veri tabanının genişlemesinden kaynaklanırken zaman zaman da temel metodolojik sorunların yeniden tartışmaya açılması biçiminde ortaya çıktı.³¹

Dünyada böyle gelişmeler ve değişimler yaşanırken, Türkiye’deki sosyal bilim mensuplarının tamamı değilse de çok büyük kısmı, tüm bu gelişmelerden habersiz araştırma yapma çabası içerisindeydiler. Üstelik ülkemizde sosyal bilimcilerin yan yana gelerek disiplinler arası çalışma yapma gayreti, birkaç kişinin “ferdi” çabaları ötesine geçememiş, hiç kurumsallaşamamıştır. Hatta coğrafya için bunu bir adım daha ileri götürerek, “bırakın başka disiplinleri, birkaç coğrafyacının bile bir araya gelerek ortak çalışma yapmak gayreti dahi olmamıştır” demek mümkündür. Bu husus yanına, diğer sorunları da eklediğimizde, Batı’da II. Dünya Savaşı’ndan sonra meydana gelen pek çok değişiklik ve gelişmelerin, coğrafya ve tarihi coğrafya bağlamında ülkemize uğramadığını söylemek haksızlık olmayacaktır.

Böylesine sıkıntılı koşullarda, tarihi coğrafya çalışmalarının durumunu tahmin etmek zor olmasa gerektir. Başka kelimelerle, ilk dönemi temsil eden birkaç çalışma, tarih atlasları ve Türkiye’nin yabancılar tarafından yapılan tarihi coğrafya araştırmalarını takiben, Cumhuriyet’in ilanından sonra girilen bu ikinci dönemin niteliklerine bakıldığında, bir iki istisna dışında uzun bir sessizlik dikkati çeker. Sessizliği bozarak ortaya çıkan çalışmalara bakıldığında ise ilk dönemdeki tarihi coğrafya bilgileri ve çalışmaları ile tamamen bağlantısız/ilgisiz oldukları dikkati çeker. Uzun sessizliğin arkasından yapılan bu dönemdeki bazı istisna çalışmaları, özellikle tarihi coğrafyadaki karmaşa ve kaosun habercileri gibidir. Cumhuriyet’in ilanını takiben başlayan ve bilimsel anlamda önemli atılımların gerçekleştirildiği bu dönemde, üniversitelerde bir tarihi coğrafya bölümünün kurulamaması, dolayısıyla bu sahadaki araştırmaların kurumsallaşamaması tarihi coğrafya ile ilgili sıkıntıların önemli bir kaynağıdır.

Bu dönemdeki karmaşanın bir kısmı ise aslında yaptığı tarihi coğrafya kapsamına girse de, çalışmasına bu ismi vermeyenler yüzünden olmuş görünmektedir. Gerçekten de bu bağlamda, yani tarihi coğrafya ismini hiç kullanmadan bu sahada çalışanlar arasından ilk sayılabilecek isimler, Cumhuriyet döneminin tartışmasız ilk ve önemli coğrafyacılarından olan H. S. Selen (1892-1968) ve Mehmed Besim Darkot’tur (1903-1990). H. S. Selen’in konu ile ilgili ilk çalışması, 1923 yılında Viyana’da tamamladığı ve ne yazık ki inceleme imkânı bulamadığımız “*Tarihi Belgelere Göre Anadolu’da Türklük*” isimli doktora tezidir. Takiben yayınladığı makalelerde, tarihi eserlere dayanarak bir konu veya bir bölgeyi incelemiştir ki, bunlar arasında “Strabon’a Göre Eski Çağlarda Doğu Anadolu (1948)” makalesi en iyi örneklerdendir. Darkot’un Cumhuriyet’ten sonra yaptığı araştırmalardan bazıları, özellikle MEB. İslâm Ansiklopedisi’ne yazdığı şehir ve bölge maddeleri

31 Komisyon, *Gulbenkian Komisyonu: Sosyal Bilimleri Açın*, İstanbul, s. 37-50.

konumuz açısından önemlidir.³² O, bir coğrafyacı olarak, mekansal perspektifi ön planda tutmak kaydıyla araştırdığı yerlerin geçmişteki durumları hakkında bilgiler verirken bazı birincil tarihi kaynaklara da başvurmuştur ki, bu haliyle Darkot, haklı olarak tarihi coğrafya sahasında çalışma yapan ilk coğrafyacılar arasında sayılabilir. Takip eden yıllarda N. Tunçdilek ve M. Tuncel tarafından yapılan bazı araştırmalar da yine tarihi coğrafya bakış açısına yakın çalışmalar sayılmalıdır. Benzer şekilde N. Tuçdilek’in bir iki makalesi ile *Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi* isimli kitabı ve M. Tuncel’in bazı makaleleri ile Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’ne yazdığı bazı maddeleri de bu bağlamda zikredilmelidir.

Aslında coğrafyacı olmayan, fakat araştırmalarına tarihi coğrafya adını veren bazı bilim adamlarını da burada mutlaka belirtmek gerekmektedir. Böyle bir durumun ortaya çıkmasında ise yukarıda sayılan sebepler yanında özellikle, Ramsay tarafından yapılan -ve sonrakilerle aynı amaçlar için- erken bir tarihte çevirisi yapılan *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası* isimli eserin etkisi bulunmaktadır. Gerçekten de Ramsay’in ilgi alanı gereği Roma-Bizans dönemi ve Klasik dönem üzerinde durması; sonrakilerin, bu eserden büyük oranda etkilenecek, tarihi coğrafyanın Klasik dönem ile ilgili olduğu düşüncesine kapılmalarına yol açmıştır. Mesela bu açıdan B. İplikçioglu’nun *Eski Batı Tarihi* (1997) isimli kitabı hakkında söylediği şu ifadeler oldukça ilginçtir: “Kitap, Eskiçağ tarihi araştırmacı ve öğrencilerinin yanı sıra, tarihi coğrafyacı, klasik filolog, klasik arkeolog, epigrafist, nümizmat gibi Eskiçağ bilimcilerinin ve öğrencilerinin yararlanabilecekleri bölümler de içermektedir.” Bu ifadelerden, 1997 yılında basılan bir çalışmada bile İplikçioglu’nun tarihi coğrafyayı, sadece Eski Çağ’ı araştıran bir bilim gibi kabul ettiği anlaşılmaktadır.

1932 yılını takip eden süreçte girilen karmaşa ve arayışlar döneminde bu sahadaki çalışmaların yetersiz ve sorunlu olduğu hususu, Türkiye’nin önemli coğrafyacılarından olan bir meslektaşımız tarafından da açıkça belirtilmektedir. Gerçekten de burada, tarihi coğrafyanın Türkiye’deki durumu için H. S. Selen’in (1948) yaptığı bir tespiti vermek yerinde ve faydalı olacaktır: “Türkiye gibi uzun tarihi olan ülkelerin geçmişteki durumu ayrıca tetkike değer fakat topraklarımızın tarihi coğrafyası henüz esaslı bir şekilde incelenmediği gibi, yazılan kısımlar da çok kere siyasi emellerin tesiri altında kalmıştır. Bütün gelip geçen kavimleri ve hükümetleri bugün yaşayan bir kısım insanların cediti saymak yalnız bazı cihazları mübalağa ile gösterip diğerlerini ya hiç zikretmemek yahut da ehemmiyetsizce

32 Besim Darkot, *MEB İslâm Ansiklopedisi*’ne çoğunluğu ilk defa, bir kısmı da ikmal olmak üzere toplam 190 madde yazmıştır. Onun yazdığı maddeler arasında; Akdeniz, Anadolu, Ankara, Antalya, Arabistan, Balat, Birgi, Diyarbakir, Fırat, Gavur Dağları, Harput, İslâm, İstanbul, İzmir, Kıbrıs, Konya, Külek, Manisa, Mısır, Rodos gibi önemli deniz, dağ, Türkiye içinden ve dışından şehir, ada gibi kavramlar bulunmaktadır. Darkot bu makalelerinde, çoğunlukla ikinci el kaynaklardan faydalanarak mümkün olduğu kadar geçmişi yeniden inşa etmeye çalışmış, tarihi coğrafya için iyi bir başlangıç/giriş yapmıştır denilebilir.

kaydedip geçmek son zamanın en ağır başlı yazılarında bile dikkati çeken hususlardandır.”³³

Bu dönem içerisinde kalan tarihi coğrafya çalışmaları arasında Cumhuriyet’in ilanından sonra hazırlanan tarih atlasları 1931’de basılan *Türk Tarihinin Ana Hatları Atlası*, 1941 tarihli *Türk Tarih Tezi Atlası* ile basımından sonra uzun süre kullanılan Faik Reşit Unat’ın bastığı *Tarih Atlası* (1951) ve H. Dağtekin tarafından hazırlanan (1980) tarih atlası gibi çalışmalar da burada mutlaka belirtilmelidir. Bunlar içerisinde en fazla etkili olan F. R. Unat tarafından hazırlanan atlasır. Aslında önsözünde belirtildiği üzere bu atlas ortaokul seviyesine göre hazırlanmış olmasına rağmen, sonra hazırlanan atlasların da ondan çok üstün olmamalarından dolayı bahsedilen atlasın 1951 yılındaki ilk baskısını takiben 1955, 1960, 1964, 1976, 1980, 1983, 1991, 1993 yıllarında ve sonrasında defalarca basılması ve hala kullanılması düşündürücüdür. Başka bir ifade ile bugün bile hala akademik ihtiyaçlara cevap veren bir tarih atlasının bulunmayışı Türkiye’de bu konuda ne kadar eksik olduğunu göstermektedir.³⁴

Hazırladığı çalışmanın önsözünde F. R. Unat, öğretim sürecinde atlasların önemine vurgu yaparak arkasından ülkemizde yeni harflerle basılmış atlasların yokluğundan (!) bahsederek bir boşluk olduğunu ve hazırladığı kitap ile küçük de olsa bir boşluk dolduracağını aşağıdaki şekilde ifade etmiştir: “Tarih öğretiminin yardımcı vasıtaları arasında, iyi tertip edilmiş, didaktik vasıfları tamam haritaların, konuyu kavratmakta ve onu ana çizgileriyle hafızaya gereği gibi yerleştirmekteki rolü malumdur. Hele bu yolda hazırlanmış haritaları, sistemli şekilde bir araya toplayan ve her zaman el altında bulundurulması mümkün olan bir atlasın, fayda ve lüzumunda ise tereddüt gösterilmez. İşte tarih öğretimimizde kendini kuvvetle hissettiren bu ihtiyacı kısmen olsun gidermek isteğiyle, tarih atlasını hazırlamış bulunuyorum. Memleketimizde Türk harfleriyle basılmış ilk tarih atlası olan bu küçük eserin, daha iyileri ortaya çıkıncaya kadar, kendi sahasında bir boşluk dolduracağını ummaktayım.”³⁵

Aslına bakılırsa, böyle bir takdime rağmen bu atlas, Wilhelm Schier’in *Atlas zur Allgemeinen und Österreichischen Geschichte* (1935) isimli atlasından -intihal seviyesine varacak kadar- çok geniş oranlarda faydalanılarak hazırlanmış bir eserdir. Atlasın boyutundan içindeki haritalara, sayfa mizanpajından/düzeninden harita başlık ve renklerine, hatta lejant kısmına kadar tamamen aynı olan bu çalışma, sadece Schier’in Avusturya için hazırladığı ayrıntılı haritaların çıkarılarak Türk tarihine ilişkin haritaların konulmasıyla ondan ayrılmaktadır. Ama önsözde bu faydalanmaya dair bir ifade olmadığı ve atlasın kaynakçası da bulunmadığından

33 H. S. Selen, *Strabon’a Göre Eski Çağlarda Doğu Anadolu*, 1948, s. 237; O. Gümüşçü, *Köken ve Gelişim*, 2013, s. 76-77.

34 O. Gümüşçü, “Türkiye Tarih Atlası Çalışmaları”, 2012, s. 274.

35 F. R. Unat, *Tarih Atlası*, Önsöz, İstanbul: Kanaat Yayınları, 1951.

bu durumu görmek için ilki 1935 yılında hazırlanan ve daha sonra yeni baskılar yapan Schier atlasına şöyle bir göz atmak yeterlidir.³⁶

Bu çalışma dışında ele alınan dönemde başka tarih atlaslarını da görebilmekteyiz. Afif Erzen-Ugo Dettore’nin hazırladığı *Tarih Atlası* (1970), *Tübinger Atlas der Vorderen Orients-TAVO* (1977-1993) ve Andreas Birken *Die Provinzen des Osmanischen Reiches* (1976), Hüseyin Dağtekin’in hazırladığı *Tarih Atlası* (1980) bunlar arasında en önemlileridir. Özellikle Tübinger atlası ve Dağtekin burada incelemeyi hak etmektedir.

Tübingen Üniversitesi tarafından planlanan ve sonuçlandırılan bir çalışma ile *Tübinger Atlas der Vorderen Orients/TAVO* adı verilen disiplinlerarası bir Ortadoğu atlası hazırlanmıştır. Tübingen Üniversitesi’nce 1968 yılında hazırlıklarına başlanan bu atlas, sadece Türkiye’yi ele alan bir atlas olmamakla beraber, Türkiye için hazırlanan ayrıntılı haritaları ile dikkate değer bir tarih ve coğrafya atlasıdır. Uzun hazırlıklardan sonra 1977 yılında I. Lieferung/dosyası basılan atlasın yıllar süren yapım ve basım çalışması 26. dosya ile 1993 yılında tamamlanmıştır. 1968-1993 yılları arasında gerçekleştirilen ve o dönemin parası ile 45 milyon Mark’ı aşan bütçesiyle coğrafya, botanik, tarih öncesi, arkeoloji gibi toplam 15 bilim dalına mensup 100’den fazla bilim adamının katılımıyla tamamlanan *Tübingen Ortadoğu Atlası*, Almanya’nın Ortadoğu’ya verdiği önemin de göstergesidir. Coğrafya ve tarih olmak üzere iki ana bölümden oluşan atlas içerisinde genel, bölgesel ve yerel ölçekte toplam 346 harita bulunmaktadır. Coğrafya konularına ayrılan 102 harita olup bunu jeoloji, botanik, zooloji, etnoloji, tarih öncesi, bölgesel ilkçağ, İslâmî bilimler, Ortaçağ ve Yeniçağlara ait 204 harita izler. Bu atlasın harita taslakları üzerindeki çalışmalar, birçok bilginin haritalara yansıtılamayacağını da göstermiştir. Bu yüzden toplanan belge ve bilgilerin ayrıca bir monografi serisinde yayımlanmasına başlanarak toplamda 110 kitap basılmıştır.

Tarih ve coğrafya konularının bir arada gösterilmesi bakımından oldukça önemli olan bu atlas, ne yazık ki, haritaların büyük boyutlu (55x75cm) olması, dosyalar halinde basılması, dolayısıyla işlevsel bulunmayışı ve çok pahalı olması nedeniyle ülkemizde, öğrencilerin ve genel okuyucunun kolay ulaşabileceği bir kaynak değildir. Toplamda 346 harita içeren bu çalışmada tamamen Türkiye topraklarını gösteren ve konu gereği daha geniş bir sahanın içinde Türkiye’nin de bulunduğu harita sayısı 100 olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla bütün Ortadoğu’yu kapsayan bu atlas içerisinde Türkiye’nin önemi yaklaşık 1/3 oranındadır. 1993 yılında tamamlanan bu çalışmanın üzerinden nispeten uzun bir süre geçmesine rağmen, daha iyisi yapılmadığından halen Ortadoğu için hazırlanan en iyi atlas durumundadır.³⁷

36 O. Gümüşçü, “Türkiye Tarih Atlası Çalışmaları”, 2012, s. 291-294.

37 O. Gümüşçü, “Türkiye Tarih Atlası Çalışmaları”, 2012, s. 297-300.

Aynı zamanda Türk coğrafyası ile de ilgilenen bir Türkolog olan F. Taeschner, 1956 yılında V. Türk Tarih Kongresi'nde sunduğu "Türkiye'nin Bir Tarihi Haritası Planı" isimli bildiride *Historischer Atlas der Türkei* adıyla bir Türkiye Tarih Atlası hazırlamak istediğini belirtmiş ve bu iş için de Kurt Bittel, Ernst Kirsten, F. Jozef Dölger ve Herbert Louis (sunulan bildiride H. Dağtekin adı belirtilmemiş olup muhtemelen Dağtekin kadroya sonradan davet edilmiştir) ile Türkiye'den de H. Dağtekin'den oluşan bir ekip kurmuştur. Fakat sonraki yıllarda yabancıların hepsi de çeşitli nedenlerle çalışmalarını sürdüremeyip işi yarım bırakmışlardır. Sadece H. Dağtekin üzerine düşen görevi yaparak yaklaşık Türklerin Anadolu'ya gelişinden o güne kadar olan süreyi ele alan 21 adet haritayı çizmiştir. H. Dağtekin, 1958-1961 arasında yapılan bu çalışmalarda 1045 ile 1957 yılları arasındaki dönemi kapsayan 1/2.000.000 ölçekli 21 adet harita hazırlamıştır. Kendi yaptığı çalışmalar için Dağtekin şöyle demektedir: "*Birçok çocuksu uğraşlar içinde geçen on yıllık (1928-1938) bir hazırlık devresinden sonra, 1938-1976 yılları (38 yıl), büyük kısmı yayımlanmış bulunan 400'den fazla tarih haritası çizmek suretiyle tarih haritacılığımıza katkıda bulunmuştur*". Burada hazırlanış süreçleri anlatılan haritalar, daha sonra Dağtekin'in bastıracağı tarih atlasının birer parçası olmuşlardır.³⁸

Nitekim H. Dağtekin milli duygular, milli tarihimize ait bir eser hazırlamak ve Atatürk'ün isteği ve ona duyduğu sevgi nedeniyle yaptığı tarihi haritacılık üzerindeki çalışmalarını 1980 yılında ilk baskısını yaptığı bir tarih atlası ile tamamlamıştır. Atlasın ilk (1980) baskısında 64, ikinci baskısında (1981) da 66 harita yer almasına karşın harita sayısı (Dağtekin 1999 yılında vefat etmesine rağmen) 2006 yılı baskısında 75'e ulaşmıştır. Bir yandan harita sayısı artarken, bir yandan da yeni kaynakların yardımıyla, ikinci baskıda 3, bu baskıda 2 harita olmak üzere, 5 harita yeniden hazırlanarak geliştirilmiş ve genişletilmiştir. Ayrıca ikinci baskıda 2 harita arttığı halde, bu baskıda 3 harita ile şehir ve 5 muharebe planı daha ilave edilmiştir. Böylece ilk baskıda hiçbir yerde yayınlanmamış milli tarihimizle ilgili 24 harita, bu baskıda 25'e çıkmıştır. Tarihimizle doğrudan ve dolaylı olarak düzenlenen haritaların sayısı ilk baskıda 51, ikinci baskıda 53 iken bu baskıda 75'e yükselmiştir. Bu arada diğer haritalar, uzun araştırmalar sonucu düzeltilerek büyük değişikliklerle yeniden çizilmiştir. Bu atlas Türkiye'de daha önce hazırlanan atlaslardan -kaynakça verilmese de- müellifin farklı kaynakları kullandığı hem haritaların zaman ve konularından hem de atlastaki harita kanevalarının (temel harita) çeşitliliği nedeniyle ayrılmaktadır.³⁹

Ülkemizde hazırlanan tarih atlaslarına genel olarak bakıldığında, tamamının -coğrafyaya ilgi duysalar da- coğrafyacı olmayan müellifler tarafından hazırlandığı hemen görülebilir. Dolayısıyla coğrafya metodolojisini iyi bilmedikleri söylenebilir ki esasen hazırladıkları haritalarda bunu görebilmek mümkündür. Ayrıca bu

38 O. Gümüşçü, "Türkiye Tarih Atlası Çalışmaları", 2012, s. 303.

39 O. Gümüşçü, "Türkiye Tarih Atlası Çalışmaları", 2012, s. 302-303.

atlasların tamamı -daha önce sahanın temel sorunları çözülemediğinden- askeri/siyasi konulara ait haritalara ağırlık vermiş, ne yazık ki sosyal ve ekonomik konulara gerektiğince yer verilmemiştir. Sonuç olarak günümüzde bile bilim ve teknolojiye değışme ve gelişmelere rağmen hâlâ yeni tarihli, detaylı ve her konuya ait haritaları içeren bir tarih atlasımız basılamamıştır.

Tarih atlaslarını takiben Alman coğrafyacı W. D. Hütteroth tarafından 1968 yılında yayımlanan *Landliche Siedlungen im Südlichen Inneranatolien in den Letzten Vierhundert Jahren*⁴⁰ isimli Konya ve yakın çevresini araştıran eser, tarihi coğrafya adını taşımasa da Türkiye için bir coğrafyacı tarafından Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak hazırlanmış ilk tarihi coğrafya eseri durumundadır. Özellikle takip eden dönemde tarihçiler arasında neredeyse moda haline gelen tahrir defteri çalışmaları açısından bu çalışma ilk niteliğindedir. Bütün bu şartlar çerçevesinde aslına bakılırsa, bu eser ülkemizde tarihi coğrafya için yeni bir başlangıç olabilecekken ne yazık ki böyle bir etki yapmamıştır. Benzer bir sıkıntıyı Hütteroth’un K. Abdulfattah ile yaptığı *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in Late 16th Century* (1977)⁴¹ isimli çalışmasında da görmek mümkündür. Bu eser aynı dönemi çalışan Osmanlı tarihçileri tarafından sıkça kullanılsa da ülkemiz toprakları ile ilgili olmadığından ne yazık ki coğrafyacıların dikkatini çekmemiştir. Osmanlı çalışanlar ise sadece kendi açılarından baktığından sonuç olarak tarihi coğrafya araştırmalarında etkili olmamıştır. Esasen aynı husus, biraz daha zayıf olmakla birlikte R. Stewig için de geçerlidir. Zira R. Stewig’in 1970 yılında Türkçe’ye çevrilen *Batı Anadolu Bölgesinde Kültür Gelişmesinin Ana Hatları* adlı eseri de yine tarihi coğrafya adını kullanmasa da konuyla ilgili ilk çalışmalardan biri durumundadır.

Bunlar içerisinde özellikle Hütteroth’un *Landliche Siedlungen im Südlichen Inneranatolien in den Letzten Vierhundert Jahren* (1968) isimli çalışması üzerinde durulmalıdır. Çünkü bahsi geçen çalışma Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak hazırlanmış ilk araştırma, haliyle batılı anlamda ve seviyede bir tarihi coğrafya çalışması olmasına rağmen, ne yazık ki ülkemizde beklenen etkiyi yapamamıştır. Çalışmanın isminde tarihi coğrafya kullanılmaması, Almanca yayımlanması ve hâlâ Türkçe’ye çevrilmemesi gibi hususlar bu açıdan etkili olmuşsa da belki de en önemli sebep, o yıllarda ülkemiz coğrafyacılarının ilgi ve yeterlilik açısından henüz hazır bulunmamalarıdır.

Burada bahsedilmesi gereken diğer bir çalışma, D. E. Pitcher tarafından 1950 yılında hazırlanan fakat onun ölümü nedeniyle 1967 yılında eşinin yazdığı bir

40 W. D. Hütteroth, *Landliche Siedlungen im Südlichen Inneranatolien in den Letzten Vierhundert Jahren*, Göttingen: Im Selbstverlag des geographischen Instituts der Universität Göttingen, 1968.

41 W. D. Hütteroth - K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in Late 16th Century*, Erlangen: Erlangen Geographische Arbeiten, 1971.

teşekkür yazısı ile ancak 1972 yılında basılan eserin tam adı *An Historical Geography of the Ottoman Empire From Earliest Times to the end of the Sixteenth Century*'dir. Tıpkı basılması gibi yıllar sonra dilimize çevrilerek 1999 yılında *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası* adı ile yayımlanan ve verdiği izahat bilgilerinden çok haritaları ile ön plana çıkan bu eser daha önce tarafımızca hazırlanan çalışmalarda değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın adına atlas denilmemişse de içerik olarak bir atlasır ve üstelik Osmanlı tarihine hasredildiği için bu anlamda Cumhuriyet döneminde hazırlanmış ilk Osmanlı tarih atlası durumundadır.⁴²

Pitcher, yazdığı önsözde kitabı için şu bilgiyi vermektedir: “Bu çalışmanın metin kısmını, Osmanlı İmparatorluğu’nun yükselişinin, tarihsel coğrafya açısından bir dökümü oluşturmaktadır. Belki çok az yeni düşünce ya da kuram bu kısımda yer almaktadır. Ancak buradaki asıl amaç, pek çok kaynaktan taranmak suretiyle toplanan ve Osmanlı genişleme sürecini olabildiğince tutarlı anlatmak üzere düzenlenen olayların ele alınmasıyla sınırlıdır. Çalışmanın bütününde, siyasi coğrafya üzerinde durulmaktadır. Etnografya, din, ticaret ve iktisadi coğrafya da aynı ağırlıkta ele alınmış olsaydı kitabın boyutları ya üç katına çıkardı ya da bu çalışma, özet anlatımlar silsilesi halinde sonuçlanırdı.”⁴³

Bu açıklamalardan müellifin sadece siyasi açıdan konuya yaklaşarak, bir anlamda Osmanlı İmparatorluğu’nun toprak/mekansal genişlemesi hakkında bir *tarih atlası* yaptığı anlaşılmaktadır. Konu yine müelliften takip edilirse “Kitapta yer alan haritalar, metnin tersine özgündürler. İkisi dışında bütün haritalar, eldeki bilgiler doğrultusunda yeni çizilmiş olup hazır bir kaynaktan alınmamışlardır. Söz konusu olan iki haritayla ilgili bilgiler ise açıklamalar kısmında verilmektedir. Osmanlı tarihçileri bugüne kadar haritaların sağladıkları kolaylıkları pek dikkate almadılar. Elinizdeki çalışma, ağırlıklı biçimde bu boşluğu doldurmaya ve tarihsel atlaslarda sıkça karşılaşılan yanlışları gidermeye yönelik olarak tasarlanmıştır.”⁴⁴

Cumhuriyetin ellinci yıldönümü için yazılan ve Türk coğrafya biliminin bir muhasebesinin yapıldığı çalışmasında, S. Erinç’in ifadeleri konumuz bağlamında son derece anlamlıdır. Zira Erinç’in yazdığı ve Türk coğrafya çalışmalarını tahlil ettiği kitabında yapılan tespitler Selen’in 1948 yılındaki ifadeleri ile neredeyse aynıdır. Erinç, Türk coğrafyasının adeta yoktan başlayarak Cumhuriyet döneminde inanılmayacak derecede büyük gelişme gösterdiğini belirttikten sonra bu gelişmenin coğrafya biliminin bütün ihtisas dallarında aynı ölçüde olmadığını vurgulamaktadır. Yine Erinç’e göre, “Türkiye’de en fazla ilerleyen ihtisas dalları fiziki coğrafya, özellikle jeomorfoloji ve klimatoloji olurken, beşeri ve iktisadi coğrafya geride kalmıştır. Fakat hala beşeri ve iktisadi coğrafyanın bazı sahalarında,

42 O. Gümüşçü, “Türkiye Tarih Atlası Çalışmaları”, s. 295.

43 D. E. Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, İstanbul: YKY, 1999.

44 O. Gümüşçü, “Tarihi Coğrafya ve ‘An Historical Geography of the Ottoman Empire’ (D. E. Pitcher) Üzerine”, 2000, s. 89-90.

özellikle *tarihi coğrafya* konusunda çok geri kaldığımızı, coğrafyanın esas mevzuu ve kalesi olan mevzii coğrafyanın da bazı analitik coğrafya dallarındaki süratli gelişmeye ayak uyduramadığını kaydetmek gerekir”⁴⁵ diyerek 1973’e kadar tarihi coğrafya sahasında çok geri kaldığımıza ayrıca vurgu yapmaktadır.

Yine bu çalışmasında Erinç’in, yerleşmeler konusunda yer verdiği ifadeler dikkat çekicidir: “Şimdiye kadar yapılan çalışmalar henüz Türkiye iskan coğrafyası hakkında ayrıntılı bir tablo ortaya koymaya yetecek sayıda değildir. Ayrıca yapılan bu etütlerin hemen hepsinde araştırmaların esas hedefini bugünkü durumun belirtilmesi meydana getirmektedir. Oysa bu gibi beşeri etütlerde tarihsel evrime büyük bir yer ayrılması ve meselelerin aynı zamanda tarihi coğrafya metodlarına göre ve tarihi coğrafya perspektifi içinde incelenmesi gerekir. Esasen bir ihtisas dalı olarak tarihi coğrafyanın büyük ölçüde ihmal edilmiş olması, en az 6-7 bin yıldan beri meskun olan Türkiye’de yerleşme ve topraktan faydalanma ile ilgili birçok problemlerin karanlıkta kalmasına veya etütlerin yüzeyselliğine sebep olarak bir an önce giderilmesi gereken çok büyük bir eksiklik teşkil etmektedir. Nitekim bugünkü Türkiye iskan coğrafyasının tarihi coğrafya açısından incelendiği ve bu bakımdan bütün Türkiye’yi kapsayan ayrıntılı bir etüt mevcut değildir.”⁴⁶

Yine başka bir coğrafyacımız, A. N. Sözer, Türkiye’nin yerleşme geçmişinin son derece eski olması nedeniyle kırsal yerleşme coğrafyasının problemlerinin çözümünü, yerinde yapılacak saha araştırmalarının yanında, bunların -tıpkı Erinç’in de belirttiği gibi- *tarihi coğrafya* çalışmalarıyla da desteklenmesi gerektiğini savunmakta ve konu hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “Maalesef bugün Türkiye yerleşim coğrafyasının tarihsel coğrafya açısından incelendiği ayrıntılı çalışmalar olmadığı gibi, kırsal yerleşim biçimleri ve bunların en iyi en doğru ölçütlerle tanımlanması ve belirli tiplerin ayırt edilerek sınıflandırılması da yapılamamıştır. Kent yerleşmeleri bir kenara bırakıldığında, Türkiye’nin kırsal yerleşim coğrafyasına ilişkin terminolojik sorunların başında kırsal yerleşim veya köy-altı yerleşim biçimlerinin tanımlanması ve istisnaları ile birlikte kapsamlarının belirlenmesi gelmektedir. Kırsal yerleşim coğrafyamızın en önemli iskan birimlerini oluşturan ve kışla, kışlak, güzle, güzlek, yayla, yaylak, ağıl, dam, kom, oba, canık, divan, mahalle, mezraa, vb. münferit yerleşme ile köy arasında yer alan bu ara biçimlerin tanım ve kapsamları bugüne kadar tam olarak ortaya konulamamıştır.”⁴⁷

Bu arada, yerleşmeler açısından mimarlık tarihi sahasındaki bir isim, F. Bölen tarafından hazırlanan *Anadolu’da yerleşme sisteminin evrim analizi ve çağdaş mekan düzenleme politikalarına etkilerinin incelenmesinde bir yöntem denemesi*

45 S. Erinç, *Elli Yılda Coğrafya*, 1973, s. 60.

46 S. Erinç, *Elli Yılda Coğrafya*, s. 158.

47 A. N. Sözer, “Türkiye’nin Kırsal Yerleşim Coğrafyasına İlişkin Terminolojik Sorunlar ve Tipolojik Yaklaşımlar”, *Ege Coğrafya Dergisi*, sy. 1, İzmir, 1983, s. 3.

(1978)⁴⁸ isimli kitabı da zikretmekte fayda vardır. Zira tarihi coğrafyacı olmasa da, genel bakış açısı tarihi coğrafya sayılabilecek bu araştırmada F. Bölen, Anadolu yerleşme sisteminin evrimini açıklamayı denemiştir. Buna göre siyasi güç başta olmak üzere, yoğun yerleşme aksları/alanları, düğüm noktaları, merkez düğüm noktaları, bağlantılar gibi kriterler bağlamında ülke çapındaki yerleşmelerin evrimi on üç ayrı döneme ayrılarak, yedi siyasi birlik ile bunlar arasında kalan çoğul siyasal birlikler başlığında incelenmiştir.

Dünyada tarihi coğrafyanın büyük isimlerinden olan H. C. Darby'nin *British Geography, 1918-1945* isimli kitap için 1987 yılında hazırladığı "On the writing of Historical Geography, 1918-1945"⁴⁹ isimli kitap bölümünde "Historical geography by non-geographer" başlığını kullanmış olmasına rağmen, ülkemiz için böyle bir gruplandırma gereksiz görülmüştür. Zira her dönemde ülkemizde tarihi coğrafya sahasında yapılan çalışmalarının büyük bir çoğunluğu, coğrafyacı olmayanların yaptıkları tarihi coğrafya çalışmalarından meydana gelmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere, bu dönemde yaptığı çalışmaya tarihi coğrafya ismini kullanmayan coğrafyacılar olduğu gibi, özellikle arkeologlar ve tarihçiler arasında bir çekince gösterilmeden yaygın bir şekilde bu isim kullanılmıştır. Mekansal perspektifi dikkate almadan, hatta çalışmalarında hiçbir harita kullanmadan yürütülen bu çalışmalar, coğrafyacıların yaptıklarından farklı olsa da, tarihi coğrafya kapsamına ve bakış açısına yakın olduklarından, burada ele alınma ihtiyacı doğmuştur.

Bu dönemin ilk yıllarında, uzun sayılabilecek bir süre içerisinde bu bağlamda hazırlanan çalışmalara rastlanmaması, tarihi coğrafyanın unutulduğu anlamına gelmemelidir. Bu gerçek biraz da, aynı dönemde tüm coğrafya çalışmalarındaki nicelik ve nitelik kayıpları ile ilgilidir.⁵⁰ Tarihi coğrafya için kayıp yıllar diyebileceğimiz bu dönemde dikkati çeken en önemli eser, bir tarihçi olan Ramazan Şeşen tarafından hazırlanmıştır. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (1985) isimli eser, adında tarihi coğrafya olmasa da, içerik olarak tarihi coğrafyadır. İslâm'ın klasik döneminde eser vermiş coğrafyacıları kaynak olarak kullanan bu kitapta, X-XII. yüzyıllarda Türkler ve Türk ülkelerinin coğrafyası ele alınmıştır.

Y. Z. Yörükân'ın (1887-1954) hazırladığı ama yıllar sonra 2004 yılında basılan *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler, Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler* isimli eseri de aynı kaynaklardan aynı bağlamda hazırlanan bir çalışmadır. İbn Havkal, İstahri, Kudame bin Cafer, İbn Fakih, İbn Rusteh, El-Yakubi, İbn Hurdazbih'in kitaplarındaki ilgili bölümlerden derlenen bu çalışma, M. Şeker ve diğerleri tarafından yayıma hazırlanmış, 2013 yılında *Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler* adıyla yeniden basılmıştır.

48 F. Bölen, *Anadolu'da yerleşme sisteminin evrim analizi ve çağdaş mekan düzenleme politikalarına etkilerinin incelenmesinde bir yöntem denemesi*, İstanbul: İTÜ Yayınları, 1978.

49 H. C. Darby, "On the writing of Historical Geography, 1918-1945", 1987, s. 128-131.

50 Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. O. Gümüşçü, *Coğrafyaya Davet*, 2014, s. 11-160.

Ortaçağ tarihçisi Tuncer Baykara, 1988 yılında yayımladığı *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu’nun İdari Taksimatı* başlıklı kitabında tarihi coğrafya hakkında hiçbir izahat yapmadan, bu çalışmayı hazırlamaktaki amacını şu şekilde verir: “Elinizdeki eser ile idari teşkilat konusundaki adlar ve bunlarla ilgili gelişmelere dair bir ‘deneme’ yapmaya gayret ettik.” Tarihi coğrafyanın tanımını yapmadan bu sahaya ait kaynaklardan faydalanmadan kaleme alınan bu çalışma, içerdiği konu bakımından elbette tarihi coğrafyanın kapsamında kalmaktadır. Ama tıpkı, yedi coğrafi bölgeden oluşan Türkiye’nin sadece bir bölgesinin coğrafyasını kaleme alıp, esere *Türkiye Coğrafyası* adını vermek ne kadar isabetli ise (?), sadece bir konuyu işleyip esere tarihi coğrafya adının verilmesi de aynı derecede isabetli sayılmalıdır.

Esikağ tarihçisi Ekrem Memiş 1990 yılında yayınladığı ve yakın zamanda (2012) yeniden basılan “*Tarihi Coğrafyaya Giriş*” isimli kitapta tarihi coğrafya; “coğrafi faktörlerin tarih ilmine etkilerini inceleyen bilim dalı” olarak tanımlamaktadır. Bu tanım çerçevesinde kitapta verilen konu başlıkları ise şu şekildedir: 1- Coğrafi mekan, 2- Coğrafi faktörlerin yerleşim birimlerine etkileri, 3- Coğrafi faktörlerin savaşlardaki rolü, 4- Coğrafi faktörlerin ekonomiye etkileri, 5- Coğrafi faktörlerin siyasal, sosyal, ekonomik, dini ve kültürel yaşantıya etkileri, 6- Esikağın büyük coğrafyacıları ve eserleri. Tarihi coğrafyadaki “tarihin arkasındaki coğrafya” yaklaşımı XX. yüzyıl başlarında yerini “tarihi olaylar üzerinde coğrafyanın etkisini incelemeye” bırakması ile Batı’daki bahsi geçen dönemdeki yaygın kabulü ele alan bu düşünce, Memiş ile ülkemizde neredeyse bir asır sonra temsil ediliyor gibi görünmektedir.

Bu dönemde, Türkiye için tarihi toponimi üzerine yapılmış çalışmalar arasında yabancıların hazırladığı bazı çalışmalar ile konuya ait bibliyografyaların toplandığı bazı çalışmalar da dikkat çekmektedir. Yani, Türkiye’nin yer-yerleşme adları yabancıların da ilgisini çekmiş, örneğin P. Wittek’in “*Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları*”⁵¹ isimli makalesi 1969’da M. Eren tarafından çevrilip basılmış, 1979 yılında H. Scheinhardt, Türk adbilimi ile ilgili 850 civarında bibliyografik künyeyi de içeren “*Typen Türkischer Ortsnamen*” isimli doyurucu bir kitap yayınlamıştır.⁵²Birkaç yıl sonra aynı üniversite yayımları arasında basılan ve L. Zgusta tarafından yayınlanan “*Kleinasiatische Ortsnamen*”⁵³ isimli kitap belki de bu alanda, doyurucu açıklamaları ve 745 sayfalık hacmi ile en iyi ve ilk araştırma niteliğindedir. Nitekim B. Umar kendi araştırması sırasında fazlasıyla bu eserden faydalandığını ifade etmektedir. Aynı yıllarda bu konu Kültür Bakanlığı tarafından

51 P. Wittek, “Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1969, s. 194-241.

52 H. Scheinhardt, “Typen Türkischer Ortsnamen. Einführung, Phonologie, Morphologie, Bibliographie”, Heidelberg: Carl Winter Universitäts Verlag, 1979.

53 L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen*, Heidelberg: Carl Winter Universitäts Verlag, 1984.

da ele alınarak, 1984 yılında bir sempozyum yapılmış ve bildiriler kitaplaştırılmıştır.⁵⁴ Bu yıllarda Eskiçağ tarihçisi L. Robert, “*Eski Çağ Anadolu’sunda Yer Adları*”⁵⁵ (1980) adlı bir makale yayımlamış, bu bahiste son olarak A. E. Bozyiğit’in 1995 yılında hazırladığı, adbilim konusunda 950 civarında bibliyografik künye içeren bir kitap basılmıştır.⁵⁶

Bilge Umar tarafından 1993 yılında hazırlanan *Türkiye’deki Tarihsel Adlar, Türkiye’nin Tarihsel Coğrafyası ve Tarihsel Adları Üzerine Alfabetik Düzendeki Bir İnceleme* isimli eseri, tarihi toponimi sahasında Türkçe’deki en kapsamlı çalışmadır. İkinci baskısı aynen yapılan bu eserin giriş kısmında müellif; “...ilke olarak sadece tarihsel belgelerde, tarih kitaplarında anılmış adları ele almış, incelemenin kapsamını böylece sınırlamış iken genişletilmiş yeni basımda kent, kasaba, köy, dağ, dere vb. adı olarak günümüzde kullanıldığı halde günümüzün Türkiye Türkçesinde anlamı bulunmayan adların hatta yakın zamana kadar veya bir zamanlar kullanılan bu türden adların tümünü, elimden geldiğince saptamak ve inceleme kapsamına almak amacını gütmekteyim. Yeni basımda TTA kitabı, ilk basımdakinin üç katına eşit hacim içerecektir sanıyorum.”⁵⁷ diyerek çalışmasını genişleterek devam edeceğini haber vermektedir. Müellif takip eden sayfada eseriyle ilgili şu bilgileri vermektedir: “Bu inceleme, gerek günümüzde kullanılan, Türkçe’de anlamı olmayan, Türkleşme öncesi dönemden kalma, kimi Türk ağzında az çok değiştirilmiş tarihsel coğrafya adlarının, gerek böyle bir değiştirme sonucunda Türkçe kökenli imiş gibi görünen, ancak dağ, ırmak vb. adlı olarak pek yersiz anlam taşıyan adların, gerekse artık kullanılmayan ilkçağ adlarının; 1-alfabetik sırada listesini vermek, 2-her bir adın gösterdiği kentin, dağın, ırmağın vb.’nin nerede olduğunu belirtmek, 3-her bir adın açıklamasını yapmak, yani onun öz biçiminin ne olduğunu, hangi halkın dilinden geldiğini, hangi sözcük ve takılarla türetildiğini açıklamak amacını güdüyor. Böyle olunca, kitabımız, adlar üzerine bir inceleme niteliğinin ilerisine geçip, aynı zamanda, İlkçağ Türkiye’sinin tarihsel coğrafyası üzerine bir inceleme niteliğine de bürünmüştür.”⁵⁸

Görüldüğü gibi Umar, bu çalışmanın bir İlkçağ Türkiye tarihi coğrafyası olduğunu belirtmesine rağmen, kendi ifadesinden anlaşılacağı üzere, sadece yer ve yerleşme adlarının yeri, etimolojisi, aldığı sözcükler ve eklerini açıklamayı amaçlamıştır. Başka bir ifade ile coğrafya kapsamında üzerinde durması gereken sosyal, ekonomik ve kültürel konular dışarıda bırakılmıştır. Elbette tarihi toponimi, tarihi coğrafya için önemli ve vazgeçilmezdir, fakat sadece toponimiye yoğunlaşan

54 Anonim, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1984.

55 L. Robert, “Eski Çağ Anadolu’sunda Yer Adları”, EÜ, Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi, İzmir, sy. I, 1980, s. 1-12.

56 A. E. Bozyiğit, *Türk Ad Bilimi Bibliyografyası (Deneme)*, Ankara: Aynıldız Yayınları, 1995.

57 B. Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, 1993, s. IV.

58 B. Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, 1993, s. 1.

bir çalışmaya *tarihi coğrafya* adını vermek doğru değildir. Üstelik kitabın adında İlkçağ olduğunu vurgulayan bir ibare olmadığı için, İlkçağ’dan sonrası, özellikle Türk dönemindeki toponimik unsurların bu çalışma dışında bırakıldığı ilk etapta anlaşılmamaktadır. Zaten müellif, genişletilmiş durumda köyleri de dahil edeceğini belirttiği ve üç ciltten oluşacağını söylediğine göre, bahsedilen eksiklikleri tamamlayacak demektir.

Fakat hacim açısından oldukça genişleyeceği ilan edilen Umar’ın bu eseri, önce K. Emiroğlu⁵⁹ sonra da T. Açık⁶⁰ tarafından ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Emiroğlu, bahsi geçen sözlük için şu eleştirileri yapmaktadır: “Girişin temel eksikliği bilimsel bir temellendirme yapma ihtiyacının duyulmıyışdır. Yer adlarının tarihsel dönüşümlerini konu edinen bir çalışmanın, bu toprakların dil katmanları ve bu dillerden adların miras bırakılması üstüne dil ve tarih temellerini sağlam oturtması beklenirdi. Umar dil konusunda herhangi temellendirmeye gitmediği gibi tarihsel ilkeleri de bulunmadığı anlaşılmaktadır. Yer adının hangi dilden geldiğini ararken, ses benzerlikleri üstünde durmak kadar, bu benzerliği destekleyecek tarihsel verilerin de gerekli olduğu unutulduğunda bilimsel olmayan yakıştırmalar tuzağından kurtulmak nasıl mümkün olacaktır. Yer adları sözlüğüne duyduğumuz ihtiyaç ne kadar yoğunsa, Umar türü etimolojive dili kuramlarına doygunluğumuz da o kadar fazla, il yıllıklarından tanıdığımız(hiç olmazsa halk etimolojisine dayandıkları veya Osmanlıların yaptıkları yakıştırmaları aktardıkları yerde bir işlevi olan) ırkçı yaklaşımın, Umar’ın yaklaşımından öz olarak hiç farkı olmadığı ortadadır. Hedef farklıdır ama yöntem aynıdır, sonuç da aynıdır: tarih alt üst edilmiştir ve ortada Umar’ın kendisi vardır, yerlerin adları kalmamıştır.” T. Açık da benzer tarzda bir eleştiri ile aynen, “aslında bu kitap ilk bakışta devasa bir emek ürünü gibi görünmekle birlikte bilimsel bakımdan bütünüyle temelsizdir, dayanaksızdır. Kitapta geçen yüzlerce yanlış, eksik bilgilere, çıkarımlara değinenin yeri burası değil. Uzman kişinin bile bu azman malzeme karşısında, tek tek başvurduğu madde başları aracılığıyla belli bir görüşe varması kolay değildir.” diyerek bu sahadaki sıkıntıyı vurgulamıştır.

Aslına bakılırsa, ülkemizde çağdaş ve tarihi toponimi üzerine yapılmış çok sayıda *yerel* veya *bölgesel* çalışma mevcuttur. Fakat bütün Türkiye’yi ele alan çalışma, doğal olarak azalmakta ve hatta yapılanlar da yerleşme listesi halini almaktadır. Dahiliye Vekaleti tarafından farklı tarihlerde yayınlanan *Köylerimiz* adını taşıyan yerleşme isimleri listesi, yine 1946 yılında iki cilt halinde yayımlanan *Meskun Yerler Kılavuzu* isimli eser, N. Akbayar tarafından yayımlanan *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü* (2001), Başbakanlık Osmanlı Arşivleri bünyesinde Tahir Sezer tarafından yayımlanan *Osmanlı Yer Adları* (2006), isimli çalışma ve son olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivleri tarafından hazırlanan iki önemli yerleşme listesi,

59 K. Emiroğlu, “Türkiye’de Tarihsel Adlar”, 1995, s. 97-102.

60 T. Açık, “Anadolu’da Eskiçağ’dan Kalma Yer Adları”, 2007, s. 23-30.

Osmanlı Yer Adları I, Rumeli Eyaleti, 1514-1550 (2013) ve Osmanlı Yer Adları II, Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbakır, Arap ve Zülkadriye Eyaletleri 1530-1556 (2013) adları ile yayımlanmıştır. Bunların tamamı yerleşme listelerinden meydana gelen çalışmalar olup B. Umar'ın sözlüğü gibi açıklamaları bulunmamaktadır. Aynı tarz çalışmalara S. Nişanyan tarafından yürütülen ve *Index-Anatolicus, Türkiye Yerleşim Birimleri Envanteri* ismini taşıyan araştırma da dahil edilebilir. Basılı olmayan ve web üzerinde götürülen bu projenin amacı, "TC sınırları içerisinde halen var olan ve geçmişte kullanılmış tüm yer adlarını belgelemektir. Halen (15.04.2020'de) veri tabanında 43.803 güncel kayıt, 52.827 eski yer adı mevcuttur. Kullanıcıların katkısıyla bu sayıların artacağını umuyoruz."⁶¹ şeklinde ifade edilmiştir.

Yakın tarihte İ. Şahin tarafından hazırlanan *Adbilim (Çerçeve terim Yöntem ve Sınıflandırmalarıyla)*⁶² (2015) isimli doyurucu çalışmanın haber verdiği üzere ülkemizde genelde adbilim ve özelde ise toponimi sahasında nitelikli araştırmalar ufukta görünmüştür. Bu sahada yaptığı araştırmaların genel bir neticesi karakterinde olan bahsedilen kitap dışında İ. Şahin tarafından yapılan diğer araştırmalar da dikkate değer niteliktedir. Örneğin, "Yer adı bilimi araştırmalarında Mikro Toponiminin Yeri, Önemi ve Araştırma Yöntemi: Tırnak köyü (İçel/Gülnar) Örneği (2011)"⁶³ isimli makale ile S. Köse ile ortak yapılan "Karaburun Silik Yer Adlarında (Mikro toponimisinde) Görülen Coğrafi Terimler (2014)"⁶⁴ isimli çalışma bu anlamda önemlidir.

Konu toponimi olunca isim değişikliği sorunundan bahsetmeden geçmek meseleyi önemsememek anlamına gelecektir. Zira İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetiminden başlayarak zaman zaman alevlenen bir şekilde ülkemizde isim değişiklikleri yapılmıştır. Esasında köklerinden koparılan bir ağaca benzetilerek, tarihin ve kültürel mirasın tahrip edilmesi, zarar görmesi anlamına gelen yer ve yerleşme ismi değiştirme işi, özellikle 1950'den sonraki dönemde büyük boyutlara ulaşmıştır. Yaşanan bu ad değiştirmeler dolayısıyla, araştırmacılar, zaman zaman yerleşim birimlerinin geçmişle günümüz arasındaki bağlantısını kurmada sıkıntı çekmektedirler. Gerçekten de büyük Osmanlı tarihçimiz H. İnalcık, yerleşme adlarının değiştirilmesini, "tarihe ihanettir"⁶⁵ şeklinde nitelemektedir. Bu konuda H. Tunçel tarafından hazırlanan "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler (2000)"⁶⁶ isimli makaleye göre, 2000 yılı itibarıyla 12.211 köyün adı değiştirilmiştir. Yine

61 <http://nisanyanmap.com>

62 İ. Şahin, *Adbilim (Çerçeve terim Yöntem ve Sınıflandırmalarıyla)*, Ankara: Pegem Akademi, 2015.

63 İ. Şahin, "Yer adı bilimi araştırmalarında mikro toponiminin yeri, önemi ve araştırma yöntemi: Tırnak köyü (İçel/Gülnar) örneği", *Turkish Studies*, 6/1, 2011, s. 1748-1770.

64 İ. Şahin-S. Köse, "Karaburun Silik yer adlarında (Mikro toponimisinde) Görülen Coğrafi Terimler", *Dil Araştırmaları*, sy. 14, 2014 s. 171-187.

65 Bu konuda bkz. H. İnalcık, *Osmanlı tarihinde Efsaneler ve Gerçekler*, 2017, s. 49.

66 H. Tunçel, "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler", 2000, s. 23-34.

aynı konuda S. Nişanyan’ın, *Adını Unutan Ülke* (2010) ile *Hayali Coğrafyalar: Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Değiştirilen Yeradları*⁶⁷ ismi ile 2011 yılında basılan kitabı da burada zikretmeye değerdir.

Umar’ın tarihi toponimi sahasına yaptığı katkılardan sonra, birbiri ile aynı ismi taşıyan bir dizi “*tarihi coğrafya*” kitabından da söz edilmelidir. “*Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*” alt başlığı ile kaleme alınan bu kitaplar, esasen turizme yönelik olarak hazırlanmışlar ve özellikle ilgili bölgelerin Eski Çağ dönemine ait bilgiler veren, bolca görseli bulunan, gezi rehberi niteliğindeki çalışmalardır. Bütün bu çalışmalar ile Umar’ın tarihsel kalıntılara meraklı, bu kalıntıların bulunduğu yöreleri gezmeyi sevenler için özetlenmiş, yol gösterici bilgileri içeren ve görsellikle de zenginleştirilmiş bir dizi kitap yayınlamaya “Karia” adlı kitapla başlayıp devam ettiği görülebilir.⁶⁸

Arkeolog kökenli Eskiçağ tarihçisi Veli Sevin, 2001 yılında *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası* isimli bir kitap hazırlamıştır. Tarihi coğrafyanın tanımı, ne olduğu ve sistematığına hiçbir şekilde değinmeden hazırlanan bu kitapta, daha çok klasik dönemin yazılı kaynakları kullanılarak konu incelenmiştir. Anadolu’nun o dönemdeki bölgelerinin ele alındığı kitapta; Thrakia, Bithynia, Mysia, Troas, Aiolis, Ionia, Karia, Lykia, Pisidia, Pamphylia, Lydia, Phrygia, Galatia bölgeleri irdelenmiş ve muhtemelen Paphlagonia, Pontos, Kappadokia, Lykaonia, Isauria, Kilikia ve diğer bölgeler, halen basılamayan ikinci cilde bırakılmıştır.

İlahiyat eğitimi almış olan Murat Ağarı, 2000 yılında tamamladığı ve “Tarihi Coğrafyacılığın Doğuşu ve Gelişimi (M. 610-1000)” adını verdiği doktora tezinde; tarihi coğrafya adı altında tamamen *coğrafya tarihi* yapmıştır. Belki de sonradan bu durumun farkına varmış olacak ki, tezini kitap halinde yayımlarken çalışmanın adını *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar* şeklinde değiştirmek ihtiyacı duymuştur. Ağarı bu kitapta; kavramları ele aldığı giriş kısmından sonra, İslâm öncesi dönemde tarihi coğrafya, İslâm tarihi coğrafyacılığının teşekkül devri, Abbasiler döneminde tarihi coğrafya ve İslâm coğrafyacıları ve eserlerini incelemiştir.⁶⁹ M. Ağarı bu kitap içindeki tutarsızlıklar yüzünden C. Tomar tarafından⁷⁰ ağır bir tenkit almıştır. Gerçekten de bu kitabın içeriğine ve faydalandıkları eserlere bakıldığında, hiçbir modern tarihi coğrafya eserlerine bakılmadığı ve onlardan

67 S. Nişanyan, *Hayali Coğrafyalar: Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Değiştirilen Yeradları*, İstanbul: Tesev Yayınları, 2011.

68 *Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*’ alt başlığı ile hazırlanmış olanlar, *Karia* (1999), *Lykia* (1999), *Kilikia* (2000), *Karadeniz Kappadokia’sı (Pontos)* (2000), *Ionia* (2001), *Lydia* (2001), *Aiolois* (2002), *Troia* (2002), *Trakya* (2003), *Bithynia* (2004), *Paphlagonia* (2007), *Kapadokia* (2011), *Psidia* (2011), *Pamphylia Isauria Lykaonia* (2011), *Kommegene ve Kuzey Mesopotamia* (2011), *Doğu Anadolu* (2013) ana başlıklı kitaplardır.

69 M. Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, İstanbul: Kitabevi, 2002.

70 C. Tomar, “Murat Ağarı, İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar”, *Türk Kültürü İncelemeleri*, 2004, sy. 8, s. 235-242.

faaydalanılmadığı hemen dikkati çeker. Ağarı'nın coğrafya tarihini araştırdığı bu kitaptan sonra hazırladığı diğer eseri de aynı şekilde bu konuya aittir ve klasik İřlām coğrafyacılarından Yakubi'nin hayatı ve *Kitabu'l-Buldan* isimli eserinin çevirisidir. Aynı tarz eserler kaleme almaya devam eden Ağarı, 2008 yılında İbn Hurdazbih'in *Yollar ve lkeler Kitabı* ile yine aynı yılda A. Duman ile ortak daha önce V. Minorsky tarafından yayınlanan *Hududü'l-Alem* isimli eseri yayına hazırlamıştır.⁷¹

Coğrafyacı olup da geçmişten kalan belgelere yani birinci el arşiv malzemelerine dayanarak tarihi coğrafya çalışan ilk Türk coğrafyacı Mesut Elibüyük'tür. Osmanlı klasik dönemine ait arşiv belgeleri üzerinde duran Elibüyük, konuya giriş yapmak amacıyla tarihçi R. Yinanç ile birlikte Malatya (1983) ve Maraş (1988) tahrir defterlerinin transkriptini yayımlamıştır. Tamamen arşiv belgesi yayımı olan bu kitaplardan sonra, 1990 yılında yayımladığı "Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından nemli Bir Kaynak, Mufasssal Defterler" isimli makalede konu ile ilgili görüşlerini belirtmiş ve tahrir defterlerinden faydalanarak nasıl çalışma yapmak gerektiğini, Harput'un 1567 tarihli defteri örneğinde göstermiştir. Fakat müellifin çalışmasının, ağırlıklı arşiv belgesi yayımı olması, tarihi coğrafya çalışmasının sadece bir makale boyutunda kalması, bu bağlamdaki çalışmalarının arkasının gelmemesi ve kamuoyunun rahatça ulaşabileceği kitaplar hazırlamaması nedeniyle yeni bir dönemi başlatamamıştır.

Buraya kadar görüldüğü gibi, 1988 yılına kadar -1960 Ramsay evirisi hariesamisi okunmayan tarihi coğrafya, Baykara ile yeniden ortaya çıkarken, Memiş, Umar ve Sevin gibi isimlerle yaygınlaşmaya başlamıştır. Fakat bunların coğrafyacı olmaması, mekansal perspektifi merkeze almamalarına, haliyle tarihi coğrafyanın özünü kavramadan üzerinde durdukları konulara tarihi coğrafya adını vermelerine, yani karmaşaya yol açmıştır. Üstelik bazı müelliflerin tarihi coğrafya adı altında coğrafya tarihi yapmaları bahsedilen karmaşayı iyice kuvvetlendirmiştir. Dönemin sonuna doğru coğrafyacıların bu sahaya girmeleri, arşivlerdeki birincil kaynaklara dayalı modern tarihi coğrafya metodlarına uygun araştırma yapmaları, yeni arayışlar için iyi bir temsilci olmalarını sağlamıştır.

Yukarıda ifade edilenler kısaca özetlenecek olursa incelenen dönemin erevesi daha net çizilmiş olur. Tarihi coğrafyanın karmaşa ve arayışlar adı verilen bu ikinci dönemi, ilk yıllarda Togan'dan sonra tarihi coğrafya adının bile unutulması ile temsil edilirken, Ramsay'dan sonra durum değişmeye başlamıştır. 1960 yılında çevrilerek dilimize kazandırılan bu eser, tarihi coğrafyanın yeniden hatırlanmasını sağlamasına rağmen, bu kitabın Eskiçağ ile ilgili bir müellifin kaleminden çıkması, başka ve yeni bir sıkıntıya yol açmıştır. Zira tarihi coğrafyanın Eski ağ ve arkeoloji ile ilgilendiği kanısının yaygınlaşması bu sayede olurken Selen, Darkot ve hatta Httheroth'un tarihi coğrafya adını kullanmaması da bu durumu

71 O. Gmşi, *Temelleri Gelişimi ve Yapısıyla Tarihi Coğrafya*, 2014, s. 272-273.

kuvvetlendirmiştir. 1988 yılına kadar esamisi okunmayan tarihi coğrafya, Baykara ile yeniden ortaya çıkarken Memiş, Umar ve Sevin gibi isimlerle yaygınlaşmaya başlamıştır. Fakat bunların, mekansal perspektifi merkeze almadıkları için tarihi coğrafyanın özünü kavramamaları ve üzerinde durdukları çalışmalara tarihi coğrafya adını vermeleri, bizim adına *yeni arayışlar* diyerek yumuşatmaya çalıştığımız karmaşayı getirmiştir. Üstelik bazı müelliflerin tarihi coğrafya adı altında coğrafya tarihi yapmaları bahsedilen karmaşayı iyice kuvvetlendirmiştir. Dönemin sonuna doğru coğrafyacıların bu sahaya girmeleri, arşivlerdeki birincil kaynakları modern tarihi coğrafya metodlarına uygun araştırma yapmaları, yeni arayışlar için iyi bir temsilci olmalarını sağlamıştır.

3. Yeniden Başlangıç ve Modern Tarihi Coğrafyanın Kuruluşu Dönemi

Yukarıda ifade edildiği gibi önce Ramsay’ın kitabının ve arkasından diğerlerinin etkisiyle tarihi coğrafya ismi yeniden literatürde görünmeye başlamış fakat ne yazık ki bu süreçte beraberinde bir karmaşa ve kaosu da getirmiştir. İkinci dönem sonlarına doğru diğer disiplinlerden bu alanda çalışanlar yanında özellikle 1990’lardan sonra bu konuda araştırma yapan daha genç coğrafyacıların sayısında eskiye oranla biraz artış bulunmaktadır. Bunlardan birisi Osmanlı dönemi, özellikle de ülkemizin XVI. yüzyıl tarihi coğrafyası konusunda çalışmalar yapan Osman Gümüşçü olup, onun çalışmaları ile tarihi coğrafyadaki arayışlar yönünü bulmuş gibidir. Gümüşçü’nün 2001 yılında *XVI. Yüzyıl Larende Kazasında Yerleşme ve Nüfus* ile 2006 yılında *Tarihi Coğrafya* adı ile yayımladığı, tarihi coğrafyanın tanımı, kaynakları, metodları, mekanı, disiplinin ortaya çıkış ve gelişimi gibi konuları içeren eseri yeni bir döneme girildiğinin habercisi niteliğindedir. Zira daha önce basılan hiçbir kitap, tarihi coğrafya için metodolojik çerçeve çizen, uygulamalarda başvuru kaynağı oluşturacak bir içeriğe sahip olmadığından, bu eserle geleceğe dair gelişmelerin yolu da açılmış görünmektedir.

Aslına bakılırsa burada öncelikle ülkemizde modern tarihi coğrafya çalışmalarının başlangıcı olarak bu yılların kabul edilmesi, ayrıca üzerinde durulması gereken bir meseledir. Zira R. A. Butlin’in, Batıda modern tarihi coğrafya çalışmalarının 1930-50’li yıllarda başladığını söylemesi yanında, W. Que tarafından Çin’deki modern tarihi coğrafya çalışmalarının 1949 yılında başlatılması⁷² son derece dikkat çekicidir. Şu durumda ülkemiz, hem batıya hem de doğuya göre yarım asırlık bir geriden takip mesafesindedir.

Bu dönem, Batılı çalışmalardan etkilenerek onlara benzer araştırmaların yapıldığı yılları kapsar. Yerlerin lokalizasyonu, değişimin ele alındığı ve geçmiş coğrafyaların yeniden inşası tarzındaki modern çalışmalar, Gümüşçü tarafından başlatılır. Aynı zamanda retrospektif/geriye dönük yorumların yapıldığı ve

72 W. Que, “Historical Geography in China”, 1995, s. 361-370.

geçmiş dönemden bir kesit alma işi de bu dönemde yapılır. Arşiv belgelerinin yoğun şekilde ve arazi araştırması ile bütünleştirilerek kullanıldığı, yeni yöntem ve teknolojilerin girmesi de bu döneme aittir. Yeni dönemin en güçlü temsilcisi durumundaki Gümüşçü'nün alana katkıları ana hatlarıyla aşağıdaki gibidir.

O. Gümüşçü tarihi coğrafya konulu ilk araştırmasını XVI. yüzyıl Osmanlı tahrir defterleri üzerinde yapmış ve 1997 yılında tamamladığı doktora tezini *Tarihi Coğrafya Açısından Bir Araştırma: XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus* ismi ile 2001 yılında Türk Tarih Kurumu'nda yayımlamıştır. Bu eserde tarihi coğrafyanın tanımı ve sistematığını vererek, konu ile ilgili görüşlerini açıkladığı gibi, temelde arşiv belgelerine dayanarak, XVI. yüzyıl Larende (Karaman) kazasının coğrafyasını yeniden inşa denemesi yapmıştır. Gümüşçü bu çalışmasında, farklı tarihlere ait bir kaç tahrir defterinden derlediği verileri kullanarak yerleşme, idari bölünüş ve nüfus başlıkları altında çalışmasını tamamlamıştır. Bu araştırmada çalışılan dönem, nispeten yakın bir dönem olduğundan doğal ortamın yeniden inşa edilmeden, mekanın bugünkü ile aynı veya yakın olduğu kabul edilmiştir. Takip eden yıllarda tarihi coğrafya ile ilgili araştırmalarına devam eden Gümüşçü, 2000 yılında, *Tarihi Coğrafya ve 'An Historical Geography of the Ottoman Empire' (D. E. Pitcher) Üzerine*, 2002 yılında *Osmanlı Mufasssal Tahrir Defterlerinin Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemi* ve aynı yıl *XVI. Yüzyıl Anadolu'su'nda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler* isimli çalışmalarını yayımlamıştır.

Bu son çalışma, Gümüşçü'nün tarihi toponimi başlığı altında yer alan çalışmalarından ilki olup burada, Anadolu'nun Türkleşme süreci yanında, bu topraklardaki iskanın başlaması ve gelişimi, Osmanlı tahrir defterlerinden derlenen veriler doğrultusunda ele alınmıştır. Aynı konuyu genişleterek zenginleştiren müellif, 2011 yılında tamamladığı *ATTAP* isimli çalışmasında yeniden değerlendirmiştir. Burada Oğuz boy adlı yerleşmeler yanında, “ahi” adlı yerleşmeler üzerine de değinerek, Ahiliğin Anadolu iskan sürecindeki etki ve katkısı araştırılmıştır.

Bu çalışmalar yanında tarihçi bir arkadaşı ile birlikte hazırladığı *Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası* (2002) ile *Gıcık ve Peçenek'ten Altınova'ya: Bir Beldenin Oluşum Öyküsü* (2004) isimli kitaplarını da burada belirtmek gereklidir. Yine Osmanlı arşiv kaynakları ve arazi araştırmasının birlikte yürütüldüğü bu çalışmalar, aynı zamanda tarihçilerle birlikte ortak yapılan araştırmalar olması bakımından da önemlidir.

Gümüşçü'nün bu konudaki en önemli çalışmalarından biri, Dünya tarihi coğrafyacılarının makale yayımladıkları en iyi dergi durumundaki *Journal of Historical Geography* içinde yer alan “Internal migrations in sixteenth century Anatolia (2004)” isimli makalesidir. 2006 yılında *International Conference of Historical Geographers XIII* de sunulan ve aynı isimle daha sonra *Belleten* dergisinde basılan “The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Historical Geography” isimli çalışma da burada belirtilmelidir. Şüphesiz Gümüşçü'nün bu konudaki en önemli

eseri, aynı zamanda teorik açıdan Türkiye’de tarihi coğrafyayı ilk defa kapsamlı bir şekilde ele alan ve konu için temel bir başvuru kaynağı niteliği kazanan *Tarihi Coğrafya* (ilki 2006, ikinci baskı 2010, üçüncü baskı 2013 ve dördüncü baskı 2017) isimli kitabıdır. Bu eserde tanımlar, temel kavramlar, ilgili disiplinler, tarihi coğrafyanın tanımı, önemi, amacı, coğrafya içerisindeki yeri, kaynaklar, mekan, metot konuları etraflı bir şekilde sunulmuştur. TÜBA ödülü de alan bu kitap ülkemizde birçok açıdan ilk ve kapsayıcı bir eser olduğundan sonraki birçok çalışmada büyük oranlarda kullanılmış ve bir anlamda yol gösterici ve başvuru eseri niteliğini kazanmıştır.

Biraz da dünyayı takip etmemekten kaynaklanan ve ülkemizdeki tarihi coğrafya çalışanları arasında ortak bir karakter şeklinde görünen, yurt dışındaki meslektaşlarından kopuk olma hali, ne yazık ki şimdiye kadar pek değişmemiştir. Ama Gümüşçü’nün W. Eastwood ve diğerleri ile birlikte hazırladığı *Integrating Palaeoecological and Archaeo-Historical records: Land use and Landscape change in Cappadocia (central Turkey) since late Antiquity* (2009) isimli çalışması bu açıdan önemli görülmelidir. Verileri sondaj ile elde edilen, polen analizi gibi modern tekniklerin kullanıldığı bu çalışma ile bunun devamı niteliğinde olan ve halen sürdürülmekte olan çalışmalar bahsedilen anlamda bir başlangıç kabul edilmelidir.

O. Gümüşçü yürütücülüğünde TÜBİTAK projesi olarak hazırlanan yeni bir çalışma da yine doğrudan tarihi coğrafyanın içerisinde yer alan ve ülkemizde ilk defa haritalar yanında açıklamalara da yer veren bir tarih atlasıdır. *Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası Projesi/ATTAP* (2011) isimli çalışma, Türkiye sınırlarını esas alarak, bu topraklarda başlangıcından bugüne kadar cereyan eden önemli siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel olayları haritalar ve izahlarla göstermektedir. Tarihi kartografi kapsamında yer alan bu çalışma, aynı zamanda ülkemiz sınırlarını esas alarak ilk yerleşmelerden günümüze kadar dönemin ele alındığı ilk tarih atlasıdır. Bahsi geçen çalışma haritalar hazırlanırken takip edilen yöntem, aynı zamanda ülkemizde *tarihi CBS* çalışmalarının ilki niteliğinde olup bu bağlamda yapılmış önemli bir katkı olarak görülmelidir.

Gümüşçü’nün bu alanda yaptığı çalışmalardan bir diğeri 2013 yılında editörlüğünü ve bazı bölümlerinin yazarlığını yaptığı Açıköğretim Fakültesi Tarih bölümünün ders kitabı olan *Tarihi Coğrafya*’dır. Bu alanda veya yakın konularda çalışan başka isimlerin de bir araya getirdiği bu kitap, hem tarihlendirme teknikleri hem de araştırma yöntemleri başta olmak üzere, genel olarak yeni bilgilerin verildiği bir eserdir. Bu kitaptan sonra da, yine bu alandaki diğer isimlerin katkısıyla hazırlanan, daha kapsamlı ama daha az sayıdaki konu başlığının ele alındığı yeni kitap *Temelleri, Gelişimi ve Yapısıyla Tarihi Coğrafya* (2014) ismi ile yayımlanmıştır. Söz konusu eserler, tarihi coğrafyanın temelleri, ilkeleri, ortaya çıkışı ve gelişimi, yöntemleri, sistematığı ve uygulamaları hakkında Türkiye’de yazılmış ilk kitaplar olmaları bakımından önem taşırlar.

Gümüşçü tarafından yürütülen diğer bir TÜBİTAK projesi ise, öncekine göre daha uygulamaya dönük, bir problem çözmeyi hedefleyen ve içerisinde hem arşiv hem de arazi çalışmasını barındıran ampirik bir araştırmadır. *Türkiye'nin İskan Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler* ismini taşıyan bu araştırma, 2013'te başlamış ve 2016 yılında tamamlanmıştır. Adından da anlaşılacağı üzere çalışma, Türkiye topraklarındaki kaybolan yerleşmeler bahsine yoğunlaşsa da, bu vesile ile Türkiye topraklarında iskan ile ilgili diğer soruların da cevapları bulunmuş, bu konuya has yeni ve hiç sorulmamış sorular ortaya çıkmıştır.⁷³ Bu çalışma ile Batı'da çok yaygın olan ve özellikle 1950'lerde M. W. Beresford ile en üst seviyeye çıkan *deserted/lostvillage* araştırmaları, gecikmeli de olsa ülkemizde başlatılmıştır.

Tüm bu çalışmalarından dolayı O. Gümüşçü'nün Batılı anlamda modern tarihi coğrafya çalışmalarını Türkiye'de başlatan isim olarak değerlendirilmesi mümkündür. Geçmiş döneme ait birincil kaynaklardan faydalanarak, modern coğrafya ilke ve yöntemlerine bağlı araştırmalar yapan Gümüşçü, geçmiş mekanın yeniden inşası üzerine yoğunlaşmıştır. Elbette Batı'da bu sahada temel sorunlar çözüldüğü için şimdi daha ileri ve detay konulara yoğunlaşan çalışmalar yapılmaktadır. Fakat ülkemizdeki durum öyle olmadığından Gümüşçü'nün araştırmaları henüz ülkemizin bu anlamda en temel konu ve sorunları olan iskan ve nüfus üzerinedir. Üstelik ülkemiz topraklarının sahip olduğu özellikler nedeniyle iskan ve nüfus konusu Avrupa'ya göre çok daha köklü, karmaşık ve problemlidir olduğundan, iskan üzerine yapılan çalışmaların daha çok uzun sürmesi muhtemeldir.

Gümüşçü dışındaki tarihi coğrafya sahasındaki coğrafyacılar, XIX. yüzyıl ve temettü defterleri üzerinde çalışan coğrafyacılar olup biri Şevket Işık, diğeri ise Mehmet Bayartan'dır. Bu isimleri takiben yüksek lisans ve doktora tezinde bu konuda tez yapan ve halen yapmakta olan yeni meslektaşlarımızın varlığını da belirtmekte fayda vardır. Bunlar yanında, doktora danışmanlığını O. Gümüşçü'nün yürüttüğü ve çalışması yeni tamamlanan İ. Yiğit (2018) ile halen çalışması devam eden H. H. Yılmaz ile S. Top Yılmaz, özellikle burada belirtilmelidir.

Ş. Işık konu ile ilgili ilk çalışmasını 1999 yılında temettü/temettuat defterleri üzerinde yapmıştır. Ş. Işık'ın "Tarihsel Coğrafya Açısından Temettuat Defterlerinin Değerlendirilmesi ve Aşağı Akçay Havzası Örneği" isimli makalesi, bu alanda ilktir. Bir mekan örneğinde temettuat defterlerinin nasıl kullanılabileceğini gösterdiği bu çalışma, muhtemelen Türkiye'de bir coğrafyacının bahsi geçen defterlerden faydalanarak hazırladığı ilk çalışmadır. Bu makaleyi takiben 2002 yılında *Karaburun Yarımadası'nın Tarihsel Coğrafyası* adlı kitabını yayımlamıştır. Önceki çalışmasında kullandığı temettü defterlerini burada kullanmayan Işık, daha önce başkaları tarafında çalışılmış iki tahrir defteri, 1831 tarihli nüfus yoklama defteri, salnameler ve istatistiklerden faydalanarak çalışmasını tamamlamıştır.

73 <http://kayipkoy.com/anasayfa-1.1.1.html>.

Tarih eğitimi almış olan Adnan Eskikurt, doktora tezi olarak hazırladığı “Anadolu Medeniyetleri ve Coğrafya” (2002) isimli araştırmasında geniş bir tarih diliminde coğrafi şartların Anadolu medeniyetleri üzerindeki etkisini incelemiştir. Eskikurt, Ortaçağ’da el-Cezire bölgesi ve Aşağı Mezopotamya havzası üzerine de tarihi coğrafya alanında araştırmalar yapmıştır. Eskikurt’un bir de metodik makalesi vardır. “Tarihi Coğrafya Çalışmalarının Metodolojisi Konusunda Genel Bir Değerlendirme” adını taşıyan bu makalede tanımlar, tarihi coğrafyanın önemi ve amacı, kaynakları gibi metodolojik konulara yer verilmiştir. Batılı tarihi coğrafya eserlerinden faydalanarak hazırlana bu makale, haliyle modern tarihi coğrafya çalışmaları arasında, coğrafyacı olmayan bir müellif tarafından yapılmış ilk araştırmadır.

Mehmet Bayartan, ülkemizde tarihi coğrafya adını taşıyan çalışmalardan birinin sahibi olan bir coğrafyacıdır. Doktora tezi olarak hazırladığı “XIX. Yüzyılda Kütahya’nın Tarihi Coğrafyası (2003)” isimli çalışması, temettü defterlerine dayanarak hazırlanmış ve kırsal kesimi dışarıda bırakarak sadece Kütahya şehri üzerinde duran bir çalışmadır. Şu halde doktora tezi olarak hazırlanan çalışma, bu özelliği ile Türkiye’de temettü defterlerine dayanarak hazırlanan ilk araştırma niteliğindedir. Bu ismi kullanarak yayın yapan isimler arasında Ali Özel ve Emine Özel’i de belirtmek gereklidir. 2006 yılında ilk baskısını yaptığımız kitaptan sonra bir eser hazırlamalarına ve coğrafyacı da olmalarına rağmen *Tarihi Coğrafya Ders Notları* adı altında çoğunluğu coğrafya tarihi kapsamındaki bahisleriyle kitap yayınlamışlardır. Uygarlığın Oluşum ve Gelişimine Mekan-İnsan İlişisinin Etkisi, Coğrafi Özelliklerin Eski Türk Tarihine Etkileri, Tarihi Devirlerdeki Coğrafyanın Gelişimi ve Onun Büyük Coğrafyacıları başlıklarıyla giriş hariç toplamda üç bölümden oluşan bu eser, büyük oranda coğrafya tarihi konularını ele almıştır. Her ne kadar başlığında öyle belirtilse de eserin tarihi coğrafya çalışmaları kapsamında değerlendirilmesi pek mümkün değildir. (Burada yeni bir gelişme olarak, A. Balcioğulları tarafından, Ortaçağ Müslüman coğrafyacıların eserlerine dayanarak yapılan çalışmaların da belirtilmesi yerinde olacaktır. Gerçekten de O’nun ilk defa 2015 yılında yayına başladığı çalışmaların, Türkiye tarihi coğrafya araştırmalarına yeni ve önemli bir katkı olarak görülmesi gerekir).⁷⁴

Son olarak Avrupa’daki gelişmenin tersine bir şekilde, kutsal kitabın tarihi coğrafya eserlerinde kullanılmasının ülkemizde yeni başladığı da belirtilmelidir. Gerçekten de Avrupa’da tarihi coğrafya çalışmaları yukarıda da belirtildiği üzere, daha XVIII. yüzyıl başlarında kutsal kitaplar üzerinden başlatılmıştı. Ülkemizde henüz tarih ve coğrafyacılar arasında bulunmasa da ilahiyatçılar tarafından bu tarz çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Kur’an-ı Kerim’de geçen yer ve şahıs adları üzerinde durularak, Kur’an’da geçen olayların nerede geçtiği ve nasıl cereyan ettiği

74 A. Balcioğulları. 2015. “Historical geography of Antioch-The Queen of the east-through Arab travellers”, International Journal of Culture and History, 1/1, s. 44-49.

ele alınmıştır. Konu haritalar ve fotoğraflar yardımıyla desteklenerek, okuyucunun Kur'an coğrafyasının alanını ve boyutunu daha iyi anlamasının sağlanması hedeflenmiştir. Bu tarz ilk çalışmalar 2007 yılında Şevki Ebu Halil ve Ömer Dumlu-Rıza Savaş tarafından *Kur'an Atlası* ismiyle iki ayrı eser halinde hazırlanmıştır. Hemen arkasından Ahmet Bedir tarafından da *Tevhidin Yurdu - Kur'an-ı Kerim Atlası* (2009) ismiyle aynı tarz ama daha kapsamlı bir kitap hazırlanmıştır.⁷⁵

İngiliz Eski Çağ tarihçisi P. Thonemann'ın 2011 yılında yayınladığı *The Meander Valley: Historical Geography from Antiquity to Byzantium (Grek Culture in the Roman World)* isimli eser ile G. Bajramovic'in yine 2011 yılında yayınladığı *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period* isimli çalışmalar, yabancı bilim adamlarının ülkemiz tarihi coğrafyası ile ilgilenmeye devam ettiklerini kanıtlamaktadır. Ayrıca Anadolu ile ilgilenen yabancı araştırmacıların ortak özelliği arkeolog veya eskiçağ tarihçisi olmaları, hazırladıkları eserlerin ortak özellikleri ise Anadolu'nun Türk yerleşmesinden önceki dönemini, özellikle Helenistik ve Roma dönemi mekanlarını konu edinmiş oldukları hususu da burada belirtilmelidir.

Tarihi Coğrafya Dersleri

Buraya kadar Türkiye'de bu konuda yayımlanmış bütün eserleri eksiksiz bir şekilde içermese de, zikredilmesi gerekli görülen bazı eserler ele alınmıştır. Bundan sonra tarihi coğrafya bilgisinin üretilip paylaşıldığı mecra olan üniversitelerde *tarihi coğrafya* adı ile verilen derslere de bakmakta fayda vardır. Tarihi coğrafya derslerinin ilk hangi üniversitede, hangi tarihte verildiğini tespit etmek mümkün olmamışsa da 1990'larda başladığı kuvvetle muhtemeldir. Bu dönemdeki kayıtlarda isim tarihi coğrafya olarak belirtilse de derslerin verildiği bölümlere ve derslerin içeriğine dikkat edildiğinde, yukarıda sözü edilen "tarihi coğrafyadaki karmaşa" meselesinin daha o dönemde başladığı, bugün dahi devam etmesinden net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Ülkemizde birçok üniversitede lisans ve lisansüstü seviyede tarihi coğrafya dersleri verilmektedir. Öncelikle coğrafya olmak üzere, tarih, tarih eğitimi, coğrafya eğitimi, arkeoloji ve turizm gibi birbirinden farklı ama bilimsel sistematiğe birbirine yakın olan bölümlerde aynı isimle bu ders okutulmaktadır. Aslına bakılırsa, tarihi coğrafyanın farklı bölümlerde aynı isimle ders olarak verilmesi, yukarıda söylediğimiz gibi tarihi coğrafyanın interdisipliner karakterini kanıtlamaktadır. Zaten vurgulamaya çalıştığımız sorun da bu noktadan sonra karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda görüleceği gibi sorun, aynı isim altında *birbirinden çok farklı içerikteki* derslerin *tarihi coğrafya* adı ile okutulmasıdır. Öyle ya, aynı dersin hele de interdisipliner karakterdeki bir dersin farklı bölümlerde bulunmasında bir problem

75 O. Gümüşçü, *Temel Tarihi Coğrafya*, 2014, s. 279-280.

olamaz zaten ama bu derste verilenlerin her bölümde farklı olması, ortada bir sorunun varlığını göstermez de neyi gösterir?

Üniversitelerin Web sayfalarından ilgili derslerin ders bilgi paketleri incelenip, tarihi coğrafya dersinin verildiği fakülte ve enstitülerden bazılarını sıralamak gerekirse;

1. Ankara Üniversitesi, DTCF’nde coğrafya ve arkeoloji bölümleri, ayrıca yine aynı üniversitede Beyazıt Meslek Yüksekokulu, turizm bölümü,
2. Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, arkeoloji bölümü, Açık Öğretim Fakültesi, tarih bölümü,
3. TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, tarih bölümü,
4. Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, tarih bölümü,
5. Marmara Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, coğrafya eğitimi bölümü,
6. Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, arkeoloji bölümü,
7. Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, tarih bölümü,
8. Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, tarih bölümü,
9. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, arkeoloji bölümü,
10. Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, coğrafya bölümü ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, tarih bölümü,
11. Adnan Menderes Üniversitesi, turizm bölümü,
12. Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, tarih eğitimi bölümü,
13. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, tarih bölümü ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, coğrafya eğitimi bölümü,
14. Çukurova Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, sosyal bilgiler eğitimi,
15. Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, tarih bölümü,
16. Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, tarih bölümü,
17. Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, tarih bölümü,
18. Çankırı Karatekin Üniversitesi, tarih ve coğrafya bölümü,
19. Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, coğrafya bölümü,
20. Bilecik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi coğrafya bölümü,
21. Niğde Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, tarih bölümü,
22. Erzurum Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, coğrafya bölümü başlıcalarıdır.

Burada gösteremediğimiz daha birçok üniversitenin, lisans ve lisansüstü programlarında bazen bir dönem bazen iki dönem tarihi coğrafya derslerinin verildiği görülebilir. Üstelik tarihi coğrafya kitabını hazırlayıp ilk baskısını yaptığımız yıllarda az olan tarihi coğrafya derslerinin büyük bir sıçrama yaparak

hızlıca yaygınlaştığı da dikkat çekici boyuttur. Bu yaygınlaşmanın yanında, bazı üniversitelerde “tarihi coğrafya” adı ile verilen metodik içerikli derslere yenilerinin de ilave olduğu gözden kaçmamaktadır. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi tarih bölümünde Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası, Troas Tarihi Coğrafyası ve Arkeolojisi, Gelibolu Tarihi Coğrafyası ve Arkeolojisi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, arkeoloji yüksek lisans programında Klasik Arkeoloji Tarihi Coğrafyası, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, coğrafya bölümünde Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası I ve II, Nevşehir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, tarih bölümünde İslâm Dünyasının Tarihi Coğrafyası gibi dersler bu bağlamda yakın yıllarda ortaya çıkan derslerdir.

Bu üniversitelerde bazılarında verilen derslerin içeriklerine bakılırsa şu manzara ile karşılaşmaktadır. Uludağ Üniversitesi tarih bölümünde dersin içeriği şöyledir: “Tarihin tanımı, coğrafya ile ilişkisi, kainat ve dünya içinde insanın yeri, insanın coğrafya ile tanışması ve onu fert olarak kullanması, insanın coğrafyayı ve coğrafyanın insanı etkileme şekilleri, insani ilişkilerde coğrafyanın etkisi, tabii şartların insanlar tarafından değiştirilmesi, Türklerin yeryüzünde yayıldığı alanlar, yeryüzünde yaşayış biçimleri, Anadolu’ya gelişleri, yerleşik hayata geçiş şekilleri, kurdukları köyler ve özellikleri, bunların büyümesi ve kasaba ve şehirleri, Anadolu’nun iskan biçimine Türklerin etkisi, dönemin değerlendirilmesi.”⁷⁶

Adnan Menderes Üniversitesi’nde: “Tarihi süreç içerisinde Anadolu’da kurulmuş olan antik kentlerden günümüze kadar yaşamını sürdürenlerin kalıntıları hakkında bilgiler vermek. Yaşamını sürdüren antik kentleri turizm açısından ele alarak turizme yönelik sonuçlarını ortaya koymak. Bunların kuruluşundaki felsefe, yer seçimindeki etkenler gibi konulara ağırlık vermek ve bunların coğrafi bölgelerde antik çağlardaki durumlarını sosyo-ekonomik açıdan incelemek.”⁷⁷

Abant İzzet Baysal Üniversitesi’nde: “Geçmişten günümüze tarihle coğrafyanın ilişkisi incelenip dünya genelinde mekân ve insan ilişkilerini tarihi süreç içerisinde değerlendirilip olayların güncelleştirilmesi. Dünya coğrafyasında siyasal ilişkilerin irdelenmesi; Türkiye özelinde geçmişten günümüze ülkenin coğrafi konumundan doğan jeopolitik öneminin tarihi süreç içerisinde değerlendirilmesi.”⁷⁸

Niğde Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü’nde yer alan Tarihi Coğrafya I ve Tarihi Coğrafya II derslerinin içerikleri şu şekilde verilmiştir: “Tarihi olayların gerçekleşmesinde coğrafyanın rolü (savaş, ekonomi, din ve toplumsal olaylardaki etkileri), 1071 öncesi Türk tarihinin gerçekleşmesinde coğrafyanın rolü. Türkiye tarihinde coğrafyanın rolü, Osmanlı devletinin kuruluş ve gelişmesinde coğrafyanın rolü ve bunun Türkiye Cumhuriyeti Devleti üzerinde etkileri.”⁷⁹

76 <http://fened.uludag.edu.tr/tarih/dersler/trh4053.html>

77 <http://turizm.adu.edu.tr/yuksekdere.htm>

78 <http://www.sbe.ibu.edu.tr/sbe/programlar/sosyalbil.htm>

79 http://fenedebiyat.nigde.edu.tr/tarih/index.php?option=com_content&task=view&id=20&Itemid=35

Trakya Üniversitesi tarih doktora programında tarihi coğrafya: “Tarihin yardımcı bilim dallarından olan coğrafyanın tarihle ilişkisi, tarihi olayları etkileyen coğrafi faktörlerin belirlenmesi, insan tabiat ilişkisi açıklanmaktadır” şeklinde verilmektedir. Aynı kurumun arkeoloji yüksek lisans programında Klasik Arkeoloji Tarihi Coğrafyası dersi, “Anadolu başta olmak üzere, Akdeniz çevresi coğrafyasında antik dönemde yer alan bölgeler ve tarihsel süreç içerisinde oluşumlarına katkıda bulunan olaylar ele alınacaktır” denilerek ve Tarihi Coğrafya dersi ise, “Anadolu başta olmak üzere, Akdeniz çevresi coğrafyasında antik dönemde yer alan bölgelerin yerleşimleri, nehir ve dağlar gibi coğrafi oluşumların antik dönemdeki durumları incelenecektir” şeklinde açıklanmıştır.⁸⁰

Web sayfalarından derlenen bilgilere göre, tarihi coğrafya dersinin verildiği fakülte ve enstitülerde; tarih, coğrafya, arkeoloji, turizm, coğrafya eğitimi, tarih eğitimi, sosyal bilgiler eğitimi bölümlerinde lisans, yüksek lisans ve doktora seviyesinde bu ders verilmektedir. Dünyada değişen şartların ve ihtiyaçların ivme kazandırmasıyla bilimsel araştırmalar ve eğitim sürecinde de önemli değişiklikler olmuş ve bu çerçevede yeni dersler ve yeni konular öne çıkmıştır. Tarih ve ilgili konular yanında, özellikle sosyal ve kültürel konuların dikkat çekici bir okuyucu kitlesi kazanmasıyla, entelektüel yapı ve ekonomik alışkanlıklar da değişmeye başlamıştır. Şu halde tarihi coğrafyaya olan ilginin en önemli sebeplerinden birinin, tam da burada ifade edilen konuların tamamını kapsamasıdır demek yanlış olmayacaktır.

Lisans ve lisansüstü derslerden sonra, bu isimle yapılan lisan üstü tezlere de bakmak faydasız değildir. YÖK’ün web sayfasında “tarihi coğrafya” ibaresi ile tarama yapıldığında karşımıza Şubat 2005 tarihi itibarıyla 26 tane tez ismi çıkmaktadır. Nisan 2012 itibarıyla 39, Ekim 2015 tarihinde 37 ve son olarak Mart 2018’de yapılan, *tez adna* göre taramada 47 tez çıkmıştır. Bunların 3 tanesi 2017, 4 tanesi 2016, 2 tanesi 2015, 4 tanesi 2014 ve 2 tanesi 2013 tarihli. Aynı taramayı *dizin adna* göre yaptığımızda, iki tanesi 2015 yılına ait olmak üzere, tez sayısı 84’e çıkmaktadır.⁸¹ En erken tarihli 1990 ve en yeni tarihli 2017 yılına ait bu tezlerin son yıllara doğru yavaş da olsa arttığına bakarak ülkemizde tarihi coğrafyanın yeni ve duyulan ilginin de artmakta olduğu söylenebilir. Bu tezlerin daha önce söylediklerimizi destekleyecek bir şekilde, çoğunluğunun coğrafya dışındaki bilim dallarına mensup kişiler olduğu hemen dikkati çekmekte olup tarih, ilahiyat, arkeoloji, prehistorya gibi disiplinlere ait çalışmalar çoğunluğu meydana getirmektedir.

Sonuç olarak, ülkemizdeki üniversitelerde lisans, yüksek lisans ve doktora programında *tarihi coğrafya* veya “...nın tarihi coğrafyası” isimleri altında çok

80 http://sobe.trakya.edu.tr/?i_id=132&menu_id=3.2.1

81 <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

sayıda dersin verildiği; yine bu kapsamda lisansüstü tezlerin yapıldığı bir gerçektir. Fakat başta tarih olmak üzere, coğrafya, turizm, arkeoloji, tarih eğitimi ve coğrafya eğitimi gibi bölümlerde verilen bu derslerin ve tezlerin çoğu kez isminden başka ortak bir tarafının olmadığı dikkati çekmektedir. Tarihi coğrafyanın, bir başka disiplin olan coğrafya tarihi ile sıklıkla karıştırılması da belirtilmesi gereken bir diğer problemidir. Esasen bu problem sadece ülkemize ait bir realite değildir. 2004 tarihli bir çalışmada da şu şekilde vurgulandığı üzere, “Fransa’da, diğer ülkelerde de olduğu gibi, tarihi coğrafya, coğrafya tarihi ile yani dünyanın bilimsel araştırma tarihiyle uzun bir süre boyunca birbirine karıştırılmıştır.”⁸² Fakat ülkemizdeki duruma bakıldığında, hem makale ve kitaplardan, hem de dersler ve yaptırılan tezlerden de anlaşılacağı üzere, iki alanın karıştırılma oranının çok daha fazla olduğunu söylemek gereklidir. Buradan hareketle, tarihi coğrafyanın Türkiye’de çok iyi bilinmediğini, bu yüzden de her bilim dalından bu konu ile ilgilenenlerin farklı bir bakış açısına sahip olduklarını ve sonuçta aslında bir tarihi coğrafya gerçeği varken, ortaya çok farklı düşünce ve çalışmaların çıktığını söylemek mümkündür. Bu yüzden de, tarihi coğrafya alanında çalışanların en kısa zamanda bir araya gelerek, aynı gerçeğe ve aynı bütüne doğru adım atmak için gerekenleri yapmaları kanaatinde olduğumuzu belirtmemiz gereklidir.

Türkiye’de Tarihi Coğrafyanın Geleceği

Coğrafyada bugün ele alınan konuların doğrudan veya dolaylı bir biçimde geçmişe uzanan bir tarafı bulunduğuna göre, tarihi coğrafya araştırmalarının gelecekte artarak devam edeceğini kestirmek zor değildir. Bugünkü şartlarda coğrafya ve tarih disiplinlerinin tek başlarına çözemediği sorunlar, yeni birincil kaynakların kullanımı ve teknik imkanların her geçen gün daha iyiye gitmesinin de yardımıyla, tarihi coğrafya sayesinde kolaylıkla çözülebilecektir.

Öncelikle, şimdiye kadar ülkemiz üniversitelerinde bir bölüm veya araştırma merkezi kurulmadığı için, henüz ülkemizde tarihi coğrafyanın kurumsallaşamadığını vurgulamak gereklidir. Dolayısıyla Türkiye’deki tarihi coğrafya çalışmalarının değerlendirildiği buraya kadar olan kısımda, bahsi geçen tüm araştırmaların kişisel çabalar sonucu ortaya çıktığını belirtmekte fayda vardır.

Coğrafyada bugün ele alınan bütün konuların doğrudan veya dolaylı bir biçimde geçmişe uzanan bir tarafı bulunduğuna göre, tarihi coğrafya araştırmalarının gelecekte artarak devam edeceğini kestirmek zor değildir. Bugünkü şartlarda coğrafya ve tarih disiplinlerinin tek başlarına çözemediği sorunlar, yeni birincil kaynakların ortaya çıkması ve teknik imkanların her geçen gün daha iyiye gitmesinin de yardımıyla, tarihi coğrafya sayesinde kolaylıkla çözülebilecektir.

82 M. Bassin-V. Berdoulay, “Historical Geography: locating time in the spaces of modernity”, 2004, s. 70.

Tarihi coğrafyanın geleceğinin, özellikle Türkiye açısından son derece açık ve ufkunun çok geniş olduğunu burada ayrıca belirtmek gereklidir. Zira öncelikle ülkemizde tarihi coğrafya araştırmaları henüz oldukça yenidir ve dolayısıyla araştırmalarda kullanılacak kaynak malzemeler henüz tüketilmemiştir. Ayrıca, bütün disiplinler için söz konusu olan “bilimsel araştırmaların sonu yoktur” gerçeğinin dışında; sadece, Türkiye topraklarının bulunduğu konumu ve tarih boyunca geçirdiği gelişmelerin doğal bir sonucu olarak sahibi bulunduğu kültürel mirasın göz kamaştıran zenginliği bile, bizleri kolaylıkla yukarıda belirtilen sonuca götürmektedir. Gerçekten de bugün ülkemizde bulunan Osmanlı arşivlerindeki yaklaşık 300.000 defter ve 150.000.000 belge ile Dünya’nın en zengin arşivleri olduğu gerçeği bir kenara bırakılsa bile, Türkiye’nin hiçbir Avrupa ülkesi ile kıyaslanamayacak kadar çeşitli ve zengin bir *kültürel mirasa* sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla bu denli çeşitli ve zengin kültürel mirasın bir değil birçok disiplin tarafından çok yönlü olarak araştırılıp bilim dünyası ve ülkemiz yararına değerlendirilmesi esasen bir zorunluluktur.

Bu çerçeveden konuya yaklaşılsa; D. Hardy’nin daha 1988 yılında “*Historical Geography and Heritage Studies*”⁸³ isimli makalesinde, konuya değinip tarihi coğrafyanın kültürel miras için önemine vurgu yaptığı hatırlatılmalıdır. Ayrıca yine aynı şekilde, D. Hooke’un ise 1999 yılında, “The Role of the Historical Geographer Today” isimli makalede, araştırmacı olarak tarihi coğrafyacının yapacağı katkıların birisi kültürel miras olmak üzere başlıca üç sahada olacağını (1-Biyolojik çeşitliliğin korunması; 2-Bölgesel karakterin korunması, 3-Kültürel mirasın tanımlanması)⁸⁴ belirttiği dikkate alındığında, kültürel miras bahsinin, tarihi coğrafya için son derece önemli olduğu açıktır.

Tarihi coğrafyanın temel amaçları içinde sayılabilecek olan bu husus, Dünya’da son yıllarda önemi alabildiğince artan turizm ve özellikle kültür turizmi ile yakından ilgilidir. Çevresiyle uyumlu bir şekilde yaşayan kültür unsurları, kültürel peyzajı oluşturur. Bunlar modern ya da geçmişteki insan gruplarının ekonomisi, sosyal hayatı, ulaşım şekilleri, sanatı, inancı hakkındaki önemli delillerdir. Günümüzde, uluslararası kuruluşların destekleriyle özellikle geçmişten miras kalan ve yok olmaya yüz tutmuş kültürel peyzaj yaşatılmaya çalışılmaktadır. Bunlar korumaya alınmadığı takdirde modern dönemdeki değişimlerden ve tek tiplilikten etkilenerek hızla yok olacaktır. Böyle yerler yok olma tehdidi altında olduğu için insanlar tarafından orijinal haliyle görülmek istenmektedir. Gerçekten de bahsedilen durum turizm sektörünün içinde *kültür turizmi* adıyla bir faaliyet alanının doğmasına yol açmıştır. Kültür turizminde insanlar, gezdikleri yerlerin orijinal kalıntılarını doğal ortamında görmeyi ve mekanın havasını teneffüs etmeyi arzulamaktadırlar. Bunların araştırılması ise aslında geçmişin coğrafyasının işidir.

83 D. Hardy, “Historical Geography and Heritage Studies”, *Area*, 20/4, 1988, s. 333-338.

84 D. Hooke, “The Role of the Historical Geographer Today”, 1999, s. 62-64.

C. O. Sauer'in (1900-1993) çalışmalarında olduğu gibi, kültürün tarihi boyutu öne çıktığında kültürel coğrafya, tarihi coğrafyaya yaklaşmakta ve onunla tarihi coğrafya adı altında tek vücut olmaktadır. Bütün bunlar tarihi coğrafyanın popülerliğinin anlaşılması için önemli hususlardır.

Gerçekten de Türkiye, her geçen gün bir parçası daha yok olan ve yeri doldurulması imkansız kültürel mirasına karşı sorumluluğunu, başta üniversiteler ve kamu kurumlarının yaptıkları olmak üzere ilgili tüm sivil toplum kuruluşlarıyla birlikte hareket ederek, yerine getirmelidir. Bu amaçla öncelikle kültürel mirasın araştırılarak, bu zenginliğin envanterinin yapılması, arkasından da korumaya yönelik kamuoyunu bilgilendirici faaliyetler yerine getirilmesi ve son adımda da turizme açılması gereklidir. Bu noktadan hareketle, gerek üniversiteler ve diğer kamu kurumları gerekse ulusal veya uluslararası sivil inisiyatifler ve fon kuruluşları ile işbirlikleri geliştirilerek; ilgili diğer bilimlerin yanında tarihi coğrafyacıların da içerisinde olduğu disiplinlerle birlikte Türkiye'nin kültürel mirasının araştırılması, belirlenmesi ve konunun önemine ilişkin kamuoyu bilinci oluşturmayı amaçlayan çalışmalar yapılması gereklidir.

Tarafımızdan yürütülerek tamamlanan "Türkiye İskan Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler" isimli TÜBİTAK projesinde yaptığımız araştırmalar ve arazi çalışması bir kez daha göstermiştir ki, *kültürel mirasımızın* tespit edilerek kayıt altına alınmasında mutlak surette tarihi coğrafya bakış açısına ihtiyaç bulunmaktadır. Zira şimdiye kadar tamamen bilimsel araştırmalardan uzakta kalmış, coğrafyacılar ve tarihçiler tarafından çalışılmamış olan bu konu, bahsedilen araştırma sayesinde bilimsel gündeme taşınmış, Türkiye iskan tarihi, daha doğrusu yerleşmenin evrimi için -yakın bir dönem de olsa- bilinmeyen çok fazla olduğunu göstermiştir. Ayrıca arazi araştırması sırasında, arşiv belgelerinden bulduğumuz bilgilerin, köylerde bulunan belli bir yaştan üzerindeki insanların hafızalarında hala yaşadığı, fakat gençlerin bunların hiçbirisini bilmedikleri dikkate alınırsa, Osmanlı gibi yakın dönem kültürel mirasımızın mümkün olan en kısa sürede araştırılarak kayıt altına alınması zorunluluğu bulunduğunu da belirtmek gerekir.⁸⁵

Bazı önemli araştırma alanı ve görevleri belirtilen tarihi coğrafyanın -en azından şu an itibarıyla- ciddi bir problemi bulunmaktadır. Yukarıda ele alındığı gibi, tarihi coğrafyacı olmak için bu alanda öğretimi yapılan bir lisans ya da lisansüstü eğitim programı bulunmamaktadır. Dolayısıyla bugün üniversitelerin farklı bölümlerinde, lisans, yüksek lisans ve doktora seviyelerinde çeşitli bilim mensuplarınca tarihi coğrafya dersleri verilmekte, fakat herkes kendi bildiğini *tarihi coğrafya* olarak anlattığı ve yayım yaptığından, ortada ciddi bir karmaşa bulunmaktadır. Gümüşçü'nün çalışmaları bu karmaşayı biraz azaltmış olsa da,

85 Bu proje hakkında daha fazla bilgi için bkz. <http://kayipkoy.com/anasayfa-1.1.1.html>.

tamamen ortadan kalkmamış olan bu karmaşa ancak tarihi coğrafyanın *kurumsal* bir yapıya kavuşması ile son bulacaktır.

Bilindiği gibi bir bilim dalının temeli, o konuda uzmanlaşmayı sağlayacak eğitsel bir örgütlenmenin kurulup sürdürülmesiyle gerçekleştiğine göre, Türkiye’de de tarihi coğrafyanın kurulması için bahsedilen eğitsel örgütlenmenin hayata geçirilmesi zorunlu görünmektedir. Dünya’nın önemli üniversitelerinde sadece bir araştırma sahası olarak değil, kurumsallaşmış bir şekilde, bilimsel camiada yerini alan tarihi coğrafyanın, Türkiye’de de kurumsallaşabilmesi için ülkemiz akademik sistemi içerisindeki yerini bulması gerekmektedir.

İlgili diğer disiplinlerle birlikte tarihi coğrafyanın amacı; Türkiye’nin bütün tarihi ve arkeolojik varlıklarının, somut ve somut olmayan tüm kültürel mirasının araştırılarak tespit edilmesi, envanterinin çıkarılması ve korunmasını sağlayarak, nihayetinde bu varlıkların ulusal ve uluslararası turizme açılarak bir çekim merkezi haline getirilmesi için gerekli bilimsel altyapıyı sağlamaktır. Böylece aynı zamanda sosyal, kültürel ve ekonomik açılardan çevreci ve sürdürülebilir bir kalkınmanın sağlanmasına yönelik çalışmalara da katkıda bulunarak, ilgili tüm sektörlerdeki alanlarda nitelikli elemanlar yetiştirmektedir.

Böyle bir kurumsal altyapı ise, başlangıçta ülkemizde kültür üzerine çalışan başta tarihçi, coğrafyacı, dilci olmak üzere bütün sosyal bilimcileri bir araya getirerek, Türkiye’nin sahip olduğu kültürel mirasın araştırılıp ortaya çıkarılmasında büyük işler başaracaktır. Gerekli eğitim ve araştırma ortamı kurulduktan sonra ise, şimdi diğer disiplinlere mensup olup da kendi ilgi ve çabalarına bağlı olarak tarihi coğrafyaya yönelmelerin tesadüflere ve kişinin isteğine bağlı olduğu gerçeğini değiştirecek ve kurumsal devamlılık sağlanacaktır. Ancak bu sayede, tarihi coğrafyada eğitim alanların, bu sahada uzmanlaşmaları sağlanacak ve Türkiye’nin sahip olduğu zengin kültürel miras coğrafi açıdan araştırılarak bilime ve turizm sektörü ile diğer uygulayıcılara yeni katkılar yapabilecektir.

Şimdiye kadar yapılan çalışmaların yoğunlaştığı bu sahalar, bir anlamda gelecekte de yoğunlaşarak artışın yaşanacağı eğilimlere ışık tutarak, ülkemizdeki tarihi coğrafya çalışmalarına da yön verecektir. Burada hem şimdiye kadarki tarihi coğrafya çalışmalarındaki eğilimler hem de ülkemizdeki arşiv belgeleri ve kültürel miras zenginliği dikkate alınarak geleceğe yönelik bazı öngörülerde bulunabiliriz. Aslına bakılırsa, Türkiye’deki tarihi coğrafyanın geleceğine yönelik bu niteliklerin bazılarının, ülke topraklarının geçmişindeki benzer ve ortak taraflar nedeniyle, bir anlamda Y. Ben-Arieh’in İsrail’in gelecekteki tarihi coğrafya araştırmaları⁸⁶ için söylediğine benzer olması doğaldır. Yine ülkemizin kendine has koşullarına bağlı olarak bazıları sadece ülkemize mahsus nitelikler durumundayken, bazıları da aynı zamanda temennilerimizi ifade etmektedir. Dünya’daki tarihi coğrafya

86 Y. Ben-Arieh, “Historical Geography in Israel: retrospect and prospect”, 1982, s. 8-9.

araştırmalarındaki durum dikkate alındığında, bu temennilerimizin kısa ve orta vadede gerçekleşeceği söylenebilir. Şimdi, geleceğe yönelik öngörülerimiz hakkındaki tüm bu hususları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

1. Öncelikle ülkemizdeki tarihi coğrafya çalışmaları artarak ve araştırma eğilimleri çeşitlenerek devam edecektir,
2. Tarihi coğrafya bölümü ve araştırma merkezleri kurularak bu sahanın kurumsallaşması gerçekleşecektir,
3. Bu sahadaki araştırmacılar, yurt dışındakiler ile daha fazla entegre olarak ortak çalışma yapacaklardır,
4. Arazi araştırmaları ile birlikte çok sayıda ve çeşitli nitelikte birincil kaynakların kullanımı yaygınlaşacaktır,
5. Geçmiş dönemlerde kısa zaman dilimlerini derinlemesine analiz eden çalışmalar artacaktır,
6. Ampirik verilerin kullanımıyla yapılan çalışmalar yaygınlaşacak ve ülkemizden başka disiplinler ve yurt dışındaki benzer çalışmaları karşılaştırmalı olarak ele alan çalışmalar yapılacaktır,
7. Dar alanlı ve spesifik konular ile geniş alanlı ve genel konuları kapsayan çalışmalardan hareketle genel sistematik çerçevenin geliştirilmesine yönelik çalışmalar yürütülecektir,
8. Tarihi CBS üzerine çalışmalar yaygınlaşacaktır,
9. Geçmişe ait sosyal ve ekonomik konular ile özellikle kültürel miras konularında yeni ve çeşitli tespitler/keşifler yapılacaktır.

Sonuç

Buraya kadar görüldüğü üzere, tarihi coğrafya interdisipliner bir araştırma sahası olsa da, temelde mekanı merkeze alarak, insan ile olan etkileşimleri üzerinde duran coğrafyanın geçmişteki yansımasından başka bir şey değildir. Esasen ilke ve yöntemleri coğrafya olmakla birlikte, verilerinin tamamı ve bazı yöntemleri tarihi bilimlere ait olduğundan, verilerin okunması ve değerlendirilmesi bağlamında da yine geçmişe dönük çalışma yapan disiplinlerden faydalanmaktadır.

İlke, yöntemler, teknikler, veriler ve bakış açılarını coğrafya ve tarih bilimi gibi Eski Çağ'dan beri var olan köklü ve farklı iki disiplinden alan tarihi coğrafya, tıpkı sarı ile kırmızı rengin birleşmesiyle, onlardan tamamen ayrı yeni bir renk, yani turuncu renginin çıkması gibi ayrı ve yeni bir araştırma sahasıdır. Çağdaş coğrafyacının çözüm üretmek amacıyla uğraştığı tüm problemlerin, doğrudan veya dolaylı bir biçimde geçmiş ile bağlantısı olduğuna göre, tarihi coğrafyacının çözmeye çalıştığı problemler ve ortaya çıkardığı bilgiler, coğrafyacılar için hayati öneme sahiptir.

Tarihi coğrafya, interdisipliner doğası gereği, tarih başta olmak üzere, arkeoloji, prehistorya, antropoloji, Kuaterner bilimi gibi coğrafya dışındaki paydaşlarla birlikte hareket edip ortak çalışmalar yaparak, bir disiplinin altından kalkamayacağı karmaşık ve kompleks problemlere çözümler üretebilmek için vardır. Dünyada bunun nitelikli örnekleri veriliyorken, ülkemizde de bu türden araştırmaların hızla artması gereklidir. Zira diğer tüm disiplinlerarası araştırma alanları gibi, tarihi coğrafya da kendisini oluşturan disiplinlerin tek tek başa çıkamadığı, yetersiz kaldığı problemlerin çözümünde önemli katkılar sağlayabilecek yapıdadır. Disiplinlerarası araştırma sahaları zaten bu sebepten, -tarihi coğrafya için- tarih ve coğrafya disiplininin tek başlarına çözmekte yetersiz kaldığı problemlerin çözümü için bir araya gelmemişler midir?

Dünyada tarihi coğrafyanın ortaya çıkması XVIII. yüzyıl başlarına kadar geriye gitmesine rağmen, bu süreç ülkemizde gecikmeli yaşanmıştır. Üstelik sadece başlangıç değil, sonraki dönemlerde yaşanan, metodoloji ve eserler konusundaki gelişmelerin takibi neredeyse batıdan kopuk ve geriden yapılan bir takip şeklinde gerçekleşmiştir. Yakın zamanda ortaya çıkmasına rağmen, sahip olduğu üstünlükler ile daha zor işleri çok daha kısa zamanda ve nitelikli bir şekilde yapabilen CBS’nin coğrafya araştırmalarında her geçen gün daha önemli hale gelmesine bağlı olarak, tarihi coğrafyada da benzer şekilde *tarihi CBS*, önemli hale gelmiştir. Ama ne yazık ki ülkemizde coğrafyacıların CBS’yi Batı’dakine göre daha az ve biraz geriden takip etmesine bağlı olarak, ülkemizde tarihi CBS için esaslı bir alt yapı kurulduğundan söz etmek için henüz erkendir.

Coğrafya içerisinde özellikle dünyada son derece önemli hale gelen kültürel coğrafya ile sahip olduğu tabi ve kültürel değerlerini turizme açarak *ekonomiye kazandıran* ülkelerin yaptıkları dikkate alınırsa, Türkiye için bu konu ayrıca önem kazanmaktadır. Zira tarihi coğrafya veri kaynakları açısından, kıyas kabul edemeyecek kadar zengin olan ülkemiz, yine sahip olduğu aynı seviyedeki kültürel mirası ile de dikkat çekmekte ve bu zenginliklerin öncelikle tespit edilmesi, bilinenlerin korunması, restore edilmesi, kullanıma açılması ve nihayet sürdürülebilir biçimde faydalanılması gibi hususların tamamı, ilgili diğer disiplinler yanında tarihi coğrafyacıların da ilgisini beklemektedir.

Ülkemiz kültürel mirasının, hem bilimsel hem de turizm sahasında daha fazla ve etkin bir biçimde temsil edilebilmesi başta olmak üzere, yukarıda belirtilen hususların hızla ve nitelikli bir şekilde hayata geçirilmesi gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, bu sahadaki araştırmaların kurumsallaşması için, Türkiye’de bir *tarihi coğrafya* bölümünün kurulmasını zorunlu görüyor ve toplumsal fayda adına bunun mümkün olan en kısa sürede gerçekleşmesini ümit ediyoruz.

Son söz olarak, Türkiye’de şimdiye kadar hem coğrafyacı hem de diğer disiplinler tarafından tarihi coğrafya sahasında yapılan araştırmalar nicelik ve nitelik açısından, Erinc tarafından değerlendirilen 1973 öncesine göre çok büyük

gelişmeler kaydetmişse de batıdaki tarihi coğrafya araştırmalarının seviyesine ulaşmak için daha uzun bir yolumuzun olduğu kabul edilmelidir. Başka bir ifade ile Türkiye tarihi coğrafya araştırmalarının bugün geldiği nokta, ne yazık ki istenilen seviyelerde değildir. Oysa ki Türkiye'nin sahip olduğu tarihi çeşitlilik ve kültürel miras zenginliği dikkate alındığında, bu sahada yapılacak araştırmaların önü fazlasıyla açık olup ülkemiz tarihi coğrafyasını ileriye taşımak için çok çalışacak genç araştırmacılarını beklemektedir.

Kaynakça

- Abdurrahman Şeref, *Coğrafya-yı Umumi*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1303.
- Açık, Tansu, “Anadolu’da Eskiçağ’dan Kalma Yer Adları”, *Kebikeç*, sy. 23, 2007, s. 23-30.
- Ağarı, M., *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, İstanbul: Kitabevi, 2002.
- Ahmed Rifat, *Lügat-ı Tarihiye ve Coğrafiye, C.I-VII*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, (1299/1881).
- Baker, A. R. H., “The Dead Don’t Answer Questionnaires: Researching and Writing Historical Geography”, *Journal of Geography in Higher Education*, vol. 21, 1997, s. 231-243.
- Baker, A.R. H., “Geography and History Bridging the Divide”, *Cambridge Studies in Historical Geography* içinde, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Bassin, M-V. Berdoulay, “Historical Geography: locating time in the spaces of modernity”, *Human Geography, A History For the 21st Century*, ed. G.Benko-U. Strohmayer, s. 64-82, London: Arnold Publication.
- Ben-Arieh, Y., “Historical Geography in Israel: retrospect and prospect”, *Period and Place Research Methods in Historical Geography*, ed. A.R.H. Baker-M. Billinge, Cambridge: Cambridge University Press, 1982, s. 3-9.
- Bölen, Fulin, *Anadolu’da Yerleşme Sisteminin Evrim Analizi Ve Çağdaş Mekan Düzenleme Politikalarına Etkilerinin İncelenmesinde Bir Yöntem Denemesi*, İstanbul: İTÜ. MM. Fak. Yayınları, 1978.
- Butlin, R. A., “Theory and Methodology in Historical Geography”, *Historical Geography: Progress and Prospect*, ed. M. Pacione, London: Croom Helm, 1987, s. 16-45.
- Butlin, R. A., *Historical Geography, Through the Gates of Space and Time*, London: Edward Arnold, 1993.
- Celal Nuri [İleri], *Coğrafya-yı Tarih-i Mülk-i Rum*, İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1918.
- Clark, A. H., “Historical geography”, *American geography: Inventory and prospect*, ed. P. James-C. Jones, Syracuse: Syracuse University Press, 1954, s. 70-105.
- Darby, H. C., *An Historical Geography of England Before AD 1800*, Cambridge: Cambridge University Press, 1936.
- Darby, H. C., “On the writing of historical geography, 1918-1945”, *British Geography, 1918-1945*, ed. R. W. Steel, Cambridge University Press, 1987.
- Darby, H. C., *A New Historical Geography of England*, Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- Dobbs, G. Rebecca, “Archival Materials and The Teaching of Historical Geography and Historical GIS”, *Journal for North Carolina Archivist*, vol. 9, 2011, s. 2-14.
- Driver, Felix, “Research in historical geography and in the history and philosophy of geography in the UK, 2001-2011: an overview”, *Journal of Historical Geography*, 42, 2013, s. 203-211.
- Eastwood, W., O. Gümüşçü, H. Yiğitbaşoğlu, J. F. Haldon ve A. England, “Integrating Palaeoecological and Archaeo-Historical records: Land use and Landscape change in Cappadocia (central Turkey) since late Antiquity” (W. Eastwood

- ve diğerleri ile), *Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia*, ed. T. Vorderstrasse and J. Roodenberg, PIHANS 113, 2009, s. 45-69.
- Emiroğlu, K., "Türkiye'de Tarihsel Adlar", *Kebikeç*, sy. 1, 1995, s. 97-102.
- Erinç, S., *Ellî Yılda Coğrafya*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Ankara: Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 1973.
- Gencan, Tahir Nejat, "Sıfatlar", *Türkçe Biçim Bilgisi*, ed. Hülya Pilancı, Eskişehir: A.Ü. AÖF., 2013.
- Guelke, Leonardo, *The Relations Between Geography and History Reconsidered, History and Theory: studies in the philosophy of history*, Blackwell Publishers, 1997.
- Guelke, L. "Historical understanding in geography an idealist approach", Cambridge Studies in Historical Geography içinde, Cambridge University Press, 2010.
- Gutiérrez, J. -P. López-Nieva, "Are international journals of human geography really international?", *Progress in Human Geography*, 25/1, 2001, s. 53-69.
- Gümüşçü, O., "Tarihi Coğrafya ve 'An Historical Geography of the Otoman Empire' (D. E. Pitcher) Üzerine", *Türkiye Günlüğü*, sy. 61, 2000, s. 85-92.
- Gümüşçü, O., *Tarihi Coğrafya Açısından Bir Araştırma: XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- Gümüşçü, O., "Internal migrations in sixteenth century Anatolia", *Journal of Historical Geography*, vol. 30/2, 2004 s. 231-248.
- Gümüşçü, O., *Tarihi Coğrafya*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.
- Gümüşçü, Osman-Y. Kılıç-H. Cınar-A. Uğur, *Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası Projesi (ATTAP)*, SOBAG/TÜBİTAK Projesi, 2011.
- Gümüşçü, O., "Türkiye Tarih Atlası Çalışmaları", *Belleten*, sy. 275, 2012, s. 261-322.
- Gümüşçü, O., "Temel Kavramlar ve İlgili Alanlar", *Tarihi Coğrafya*, ed. O. Gümüşçü, Eskişehir: AÜ. Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013, s. 1-29.
- Gümüşçü, O., "Coğrafya ve Tarihi Coğrafya", *Tarihi Coğrafya*, ed. O. Gümüşçü, Eskişehir: AÜ. Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013, s. 30-57.
- Gümüşçü, O., "Köken ve Gelişim", *Tarihi Coğrafya*, ed. O. Gümüşçü, Eskişehir: AÜ. Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013, s. 58-83.
- Gümüşçü, O., *Coğrafyaya Davet*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.
- Gümüşçü, Osman-Ç. Şenkul-H. H. Yılmaz, *Temelleri Gelişimi ve Yapısıyla Tarihi Coğrafya*, ed. O. Gümüşçü, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- Gümüşçü, Osman-A. Demir-E. Erdoğan Özünlü, *Türkiye İskan Tarihinde Önemli Bir Problem: Kaybolan Yerleşmeler*, SOBAG/TÜBİTAK Projesi, 2016.
- Hamshire, J. D., "Data Sources in Historical Geography", *Historical Geography: Progress and Prospect*, ed. M. Pacione, London: Croom Helm, 1987, s. 46-69.
- Hardy, D., "Historical Geography and Heritage Studies", *Area*, 20/4, 1988, s. 333-338.
- Hartshorne, R., *The Nature of Geography, A Critical Survey of Current Thought in theLight of the Past*, Michigan: Ann Arbor, 1951.
- Heffernan, M., "Historical Geography", *The Dictionary of Human Geography*, ed. Derek Gregory ve diğ. Wiley-Blackwell, 2009, s. 332-335.

- Hoelscher, Steve, “Historical Geography”, *Encyclopedia of Human Geography* içinde, ed. Barney Warf, SAGE Publications, 2006, s. 210-217.
- Hooke, D., “The Role of the Historical Geographer Today”, *Norsk Geografisk Tidsskrift-Norwegian Journal of Geography*, vol. 53, 1951, s. 61-70.
- Hütteroth, W.D., *Landliche Siedlungen im Südlichen Inneranatolien in den Letzten Vierhundert Jahren*, Im Selbstverlag des geographischen Instituts der Universität Göttingen, Göttingen, 1968.
- Işık, Ş., “Tarihsel Coğrafya Açısından Temettuat Defterlerinin Değerlendirilmesi ve Aşağı Akçay Havzası Örneği”, *Ege Coğrafya Dergisi*, X, 1999, s. 239-280.
- İnalçık H., *Osmanlı Tarihinde Efsaneler ve Gerçekler*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2017.
- Jaeger, H., *Historische Geographie*, Georg Westermann Verlag, Braunschweig, 1969.
- Johnston, R. J.-D. Gregory, D. M. Smith, *The Dictionary of Human Geography*, UK, 1997.
- Kalfoğlu, İoannis, *Küçük Asya Kitasının Tarihi Coğrafyası*, haz. Ö. Özgür, İstanbul: Albatros Yay., 2013.
- Karahan, Leyla, *Türkçe’de Söz Dizimi, Cümle Tahlilleri*, Ankara: Akçağ Yay., 1999.
- Komasyon, *Gulbenkian Komisyonu Sosyal Bilimleri Açın*, çev. Ş. Tekeli, İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Kullera, Zdeněk, “Historical Geography between and historiography”, *Klaudyán: Internet Journal of Historical Geography and Environmental History*, vol. 5, no.1, 2008, s. 5-13.
- Mehmed Eşref [Albatı], *Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1910.
- Mehmed Eşref [Albatı], *Mükemmel ve Mufassal Tarih-i Osmani Atlası*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1915.
- Mitchell, J. B., *Historical Geography*, Hodder and Stoughton, London, 1975.
- Morrisey, J. ve diğ., *Key Concepts in Historical Geography*, Sage Publications, 2014.
- Nişanyan, S., *Hayali Coğrafyalar: Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Değiştirilen Yeradları*, İstanbul: Tesev Yayınları, 2011.
- Ortaylı, İ., “Önsöz”, *Dünya Tarih Atlası*, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yay., 2006.
- Pacione, M., “Introduction”, *Historical Geography Progress and Prospect*, ed. M. Pacione, London: CroomHelm, 1987, s. 4-15.
- Que, W., “Historical Geography in China”, *Journal of Historical Geography*, 21/4, 1995, s. 361-370.
- Ramsay, W. M., *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, çev. M. Pektaş, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1960.
- Röllig, W., “Historical Geography: Past and Present”, M. Liverani (Hrsg.), *Neo-Assyrian Geography*, Rom, 1995, s. 117-125.
- Sauer, C. O., “Foreword to historical geography”, *Annals of the Association of American Geographers*, 31, 1941, s. 1-24.
- Selen, H. S., “Strabon’a Göre Eski Çağlarda Doğu Anadolu”, *AÜ. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, III/1-2, 1948, s. 237-246.

- Sözer, A. N., "Türkiye'nin Kırsal Yerleşim Coğrafyasına İlişkin Terminolojik Sorunlar ve Tipolojik Yaklaşımlar", *Ege Coğrafya Dergisi*, sy. 1, İzmir, 1983, s. 1-13.
- Stewig, R., *Batı Anadolu Bölgesinde Kültür Gelişmesinin Ana Hatları*, çev. R. Turfan, İstanbul: İTÜ. Yayınları, 1970.
- Strange, G., *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, çev. A. Eskikurt-C. Tomar, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015.
- Şahin, İbrahim, *Adbilim, Çerçeve, Terim. Yöntem ve Sınıflandırmalarıyla*, Ankara: Pegem Akademi, 2015.
- Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alam, C. I-VI*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1898.
- Teymur, N., "Disiplinlerin Aralığında(ki) Mekan", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek Sempozyum Bildirileri*, İstanbul: Metis Yayınları, 2013, s. 269-280.
- Tosh, J., *Tarihin Peşinde. Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*, çev. Ö. Arkan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Tunçel, H., "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler", *FÜ. Sos. Bil. Ens. Dergisi*, 10/2, Elazığ, 2000, s. 23-34.
- Umar, B., *Türkiye'deki Tarihsel Adlar, Türkiye'nin Tarihsel Coğrafyası ve tarihsel adlar üzerine alfabetik düzende bir inceleme*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1993.
- Yılmaz, Hasan Hüseyin, "Tanım, Kapsam ve Amaç", Edt. O. Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, Eskişehir: AÜ. Açıköğretim Fakültesi Yayınları, 2013, s. 84-111.
- Yılmaz, Hasan Hüseyin, "Tarihi Coğrafyanın Yapısı", *Temelleri Gelişimi ve Yapısıyla Tarihi Coğrafya*, ed. O. Gümüşçü, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014, s. 291-384.
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&kelime=tarihi&uid=49796&guid=TDK.GTS.51b9e1507b01b2.49196962
- <http://kayipkoy.com/anasayfa-1.1.1.html>.
- <http://nisanyanmap.com>.

Türkiye’de Tarihi Coğrafya Literatürü

Prof. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ

Özet

Kısaca geçmişin coğrafyası olarak tanımlanan tarihi coğrafya, modern coğrafya ilke ve yöntemleri ile bir mekanın geçmişte araştırılması anlamına gelmektedir. Dünya’da XVIII. yüzyılın başlarında ortaya çıkmasına rağmen ülkemize biraz gecikmeyle XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Batılı eserlerden çeviriler yaparak kitap hazırlayan müellifler sayesinde Türk coğrafya literatürüne girmiştir. Şu halde Tanzimat sonrasında başlayan bu araştırmalar, Cumhuriyet’in ilanından sonra bir süre tamamen unutulmuş gibidir. 1960 yılında W.M. Ramsay’in “Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası” isimli eserinin dilimize kazandırılmasıyla yeniden kullanıma giren tarihi coğrafya, coğrafyacılarımızın batıyı yakından takip edememesi ve diğer faktörler nedeniyle ne yazık ki sağlam bilimsel temeller üzerine oturamamıştır. 1990’lara doğru yeniden bu isimle bazı eserler hazırlanmasına rağmen, ancak 2000 yılından itibaren yapılan çalışmalar ile modern tarihi coğrafya örneklerine kavuşulmuştur.

Bu yazıda, başlangıcından itibaren Türkiye’de bu sahada yazılan, tarihi coğrafya isimli çalışmalar ile ismi farklı olsa da bu kapsamda değerlendirilen eserlerden yapılan seçkiler incelemeye tabi tutulmuştur. Yapılan değerlendirme ve mümkün olduğunca kapsamlı bir analiz sonucunda, ülkemizdeki tarihi coğrafya çalışmaları, iki şekilde gruplandırılmıştır. İlki, nitelikleri ve kronolojik gelişimleri dikkate alınarak üç bölüm halinde; ikincisi kaynaklar, metotlar ve yapısal özellikleri dikkate alınarak da altı bölüm halinde incelenmiştir. Bu sayede tarihi coğrafyanın ülkemizdeki geçmişi analitik bir şekilde incelendiği gibi, tarihi coğrafya araştırmalarının bugünkü durumu için bazı bilgiler verilerek, geleceği hakkında da bazı öngörülerde bulunulmuştur. Yapılan bütün çalışmalar değerlendirildiğinde görülecektir ki, Türkiye tarihi coğrafya araştırmalarının bugün geldiği nokta, ne yazık ki Batı’ya göre geridedir. Bu durumu değiştirmek ise, ancak modern tarihi coğrafya metotları çerçevesinde daha fazla araştırma yapmak ile mümkündür. Türkiye’nin sahip olduğu tarihi çeşitlilik ve kültürel miras zenginliği dikkate alındığında, bu sahada yapılacak araştırmaların önü fazlasıyla açık olup geride olan seviyemizi ileriye taşımak için çok çalışacak genç araştırmacılarını beklemektedir.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Tarihi coğrafya, coğrafya tarihi, metodoloji, kronolojik tasnif, analitik tasnif

Literature of Historical Geography in Turkey

Osman GÜMÜŞÇÜ

Abstract

Historical geography, briefly defined as the geography of the past, means researching a place in the past with the principles and methods of modern geography. Although it appeared in the beginning of the XVIII. century in the world, historical geography entered the Turkish geography literature in the second half of the XIX. century thanks to the authors, who prepared books by making translations from Western works. In this case, this research which started after the Tanzimat Era seems to be completely forgotten after a while the proclamation of the Republic. The historical geography in Turkey, which become available in our language after the introduction of W. M. Ramsay's "Historical Geography of Anatolia", was not based on scientific foundations because of the lacking interest in following the West closely and of other factors. The first examples of modern historical geography emerged in early 2000s although some works were produced with similar titles to "Historical Geography of Anatolia" in 1990s.

In this article, all the works that can be considered as historical geography studies, -from their emergence until today- are examined. As a result of the evaluation, historical geography studies in Turkey are categorized into two groups. The first group is examined in three sections considering its qualities and chronology; The second one is examined in six sections considering the sources, methods and structural features. Therefore, the history of historical geography is examined analytically in our country, some information is given for the present situation as well as some predictions are made about its future. Considering all the work, it will be seen that historical geography studies in Turkey unfortunately fall behind the West today. Changing this situation is only possible by doing more research within the framework of modern historical geography methods. When historical diversity and richness of cultural heritage of Turkey is considered, the research in this field is very clear and awaits young researchers who will work hard to move our level forward.

Key words: Turkey, Historical geography, History of geography, methodology, chronological classification, analytical classification

Cumhuriyet Türkiye'sinde Kartografya

Murat TANRIKULU*

Giriş

Bilim tarihi çalışmaları, bir bilimin ilkel uygulamalarıyla başlayan, kimlik kazanması, bilimler cümlesi içinde kabul görmesi, gelişmesi ve günümüze kadar olan süreçte geçirdiği aşamaları kapsayan çalışmalardır. Diğer bir ifade ile bir süreç çalışmasıdır. Bu anlamda Cumhuriyet Türkiye'sinde kartografya tarihinin anlaşılması için Osmanlı Devleti'nin son 80-90 yıllık döneminde henüz genç bir bilim dalı olan kartografyanın genel durumunun ortaya konması bir gerekliliktir. Zira Cumhuriyet Türkiye'si, Osmanlı Devleti'nin bir devamıdır ve her alanda olduğu gibi bilimsel alt ve üst yapıyı da selefinden devralmıştır. Adı geçen dönem ile Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyetin ilk yılları her alanda bir mücadeleler dönemi olmuştur. Kartografya, gereklilikler bakımından bu mücadelenin her aşamasında yer almış, gelişerek günümüze ki çağdaş ve rekabetçi seviyesine ulaşmıştır.

I. Cumhuriyete Geçişten Önce Osmanlı Devleti'nde Kartografyanın Genel Durumu

Kartografya, kısaca "harita yapım bilimi, sanat ve teknolojisidir." XVIII. yüzyıldan itibaren haritaların, ülke arazisinin düşmana karşı savunma (strateji) ve saldırı (taktik) amaçlarına yönelik olarak, (özellikle büyük ölçekli topografya haritaları) çok önemli stratejik gereçler olmaları yanında ülkenin imarı ve yapılması gereken bayındırlık hizmetlerinin yürütülmesinde de en gerekli teknik gereçlerden olduğu açık bir şekilde görülmeye başlamıştır. Bu nedenle dünyada XVIII. ve XIX. yüzyıllarda harita kullanımının yaygınlaşmaya başlaması, haritacılık biliminde kişilerin ortaya koyduğu eserlerden ziyade bu konuda kurumların ön plana çıkmasını,

* Doç. Dr. Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü

haritacılık üretim ve faaliyetlerinin daha ziyade örgütlü kurumlarca yapılmasını sağlanmıştır. Bu yüzyıllarda büyük devletlerce başlatılan sömürgeleşme hareketleri, harp sahalarında ve yeni fethedilen yerlerde haritaya olan ihtiyacı artırmış, özellikle ülkelerin silahlı kuvvetleri örgütlü olarak haritacılık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Fransa’da “Service Geographique de L’Armee”, Almanya’da “Landes Aufnahme” buna örnek olarak gösterilebilir. Osmanlı Devleti’nde de ordu bu konuda ilk örgütlü çalışmalara başlayan kurum olmuştur.¹ Başta Erkan-ı Harbiye (Genel Kurmay) olmak üzere, diğer kurumların da desteği ile haritacılıkla ilgili teşkilat kurulmuştur.²

Osmanlı Devleti, çok geniş bir coğrafyaya, bu coğrafya içinde büyük denizlere ve çok uzun kıyılara sahipti. Bu denizlerin ve kıyıların korunması güçlü bir donanmaya ihtiyaç gösteriyordu. Ancak devlet, duraklama ve gerileme dönemlerini geride bırakmış ve dağılma sürecine girmişti. Artık Osmanlı Devleti, bir cihan devleti değil, son yüzyılını yaşayan ve ölmek üzere olan Avrupa’nın hasta devletiydi. Can çekişen devlet, deniz ve kıyılarını koruyacak güçlü bir donanmadan yoksundu. Diğer yandan bilim ve teknolojiye gerilik, her alanda olduğu gibi tüm kademeleriyle eğitim alanında da kendisini hissettiriyordu. Osmanlı subayları, kara ve deniz savaşlarında gerekli olan coğrafya ve harita bilgisi bakımından yeterli eğitimi alamadan harp okullarından mezun oluyorlardı. Bu da Osmanlı ordusunun kara ve deniz savaşlarında bozguna uğramasının nedenlerinden biriydi. Bu bozgunlar neticesinde padişahın boyun vurma da pek işe yaramıyordu. Bunun gerekli olduğunu anlayan Umur-u Bahriye Nazırı (Deniz Bakanı) Morali Ali Efendi (1804-1808) “Mühendishane” adında bir okul yapılmasını emretti. Bu okulda harita bilimi ve coğrafya dersleri koydurdu. Buradan mezun olanlara gemi kaptanlığı ve deniz kuvvetlerinde öğretmenlik görevi veriliyordu. Okul Türk denizcilik tarihinin ilk bilim ve teknik kurumu olarak kabul edilmektedir.³

Her türden haritaya olan ihtiyaç kendini açık bir şekilde ve uzun süredir hissettirdiğinden 1818 yılında harita subayı yetiştirmek üzere başka bir okul açılmıştır. Bu okulun açılışı Türk haritacılık tarihinde önemli bir başlangıç olmasına rağmen, verilen dersleri, mezunları vb. hakkında bir bilgi bulunamamaktadır.⁴ Bundan sonraki yıllarda, 1773’te kurulan Deniz Harp Okulu’nda (Mühendishane-i Bahri-i Hümayun), 1795’te kurulan Topçu Okulu’nda (Mühendishane-i Berri-i Hümayun), Kara Harp Okulu’nda ve Harp Akademilerinde harita yapımı ve kullanımı ile ilgili dersler müfredata konarak haritacı subaylar yetiştirilmiştir. Harp Okulu’nu bitiren subaylardan dört tanesi 1853 yılında, yine dört tanesi de 1858 yılında harita subayı

1 Abdurrahman Aygün, *Türk Haritacılık Tarihi*, Ankara: Harita Genel Komutanlığı, 1980, s. 116.

2 Hayati Doğanay, *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*, İzmir, 1994, s. 20-21.

3 Aygün, *a.g.e.*, s. 116.

4 Mustafa Önder, *Geçmişten Günümüze Resimlerle Türk Haritacılık Tarihi*, Ankara: Harita Genel Komutanlığı, 2002, s. 126.

olarak mezun olmuştur. Buradan, Türk Silahlı Kuvvetleri'ndeki Harita Sınıfı'nın kuruluşunu 1853 olarak kabul edebiliriz. Harp Okulu'nda bu dönemde haritacılık dersleri sadece nazari olarak değil, yurt dışından en son alet ve cihazlarla bütün ülkenin nirengiye dayalı bir haritasını üretme fikri ile doğmuş, ancak projenin büyüklüğü nedeni ile fikir 1: 500 ölçekli İstanbul planının üretilmesi ile sınırlı kalmıştır.⁵

Osmanlı Devleti'nin, bilimsel ve teknolojik alandaki geriliği yalnızca askeri alanda değil ekonomik, sosyal ve içtimai alanın bütününde etkiliydi. Bu alanlardan biri de ülkenin durumunu gözler önüne serecek nitel ve nicel verilerin toplanamamasıydı. Zira coğrafya kitaplarının özellikle de Osmanlı coğrafyasının yazılabilmesi, veriye dayalı haritalarının çizilebilmesi bugün olduğu gibi o gün de büyük ölçüde sistemli bilginin toplanmasına, istatistiklerin yayınlanabilmesine bağlıydı. Bu ihtiyaç Reşit Paşa tarafından görülmüş ve ilk çalışmalar başlatılmıştı. Osmanlı coğrafya eserlerinin kaynaklarından biri 1846 yılından itibaren Reşit Paşa'nın bir fikri olarak yayımlanmaya başlanan Devlet Salnameleridir. Bunu değişik nezaret ve vilayetlerin salnameleri izlemiş ve ilk vilayet salnamesi 1869 yılından itibaren yayımlanmaya başlamıştır. Bu yıllıkların yayımlanmasını takip eden yıllarda Osmanlı coğrafyasına ilişkin yapıtların sayısında kayda değer bir artışın olduğu hemen dikkati çekmektedir.⁶ Öte yandan, aynı zaman diliminde ve ileride değinilecek olan Osmanlı'da ilk tapu teşkilatı 21 Mayıs 1847 tarihinde Defterhane-i Amire Kalemî adıyla kurulmuştur.

Devletin haritalara ve iyi yetişmiş haritacı subaylara ihtiyacının olması, bunun gelinen noktada ülke içinden karşılanamaması, Avrupa'nın bu alanda gelişmiş ülkelerine öğrenci gönderilmesini gündeme getirmiştir. 1860 yılında haritacı öğretmen yetiştirilmesi için Fransa'ya subaylar gönderilmiş, Fransa'dan uzmanlar getirilmiştir. 1862 yılında bu amaçla Paris'te öğrenimde bulunan Üsteğmen Hafız Ali (Korgeneral Ali Şeref) 1868 yılında bir atlas hazırlamıştır. Atlas 23x33 cm ölçülerinde olup yirmi iki adet renkli haritayı kapsamaktadır. Atlastaki haritalardan biri Anadolu ve yakın çevresini gösteren Anadolu Haritası'dır. Fransa'da basılan bu atlasın bir örneği Harita Genel Müdürlüğü Müzesi'ndedir.⁷

Salnamelerin yayımlanması, yetiştirilmek üzere yurt dışına öğrencilerin gönderilmesi ve Avrupa tarzında okulların açılmasıyla coğrafi eserlerin basım ve yayımında bir artış olmuştur. 15 Temmuz 1875 tarihinde de bir Türk coğrafya heyeti, Paris'te toplanan Milletlerarası II. Coğrafya Kongresi'ne 48 parçalık harita, plan ve coğrafya eserleriyle katılmıştır. 15 Temmuz'dan 16 Eylül'e kadar ziyaretçilere

5 Cevat Ülkekel, *Cumhuriyet Dönemi Türk Haritacılık Tarihi*, İstanbul: Dönence Yayınları, 1998, s. 14.

6 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s. 162.

7 Önder, *a.g.e.*, s. 130.

açık olan coğrafya eserleri sergisi Türkiye'nin coğrafya tarihi bakımından önem taşımaktadır. Çünkü Türk haritacı ve coğrafyacıları ilk defa bir milletlerarası sergide Osmanlı Devleti'ni temsil etmişlerdir.⁸ Kongre sergisine, içlerinde İtalya, İngiltere, ABD, Japonya, Rusya, Fransa gibi devletlerin de bulunduğu 22 devlet katılmıştır. Sergilenen eser sayısı 4877 olup Osmanlı'nın eser sayısı sadece 48 (%1) idi. Fakat Osmanlı'nın 22 devlet arasında 10. olması, o dönemde yapılan harita ve coğrafya eserlerinin nitelik bakımından oldukça iyi olduğunu göstermektedir. Ancak kongrede sadece 1870-1875 arasındaki yayınların yer aldığı ve yukarıda anlatılan sebepler yüzünden de ülkemizde bu tarihlerde epeyce eser hazırlandığı dikkate alınmalıdır.⁹ Bu kongreden sonraki toplantı 1895 yılında Londra'da yapılmıştır. Kongreye Osmanlıdan katılanların çoğu yine asker müellifler olup yapılan yayımlar yine bazı gelişmelerin olduğunu göstermektedir.¹⁰

Osmanlı'da, Erkan-ı Harbiye'nin harita hazırlama işini üstlenmesinden önce, ülke haritaları yabancı uzmanlar tarafından karşılanmış ve ne yazık ki bunların büyük kısmı eksik ve yanlış hazırlanmıştır. Bu haritalar arasında en iyileri 1845'te Heinrich Kiepert (1818-1899)'in 1: 1.000.000 ölçekli Batı Anadolu Haritası ve sonra onun oğlu olan Richard Kiepert'in 1902'de yaptığı 1: 4.000.000 ölçekli (24 paftalık) Anadolu Haritası bulunmakta olup, adı geçen haritalar, sonradan yapılan Türkiye haritalarına ana kaynak olmuşlardır.¹¹

Heinrich Kiepert ayrıca 1859'da 1: 1.000.000 ölçekli bir Doğu Anadolu Haritası, 1868'de daha küçük ölçekli (1: 2.000.000) başka bir Doğu Anadolu Haritası hazırlamıştır. Bu iki haritada kendinden önce Anadolu'da dolaşmış bulunan Rus seyyahı Pyotr Alexandrovich Chikhachov (Tchihatcheff)'un Doğu Anadolu'da geçtiği yollar da işaretlenmiştir. Heinrich Kiepert daha sonra elinde birikmiş olan malzemeyi ayrıntılı biçimde kullanabilmek için 1: 500.000 ölçekli bir Anadolu haritası hazırlamaya başladıysa da bu çalışmasını mali imkânsızlıklar yüzünden tamamlayamamış ve bu malzemeyi kullanarak 1877'de 1: 500.000 ölçekli, önemli ayrıntılar ihtiva eden yeni bir Doğu Anadolu Haritası yapmıştır.¹²

Heinrich Kiepert'in 1878'de neşrettiği *Lehrbuch der Alten Geographie* adlı kitabı, özellikle Adalar (Ege) denizi havzasının klasik haritaları üzerindeki çalışmalarının bir sonucudur ve tarihî coğrafya için önemli bir kaynaktır. Aynı yıllarda *Neuer Handatlas der Erde* adlı bir de okul atlası hazırlayan Heinrich Kiepert, 1880'de *Karte der Europäischen Türkei* adı altında Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki

8 Danyal Bediz, "XIX. Asırda Türkiye'nin Coğrafya Sahasındaki Büyük Hamlesi ve Milletlerarası Bir Yarışmada Türk Başarısının 90. Yıl Dönümü," *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1966, c. 1, s. 21.

9 Bediz, *a.g.e.*, s. 22-24.

10 Sırrı Erinc, *Elli Yılda Coğrafya*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973, s. 6.

11 <http://www.hgk.mil.tr/haritacilik/genel/genelharitacilik.pdf>.

12 Heinrich Kiepert, *Der Neue Brockhaus II*, Almany, 1938, s. 630.

vilayetlerinin, 1884'te de *Nouvelle Carte Generale des Provinces Asiatiques de L'empire Ottoman* adıyla Asya'daki vilayetlerinin 1: 3.000.000 ölçekli yeni birer genel haritasını neşretti. Heinrich Kiepert ömrünün son on yılı içinde, Türk haritacı ve coğrafyacılarının belli bir döneme gelinceye kadar (oğlu Richard Kiepert'in haritasını neşrine kadar) en fazla kullandıkları iki eserini yayımladı. Bunların birincisi, öncekilerden daha büyük ölçekli olan *Specialcarte vom Westlichen Kleinasien* adlı Batı Anadolu haritasıdır. 1890 yılında Berlin'de yayımlanan bu harita 1: 250.000 ölçekliydi ve on dört paftadan oluşuyordu. Harita Türkiye'de önce 1: 210.000 ölçeğine dönüştürülüp tercüme edilerek kullanılmış, Heinrich Kiepert'in ölümünden sonra 1: 200.000 ölçeğiyle "Garbî Anadolu Erkân-ı Harbiyye Haritası" adı altında tekrar yayımlanmıştır (1905). Bu harita, yeryüzü şekilleri münhane eğrileri sistemiyle değil gölgeleme sistemiyle resmedildiği için bugünkü coğrafya araştırmalarında kullanılan kesit almaya uygun değildir; rakımlar da yetersiz ve hatalı verilmiştir. Bu nedenle adı geçen paftalar üzerinde hiçbir faydalı tetkik, hatta takribi bir profil bile yapılamamıştır. Heinrich Kiepert'in sağlığında basılan son eseri, ölümünden altı yıl önce Berlin'de yayımladığı *Asia Minoris Antiquetr* (1893-1910)'dır. Altı paftadan oluşan ve 1: 800.000 ölçekli olan bu tarihi coğrafya haritası, daha sonra oğlunun yaptığı haritalar yerini alıncaya kadar tarihi coğrafya araştırmacılarının özellikle Anadolu şehirlerinin antik isimleri konusunda müracaat ettikleri kaynakların başında gelir. Heinrich Kiepert'in ölümünden sonra da Filistin ve Anadolu haritaları yayımlanmıştır (Berlin 1902).¹³

Haritalar, geçmişten günümüze ve günümüzden geleceğe bilgi aktaran birer iletişim aracıdır. Aynı zamanda kodlanan bilgilerin doğru olması kaydıyla da çok önemli birer belgedirler. Heinrich Kiepert'in özellikle Osmanlı haritalarının XIX. yüzyılın ve kapsadığı alanların bilgilerini doğru bir biçimde günümüze ilettiğini söylemek ve bu haritalar üzerinden çıkarımlarda bulunmak yanıltıcı olur. Çünkü Heinrich Kiepert hiçbir bilimsel veriye dayanmadan, tamamen duygusal etkiler altında, Batı'nın gizli amaçlarına hizmet eden ve Osmanlı ordusunun yararlanmasını önlemek için hatalı/karartılmış haritalar da çizmiştir. *Batı Anadolu Haritası* ve *Anadolu'yu Şahane Haritası* bunun en güzel örneklerindendir. Bunlardan özellikle *Anadolu'yu Şahane Haritası*, ayrılıkçı istekleri, toprak taleplerini ve bu yöndeki Batı tezlerini destekleyen bir belgeye dönüşmüştür. Osmanlı Devleti'nin birlik ve bütünlüğünü tehdit ettiği için Osmanlı Dâhiliyesi tarafından Osmanlı topraklarına sokulması ve intişarının (çoğaltılması/yayılması) engellenmesine yönelik bir emir çıkarılarak harita yasaklanmıştı.¹⁴ Bu emrin metin kısmı, "Kiepert'in Fransızca basılan Anadolu Şahane Haritası'nın Memalik-i Şahaneye men-i' duhulu (girişinin yasaklanması) lazım gelerek keyfiyyet (istek) icab iden devair (daireler) ve vilayata

13 Besim Darkot, *Kartografya Dersleri*, İstanbul, 1957, s. 148.

14 Belge arşivde "DH. MKT, Dosya nu: 32, Fon adı: Dâhiliye, Alt fon: Mektubi Kalemî" künyesiyle kayıtlıdır.

(valiliklere) bildirildiğinden idarece de tekayyüdat-ı tegayyürat-ı ceddiye ifasıyla mezkûr haritanın idhaline asla meydan virilmemesi, gelmişlerinin toplatılarak imha buyurulması babında.” biçimindedir. Bu belge dönemin Osmanlı devlet adamlarınca Kiepert’in zararlı faaliyetleri tespit edildiğini ve çıkarılan emirle de engellenmeye çalışıldığını kanıtlamaktadır. Adı geçen parçalanma ve paylaşım haritası o dönem yasaklanmıştır. Ancak bu haritanın hemen hemen bire bir benzeri, yetmiş yıl kadar sonra 1918’de Sevr Antlaşması’yla tekrar kaşımıza çıkmıştır.¹⁵

Heinrich Kiepert gibi coğrafyacı ve kartograf olan oğlu Richard Kiepert (1846-1915), babasının ölümünden sonra onun çalışmalarını sürdürmüştür. Richard Kiepert, en önemli eseri olan ve Anadolu’nun yarımada kesiminden başka Van Gölü’ne kadar Doğu Anadolu’yu, Halep ötelere kadar Kuzey Suriye’yi içine alan “Karte von Kleinasien”i yirmi dört pafta halinde ve 1: 400.000 ölçeğinde hazırlayarak 1902-1906 yılları arasında neşretmiştir. İlk paftaları, diğerlerinin tamamlanması beklenmeden hataları düzeltilerek yeniden basılan bu harita, uzun zaman Türkiye için büyükçe sayılan bir ölçekte tek genel harita olarak kalmış, ondan sonra çizilen çeşitli haritaların da ana kaynağını teşkil etmiştir. Haritada yerleşme merkezlerinin yaklaşık nüfuslarıyla orantılı biçimde ölçülü işaretlerle gösterildiği ve isimlerinin de yine nüfuslarıyla orantılı biçimde değişik puntolar kullanılarak yazıldığı, bunların yanında harabe ve kalelerin yerlerinin belirtilip şehirlerin eski adlarının verildiği de görülür. Ayrıca her paftanın üzerinde malzemesini toplamış olan seyyahların adları ve güzergâhları gösterilmiş, çerçevesinin dışında sağ alt köşesine bir Türkçe-Almanca coğrafya terimleri listesi ilave edilmiştir. Richard Kiepert’in bu haritası bilim insanları ve seyahat meraklıları dışında askeri ihtiyaca da cevap vermiştir. I. Dünya Savaşı sırasında Anadolu’nun tamamına ait herhangi bir büyük ölçekli harita bulunmadığı için ilk ihtiyacı karşılamak üzere Richard Kiepert’in haritasının paftaları tercüme edilip basılmış ve savaşta bunlardan yararlanılmıştır. Bu haritanın, Heinrich Kiepert haritalarında olduğu gibi kasıtlı yapılmış bazı eksikleri ve hataları da vardır. Mesela verilen rakımların sayısı az ve bir kısmı takribidir; arazi üzerinde yer yer boş bırakılmış beyaz sahalar, yerleri kesinlikle tayin edilememiş köyler ve akarsular üzerinde kesik çizgilerle tahminen çizilmiş çığır parçaları bulunmaktadır. Ege kıyılarında Bodrum’un güneyindeki Karaada ile onun doğusundaki Orak Adası birbirine karıştırılmış ve bu yanlışlık haritadan yararlanan A. Philippson’un 1: 300.000 ölçekli (6 pafta) *Topographische Karte des westlichen Kleinasien*’inde de (1910-1913) tekrarlanmıştır. Bunlara rağmen Richard Kiepert’in haritası daha büyük ölçekli haritaların neşrine kadar uzun zaman başlıca kaynak olmuş, 1910-1911 yıllarında yeni bir baskısı daha yapılmıştır.¹⁶

15 Murat Tanrıku, “John Samuel Heinrich Kiepert’in Osmanlı Haritalarının Bir Değerlendirmesi”, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, München-Germany, 2014, vol. 6, no. 2, s. 189-205.

16 Darkot, *a.g.e.*, s. 148.

1888-1892 arasında yapılan çalışmalar arasında ilk önce, Rusların 1877 harbi sırasında Trakya'da aldıkları 1: 210.000 ölçekli istikşaf (keşif) haritası paftaları ile Avusturyalıların yaptıkları 1: 300.000 ölçekli bir Rumeli haritası paftaları birleştirilip 1: 210.000 ölçekli bir "Rumeli-i Şahane Haritası" çıkarılması yer alır. Eşyükselti eğrili olan bu haritada ne rakım ne de mevkilere ait bilgi, bu ölçekte bir haritadan beklenecek doğrulukta değildir.¹⁷

Yabancıların yaptığı haritalar ihtiyacı karşılamayınca, kendi imkânlarımızla memleketin mufassal ve muntazam haritasını almak meselesi daha XIX. yüzyıl ortalarında düşünülmüş, bunun için bir takım aletler getirilmiş, ihtisas görmeleri için Avrupa'ya talebe gönderilmişse de, bu teşebbüslerden kayda değer bir netice çıkmamıştır. Harita işleriyle vazifedar olan makamlar, XIX. yüzyıl sonları ve 1908'e, yani meşrutiyetin ilanına kadar, bazı yabancı haritalarını tercüme ile birbirine ekleyip aynen veya ölçeklerini değiştirip basmaktan başka bir şey yapmamışlardır. Bu çevirme sırasında, bazen haritaları yerinde düzeltmek teşebbüsünde bulunulmuş ise de, elde edilen neticeler, hatalı olan asıllarından daha iyi olmamıştır.¹⁸

Aynı dönemde kabartma harita çalışmaları da yapılmıştır. 1880'li yılların başında özellikle Kara Harp Okulu'nda haritacılık eğitimine yardımcı olmak ve taktik ihtiyaçları karşılamak amacıyla okulun genç topografya ve arazi ölçüm öğretmenlerinin öncülüğünde kabartma harita yapımına ağırlık verilmiştir. 1884 yılından sonra taktik ihtiyaçlar ön plana çıkarılarak kabartma harita yapımının gelişmesi sağlanmıştır. Tarihi kabartma haritalarımızın en son örneği, 1919 yılında, özel istek üzerine, Çanakkale Savaşları anısına, Tuğgeneral Halil İbrahim tarafından yapılan 1: 25.000 ölçekli "Çanakkale Boğazı ve Savaşları"nı gösteren kabartma haritadır.¹⁹ Harita serisi şeklinde üretilmiş kabartma haritaların; "Rumeli, Yunanistan, Bosna-Hersek, Sırbistan, Bulgaristan, Romanya ve kısmen Avusturya'yı kapsamına alan 42 kabartma haritadan oluştuğu bilinmektedir.

1883'te ordunun yeniden örgütlenmesi için getirilen Colmar Baron von Goltz (1843-1916), paşa unvanı (Golç Paşa) verilerek genelkurmay ikinci başkanlığına atanmıştır. Bu Prusya subayı ilk olarak ülkenin harita eksikliğini görmüş, çıkarttığı bir buyruk ile bu önemli işi beşinci şubenin sorumluluğuna verdirerek Rumeli ve Batı Anadolu haritalarını yaptırmaya çalışmıştır. Ancak bu konuda sağlıklı bir çalışma yapılamamıştır. Daha önce de değinildiği gibi sadece 1888-1895 yılları arasında İstanbul kenti ve Karadeniz Boğazı'nın 1: 100.000 ölçekli haritası yapılabilmiştir. Bunun dışında bu şube Rusların 1877 seferinde istikşaf yoluyla yaptıkları 1: 210.000 ölçekli Trakya haritası kopya edilerek ve Avusturyalıların yaptığı Batı Rumeli'nin 1: 300.000 ölçekli haritaları enlem ve boylam çizgilerine bakılmaksızın pantografla 1: 210.000 ölçeğine çevirerek Rus haritaları ile birleştirmiştir. Bundan

17 Darkot, *a.g.e.*, s. 165.

18 Darkot, *a.g.e.*, s. 165.

19 <http://www.hgk.msb.gov.tr/ustbanner/tarihce/cagdasharita.html>

sonra arazide yapılan sağlıklı bütünleme ile ortaya hiç bir işe yarayamayan bir harita çıkmıştır. 1890–1894 arasında Mehmet Şevki Ölçer (1866-1927) ve Kurmay Yüzbaşı Hakkı ve daha sonra 1892’de gönderilen harp okulu öğretmenlerinden Kurmay Yarbay Rıza, Paris’te jeodezi öğrenimi görmüşlerdir. Daha sonra bu üç subay özel bir işlemle Nice (Niş) yakınındaki Alplerde I. ve II. derece nirengi çalışmaları yaparak Paris’te bu ölçülerin değerlendirilmesini öğrenmişler ve ardından Mont Souris Gözlemevi’nde enlem, boylam ve azimut²⁰ ölçü ve hesaplarını görmüşlerdir. 1894’te İstanbul’a dönüşte genelkurmaya bağlı harita komisyonunda çalışan bu elemanlardan kurmay Yarbay Rıza, tekrar Paris’e gönderilerek Gautier (Gotye) fabrikasından üç adet semt dairesi ve altı teodolit²¹ satın alarak dönmüştür.²²

1894’te İstanbul’a dönüşte yurt dışına öğrenime giden subayların aldıkları ileri derecede eğitim, sağlanan donanım ve bu subayların verdikleri raporlar sonucunda çağdaş yöntemlerle üretim yapacak bir harita komisyonu kurulmasına karar verildi. Fransa Coğrafya Dairesi’nden topçu birliği başkanı ve dünyanın çeşitli yerlerindeki sarkaç ile gravite ölçüleri yapmış Yarbay Defforges (1852–1915), tuğgeneral rütbesi ile (Deforj Paşa) harita komisyonu başkanlığına getirildi. Kendisi ile gelen Yüzbaşı Barisien ise yarbay rütbesi ile topografya öğretmenliğine atandı. Sözleşmeli olarak getirilen bu elemanlar Türkiye’ye gelirken teodolit, sarkaç ve kronometre gibi aletleri Fransa Coğrafya Dairesi’nden ödünç alarak getirmişlerdir.²³

1894’le başlayan dönemden Mehmet Şevki Ölçer Paşa hatıratında şöyle söz etmektedir. “13 Kasım 1894’te binbaşılığa yükseltildim. 28 Nisan 1896 tarihine kadar Topçu okuluyla beraber harita komisyonundaki görevimi sürdürdüm. Bu tarihten sonra komisyonla birlikte Eskişehir’e gittim. Komisyonun bu kent çevresinde yaptığı bütün nirengi işlerine doğrudan doğruya katılarak 16 Aralık 1896’da İstanbul’a döndüm. İstibdat yönetimi döneminde her yararlı girişim verimsiz bırakıldığı gibi harita işleri de aynı başarısızlığa uğratıldı. Komisyon resmen

20 Azimut, gökbiliminde, bir yerden geçen meridyen düzlemle bir yıldızın, o yer ve başucuyla (zenit) oluşturduğu düzlem arasındaki açı. Yeryüzünde ayakta duran gözlemcinin uzaydaki tepe noktasına başucu; başucundan ve gözlemcinin bulunduğu yere göre ufkun kuzey ve güney noktalarından geçen çembere de meridyen denir. Her yıldızın da başucundan geçen büyük bir çember üzerinde olduğu düşünülür. Azimut, bu iki çember arasındaki açıdır ve ufkun güney noktasından başlanıp ufuk düzleminde batıya doğru 0-360° olarak ölçülür. Denizcilikte ise ufkun kuzey noktasından başlanıp doğruya doğru ölçülür.

21 Teodolit, yatay ve çoğu defa düşey açıları tespit etmek suretiyle açık arazide noktalar, hatlar, cisimler arasındaki mesafe ve boyutlarla ilgili hususları ölçmeye yarayan optik bir alettir. Teodolit, ayar vidaları bulunan üç ayrı ayak üzerine oturtulmuştur. Teodolitin ayaklar üzerine oturan gövde kısmında yatay ve düşey açıları gösteren kadranslar, alıdat denilen dürbün ve hareketleri sağlayan verniyeleri, kadransları okumaya yarayan optik aletleri taşıyan parçaları bulunur.

22 Muzaffer Şerbetçi, *Türk Haritacılık Tarihi (1895-1995), Türk Haritacılığının 100. Kuruluş Yılı Anısına*, İstanbul, 1999, s. 127–130.

23 Şerbetçi, *a.g.e.*, s. 127-130.

var olmakla beraber anlamsız ve sözde nedenlerle bir daha arazi çalışmasına çıkarılmadı. Fransız uzmanlar da olağanüstü maaşlarla boşu boşuna dört beş yıl kaldıktan sonra ülkelerine geri döndüler.”²⁴

1895 yılında Deforj Paşa başkanlığında, Türk subayları ve Fransız harita uzmanlarından oluşan Taksim-i Arazi (Jeodezi) komisyonu baz ve nirengi esaslarına dayalı modern anlamda bir harita yapımına başlamak üzere teşkilatlanmışlardır. İşte bu yüzden 1895 yılı Türk haritacılık tarihinde önemli bir dönüm noktası kabul edilmektedir. 1895 yılı hesaba dayalı modern Türk haritacılığının başlangıç noktası kabul edildiğinden 1995 yılı Türk Haritacılığının 100. yılı olarak kutlanmıştır. İlk modern harita çalışmalarına Vardar Havzası'nda Fransızlar tarafından Türk subaylarının da beraberliğinde ufak bir arazi parçasının kadastrosu yapılarak başlanmıştır. Bir yıl sonra 1896 Mayıs ayında Eskişehir'de 7.235.52 m'lik bir baz ölçülerek ve bir noktada enlem, azimut tayini ve sarkaçla yerçekimi ölçülerek bu baza dayalı 1: 50.000 ölçeğinde Eskişehir ve Ağapınar paftalarının nirengisi ve topografik bütünlemesi yapılmış, ayrıca 1: 10.000 ölçekli Eskişehir planı meydana getirilmiştir. Hesaplamalar büyük eksen uzunluğu 6 378, 253 m, basıklığı 1: 293.46 olan ve İngiliz Albay Clark tarafından hesaplanan 1880 elipsoidi üzerinde yapılmıştır. 1897 yılı ve daha sonraki dönemde II. Abdülhamit yönetiminin kuşku tutumu yüzünden komisyondaki yabancılar tekrar görevlendirilmemiş ve ülkelerine dönmüşlerdir. Mehmet Şevki'nin de hatıratında dile getirdiği nedenlerle çalışmalar tamamlanamamıştır.²⁵

1901 yılında Harita Komisyonu'nda görevli olan Albay Mehmet Şevki, 1904 yılına kadar neredeyse tek başına çalışarak bir projeksiyon çizelgesi hazırlamıştır. Bu dönemi Albay Mehmet Şevki hatıratında şöyle anlatmaktadır; “5 Ocak 1901'de Askeri Okullar Nezaretinin önerisiyle yarbay oldum. Bu tarihten 1906 yılına kadar geçen süre içinde Harita Komisyonu'ndaki iki Fransız uzman ülkelere döndüler, görevli üstsubay ve subaylar değişik nedenlerle komisyonu terk ettiklerinden yalnız kaldım. Bu süre içinde mühendis okulunda ve ek olarak Harp Akademisi üçüncü sınıfıyla üniversitede jeodezi öğretmekle beraber ülkenin ve ordunun haritaya olan gereksinimi sürekli olarak beni düşündürdüğünden (er geç gerekir kanısıyla) Fransa Kurmay Haritası'nın çiziminde esas alınmış olan Bonne projeksiyon yöntemini Osmanlı ülkesine uygulayabilmek için üç yıl hesaplarla uğraşarak bugün bütün haritalarımızın çiziminde esas dayanak olan bir projeksiyon çizelgesi düzenledim.”²⁶

1900'lü yılların başında İstanbul ve İzmir gibi yabancıların fazlaca bulunduğu şehirlerde özellikle yangın tehlikesine karşı yabancı kartograflar tarafından sigorta

24 Edip Özkale ve Mehmet Rıza Şenler, *Haritacı Mehmet Şevki Paşa ve Türk Haritacılık Tarihi*, Ankara, 1980, s. 6.

25 Şerbetçi, *a.g.e.*, s. 127-130.

26 Özkale ve Şenler, *a.g.e.*, s. 7.

şirketleri için sigorta haritaları çizilmiştir. Bu haritalardan ilki İngiliz kartograf Charles Edward Goad (1848-1910)'ın şirketi tarafından 1904-1906 yılları arasında çizilen ve bu nedenle Goad Haritaları olarak bilinen insurange/insuranj (sigorta) haritalarıdır. Goad Haritaları, Tarihi Yarımada bölümünden 20, Kadıköy bölümünden ise 14 paftadan oluşmaktadır. Aynı zaman diliminde ve 1908'de Meşrutiyet'in ilanını takiben ülkede yapılan yeni atılımlar paralelinde İstanbul Şehremaneti (Belediyesi)'nde Şehremini (Belediye Başkanı) Cemil Topuzlu Paşa, İstanbul'da ilk harita çalışmalarını yaptırmaya karar vermiş, Şehremini Halil Edhem Bey'in (Eldem) döneminde de (20 Temmuz 1909- 6 Ocak 1910) ilk adımlar atılmıştır. Bu amaçla İstanbul Yarımadası (Eminönü-Haliç-Surlararası), Beyoğlu (Galata-Beşiktaş-Şişli) ile Üsküdar ve Kadıköy merkezi olmak üzere sık yerleşim yerlerinin 1: 500, 1: 1000 ve 1: 2000 ölçeğinde haritalarının yapılması bir Fransız şirketine (İnşaat ve Keşfiyat Türk Anonim Şirketi) ihale suretiyle verilmiştir. Bu amaçla Fransızlar 1910 yılında nirengi esasına göre çalışmalara başladılar ve Yeşilköy'de bir baz ölçümü gerçekleştirdiler. 8000 hektarlık bir alanın nirengi istikşaf ve tesisleri yapılmış ve Galata Kulesi koordinatları için yuvarlak bir değer alınarak 1911 yılında çalışmalar tamamlanarak hesaba geçilmiştir. Nirengiye dayalı harita alma işi 1913 yılında "Deustch Syndikat für Stacbaliche Arbeiten" adlı Alman firmasına ihale edilmiştir. Bu firmanın ölçümlerinden elde edilen bilgiler Almanya'ya gönderilerek çizimler burada gerçekleştirilmiştir. Daha sonra Türkiye'ye getirilerek Osmanlıca kopyaları yapılmıştır. Alman Mavileri adıyla da anılan bu haritalar, 66x100 cm boyutunda ve renkli basılmışlardır. 1: 1000 ve 1: 500 ölçekli haritalar üzerinde kurumsal yapılar, mahalle, cadde, sokak ve binaların Türkçe adları Fransızca telaffuz ediliş şekliyle yazılmıştır (Örneğin cami yerine djami, çıkmaz sokak yerine tchikmaz sokak gibi). Adı geçen bu yapılar, özellikle 1: 500 ölçekli haritalarda plan düzlemine tüm dış konturlarının ölçüleriyle gösterilmesine karşın yapı malzemelerinin cinsi belirtilmemiştir. Alman Mavileri'nde ada ve parsel bilgileri belirtilmemiş, birkaç istisna dışında konutlar ada etrafında dönen 0,5 cm kalınlığında gri bir gölge ile gösterilmiştir. 1: 1000 ve 1: 500 ölçekli, tek yapı ölçeğine kadar inen haritalar 1913-1914'te çizilmesine karşın, 1: 2000 ölçekli haritalar daha ziyade rehber nitelikli haritalar olup hangi paftanın hangi bölgeye ait olduğunu göstermek amacıyla yapılmış ve 1918-1921 yılları arasında çizilmiştir.²⁷Haritaların çizimi, araya Balkan ve Birinci Dünya savaşlarının girmesiyle uzamış, ancak 1923 yılında tamamlanabilmiştir.

1908'de Meşrutiyet'in ilanından sonra Genelkurmay Başkanlığı'nda yeni düzenlemelere gidilmiştir. Özellikle başkanlık ve şube müdürlüklerinde bulunan generallerin yerine daha genç ve aydın personel atanmıştır. Personel rejiminde

27 İrfan Dağdelen, *Alman Mavileri, 1913-1914 Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstanbul Haritaları*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kütüphaneler ve Müzeler Müdürlüğü, 1996, c. I, II, III.

yapılan bu yenileştirme ile Harita Şubesi Başkanlığına Tuğgeneral Bekir Nizami getirilmiş, kısa bir süre sonrada yerine harita ve fen İşlerinden sorumlu 4. Şube Müdürü olarak Tuğgeneral Mehmet Zeki atanmıştır. Tuğgeneral Mehmet Zeki haritacılığı iyi bilen ileri görüşlü bir yöneticiydi. Göreve başlar başlamaz Yarbay Mehmet Şevki'nin hazırladığı Osmanlı Ülkesinin Özel Haritasının Alımına İlişkin Tasarı'yı 14 Aralık 1908 tarihinde Genelkurmay Başkanlığı'na sundu. Bu tasarı yabancılara ihtiyaç duymadan ülke nirengi şebekesinin hazırlanmasını buna dayanarak ihtiyaç duyulan haritaların hızla hazırlanmasını bunun için gerekli malzeme ve teçhizatın satın alınmasını, nirengi ve topografya birliklerinin hazırlanmasını, Osmanlı Haritası'nın on, on beş yılda tamamlanmasını ve çalışmalara Eskişehir ve Selanik'ten başlanmasını öngörüyordu. Komisyonun oluşturulmasından sonra komisyonun görev ve yetkilerini, kadro ve teşkilatını, çalışma esaslarını düzenleyen bir yönerge hazırlanarak 7 Ağustos 1909 tarihinde Genelkurmay Başkanlığı'nın onayına sunuldu. Komisyonun kuruluşu 9 Ağustos 1909'da onaylanarak yürürlüğe girmiş, akabinde 10 Ağustos 1909'da teknik yönergesi onaylanmıştır. Tuğgeneral Mehmet Zeki ve Albay Mehmet Şevki, Harita Komisyonu'nun kuruluş çalışmalarını sürdürürken aynı zamanda komisyonun personel alet ve teçhizat eksikliğini gidermeye çalıştılar. Eski Harita Komisyonu'nda görev yapmış yararlı olacak subayları yeniden komisyona çağırdılar. Mehmet Şevki Fransa'ya gönderildi ve ihtiyaç duyulan alet, malzeme ve teçhizatı 3 Temmuz 1909'da getirdi.²⁸ Mehmet Şevki, hatıratında bu olayı öyle anlatmaktadır; "27 Temmuz 1908'de albaylığa yükseltildim. Temmuz sonunda Yenipazar'daki görevimi bitirerek İstanbul'a dönüşümde Osmanlı ülkesi haritasının nasıl alınması gerektiğine ilişkin bir rapor hazırlayarak 11 Kasım 1908'de Genelkurmay Başkanlığı'na sundum. İncelendikten sonra raporumdaki öneriler benimsenerek Jeodezi ve düzenli topografya bölümlerinden oluşmak üzere eski yedinci şube müdürü Zeki Paşanın başkanlığı altında yeni bir harita komisyonu kuruldu. Ben de Jeodezi Bölümü müdürlüğüne atanarak Fransa Askeri Coğrafya Dairesi aracılığı ile geometrik alet ve gereç satın alınması için 3 Temmuz 1909'da Paris'e gönderildim. Dönüşümde 25 Ağustos 1909'da Osmanlı ülkesi haritası için Bakırköy yönünden işe başladık."²⁹

Harita Komisyonunun bünyesinde bulunan Nirengi Kısmı'nın görevi ülke nirengi şebekesini tesis etmek, Topografya Kısmı'nın görevi topografik harita ve planlar üretmek, komisyona sonradan ilave edilen İstikşaf Kısmı'nın görevi de Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Asya topraklarının 1: 200.000 ölçekli haritalarını meydana getirmektir. Harita Komisyonu göreve başlarken ülke ihtiyaçlarını göz önüne alarak yapacakları işleri bir sıraya bağladı.

Buna göre:

– Öncelikle önemli bölgelerin, askerî alanların 1: 25.000 ölçekli haritası yapılacak,

28 Önder, *a.g.e.*, s.148

29 Özkale ve Şenler, *a.g.e.*, s. 8.

– Rumeli, Anadolu, Suriye ve Irak'taki bölgelerin 1: 50.000 ölçeğinde haritaları yapılacak,

– Arap Yarımadası, Trablusgarp ve Bingazi'nin 1: 100.000 ölçekli haritaları yapılacak,

– Asya'daki Osmanlı İmparatorluğu topraklarının 1: 200.000 ölçekli haritaları yapılacak,

– Başlangıç meridyeni Ayasofya Camii kubbesinin ortasından geçen boylam olacak, Bonne İzdüşümü kullanılacak, pafta bölümlemesi 40x50 cm boyutlarına göre yapılacak ve izdüşüm hesabında Clark Elipsoidi kullanılacaktır.³⁰

1909 yılında Genelkurmay'da harita şubesine bağlı nirengi ve topografya kısımlarından oluşan 'Hürriyet Anıtı'nın ekseninden geçen (daha sonra Ayasofya kubbesi) meridyen başlangıç meridyeni alınmıştır. Ayasofya kubbesinin Paris gözlemevi ile olan boylam farkı 26° 38' 44" olarak hesaplanmıştır. Rumeli ve Anadolu için 44 gradtan³¹ geçen enlem dairesi ortalama enlem dairesi olarak kabul edilmiştir. Irak, Arap Yarımadası ve Trablusgarp için başka enlem dairesi seçilmesi kararlaştırılmıştır. Paftalar 40x50 cm ölçüsünde yapılacaktır.³² Aynı yıl (1909), Harita Komisyonu, uzman subay yetiştirecek bir harita okulu açılmasını planlamış ancak Trablusgarp ve Balkan savaşları ile Birinci Dünya Savaşı nedeniyle hayata geçirilememiştir. Harita Komisyonu belirlediği öncelik sırasına göre Makrıköy (Bakırköy)'de arazi çalışmalarına başlamıştır. 1909 yılında kuzey güney doğrultusunda Fransa'dan getirilen invar seti ile 4396,73 metrelik bir baz ölçülmüş ve bu bazın güney noktasında astronomik gözlemlerle coğrafi enlem saptanmıştır. Topografya paftaları Bakırköy paftasının arazi işlerini bitirdi. Bakırköy, Kâğıthane, Üsküdar, Galata, Eyüp ve Çamlıca'nın nirengi yapım ve gözlem işlemleri tamamlandı. 1910 yılında Bakırköy paftasının basımı yapıldı. Düzenli harita alım tekniği ile yapılıp basılan 1: 25.000 ölçekli bu ilk paftanın orijinali Harita Genel Müdürlüğü Müzesi'ndedir. Bu haritaların yapımında Bonne projeksiyon sistemi uygulanmıştır. Aynı yıl Boğazın iki tarafında 1: 25.000 ölçeğinde 12 paftalık bir alanın nirengisi yapılmıştır. Topografya şubesi de 10 paftalık çalışma yapmıştır.³³

1910 yılında Bakırköy bazının bir nirengi ağı ile Eskişehir bazına bağlanması planlanmış bu ağın Adapazarı'na kadar olan bölümü tamamlanmıştır. On altı noktadan oluşan bu ağ Türkiye'nin ilk birinci derece nirengi ağıdır. 1910 yılında İstanbul civarında on adet 1: 25.000 ölçekli pafta da bitirilmiştir. Birinci derece nirengi şebekesi Adapazarı'ndan Bolu'ya kadar uzatılmıştır. İkinci ve üçüncü derece nirengi şebekesini kurmak için Erzurum bölgesinde çalışılmıştır. Palandöken

30 Aygün, *a.g.e.*, s. 83.

31 Tam bir daire çevresinin 400'de birine grad veya gon denir. (°) sembolü ile gösterilir. 1 gradın 100'de birine 1 grad dakikası, 1 grad dakikasının 100'de birine de 1 grad saniyesi denir.

32 Aygün, *a.g.e.*, s. 83.

33 Şerbetçi, *a.g.e.*, s. 130.

Dağlarının kuzey eteklerinde bir baz ölçülmüş, bu baza dayanılarak müstahkem mevki civarını kapsayan 1: 25.000 ölçekli 9 pafta nirengisi yapılmıştır. 1: 200.000 ölçekli haritaların yapılması içinde Rize ve Trabzon'a istikşâf (keşif-araştırma) birlikleri gönderilmiştir. Bu çalışmalarda; Rize, Artvin, Tortum, İspir, Erzurum, Kiğı, Palu, Trabzon, Erzincan, Kemah, Harput ve Siverek paftalarını birbirine bağlamak suretiyle nirengi şebekesi kurulmuştur. Araziden dönen nirengi birlikleri Çanakkale'ye gönderilmişlerse de Balkan Savaşı nedeni ile bu iş geri kalmış, komisyonda görevli bir kısım subay görevlerinden alınarak cepheye gönderilmiştir. İstikşâf Kısmı; 1: 200.000 ölçekli Rize, Artvin, Tortum, İspir, Erzurum, Hınıs, Malazgirt, Barkiri, Başkale ve Van adlı 10 paftayı yapmıştır. Bu paftaların bir kısmının yapılmasında Rus haritalarından da yararlanılmıştır. Balkan Savaşı sırasında başkomutanlığın emriyle harita subaylarından bazılarına Terkos Gölü, Büyükçekmece ve Gelibolu Yarımadası'nın güney kısımlarında çeşitli ölçekte haritaların yapılması görevi verilmiştir. Bu sıralarda 3. Kolordu Harekât Şubesi Müdürü olan Kurmay Binbaşı Abdurrahman (terfi sonrası Genel Müdür Yardımcısı Tuğgeneral Abdurrahman Aygün) Kırklareli bölgesinin 1: 10.000 ölçekli bir istikşâf haritasını yapmıştır. 1911 yılı Mayıs ayında Komisyon bünyesinde İstikşâf Kısmı kurulmuş, ihtiyacı bulunan alet ve malzeme temin edilerek arazi çalışmalarına ancak Ağustos ayında başlanmış ve bu çalışmalar 3 ay devam edebilmiştir. Bu çalışmalar sonunda; 1: 200.000 ölçekli Doğubeyazıt, Karakilise ve Hasankale paftaları yapılmıştır. 1: 200.000 ölçekli paftaların boyutları 40x50 cm kabul edilmiştir. Her pafta 8000 kilometrekarelik bir alanı kapsamaktadır.³⁴

Aynı yıl Edirne'nin Karaağaç İstasyonu yakınında ikinci bir baz ölçülmüş ve bu baza dayanarak 12 paftalık müstahkem mevki (kuvvetlendirilmiş yer) nirengisi yapılmıştır. Mehmet Şevki (Ölçer) Paşanın yönetiminde çalışmalarını sürdüren Harita Komisyonu, 1911 yılında 1: 200.000 ölçekli Bonne projeksiyon sistemindeki haritaların yapımına başlamıştır. Diğer taraftan Bakırköy bazını Eskişehir bazına bağlamak amacı ile Eskişehir ve İstanbul'dan getirilen zincir Adapazarı'nda birleştirilerek burada da bir baz ölçülmüştür. Bu çalışmalar her yıl eklenen yeni noktalar ile 1950'li yıllara kadar sürmüştür. 1933'te Türkiye'ye gelen Alman bilim insanı H. Boltz'un yönetiminde 6106.972 m'lik Balıkesir bazı ölçülmüştür. Boltz, Türkiye için Gauss- Krüger projeksiyonunu önermiştir.³⁵

1911-1914 yılları arasında Zonguldak, İzmit, Seymen, Gölcük, Rumeli Karaburun ve Gideros limanları haritası ve Oşinoğraf Alfred Merts ve ayrı bir başlık altında değinilecek olan Ahmed Rasim Barkınay tarafından İstanbul Boğazı'nda akıntı ölçmeleri yapılmıştır. Mehmet Şevki (Ölçer) Paşa 1915'te harita şubesi müdürü olarak Birinci Dünya Savaşı'nda ordunun harita gereksinimini karşıladı. 1921'de Kurtuluş Savaşı sırasında 60 subay ve 170 sandık eşya ile Harita Dairesi,

34 <http://www.hgk.msb.gov.tr/ustbanner/tarihce/cagdasharita.htm>

35 Şerbetçi, *a.g.e.*, s. 112.

İstanbul'daki Pangaltı'dan Ankara'ya taşındı. 23 Temmuz 1921'de onaylı bir kadro ile Harita Dairesi MSB'ye bağlı olarak kuruldu ve 1925 yılında 657 sayılı yasa ile Harita Genel Müdürlüğü adını aldı. Kurumda daha sonraları 1939'da tuğgeneral olan Abdurrahman Aygün, harita dergilerinde makaleler yazmış ve iki ciltlik eseri *Türk Haritacılık Tarihi* 1980'de yeniden basılarak birçok olay gün ışığına çıkarılmıştır. 1911-1929 yılları arasında Korgeneral Mehmet Şevki (Ölçer) yönetiminde 1: 200.000 ölçekli 123 paftadan oluşan Türkiye'nin istikşaf haritaları yapılmıştır. Bu haritalar 40x50 cm boyutlu (80 kmx100 km) grad bölümlü, Clark elipsoidi üzerinde Bonnee projeksiyonlu (B=44 grad), olup başlangıç Ayasofya'nın kubbesidir.³⁶

1911 yılına kadar subaylar arasından yetiştirilen elemanların yeterli olmadığı görülerek, Genelkurmay Başkanlığı Harita Şubesi'ne bağlı bir "Harita Çizim Okulu" açılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla 1911 yılında, "Harita Çizim Okulu Talimatı" hazırlanarak yürürlüğe konmuştur. Ancak bu okul "Harita Alım ve Çizim Okulu (Harita Ahz-u Tersim Okulu)" adı altında ikisi orta, biri yüksek olmak üzere üç sınıflı olarak, 1916 yılında eğitim ve öğretime başlayabilmiştir. Bu okulda 1919 yılında 15, 1922 yılında 21 ve 1923 yılında ise 13 olmak üzere üç devre harita subayı yetiştirilmiştir. Okul 1 Şubat 1923 tarihinde kapatılmıştır.³⁷

1912 yılında Tuğgeneral Mehmet Zeki başka bir göreve atanmış, yerine yararlı hizmetleri nedeni ile tuğgeneralliğe terfi eden Mehmet Şevki atanmıştır. Bu dönemde birinci derece ülke nirengisinin, daha az emek ve masrafla tamamlanması için, tüm ülkeyi ağ biçiminde kaplamak yerine zincir poligonları şeklinde inşasına karar verildi. Bu amaç için, Erzurum'da 6127,396 m'lik bir baz ölçüldü. Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu 1: 20.000 ölçekli on iki paftanın nirengi çalışması tamamlandı. Edirne civarında altı, Erzurum civarında altı adet 1: 25.000, Kocaeli Yarımadası'nda üç adet 1: 50.000 ve Doğu Anadolu'da dokuz adet 1: 200.000 ölçekli paftanın harita alım çalışması bitirildi. 1912 yılı Balkan Savaşı nedeni ile harita alım çalışmalarının yavaşladığı bir yıl olmuştur.³⁸

1913 yılında Küçükçekmece-Kıyıköy arasında yirmi pafta 1: 25.000, Sapanca kuzeyinde iki pafta 1: 50.000, yedi pafta 1: 200.000 nirengi çalışması yapılmıştır. Çanakkale'de 3250,21 m uzunluğunda bir fay ölçülmüştür. Erzurum bölgesinde üç pafta, İstanbul-Çatalca arasında on altı pafta 1: 25.000, Kocaeli'nde üç pafta 1: 50.000 ve Doğu ve Kuzey Anadolu bölgesinde altı pafta 1: 200.000 ölçekli topografik arazi çalışması bitirilmiştir.³⁹

1914 yılında Avrupa'da baş gösteren savaş tehlikesi ile Genelkurmay Başkanlığı tarafından, Harita Komisyonu'nun tüm subayları Temmuz 1914'te birliklere dağıtıldı. Ancak savaşın yayılması ve Osmanlı Devleti'nin de Almanya,

36 Şerbetçi, *a.g.e.*, s. 112.

37 <http://www.hgk.msb.gov.tr/ustbanner/tarihce/cagdasharita.htm>

38 Aygün, *a.g.e.*, s. 83.

39 Aygün, *a.g.e.*, s. 83.

Avusturya-Macaristan ile aynı ittifak içinde yer almasından sonra Akdeniz'in ve boğazların stratejik önemi bir kat daha arttığından birliklerde bulunan Harita Komisyonu subaylarından bazıları tekrar geri çağrılarak Çanakkale ve Gelibolu'da çalışmalara Kasım 1914'te başladılar. Çalışmalar Şubat 1915 yılına kadar devam etti. Nirengi kısmı Edirne-Kırklareli arasındaki 1500 km²'lik bir alanda ve Çanakkale civarında sekiz paftalık bir alanda nirengi çalışması yapmıştır. Çanakkale'de bizzat Şevki Paşa ve Kurmay Yüzbaşı Ahmet Nuri yönetiminde astronomik gözlemler de yapılmıştır. Kiyıköy ve Vize arasında kalan 700 km²'lik bir alanda da nirengi çalışması yapılmıştır. Erzurum nirengisine bağlı "Gürcü" boğazında dört paftalık nirengi çalışması yapılmış, Ünye, Reşadiye, Sivas ve Gürün paftalarının tümü ile Maraş, Kilis, Elbistan paftalarının bir bölümünün nirengisi yapılmıştır. Kasım ayına doğru Çanakkale Boğazı'nın haritasının acil alınmasına karar verilince, civardaki birliklerden toplanan subaylarla birlikte iki nirengi postası oluşturulmuş ve dört ayda 1500 km²'lik bir alanda Boğaz'ın her iki tarafına ait on iki paftanın alımı yapılmıştır. Topografya Kısmı 1: 25.000 ölçekli Silivri ve Kiyıköy arasında kalan dokuz paftadan altısını, Gürcü Boğazı'nda dört paftayı, Kocaeli Yarımadası'nda ve Sapanca Gölü'nün kuzeyinde 1: 50.000 ölçekli bir paftanın topografik bütünlemesini yapmıştır. Söz konusu dokuz pafta seferberlik nedeniyle tamamen bitirilememiştir. İstikşaf kısmında görevli subaylar seferberlik nedeniyle işlerini yarım bırakarak Kafkas Ordusu birliklerine gönderilmiştir. Harbin patlak vermesiyle acil alımı kararlaştırılan Çanakkale Boğazı Haritası'nın alımında, Birinci ve İkinci Ordu birliklerinden subaylar görev almışlar, düşman ateşi altında 1915 yılı Şubat ayı sonuna kadar çalışarak Anadolu yönünde iki, Gelibolu Yarımadası'nda iki, Anafartalar ve Seddülbahir arasında altı pafta olmak üzere toplam on paftanın alımını gerçekleştirmişlerdir. Düşmanın karaya çıkmasıyla göğüs göğüse çarpışmaların yaşandığı bu bölgede yapılan haritalar, hemen basılarak savunmayla görevli Beşinci Ordu'ya dağıtılmış, bu haritalar boğazın başarıyla savunulmasında önemli bir rol oynadığından haritaların yapımında emeği geçenler, Ordu Komutanı Cevat Paşa tarafından harp madalyası ve sanayi iftihar madalyası ile ödüllendirilmişlerdir. Balkan Savaşı'ndan sonra sınır belirleme çalışmalarının yapılması gerekiyordu. Bunun için İran'a, Bulgaristan'a ve Rusya'ya subaylar gönderildi. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla bu çalışmalar da yarım kaldı.⁴⁰

1915 yılında daha önceden Üçüncü Ordu'ya gönderilen subayların Sivas'ta toplanmaları ve Istranca bölgesi ile Çanakkale Boğazı'nda yarım kalan paftaları tamamlamaları emredildi. Marmara Sahili ve Ege Denizi boyunca Bababurnu'na kadar olan alanda otuz paftalık nirengi çalışması yapıldı. Halep'in kuzeyinde bulunan "Müslümiye" tren istasyonu yakınında kuzey-doğu istikametinde 7477,857 metre boyundaki Halep Bazı ölçüsü yapıldı. Bu baza dayanılarak yarım kalan Kilis, Maraş, Elbistan paftalarının nirengisi tamamlanmıştır. Yine bu baza dayanılarak

40 Aygün, *a.g.e.*, s. 83.

Sina Yarımadası'na kadar uzatılmak üzere Adana, Antakya, Lazkiye, Trablusşam paftalarının tamamının ve Munbiç, Birecik, Adıyaman paftalarının bir bölümünün nirengisi tamamlanmıştır. Kara subaylarındaki sayıca yetersizlik nedeniyle deniz subaylarından teşkil edilen bir posta başlarında Binbaşı Mahmut Nedim komutasında Halep'te enlem boylam ölçümleri yapmışlar, Irak'ın iki tarafında Meskene ile Rakka arasında yirmi kadar noktanın coğrafi koordinatlarını belirlemişlerdir. Daha sonra ağır çalıştıkları gerekçesiyle bu deniz subayları eski görevlerine geri gönderilmişlerdir. Üçüncü ordudan alınan topograflar 1: 25.000 ölçekli İstanbul ve Çevresi haritalarında arazi üzerinde düzeltmeler yapmışlar, eksik kalan Fener, Sayalık, Podime, Istranca, Çalingoz, Gümüşpınar ve Şarki Çalingoz paftalarını bitirmişlerdir. Çanakkale Boğazı'nın iki tarafının 1: 25.000 ölçekli istikşaf haritasının alımına başlanmış, bir yıl düşman ateşi altında 4500 km²'lik bir alanda aralıksız çalışılarak Şarköy ile Bababurnu arasında otuz altı paftanın arazi çalışması tamamlanmıştır. Ardından 1: 25.000 ölçekli Seddülbahir, Kirte, Kocadere, Küçük Anafarta paftaları üzerinde istihkâmlar işaretlenmiştir. İstikşaf paftalarında 1914 seferberliği nedeniyle yarım kalan 1: 200.000 ölçeğindeki Şebinkarahisar, Divriği, Malatya paftaları ile Ünye, Reşadiye ve Sivas paftaları tamamlanmıştır.⁴¹

Nirengi Kısmı; Edirne-Kırklareli arasında 1: 25.000 ölçekli ve 1500 kilometrekarelik alan ile Çanakkale bölgesinin 8 paftalık nirengi şebekesini yapmıştır. Erzurum müstahkem mevki bölgesinde Gürcü Boğazı kısmının 1: 25.000 ölçekli 5 paftalık nirengi şebekesi yapılmıştır. Ayrıca Ünye, Reşadiye, Sivas ve Gürün paftalarının tamamının, Elbistan, Maraş ve Kilis paftalarının da bir kısmının nirengisi yapılmıştır. 1914'ün Kasım ayında Çanakkale Boğazı haritasının bitirilmesi kararlaştırılınca; civardaki kıtalardan harita komisyonuna iade edilen harita subaylarından oluşturulan Nirengi Arazi Birliği, Çanakkale Boğazı'nın her iki yakasında çalıştırılarak, 4 ay içerisinde 12 paftanın nirengisini tamamlamıştır. İstikşaf Kısmı subayları, Kasım'da tekrar Çanakkale bölgesinde 1: 25.000 ölçekli 10 paftayı düşman donanmasının topçu ateşi altında tamamlamıştır. Daha önce de değinildiği üzere bu haritalar Çanakkale Savaşlarının kazanılmasında büyük rol oynamıştır. Bu savaşlar esnasında boğazın düşman gemileri tarafından zorlanması üzerine İstanbul Harita Şubesi'nin bir kısım personeli, birçok harita ve belge, bir baskı makinesiyle Kütahya'ya getirilerek bir harita şubesi kurulmuştur. Şube Mart 1915'ten itibaren 1,5 yıl faaliyetine devam etmiş ve Temmuz 1916'da İstanbul'a dönmüştür. Kütahya'da basılan paftalar, Harita Genel Komutanlığı Müzesi'nde saklanmaktadır.⁴²

Birinci Dünya Savaşı sırasında Çanakkale Savaşları devam ederken boğazın perspektif resmedildiği bir harita çizilmiştir. Resim, Alman Ressam M. Zeno Diemer tarafından yapılmıştır. Günümüz teknolojisiyle bir yorumlama yapılsa;

41 Aygün, *a.g.e.*, s. 83.

42 <http://www.hkg.msb.gov.tr/ustbanner/tarihce/cagdasharita.htm>

Gökçeada-Bozcaada hattının güney batısından, uygun meteorolojik koşullarda ve 1200-1500 m. yükseklikte uçan bir uçaktan, eğik fotoğraf alım tekniği ile çekilmiş bir fotoğraftan veya doğrudan gözlemlenerek yapıldığı izlenimi taşımaktadır. Uçak 1903'te icat edilmiş ve 1910'dan itibaren havadan fotoğraf alımında kullanılmıştır. Balon veya uçurtmaların ise söz konusu yüksekliğe çıkması olanaksızdır. Savaş koşulları altında bir ressam için uygun bir ortamın yaratılamayacağı gerçeği de göz önüne alınırsa, çalışmanın dikkate değer bir çalışma olduğu görülür. Bir ihtimal de 1915 yılında Mısır Harita Dairesi'nin Gelibolu Yarımadası üzerinde çektiği hava fotoğraflarının, ressamın eline geçmiş ve bunlardan yararlanmış olabileceğidir. Resmin diğer bir özelliği de günümüz teknolojisiyle sayısallaştırılmış topografyanın, bilgisayar destekli özel yazılımlarla elde edilen perspektif görüntüsüyle büyük bir benzerlik taşımasıdır.⁴³ Tuval üzerine üç boyutlu olarak yapılan bu yapım, o yılların en gelişmiş haritalarından olan 1: 250.000 ölçekli Kiepert haritalarından yararlanılarak, ressamın derin perspektif bilgi ve deneyiminin topografik gösterime aktarıldığı nadir bir çalışma olarak değerlendirilmektedir. Ancak yapım biçimi ne olursa olsun, o günün koşullarında, topografyanın doğru bir perspektif gösterimle, tuval üzerine tablo biçiminde yansıtılmış olması, eserin dünya haritacılık tarihine geçmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Resim üzerinde bulunan ve eski alfabe ile numaralandırılarak yazılmış yer isimleri, resim üzerine daha sonra ilave edilerek, o gün için üç boyutlu perspektif harita olarak kullanıldığı izlenimini vermektedir.⁴⁴

1916 yılı, Birinci Dünya Savaşı içinde haritacılık bakımından en fazla çalışılan yıllardan biridir. Nirengi ve Topograf Arazi Birlikleri, Şubat ayına kadar çalışmalarına devam etmiş, İstikşâf Kısmı ise kışın Halep'te kalarak büro çalışmalarını yürütmüştür. 1917 yılında Komisyon, sürekli olarak 12 ay arazi görevi yapmıştır. 1918 yılı Mart ayından, Mondros Mütarekesi tarihi olan 30 Kasım 1918'e kadar 8 ay süreyle arazi çalışmalarında bulunulmuştur. Mütareke nedeniyle İzmir bölgesinde çalışan iki topograf birliğinin dışında, diğer bütün harita arazi birlikleri İstanbul'a merkeze getirilmiştir. Halep ve Nusaybin bölgesindeki harita arazi birlikleri ise bu bölgedeki siyasi durum birliklerin çalışmalarını engellediğinden, Kasım ayında İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır. Sonuç olarak Trablusgarp, Balkan Savaşı ve onu izleyen Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı güçlükler, planlı harita çalışmalarını aksatmıştır. Özellikle Çanakkale ve Suriye cephelerinde olduğu gibi, cephe hattı gerisinde harita çalışmalarına devam edilmiştir. Baz⁴⁵ ve nirengi esaslarına göre Anadolu, Rumeli, Suriye ve Filistin'de toplam olarak 480.000 kilometrekarelik geniş bir alanın nirengi şebekesi kurulmuştur. Bu nirengi

43 <http://www.hgk.msb.gov.tr/ustbanner/tarihce/cagdasharita.htm>

44 <http://www.hgk.msb.gov.tr/ustbanner/tarihce/cagdasharita.htm>

45 Baz (esas kenar) ölçümü, nirengi (triangülasyon)'de üçgenlerden birinin bir kenarı ölçülerek iki açı yardımıyla üçgenin diğer kenarlarını trigonometri yoluyla bulmaktır.

şebekesine dayanılarak 365.000 kilometrekarelik yani Fransa topraklarının üçte birine yakın bir bölgenin haritası yapılmış ve Silahlı Kuvvetlerin istifadesine sunulmuştur. Milli Savunma Bakanlığı Harita Dairesi'nin Kurulması kapsamında; Genel Kurmay Harita Şubesi, Balkan Savaşı ile Birinci Dünya Savaşı'nda Başkomutanlık Karargâhı'nın ve Cephe Komutanlığı'nın gerek gördüğü bölgelerin çeşitli ölçekli haritalarını hazırlamıştır. Bu arada yabancıların yaptıkları Anadolu, Filistin, Suriye, Irak, Mısır, İran ve Kafkasya'ya ait çeşitli ölçekli haritalardan da faydalanılarak bunların haritaya basımı sağlanmıştır. Yurt savunması için gerekli haritaların hızla yapılabilmesi geniş bir teşkilatı gerektirdiğinden diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, Harita Şubesi ile ona bağlı Harita Komisyonu, 28 Ekim 1918 tarihinde, bünyesinde Nirengi, Topografya, İstikşâf, Kartografya ve Merkez Şubeleri ile bir Harita Taburu ve bir Harita Okulu olmak üzere Millî Savunma Bakanlığı'na bağlı bağımsız bir Harita Dairesi haline getirilerek kuruluş tamamlanmıştır. İzmir Bölgesinde 1: 25.000 ölçekli haritalar yapmakta olan topograf arazi birlikleri 1919 yılı Mayıs ayında İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine İstanbul'a gelmişlerdir. Böylece arazi çalışmalarına son verilmiş, sadece tersim ve kartografya işleriyle meşgul olunmuştur.⁴⁶

II. Milli Mücadele ve Cumhuriyet Döneminde Kartografya

Kurtuluş Savaşı'nın başladığı 1920 senesinde, harita arazi birliklerinin araziye çıkarılmasına olanak bulunamamış, ancak Anadolu'daki harekâta katılmak üzere, toplu veya münferit olarak İstanbul'dan Ankara'ya intikaller başlamıştır. 1921 Şubat ayı başında üsteğmen ve yüzbaşı rütbelerinde 22 subaydan oluşan ilk grup, İstanbul'dan İnebolu yoluyla beraberlerinde bir kısım harita, alet, edevat ve evrakları götürmüştür. Harita Dairesi'nin yetkili personelinden Kurmay Yüzbaşı Abdurrahman'ın bilgisi altında daireler anahtarla açılarak ve Fransız işgal birliklerinin kontrolü altında bulunan deponun çatı kiremitleri kaldırılarak, binadan lüzumlu aletler çıkarılmıştır. Mevsim koşullarının kötülüğü ve araç sağlanamaması nedeni ile Harita Grubu, 1921 Mart ayı sonuna kadar İnebolu'da kalmaya mecbur olmuştur. Harita Grubu, 12 Nisan 1921'de Ankara'ya gelebilmiş ve bu sırada İnebolu-Ankara yolunun güzergâh haritasını yapmıştır. Böylece Ankara 18 Nisan 1921'de Harita Dairesi'nin bir şubesi olarak Milli Mücadeleyi destekleyecek bir teşkilâta kavuşmuştur. 11 Temmuz 1921 Tarihinde Milli Savunma Bakanı Orgeneral Fevzi (Mareşal Fevzi Çakmak) tarafından İstanbul'daki Harita Dairesi Başkanı Tuğgeneral Mehmet Şevki'ye telgraf emri gönderilerek Ankara'ya gelmesi istenmiştir. Verilen telgraf emrine göre Harita Dairesi Başkanı Tuğgeneral Mehmet Şevki bütün hazırlıkları tamamlayarak 17 Aralık 1921 tarihinde Ankara'ya gelmiş ve görevine başlamıştır. Sakarya Savaşı sırasında Yunan ilerlemesini durdurmak ve kesin sonuçlu bir meydan savaşı yapmak üzere, birliklerimizin Sakarya

46 <http://www.hgk.msb.gov.tr/ustbanner/tarihce/cagdasharita.htm>

doğusunda bir savunma cephesinin oluşturulmasına karar verildiğinde, elde yeterli ölçek ve doğrulukta harita bulunmayışının sıkıntıları ile yüz yüze gelinmiştir. Bunun üzerine bölgenin 1: 100.000 ölçekli ivedi bir haritasının yapılmasına karar verilerek, Ankara'dan sekiz subaydan oluşan bir harita postası bölgeye gönderilmiştir. Atatürk, bu haritanın alımına çok önem vermiş, çizim ve çoğaltılması için kendi özel vagonunu topograf ekibine tahsis etmiştir. Gerek Kurtuluş Savaşı ve gerekse haritacılık tarihimizde özel bir yeri olan bu çalışma, gün doğumundan gün batımına kadar süren arazi çalışması, geceleri de mum ışığı altında bu arazi çalışmalarının tersimi ve birleştirilmesi şeklinde 20 gün sürmüş ve savaşın devam ettiği günlerde cepheye yetiştirilmiştir.⁴⁷

Sakarya Savaşı devam ederken, Yunan kuvvetlerinin Ankara'ya oldukça yaklaşımları göz önünde tutularak, hükümet merkezinin Kayseri'ye taşınması gündeme gelmiştir. Bu nedenle, 1921'in Temmuz ayında Harita Dairesi personeli, baskı makineleri, alet ve malzemeleri ile birlikte, Nevşehir üzerinden Kayseri'ye gönderilip, Ankara'da yalnızca daire başkanı ile başkanlık karargâhı bırakılmıştır. Sakarya Savaşı'nın zaferimizle sonuçlanması üzerine, yeniden Ankara'ya Attarbaşı Hanı'na dönülmüştür. Ancak geri dönülürken, Ankara'daki yer sıkıntısı nedeniyle, Kartografya Şubesi'nin bir bölümü ile fotoğrafhane Keskin'de yerleştirilmiştir. Başkanlık ve karargâhı ile basımevi, daha önceden olduğu gibi, Milli Savunma Bakanlığı olarak da kullanılan Mekteb-i Sultani binasında çalışmalarını sürdürmüştür.⁴⁸

1912 yılından 1922 yılına kadar geçen zor yılları yer yer hatıralarına değindiğimiz, işin çoğunlukla içinde ancak daha çok başında olan büyük Türk haritacısı ve komutanı Mehmet Şevki Ölçer Paşa kendi ifadeleriyle şöyle anlatmaktadır. “26 Nisan 1912'de seri nirengiye ilişkin bir takım teknik konuların sonuçlandırılması için Trabzon'da bulunmaktayken tuğgeneralliğe yükseltildim. Bundan sonra Erzurum'a giderek orada ağustos ayı içinde görevi bitirdim. Ve İstanbul'a dönüşümde Balkan Savaşı'nın çıkmasıyla ilan edilen seferberlikte Zeki Paşa'nın genelkurmay ikinci başkanlığına geçmesi üzerine ben de onun yerine Harita Şubesi müdürlüğünü geçici olarak üzerime aldım. Savaş sırasında savaş alanındaki birliklere gerekli olan haritaların hazırlanması ve gereken yerlere yollanması işleriyle uğraştım. Zeki Paşa'nın Harita Şubesi müdürlüğünden tamamen ayrılması üzerine 7 Nisan 1913'ten başlayarak asıl görevim olan nirengi bölümü müdürlüğüyle beraber gerek Harita Şubesi'nin ve gerekse ona bağlı Askeri Harita Heyeti'nin yönetim ve teknik işlerini yine vekaleten ve ancak doğrudan doğruya yönetmeye başladım. 10 Şubat 1915 tarihli Harbiye Nezareti emriyle de asil olarak Harita Şubesi müdürü ve Askeri Harita Heyeti başkanlığına atandım. Bu süre içinde 1914 Temmuz'u başlarında genel seferberlik duyurusu yapılmış ve ekim sonlarında Osmanlı Devleti, Merkezi

47 <http://www.hgk.msb.gov.tr/ustbanner/tarihce/cagdasharita.htm>

48 <http://www.hgk.msb.gov.tr/ustbanner/tarihce/cagdasharita.htm>

Devletler ile birleşerek Birinci Dünya Savaşı'na girmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında orduya gerekli olan bütün haritaları zamanında bastırarak istenilen makamlara ve askeri birliklere zamanında dağıttım. Bir yandan da seferberlikten sonra ordu birliklerine alınan Harita Heyeti subaylarından gereği kadarını aynı yılın aralık ayında geri aldım. Bu subayları araziye çıkartarak tehlike altında bulunan Çanakkale Boğazı'nın iki yakasının haritasını tekrar yaptırmaya başladım. Öte yandan da makamımı tehlikeye koyarcasına uğraşarak Almanları şubeme sokmamayı başardım. Bu arada büyüteçli teodolit ve hatalar hakkında birer küçük kitap ile 1: 200.000 ölçeğindeki istikşaf haritamızın nasıl alınıp çizileceğine ilişkin bir kılavuz yazdım. 1915 Mart'ında düşmanın denizden Çanakkale Boğazı'nı son derece sıkıştırması üzerine her olasılığa karşı Harita Şubesi Heyeti'nin değerli bütün belge ve haritalarını ve jeodezik aletleriyle bir basım makinesini gerekli olan kartograf memurlarını Kütahya'ya gönderdim. Daha sonra Kütahya'ya giderek Nisan ayı içinde Askeri Redif Dairesi'ni ikinci bir harita şubesi durumuna dönüştürdüm. Gereken düzenlemeyi yaparak İstanbul'a döndüm. Kütahya Şubesi yaklaşık bir buçuk yıl sonra İstanbul'a geldi. 1915 Temmuz'una doğru Kafkas Cephesi'ndeki birliklerdeki Harita Heyeti subaylarından çoğunu da geri alarak bu cephe ile Halep yöresinde ve daha sonra aldığım deniz subaylarıyla Fırat boyunda harita işlerini tekrar başlattım. Çeşitli savaş cephelerine gerekli olan haritaların basımı ve yollanmasıyla uğraştım. 1916'da önceki yıl başlayan işleri yönetmek ve izlemekle beraber Prusya Harita Dairesi'ni görmek, öğrenim için bu daireye gönderilen kartograf ve memurların görevlerini düzenleyerek, bir takım alet ve gereçler satın almak ve özellikle Potstam'daki Uluslararası Jeodezi Teknik Kurumu'nu ziyaret etmek üzere 27 Haziran 1916'da Berlin'e gittim. Bu kentte bulunduğum sırada Görz ve 30 Temmuz'da Yena'ya giderek Zeiss fabrikalarını dolaştım. Bu fabrikalar özellikle geometrik ve gözlem aletleri yapımla Avrupa'da ünlüdür. Ağustos başında İstanbul'a döndüm. Birinci Dünya Savaşı tüm hızıyla sürmekteydi. Geçen yıl genişleterek ikinci kez bastırdığım Teorik ve Uygulamalı Jeodezi kitabına ek olarak Büyüteçli Teodolit, Nirenginin Çizimle Dengelenmesi, Hatalar Teorisi adında üç kitapçık yazıp Harita Şubesi Basımevi'nde bastırdım. 1917 yılı içinde geçen yıl Medine yöresinde başlattığım işlerle beraber Suriye, Filistin ve Anadolu'yla beraber Rumeli'nin çeşitli kesimlerinde ve daha sonra İzmir yöresinde düzenlediğim ve yönettiğim harita işleri savaş durumunun elverdiği derecede genişleyip gelişmişlerdir.⁴⁹

1917 yılı Eylül'ünde Anlaşmalı Ülkeler haritalarının alımı ve çizimi esaslarının birleştirilmesi ve Türkiye-Bulgaristan nirengilerinin bağlantısı konularında benimle görüşerek bir sözleşme yapmak üzere Prusya Harita Dairesi Başkanı General Von Der Trap'ın yanında Alman ve Avusturya subaylarından oluşan bir kurul geldi. Görünüşte sözleşme yapılması ve gerçekte ise Osmanlı Harita Şubesi işlerine el

49 Özkale ve Şenler, *a.g.e.*, s. 11.

koymak amacıyla gelmiş olduğunu anladığım bu kurulun önerilerini ülkem için kötü ve sakıncalı gördüğümünden kibarca geri çevirdim. Bu durum karşısında geri döndüler. Bununla beraber gitmeden önce General Von Der Trap anılan öneriler hakkında etraflı inceleme ve görüşmelerde bulunmaklığım için beni Berlin'e çağırdı. Bunun üzerine 27 Ekim 1917'de Balkan treniyle önce Viyana'ya giderek Avusturyalıların pek ünlü olan Askeri Coğrafya Dairesi'ni ayrıntılarıyla inceledim. Burada özellikle fotogrametri tekniğinde elde edilmiş olan muazzam ilerlemeleri gördüm. Bundan sonra 11 Kasım 1917'de Berlin'e giderek General Von Der Trap ile buluşarak geçen yılkinden daha ayrı bir biçimde Prusya Harita Dairesi'ni inceledim ve daireyi Viyana'dakinden aşağı derecede buldum. Potstam Uluslararası Jeodezi Birliği kumuna da giderek burasını çeşitli gözlem evleriyle beraber ikinci kez daha iyi gördüm. 21 Kasım 1917'de Berlin'den hareketle Stuttgart ve Münih'e giderek bu kentlerdeki harita kurumlarıyla müzeleri ziyaret ettim. Almanya'daki bu gezim sırasında General Von Der Trap her zaman beraberimde gezerek Türkiye ile bir harita sözleşmesi yaparak ve Osmanlı Harita Şubesi'ne Alman subayları sokmak amacıyla beni inandırmak ve kandırmak için son derece çalışmakta, türlü çarelere başvurmaktaydı. Bununla birlikte kanmadım. 7 Aralık 1917'de İstanbul'a döndüm.⁵⁰ Bu yıl içinde istikşaf postalarına özgü olmak üzere Asya'daki Osmanlı toprakları İstikşaf haritasının nasıl alınacağına ilişkin bir kılavuz yazıp bastırdım. Geçen yıllardan beri Anadolu ve Rumeli'de sürmekte olan harita işlerinden başka 1918 bir yandan seri nirenginin Dicle havzasına genişletilmesine öte yandan, daha sonra Edirne-Kırklareli sınır boylarında, Bulgar nirengisine bağlanmak üzere Bakırköy'den başlayarak gayet dakik birinci dereceden bir nirengi zincirine başlattım. Mayıs içinde İzmir'e giderek bu kentteki işleri denetledim ülkenin çeşitli yerlerinde yapılan harita işleri gittikçe fenalaşan savaş durumunun elverdiği ölçüde ateşkese kadar sürebilmiştir. Bu yıl ortalarına kadar Almanlar, Harita Şubesi'ne girebilmek için çeşitli şekillerde çalışmışlar ve karşı çıktığım halde beni sıkıştırmaya ve gözdağı vermeye kadar varan saygısızca davranışta bulunmuşlardır. 28 Ekim 1918'de Harita Şubesi heyeti Harbiye Nezareti'ne bağlı Harita Dairesi'ne dönüştürülünce ben de bu dairenin başkanı oldum. 1919 yılı Mayıs'ında Yunanlıların İzmir ve çevresini acımasızca ele geçirmesi üzerine çalışmak üzere yalnız İzmir yöresinde bırakmış olduğum topograf postalarını da İstanbul'a getirmek zorunda kaldım. Ağustos ayında 1919'daki girişimim üzerine kurulan Harita Heyeti'nin on yıllık çalışmaları ve işleri hakkında bir tarih özeti yazarak bir genelge ile ilgili makamlara ve kişilere gönderdim. 1920 yılında Harita Dairesi postaları tümüyle İstanbul'da olup arazi üzerinde hiçbir iş görülmediğinden zamanımı bütün subayları yalnız kartografya işlerinde çalıştırarak Milli Anadolu Ordusu'na harita yetiştirmeye ayırdım. Mili harekât sırasında İstanbul'da bulunurken daireden 1921 yılı başlarında ve Haziran'da 60'a yakın üst subay ve

50 Özkale ve Şenler, *a.g.e.*, s. 12.

subayla 170 sandık dolusu çeşitli alet, araç, basım makineleri ve benzerlerinin Anadolu'ya geçmelerine girişimde bulunduğum ve aracı olduğum gibi buraya gelinceye kadar da Felah-ı Vatan Grubu aracılığıyla milli ordumuza Anadolu'ya ait olmak üzere 100.000 pafta hazırlayarak gönderdim. Bu sırada Ankara'da Milli Savunma Bakanlığı, Harita Dairesi Kurulmuş olup ben de bu daireye başkanlık etmek üzere Milli Savunma Bakanı Orgeneral Fevzi Paşa'dan 11 Temmuz 1921 tarihli telgrafla çağrı emri aldım. Yalnız Anadolu askeri harekâtı için gereken tüm haritaların basımını sağlamak amacıyla durumu bakanlığa yazı ile bildirerek, Kasım'a kadar İstanbul'da çalışarak 26 Kasım 1921'de denizden hareket ve Samsun yoluyla 17 Aralık 1921'de Ankara'ya gelerek göreve başladım. Geldiğimde ne yazık ki birtakım kargaşalar yüzünden dairenin eski düzenini alamamış ve işlerin yanlış yönetimle hatalı yollara saptırılmış olduğunu ve yıl içinde Yunan saldırısına karşın herhalde yapılması çok gerekli bulunan arazi işlerinden bir bölümünün tümüyle savsaklanmış ve bir bölümünün de nitelik ve nicelikçe çok düşük bir derecede yapılmış olduğunu gördüğümünden başkanlığın genel görevleriyle beraber özellikle arazi üzerinde çalışan şubelerin işlerini de ayrıntılarıyla üzerime alarak çıkan veya çıkacak bir takım zorluklara karşın çok şükür daireyi eski durumuna getirdim.”⁵¹

Trablusgarp Savaşı'ndan (1908) Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar haritacılık çalışmaları yalnızca askeri alanlarda görülmekle birlikte az da olsa bireysel çalışmalar da vardır. Bunlardan biri, Tüccarzade İbrahim Hilmi (Çığıracan)'ın (1876-1963) çalışmalarıdır. İbrahim Hilmi, on beş yaşındayken “İkdiim” gazetesinde çalışmaya başlayarak basım hayatına girmiştir. 1896'da “Kitaphane-i İslâm” adlı kendi yayınevini kurmuş, daha sonra bu yayınevine “Kitaphane-i İslam ve Askeri” adını vererek askeri kitaplar da yayımlamıştır. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte bu yayınevi “Hilmi Kitapevi” adını alarak yayın faaliyetini sürdürmüştür.⁵² İbrahim Hilmi, matbaasında farklı konularla ilgili 1000'den fazla eser yayımlamıştır. Bunlar arasında *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası* adında bir de atlas vardır. Atlas, 1323 (1907)'te İbrahim Hilmi tarafından yayımlanmıştır. Atlas, Osmanlı Devleti vilayet ve sancaklarına ait haritalar ve ayrıntılı bilgilerden oluşmaktadır. Haritalar mürekkeple renklendirilmiştir ve abartılı sınırlar içermektedir.⁵³

Ülkemizde Alman Mavileri'nden sonra da daha çok İstanbul'u kapsayan sigorta amaçlı haritalar çizilmiştir. Bu haritalardan bir dizi, Hırvat asıllı Jacques Pervititch tarafından 1922-45 arasında yapılmış kadastral temelli 198 paftadan oluşan sigorta haritalarıdır. Pervititch çizimleri; Beşiktaş, Beyazıt, Üsküdar, Kadıköy, Taksim, Beyoğlu, Eminönü için hazırlanmıştır. Bu haritalar çizildiği dönemde sigorta şirketlerinin reasürans birimlerince, bir yapı çevresindeki toplam riskleri saptamak amacıyla kullanılmıştır. Aynı dönemde, Yüksek Mühendis Rahmi Arı,

51 Özkale ve Şenler, *a.g.e.*, s. 14.

52 <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/743/9505.pdf>

53 <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/743.9505.pdf>

1928 yılında Boğaziçi, 1932 yılında Bakırköy ve Bostancı, 1936 yılında Adaların haritalarını yapmıştır. Bu haritalar meskûn yerlerde 1: 200, 1: 500, 1: 1000 ölçekli, yalnız sokak ve ada cephelerini gösterecek şekilde gayri meskûn bölgelerde ise 1: 2000 ölçekli eşyükselti eğrili yapılmışlardır. Haritaların orijinaleri vatman kağıdına, kopyaları da muşambaya işlenmiştir. Bir kısmı Fransızca, bir kısmı eski Türkçe, 1928'den sonra yapılanlar ise yeni Türkçe ile yazılmışlardır. Yapım için yabancı firmalara altın olarak büyük paralar ödenmiştir. Durum 1935 yılına kadar böyle devam etmiştir.⁵⁴ 1946-1950 yılları arasında Pervititch Haritaları'nın eksik paftalarını tamamlamak amacıyla Yüksek Mimar Suat Nirven tarafından da sigorta haritaları çizilmiştir. Bu haritalar kısaca Nirven Haritaları olarak tanınmaktadır.⁵⁵ Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Modern Türkiye'de kent planlarının çıkarılması çalışmaları da yapılmıştır. Cumhuriyet döneminde Alman şehircilik uzmanı Profesör Hermann Jansen, 1925-1930 yıllarında Türk haritacılarının yaptıkları 1: 2000 ve 1: 500 ölçekli haritalar üzerinde modern Ankara'nın gelişme planlarını çizmiştir. 1932'de de 1: 25.000 ölçekli Ankara Planı'nı yapmıştır.⁵⁶

Bonne projeksiyon sisteminde 1911 yılında yapımına başlanan 1: 200.000 ölçekli 124 paftalık haritalar serisi savaşlar nedeniyle ancak 1930 yılında tamamlanabilmiştir. Bonne projeksiyonunda, Ayasofya kubbesinin aleminde geçen meridyen doğrultusu başlangıç meridyeni, 41° kuzey paraleli de teğet paralel olarak alınmıştır. 1: 200.000 ölçekli haritadan küçültme yoluyla ve aynı projeksiyon sisteminde 1: 800.000 ölçekli haritalar türetilmiştir. Aynı haritalar kullanılarak 1946 yılında Gauss-Krüger projeksiyon sisteminde 1: 500.000 ölçekli hipsometrik haritalar da yapılmıştır. Bu haritalar uzun uğraşlar sonucunda ve büyük bir özveriyle tamamlanmış, sonuçta Türk haritacılık tarihine geçecek bir eser olmuştur.⁵⁷ Bu çalışma tam on yedi yıl yedi ay sürmüştür. 1930 yılında Genelkurmay Başkanlığı'nın 10 Haziran 1930 tarihinde yayımladığı bir emirle haritalarda Lambert izdüşümü uygulanması emredilmiştir. Deniz Şubesi tarafından İzmir Körfezi'ndeki deniz ölçüm işleri sürdürülmüş, Kuşadası'ndaki tehlikeli sığlık bir bölge belirlenmiş, İmroz Adası'nın Kefolo Limanı'nın kıyı çizgisi belirlenmiştir. Deniz Binbaşı Muammer Bey liderliğindeki bir grup da Dicle'nin Habur Suyu ile birleştiği noktaya kadar olan 42 km'lik akarsuyun talveg⁵⁸ hattını belirlemiştir.⁵⁹

1932 yılında Türkiye'nin acil gereksinimlerini karşılamak üzere yapılan 1: 200.000 ölçekli haritalardan sonra ülke savunma ve kalkınmasına yönelik 1: 25.000 ölçekli haritaların üretilmesi gündeme geldi. Bunun için Türkiye'nin bütünü

54 Şerbetçi, *a.g.e.*, s. 130.

55 Dağdelen, *a.g.e.*, c. I, II, III.

56 Şerbetçi, *a.g.e.*, s. 121.

57 Ülkeul, *a.g.e.*, s. 207.

58 Talveg, bir vadinin en alçak noktalarını birleştiren çizgidir. Topografya haritalarında akarsuyu gösteren çizgiye karşılık gelir.

59 Aygün, *a.g.e.*, s. 71.

kaplayacak hassas bir temel nirengi ağının modern tekniklerle kurulması gerekiyordu. Bu amaçla izdüşüm seçiminde görüşlerinden faydalanan Prof. H. Boltz yurda çağrıldı ve haritacılık tekniğindeki yeniliklerin uygulanması ve yeni bir teşkilatlanmaya gidilmesiyle ilgili bir sözleşme yapıldı.⁶⁰

1933 yılı Harita Genel Müdürlüğü açısından en verimli yıllardan biri olmuştur. Bütçe ve personel sayısı bir önceki yıl ile yaklaşık aynı kalmasına rağmen iki katına yakın iş yapılmıştır. 1933 yılında haritacılık faaliyetleri ile ilgili birçok önemli tasarı, yönerge ve rapor düzenlenmiş ve ilk defa 1: 800.000 ölçekli haritaların üretimine geçilmiştir.⁶¹ Harita Genel Müdürlüğü aynı yıl, haritacılık bilim ve tekniğiyle ilgili konularda müdürlük çalışanları ile üniversite öğretim elemanlarının ve konularında uzman meslek bireylerinin makalelerini yayımlayarak literatüre katkı sağlamayı, ayrıca dünya ve ülkemizdeki bilimsel gelişmelerin duyurulması amacıyla HGK dergisini çıkarmaya başlamıştır. Ülkemizin haritacılık adına en köklü dergisi olan HGK dergisi, 1933 yılından itibaren yılda iki kez olmak üzere ocak ve temmuz aylarında Türkçe ve İngilizce olarak yayımlanmaktadır.⁶²

Türkiye Ulusal Nirengi Ağı, 1895 yılında Türk subayları ve Fransız harita uzmanlarından oluşan Taksim-i Arazi (Jeodezi) Komisyonu tarafından yapılan baz ve nirengi çalışmalarıyla başlamıştı. 1940 yılına kadar ülkemizdeki haritacılık çalışmalarını yürüten Harita Genel Müdürlüğü önderliğinde değişik amaçlarla hava fotoğrafı alma, nirengi inşaatı ve pafta bazında çalışmalarla devam etmiştir. 1940 yılından sonra, bir ülkenin harita üretimine, haritacılık faaliyetlerine esas teşkil eden ulusal jeodezik ağların kurulması ve yaşatılması faaliyetlerine ağırlık verildi. 1942 yılında Ankara-Meşedağ mebde (başlangıç) kabul edilerek ve zincir poligon şeklinde planlanarak, birinci derece yatay nirengi ağı çalışmalarına başlandı. Türkiye'yi baştanbaşa kaplayan zincirlerden meydana gelen poligonlar halindeki birinci derece yatay nirengi ağı tesis ve ölçü çalışmaları 1944 ve 1953 yılları arasında sürmüştür. Bu ağ her biri ortalama 180 km uzunluğunda yirmi yedi poligon, altmışaltı zincir ve dokuz yüz iki birinci derece nirengi noktasından oluşuyordu. Başlangıç olarak seçilen Meşedağ üzerinde yapılan astronomik ölçülerle bulunan enlem ve boylam değerleri, jeodezik hesapların başlangıç değeri olmuştur. Hesaplara Meşedağ üzerinden başlanmış, daha sonra poligon poligon yürütülmüştür.⁶³ 17 Mayıs 1945 tarihli teknik kurul kararları ile o zaman uluslararası kabul görmüş bulunan derece esaslı pafta taksimatının uygulanmasına, 1: 25.000 ve daha büyük ölçekli haritalar için dilim genişliğinin üç derece olması kararlaştırılmıştır. Daha küçük ölçekli haritalar için altı derece olmasına, 1: 50.000

60 Ülkekel, *a.g.e.*, s. 208.

61 Ülkekel, *a.g.e.*, s. 208.

62 Derginin tüm sayılarına <https://www.hgk.msb.gov.tr/harita-dergisi> adresinden ulaşılabilir.

63 Özağaç, *a.g.e.*, s.102.

ölçekli haritaların temel harita olarak alınmasına ve bu haritaların 1: 25.000 ölçekli haritalardan tahvil (küçültme) sureti ile üretimine karar verilmiştir.⁶⁴

Harita Genel Müdürlüğü Teknik Kurulu 17 Nisan 1949 yılında birinci derece nirengi çalışmaları, astronomi ile çalışmalar, dengeleme ile ilgili yeni usul ve tekniklerle ilgili kararlar almıştır. Türkiye birinci derece yatay nirengi ağına oluşturulmasında hiyerarşik model belirlenmiş ve öncelikle kenar uzunlukları 20-25 km olan birinci derece birinci kademe noktalar, bunların arasında kenar uzunluğu 15-20 km olan birinci derece ikinci kademe noktalar tesis edilmiştir. Daha sonra bunların arasına üçüncü ve dördüncü derece noktalar sıkıştırılarak 1: 5000 ve daha büyük ölçekli kullanmaya yönelik haritaların yapımına olanak sağlanmıştır. Birinci derece yatay nirengi ağı Meşedağ başlangıç noktasına göre uluslararası Hayford Elipsoidi kullanılarak Amerika Birleşik Devletleri Ordu Harita Servisi tarafından 1954 yılında dengelenerek sonuçları Harita Genel Müdürlüğü'ne teslim edilmiştir. Dengeleme unsurları, bağlantılar dikkate alınmadan bağımsız olarak yapılmış, yönlendirme doksan sekiz laplace istasyonunda oluşan sistem ile ölçümlendirme ise kırk adet baz ile yapılmıştır. Bu dengeleme sonucu elde edilen datum (başlangıç) Türkiye Ulusal Datumu 1954 (TUD-54) adı ile anılmaktadır. Daha sonra bu datum, Avrupa Nirengi Ağı ile bağlantısı yapılarak ED-50 (European Datum)'ye dönüştürülmüştür. Birinci derece nirengi sıklaştırma çalışmalarına 1950 yılında başlanmıştır. Sıklaştırma çalışmalarıyla beraber 1945-1955 yılları arasında 2077 adet 1: 25.000 ölçekli paftanın yapımı gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar sayesinde 1955 yılından itibaren fotogrametri yöntemi uygulanmaya başlanmıştır.⁶⁵

Aynı yıllarda üniversitemizde de harita ve kadastro mühendislik bölümleri açılmıştır. Bu anlamda 1949 yılında Yıldız Teknik Okulu'nda Harita ve Kadastro Mühendisliği bölümü eğitimine başlanmış ve ilk mezunlarını 1952 yılında vermiştir. Mezunlar arasından 50 kişilik bir grup Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası (HKMO)'nu kurarak örgütlü bir yapı oluşturmuşlardır. HKMO, kurucu 50 üyesi ile 1954 yılında 6235 Sayılı Yasa ile kurulmuş olan Türk Mühendis Mimar Odaları Birliği (TMMOB)'nin kurucu ilk on Odası arasında yer almıştır. Oda, Mayıs 1965 tarihi itibarıyla bilimsel çalışmaların ve makalelerin yayımlandığı HKMO dergisini çıkarmaya başlamıştır. Sonraki yıllarda artan üniversite sayısı ile birlikte bölüm sayısı da artmış ve günümüzde 30'a ulaşmıştır.

Nivelman ağı oluşturma, jeodezide ikinci mühim işi teşkil eder. Bu sayede yeryüzüne ait yükseltiler doğru olarak tespit edilir. Bu bakımdan nivelman metodu, yeryüzü şeklini ebatlarıyla ölçmeye çalışan triangülasyon metodunu tamamlamakla beraber ehemmiyet bakımından da ondan sonra gelir. Nivelmanda da irtifaları tespit etmek üzere belirli noktalar seçilir ve işaretlenir. Bu surette nivelman noktaları da muhtelif hatlar halinde bir şebeke meydana getirirler. Ancak nivelmanın

64 Özağaç, *a.g.e.*, s. 101.

65 Özağaç, *a.g.e.*, s.102.

dayandığı prensiplere uygun olarak bu noktalar başlıca ulaşım noktalarına, yüksek sahalara tırmanan yollara, demir yollarına, vadilere ve nehir boylarına bağlıdır. Böylece bilhassa kesin irtifaların belirlenmesini gerektiren ulaşım gayesi için de pratik faydalar sağlanmış olur. Gayeye ve istenilen doğruluğa bağlı olarak “birinci derecede (kesin nivelman)”, “ikinci derecede (doğru nivelman)”, “üçüncü derecede (normal nivelman)” ve “dördüncü derecede (kaba nivelman)” olmak üzere dört tip jeodezik irtifa ölçmeleri ayırt edilir. Triangülasyon şebekesinden ayrı olarak tespit edilen nivelman noktalarına istinaden bir memlekette tesis edilen esas milli nivelman şebekesinde belli bir seviyeye (ortalama deniz seviyesi) göre yükseltileri tayin etmek için yapılan kesin irtifa ölçmeleri “birinci derecede nivelman” ile olur. Bunun için belirli aralıkla bilhassa jeolojik yapı bakımından sağlam litolojik noktalara veya temele dayanan nivelman noktalarının dikkatle seçilmesi lüzumludur. Çünkü birinci derecede nivelman şebekesi yer kabuğunun en küçük hareketini, dalgalanmasını ve subsidansını tespit etmek için de bir temel teşkil eder.⁶⁶

Türkiye’de ülke nivelman ağı oluşturma çalışmalarına 1934 yılında başlamıştır. Bu amaçla Antalya’da 1935 yılında bir mareograf istasyonu (deniz seviyesi ölçme istasyonu) kurulmuş bir yıl sonra 1936 da İzmir-Karşıyaka’da bir mareograf istasyonu daha kurulmuştur. Bunlara ek olarak 1949’da Karadeniz Ereğlisi, 1952 yılında İskenderun mareograf istasyonları hizmete sokulmuştur. Mareograf istasyonları arasındaki ortaya çıkan yükseklikteki farklılıklar dolayısı ile ülkenin ortasında seçilen bir noktaya taşınılan yükseklikler ortalaması ülke nivelman ağının başlangıç kotu olarak kabul edilmesi düşünülmüştür. Mareograf istasyonları olarak 1956 yılında Trabzon, 1961’de Samsun, 1967’de Bodrum istasyonları hizmete girmiştir. 1953 yılında kabul edilen nivelman yönetmeliğine göre ülke nivelman ağı I., II. ve III. derece biçiminde üç sınıfa ayrılmıştır. Ana yollar ve demiryolu geçkileri boyunca 2,5-3 km’de bir yapılan I. ve II. derece nivelman noktaları arasındaki ölçüler gidiş-dönüş olmak üzere iki kere yapılmışlardır. I. derece nivelman halkasının çevresi 650-1400 km ve bunların kapanma artıkları 10-15 cm’dir. II. derece nivelman noktaları, I. derece geçkilerinin aralarını doldurmak ve bunları birbirlerine bağlamak amacı ile yapılmışlardır. III. derece nivelman noktaları sıklaştırma amacı ile yapılmışlardır.⁶⁷

Ölçüler Wild N3 ve 1988’den itibaren Zeiss Ni 002 nivoları ile invar miralar kullanılarak yapılmıştır. Noktalarda Helmert Ortometrik yükseklikleri belirlenmiştir. 1960 yılına kadar I. ve II. derece toplam 20.820 km, 1964 yılına kadar 18.328 km I. derece, 7449 km II. derece 1970 yılına kadar 19800 km I. ve 8900 km II. derece, 1974 de 25.800 km I. derece, 7500 km II. derece, 1973-1991 arasında 18560 km I. derece, 3770 km II. derece yenileme ve toplam 6370 km I.ve II. derece yenileme,

⁶⁶ Bilgin, *a.g.e.*, s. 247-248.

⁶⁷ <http://www.shodb.gov.tr/tarihce/index.html>

23.015 km I. ve II. derece geometrik nivelman geçkisi ve 22.156 düşey kontrol noktası 1991: 20.263 km 162 I. derece geçkide ve 8386 km 88 II. derece geçkide ölçüler yapılmıştır. 1955 yılında İstanbul Boğazı üzerinden (860 m), ve Çanakkale Boğazı'ndan (1450 m) vadi geçiş nivelman yöntemi ile karşı tarafa geçilmiştir.⁶⁸

1965 yılında nivelman ağı dengelemesine başlanmış ancak bu hesaplamalarda yer çekimi ölçülerinin önemi anlaşıldığından 1966 yılından itibaren geometrik nivelman noktaları üzerinde gravite ölçülerinin yapılmasına başlanmıştır. 1973 yılından sonra I. ve II. derece noktalardan oluşan ülke temel nivelman ağının iyileştirilmesi ve uluslararası standartlara uygun duruma getirilmesi çalışmalarına hız verilmiş, bu amaçla 1983 yılında eski mareograf istasyonları iptal edilmiş ve bunların yerine Antalya, Menteş/Izmir, Bodrum ve Erdek'te dört yeni istasyon kurulmuştur. Bu istasyonlar 1985 yılında çalışmaya başlamış ve 1986 yılından itibaren saat başı alınan veriler yıllık bültenler halinde yayınlanmağa başlanmıştır. 1973 yılından itibaren ikinci faz geometrik nivelman ölçümleri başlatılmıştır. Bu kapsamda günümüze kadar sürdürülen çalışmalarda daha önce tesis edilen geçki ölçüleri yenilenmiş, alt yapı nedeniyle tahrip olan geçkiler yerine yenileri, gerek duyulan yerlerde ise yeni geçkiler tesis edilmiş ve düşey kontrol noktalarında gravite ölçülmüştür. 1993 yılına kadar gerçekleştirilen ölçü çalışmaları ile 151 birinci derece ve 39 ikinci derece geçki ölçüsü yenilenmiş, I. yeni II. derece geçki tesis edilerek ölçülmüştür. Daha sonraki süreçte yapılan ölçümlerin de eklenmesiyle TUTGA dengelemesi yeniden yapılarak 243 geçkiden oluşan 25.680 noktalı TUTGA-99 oluşturulmuştur.⁶⁹

Global Konumlama Sistemi (GPS)'nin üç boyutta konum belirleme olanağını ülke genelinde etkin kullanmak ve ülkemizdeki tektonik plaka hareketleri ve depremler sonucu oluşan konum değişikliği nedenleriyle güncel jeodezik gereksinimleri büyük ölçüde karşılayamayan Türkiye Ulusal Yatay Kontrol Ağı yerine kullanmak amacıyla; Türkiye Ulusal Temel GPS Ağı-1999 (TUTGA-99) 1997-1999 yılları arasında yapılan çalışmalarla kurulmuştur. Ancak 17 Ağustos 1999 İzmit, Mw=7.5, 12 Kasım 1999 Düzce, Mw=7.2 ve 6 Haziran 2000 Çerkeş/Çankırı, Mw=6.1 depremleri, deprem bölgesinde yer alan TUTGA-99 nokta konumlarında GPS ve geometrik nivelman ölçü duyarlılığının çok üzerinde değişikliğe neden olmuştur. Özellikle bu depremlerin etkilerini belirlemek amacıyla 2000 ve 2001 yıllarında GPS ve geometrik nivelman ölçüleri yapılmış, bu ölçüler dahil edilerek TUTGA-99 güncellenmiş ve Türk Haritacılık tarihinde önemli aşamalardan biri olan Türkiye Ulusal Temel GPS Ağı-1999A (TUTGA-99A) oluşturulmuştur.⁷⁰

68 Şerbetçi, *a.g.e.*, s. 122.

69 http://www.polatlimyo.hacettepe.edu.tr/harita/mehmet_dogruluk/har_yap_ders_not.pdf

70 Dursun Bak, "Harita Dergisi 16'ncı Özel Sayısı", *HGK*, Ankara, 2002, s.1.

Ülke topraklarının yapı ve tür bakımından incelenmesi ve haritalanması Genç Cumhuriyet'in, çözmesi gereken önemli sorunlar arasında yer almıştır. Sorun, yetişmiş Türk bilim insanı olmadığından her zamanki gibi yabancı uzmanlar eliyle çözülmeye çalışılmıştır. Bu amaçla bir Alman toprak bilimci olan F. Giesecke davet edildiği ülkemizde ilk adımı atmıştır. Giesecke, 1929'da *Über den Nährstoffgehalt Türkischer Böden* ve 1930'da *Bodenkundliche Beobachtungen auf Reisen in Anatolien und Ostthrazien unter Berücksichtigung Geologischer, Klimatischer und Landwirtschaftlicher Verhältnisse* adlı çalışmalarında Türkiye'nin batı yarısının toprak yapısını incelemiş ve eserleri bu konudaki çalışanlara uzun yıllar rehberlik etmiştir. Giesecke, 1930'da yayımladığı makalesinde araştırma alanının haritasına da yer vermiştir. Bu haritada ülke bütününe ele almamakla birlikte oldukça geniş bir sahayı dönemine göre kapsamlı bir şekilde incelemiştir. Giesecke'nin haritası, modern anlamda Türkiye'nin ilk toprak haritasıdır. Aynı zamanda toprak coğrafyasının temellerinin atılmasında bir basamak niteliğindedir.⁷¹

Ülkemizdeki toprak türlerinin tasnifi, tanınması ve haritalanması için yapılan ikinci çalışma Amerika Birleşik Devletleri ICA Teşkilatı ile yapılan işbirliği neticesinde Toprak Uzmanı Harvey Oakes tarafından gerçekleştirilmiştir. Harvey Oakes, Ziraat Vekâleti (Tarım Bakanlığı)'nce topraklarımızın tetkik ve haritasını yapmak ve çalışacak elemanları yetiştirmek üzere ülkemize davet edilmiştir.⁷² Harvey Oakes, ülke düzeyinde ilk geniş çaplı toprak etütlerini 1952–1954 yıllarında tamamlamış ve 1954 yılında 1: 800.000 ölçekli Türkiye Umumi Toprak Haritası'nı 1958'de de Türkiye Toprakları adlı eseri yayımlanmıştır.

Ülkemizde ilk tapu teşkilatı 21 Mayıs 1847 tarihinde Defterhane-i Amire Kalemî adıyla kurulmuş ve Cumhuriyete kadar çeşitli isimler altında görevini sürdürmüştür. Tesis edilen ilk kayıtlar tamamen mülkiyete ve tapu işlemlerine yönelik olmuş ve bu dönemlerde hiçbir harita çalışması, kadastro tesisi ve güncelleştirilmesi konusunda da bir çalışma yapılmamıştır. Cumhuriyetin kurulmasından sonra bağımsız bir tapu teşkilatının oluşturulması konusu; özel bir dal olması, bu hususta özel bir deneyim gerektirmesi ve kapsamının genişliği sebepleriyle önem kazanmıştır. Bunun üzerine 1924 yılında Tapu Umum Müdürlüğü Teşkilatı kurulmuştur. Bu teşkilat bünyesine 1925 yılında 658 Sayılı Kanun'la kadastro birimi ilave edilmiştir. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün (TKGM) bugünkü yapısı ve hedefleri 29 Mayıs 1936 tarih ve 2997 Sayılı Kanun'la belirlenmiş olup, Teşkilat Maliye Bakanlığına bağlanmıştır. Daha sonra, 7 Temmuz 1939 tarihinde Adalet Bakanlığına bağlanmış ve nihayet taşıdığı önem ve bağımsızlığı göz önüne alınarak 10 Ağustos 1951 tarihinde Başbakanlığa bağlanmıştır. 22 Kasım 2002

71 Sırrı Erinç, "Türkiye'de Toprak Çalışmaları ve Türkiye Toprak Coğrafyasının Ana Çizgileri", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1965, sy. 15, s. 1-39.

72 Harvey Oakes, *Türkiye Toprakları*, Ankara: 1958, s. 1.

tarihinde Bayındırlık ve İskân Bakanlığına, 08 Temmuz 2011 tarihinde de Çevre ve Şehircilik Bakanlığına bağlanmıştır.⁷³

Günümüzde il, ilçe, bucak ve köylerin değişik ölçekli kadastr haritalarının yanı sıra, yatırımcı kuruluşların proje çalışmaları için Harita Genel Komutanlığı ve Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün işbirliği ile fotogrametrik yöntemle 1: 5000 ölçekli Standart Topografik Kadastral (STK) haritalar da çizilmiştir. Ülkede bir yandan kadastral çalışmalar sürerken diğer yandan da şehirlerin imar planları, yol, su, elektrik, kanalizasyon gibi altyapı projeleri için gerekli büyük ölçekli harita çalışmaları, kapatılmadan önce İller Bankası Genel Müdürlüğü, Harita Dairesi Başkanlığı'nca yürütülmüştür. Üretilen haritaların temel ölçeği 1: 1000'dir.⁷⁴

1974 yılına kadar büyük ölçekli harita üreten kuruluşlar, yaptıkları haritaları, kendi teknik yönetmeliklerine göre yapmaktaydılar. 10 Nisan 1974 tarihinde yürürlüğe giren "1: 2500 ve Daha Büyük Ölçekli Harita ve Planların Yapımına Ait Teknik Yönetmelik", büyük ölçekli haritaların yapımında, bundan sonra bu yönetmelik hükümlerinin uygulanmasını öngörmüştür. 31.01.1988 gün ve 19711 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren "Büyük Ölçekli Haritaların Yapım Yönetmeliği", eski harita yapım yönetmeliklerini yürürlükten kaldırmıştır. Yeni yönetmelik, büyük ölçekli haritaların ülke nirengi ve nivelman ağına dayalı, ülke pafta bölümlleme sisteminde, yersel ve fotogrametrik yöntemlerle günün gelişmiş teknolojisinden de yararlanarak topografik nitelikli sayısal, çizgisel ya da fotografik olarak yapılmasını öngörmüştür.⁷⁵ Daha sonra 2005 yılında 'Büyük Ölçekli Harita ve Harita Bilgileri Üretim Yönetmeliği'nin yürürlüğe konulması; Milli Savunma Bakanlığı'nın 29.4.2005 tarihli ve 684 sayılı yazısı üzerine, bakanlar kurulunca 23.6.2005 tarihinde kararlaştırılmış ve 15.07.2005 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

1990'lı yıllarda ise uydu görüntülerinden yararlanılarak topografik harita üretimleri, yükseklik bilgilerini içeren bilgisayar destekli üretimler, özel bilgisayar destekli harita üretim çalışmaları yapıldı. 1999 yılı sonundan itibaren 1: 25.000 ölçekli topografik haritalar bilgisayar destekli olarak üretilmeye başlandı. 2000 yılında 1: 250.000 ölçekli haritaların bilgisayar destekli üretim çalışmalarına başlandı.⁷⁶ Tüm bu çalışmalar sonucunda şimdiye kadar Harita Genel Komutanlığı tarafından yapılan bütün Türkiye haritaları ile ülke sınırları içinde kalan pafta sayıları aşağıdaki gibidir (Tablo 1).⁷⁷

73 Alişir Özperçin, Gülteki, M., Baki, R., Altınöz, M. A., *Adli ve İdari Yargı Birlikliğinde Harita ve Kadastro Mühendisliği Kaynaklar, Tespitler, Öneriler*, TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi, İstanbul, 2017.

74 Ferruh Yıldız, *Harita Çizimi (Çizgisel-Sayısal)*, Ankara, 1999, s. 15.

75 Yıldız, a.g.e., s. 15.

76 Özağaç, a.g.e., s. 103.

77 Hayati Doğanay, *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*, Ankara, 1994, s. 22.

Harita Ölçeği	Pafta Sayısı
1/800.000	8
1/500.000	18
1/250.000	71
1/200.000	125
1/100.000	396
1/25.000	5884

Tablo 1: HGK’ce yapılan Türkiye haritalarının pafta sayıları

2006 yılına gelindiğinde “Sürekli Gözlem Yapan GNNS İstasyonları Ağı ve Ulusal Datum Dönüşümü Projesi (TUSAGA-Aktif /CORS-TR)” ne başlandı. Bu proje, İstanbul Kültür Üniversitesi (İKÜ) yürütücülüğünde, Harita Genel Komutanlığı (HGK) ve Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM) müşterek müşteri olmak üzere yürütülmüş olup, 2009 yılında tamamlanarak faaliyete geçmiştir. Proje kapsamında Türkiye’de 146 ve KKTC’de de 4 olmak üzere 150 sabit GPS istasyonu kurulmuştur. Bu istasyonlar aralıksız olarak GZK (Gerçek Zamanlı Kinematik, RTC) düzeltme verileri sağlamak, bu verilerle gerçek zamanlı ve santimetre mertebesinde hassas konumlama yapmaya olanak vermek ve farklı koordinat sistemleri arasındaki (ED50/WGS-84) dönüşüm parametrelerini hassas olarak belirleyerek kadastral, haritacılık, jeodezik ve bilimsel çalışmalar için veri sunmaktadır.

Türkiye koşullarında istasyon noktaları için;

- Uygun değer (optimum) mesafenin <100km olması,
- Kullanıcıların yoğun olduğu il merkezlerinde kurulması,
- Sağlam zeminlerde olması,
- Lojistik destek sağlanabilmesi,
- Enerji ve haberleşme olanaklarının uygun olması,
- Plaka hareketlerinin izlenmesine olanak sağlaması koşulları göz önünde bulundurulmuştur.⁷⁸

TUSAGA-Aktif istasyonlarının yerlerinin seçiminde zemin yapısı, elektrik, telefon, Internet ve güvenlik hususları dikkate alınmış ve tüm Türkiye’de gerçekleştirilen arazi kesifleri neticesinde Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Meteoroloji İstasyonları, Üniversiteler, Belediyeler ile Kamu Kurum ve Kuruluşlarına ait bina ve araziler seçilmiştir. TUSAGA-Aktif sisteminin işletilmesi ve düzeltme parametrelerinin hesaplanması kontrol ve analiz merkezlerinde yapılmaktadır. Tüm istasyonlardan

78 Kamil Eren, Uzel T, Güla E, Yıldırım O, Cingoz A., “Results from a Comprehensive GNSS Test in the CORS-TR Network: Case Study,” *Journal of Surveying Engineering*, ASCE, USA, 2009, s. 10-18.

toplanan veriler ADSL ve GPRS/EDGE (ADSL çalışmadığı zamanlarda devreye girecek) yolu ile veri merkezlerine aktarılmakta ve burada düzeltme parametreleri hesaplanarak tüm kullanıcılara sunulmaktadır. Gerçek Zamanlı Kinematik (RTK) düzeltme verileri RTCM (Radio Technical Commission for Aeronautics) iletişim formatında olup ve GSM, GPRS, NTRIP (Internet Protokolü Üzerinden RTCM Verisinin Ağ Dağıtımı) vasıtalarından biri veya birkaçı yardımıyla gezici alıcılara gönderilmektedir. CORS-TR projesinin temel amaçları; Tüm Türkiye genelinde 7/24 saat ilkesine göre coğrafi konumları hem gerçek zamanda (RTK) hem de postprocessing ile hızlı, ekonomik ve duyarlı olarak belirlemektir. Türkiye'nin yer aldığı bölgedeki atmosferi (iyonosfer ve troposfer) modellemek ve daha hassas meteorolojik tahminler ile sinyal ve iletişim konularına katkı sağlamaktır. Türkiye'deki tektonik (plaka) hareketlerinin duyarlı ve sürekli olarak izlenmesi, deformasyon miktarlarının mm seviyesinde belirlenmesi ve böylece depremlerin önceden belirlenmesi ve erken uyarı çalışmalarına katkıda bulunmak, eski ED50 Datumu ile ITRF2005 Datumu arasındaki dönüşüm parametrelerini belirlemektir.⁷⁹ Proje kapsamında kurulan istasyonlarda birer adet GNSS (GPS+GLONASS ve GALİLEO sitemine hazır⁸⁰) alıcısı, ADSL/GPRS bütünleşik modem, akü, akü şarj aleti, yıldırım koruma adaptörü, telefon hat koruması, termostatlı 4 adet fan, sigorta ve standart donanım kabini ile dışarıda (çatı, teras, kule veya yerde) alıcıya bağlı bir jeodezik GNSS anteni bulunmaktadır.⁸¹ Sistemde, sabit GPS istasyonları ile kontrol merkezi arasındaki iletişim, ADSL/GPRS üzerinden sağlanmaktadır.

79 Eren vd., a.g.m.

80 Burada kısaca Soğuk Savaş, GNSS, GPS, GLONASS ve GALİLEO'nun ne olduğundan söz etmekte yarar vardır. İkinci Dünya Savaşı 1945 yılında Almanya ve müttefiklerinin yenilmesiyle sonuçlanmıştır. Almanya'nın savaş sırasında işgal ettiği Orta ve Doğu Avrupa, kurtarıcı olarak gelen Rusya'nın işgaline uğramıştır. Rusya, bu ülkeleri hem komünist sistemi kabul ettirmeye zorlamış hem de Varşova Paktı adı altında paklaştırarak kendine bağlamıştır. Böylece dünya demokrasiyi benimsemiş ABD ve NATO üyesi Batı Avrupa (Batı Bloku) ülkeleriyle komünizmi benimsemiş Varşova Paktı (Doğu Bloku) ülkeleri arasında ikiye bölünmüştür. Bu iki kutup arasında başta silahlanma ve teknoloji olmak üzere her alanda yoğun ve yıpratıcı bir rekabet yaşanmıştır. 1990'lı yıllara gelindiğinde ekonomik olarak çöken Doğu Bloku, sistem olarak da çökmüş ve dağılmıştır. Sıcak bir çatışmaya dönüşmeyen bu dönem, Soğuk Savaş olarak tarihe geçmiştir. GNSS (Global Navigation Satellite Systems/ Küresel Yön Bulum Uydu Sistemleri) ve GPS (Global Positioning System/Küresel Konum Belirleme Sistemi), ABD Savunma Bakanlığınca İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1945 yılından Sovyetler Birliği'nin ve Varşova Paktı'nın dağıldığı 1992 yılına kadar süren Soğuk Savaş Dönemi'nde 1970'li yıllarda geliştirilen küresel yer bulum sistemleridir. ABD'nin bu teknolojik atağına karşı Sovyetler Birliği aynı teknolojiye sahip olmak için GLONASS (Global Navigation Satellite Systems)'ı geliştirdi. 1990'lı yıllarda ise üçüncü bir küresel güç olmak isteyen Avrupa Birliği (AB) de uzay destekli kendi konum belirleme sistemini geliştirme çalışmalarına başladı ve bu sisteme GALİLEO adını verdi. GALİLEO da Avrupa Uzay Ajansı tarafından tamamlanarak hizmete girmiştir.

81 Eren vd., a.g.m., s. 10-18.

Ayrıca, ADSL hatında meydana gelebilecek veri kesikliklerinde mevcut bir modem devreye girmekte ve veri iletimi, GPRS ile kesintiye uğramadan devam etmektedir.

Kontrol merkezlerinde bulunan sunucular, tüm istasyonlardan bir saniye aralıklı gelen ham gözlem verilerden yararlanarak atmosferik modelleme yapmakta ve hassas düzeltme verileri hesaplamaktadır. Düzeltme verileri arazide, TUSAGA-Aktif sistemi ile uyumlu kullanıcılara ait gezici alıcılara internet üzerinden aktarılmaktadır. Kullanıcı kendi alıcısında, “koordinat belirleme” işlemini başlattığı andan itibaren, bu gezici alıcı için kontrol merkezinden üretilen düzeltme bilgisi GPRS iletişimi ile saniyelik olarak gelir ve istenilen noktada hassas koordinatlar belirlenmiş olur. Kontrol merkezlerinde bulunan sunucular, tüm istasyonlardan gelen anlık verilerden yararlanarak atmosferik gecikme parametrelerini (iyonosfer ve troposfer) ve hassas düzeltme verilerini hesaplamaktadır. Söz konusu düzeltme verileri, sisteme abone olan arazideki gezici alıcılara internet üzerinden aktarılmaktadır. Bu şekilde tek frekanslı bir GPS alıcısı metre altı doğrulukta konum belirleyebilirken, çift frekanslı bir GNSS alıcısı ise 1-10 santimetre doğrulukta konum belirleyebilmektedir.⁸²

III. Cumhuriyet Dönemi Deniz Kartografyası

Türk haritacılık tarihinde denizlerdeki mesaha⁸³ çalışmaları da oldukça önemlidir. Türk bahriyesinde hidrografiye gereken önemin verilmesi XV. yüzyıla dayanır. Daha önce de değinildiği üzere ünlü Türk amiral ve denizcisi Piri Reis’in 1531 yılında Akdeniz’deki seyir rotalarını gösteren Bahriye adlı eseri derlenmiştir. Bu kitap Akdeniz sahilleri ile ilgili ve seyir için gerekli çok kıymetli bilgi tanım ve çizimleri ihtiva eder. Bu başlangıçtan sonra Türk Bahriyesi’nin hidrografik çalışmalarında bir duraklama olmuştur. Öyle ki XIX. yüzyıla kadar yazılı dokümana rastlanmamaktadır. XIX. yüzyıl başlarında ve ortalarında iki Türk mesaha gemisi “Ahter ve Neyyırzafer” Karadeniz Türk sahillerinde mesahalar yapmıştır. Modern kabul edilen ilk Türk Deniz Haritası 1840 yılında Mektebi Bahriye Matbaası’nda basılmıştır. Karadeniz’in bir kısmını kapsayan bu harita, bugün Deniz Müzesi’ndedir.⁸⁴

Marmara Denizi’nin mesahası 1824 yılında “Gülsefit” adlı mesaha gemisi ve Rus hidrograficileriyle beraber yapılmıştır. Birkaç sene sonra İngiliz Bahriyesi, Ege, Akdeniz, Karadeniz Türk sahilleri ve Marmara Denizi’nde mesahalara başlamıştır. Bu dönemde yapılan mesahalar Türk sularındaki Admiralty haritalarının⁸⁵ esasını oluşturur.

⁸² Eren vd., a.g.m., s. 10-18.

⁸³ Mesaha, yer veya yüzey ölçümü.

⁸⁴ <http://www.shodb.gov.tr/tarihce/index.html>

⁸⁵ Admiralty haritaları, 1795 yılında İngiltere donanması tarafından hazırlanmaya başlanan ve ilk olarak 1800 yılında basılan deniz seyir haritalarıdır. Haritalarda derinlik, deniz yatağı,

XIX. yüzyılın sonunda 1890 ile 1900 yılları arasında Türk gemileri zaman zaman kıyı ve limanlarımızın haritalarının yapımı için sınırlı da olsa mesaha görevleri yapmıştır. 1900 yılında İsmet Kaptan komutasındaki “Heybetnüma” korveti ile Aliğa ve İzmir limanlarının hidrografik haritaları ve İzmir’in 1: 500 ölçekli kent planı yapılmıştır. 1900-1901 yılında iki Türk bahriye subayı, bakır klîşe ve grave (kazıma) yöntemini öğrenmek üzere 1901 yıllarında İngiltere’de Admiralty Hidrografi Dairesi’ne gönderilmiştir. Bu subaylar yurda dönüşlerinde 1881 yılında kurulmuş olan Kasımpaşa’da yer alan Deniz Matbaası’ndaki kazıma kısmında İngiliz haritalarını Osmanlıcaya çevirmişler ve bir yıl kadar sonra da bakır klîşe haritaları Türk bahriyesi basımevlerinde yapılmaya başlanmıştır. 1903’te deniz subayı Rahmi Beyin komutasında Basra Körfezi’nin hidrografik haritası yapılmıştır. Türk hidrografi çalışmaları 1909 yılına kadar Genelkurmay’ın 5. Dairesi tarafından yürütülmüştür. Aynı yıl, daire içinde resmi anlamda ilk hidrografi organizasyonu olan “Mesaha-i Bahriye ve Seyrisefain (Deniz Mesahaları ve Seyir Şubesi)” kurulmuş ve Bahriye Bakanlığı’na bağlanmıştır. Şubenin görevleri seyir fenerlerinin organizasyon ve idamesi ile denizcilere ilanlar ve bahriyenin haritayla birlikte seyir aletleri ihtiyacını karşılamaktır. İki yıl sonra 1911’de şube yeniden organize edilerek seyir ve deniz haritaları bürosu adı ile nispeten daha bağımsız bir statüye kavuşmuştur.⁸⁶ 1914 yılında bazı subaylarla takviye edilen bu şubeye Beyrut ve Galata yatları ölçü gemisi olarak verilmiştir. 1911 yılında deniz matbaası ve yayınevi idaresi ile zaman tayini görevlerini de üstlenen Türk Hidrografi Teşkilatı, görevini Genelkurmay 8. Şubesi olarak sürdürmüştür. 1928 yılında 7. şube olan Deniz Şubesi, Harita Genel Müdürlüğü’ne bağlanmıştır. İsmi 1943 yılında “Hidrografi Şubesi” olarak değiştirilmiş, 1949 yılında ise Deniz Kuvvetlerine bağlı “Hidrografi Dairesi” olarak yeniden düzenlenmiştir. 1950 yılında şubenin görev alanı genişletilerek adı “Seyir ve Hidrografi Dairesi Başkanlığı” dönüştürülmüştür. Başkanlık daha sonra da “Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Dairesi” adını alarak Çubuklu’daki yeni binasına geçmiştir. Bu kurumun Türk denizlerinin çeşitli ölçeklerde yaptığı fevkalade güzel haritaları vardır.⁸⁷ Kurum aynı adla görevini sürdürmektedir.

1931 yılında Harita Genel Müdürlüğü’nde, Deniz Şubesi’ni kurmuş ve uzun yıllar yönetmiş olan Miralay Ahmet Rasim Barkınay’ın deniz mesahası, haritacılık çalışmaları da haritacılık ve deniz haritacılık tarihimiz bakımından önemlidir.

Birinci Dünya Savaşı’ndan önceki yıllarda bir Alman ticaret gemisi, Kızıldeniz’de Kamaran adaları civarında, konumları belirli olmayan bazı mercan resiflerine çarparak batmıştır. Bunun üzerine Alman hükümeti, Osmanlı hükümetine “şedid-ül

kıyı şeridi, şamandıra, tehlikeli batık ve deniz fenerleri gibi bilgiler bulunmaktadır. Portolan haritaların modern versiyonudur.

86 <http://www.shodb.gov.tr/tarihce/index.html>

87 Şerbetçi, *a.g.e.*, s. 130.

meal” bir ultiatom vererek “buraların haritası, tarafımızdan yapılmadığı takdirde, bilfiil Alman mesahacıları tarafından bu sulara mesaha tetkikatı yapılacağı ve nev’i-mâ (bir dereceye kadar) Hukuk-u Hükümranımıza müdahalenin açıktan açığa işrab (anlatma)” edilmiş olacağından söz eder. Bunun üzerine o sıralarda Port Tevfik’de yatmakta olan Beyrut mesaha gemisi bu mesahayı yapmak üzere görevlendirilir ve bir süre, söz konusu adaların civarında ölçüm çalışmaları yapar. Ancak savaşın başlaması ile bu görevini tamamlayamadan İzmir Körfezi’ne geri döner. Urla’da kaçakçı takibi ile görevli iken, 1 Kasım 1914 günü İngiliz ganbotları⁸⁸ Scorpion ve Wolverine ile karşılaşır; ganbotların kıdemli süvarisi zaten ateş gücü olmayan Beyrut’u batırmak üzere ateş edeceğini bildirir. Beyrut yatının süvarisi mürettebatın gemiyi terk etmesini sağlamak üzere, geminin İngilizce bilen mesaha subayını İngilizlerle görüşmeye memur eder. 20 dakika süren bu görüşme sırasında “geminin içindeki kabil-i nakil mesaha alât ve edâvâtı, gemi zabîtan ve efradı tarafından Urla İskeleyi’ndeki evlerin arka cihetlerine nakledilerek kurtarılmıştır. Binaenaleyh, Ankara Harita Umum Müdürlüğü Deniz Şubesi’ne nakledilen alât ve edevât, Beyrut yatından kurtarılmış olan (bu) eşyalardır ki, tarihi bir hatıra teşkil ederler.” Afif Büyüktuğrul’un anlatımı ile “gemi komutanı Yüzbaşı Sezai, bundan sonra gaz dökerek gemisini yakmaya başladı ve mürettebatını da filikalara doldurarak kıyıya doğru sevk etti. İngilizler Beyrut gemisinin bu haline rağmen, hem ona, hem de mürettebat dolu filikalarına ateş açmaktan geri durmadılar. Böylece geminin batışı İngilizlere bedava bir zafer oldu.” İngilizleri 20 dakika oyalayarak sözü edilen alât ve edevâtın kurtarılmasını ve daha sonra Cumhuriyetin harita kuruluşlarına intikalini sağlayan subay, Yüzbaşı Ahmet Rasim’dir. Yalnızca bu donanımın aktarılmasını değil, ondan kat kat önemlisi, Osmanlı Bahriyesi’ndeki görevi sırasında edindiği bilgi ve deneyimi de aktararak Cumhuriyet “bahriyesinde ilmi haritacılığın kurucularından” ve şüphesiz, en önde geleni olmuştur.⁸⁹

Ahmet Rasim, 4 Ağustos 1881, Perşembe günü, Yenişehir’de doğdu. “İbtidâî, rüşdiye, idadî ve alî mekteplerde ikmal-i tahsil ile Mekteb-i Fünûn-u Bahriye-i Şâhâne’den neş’et” etti. 28 Ocak 1903 tarihinde Mülâzım-ı sâni (Teğmen) rütbesiyle mezun olduğunda sınıfının birincisi idi. Selimiye fırkateyni ve Heybetnüma korvetinde geçen iki yıllık görevinden sonra 7 Şubat 1905’te Mülâzım-ı evvel (Üsteğmen) rütbesine yükseltildi. Önce Fethiye uskurlu kalyonunda daha sonra idare-i mahsusada görevlendirildi. Ahmet Rasim’in yazı yazmaya yatkınlığının ve özellikle de, denizbilimi ile olan ilgisinin bu dönemde yerleşmeye başladığı anlaşıyor. “İngilizce tekellüm, tahrir (konuşur, yazar) ve terceme ider” olduğundan bazı denizcilik kitaplarını dilimize çevirdi (Rehber-i Tıbbî, Vardabandırılık).

88 Ganbot, yapısı küçük olmakla beraber, nispeten ağır toplarla donatılmış savaş gemisi.

89 Mustafa Pultar, *Uluslararası Pirî Reis Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Dairesi Başkanlığı, İstanbul, 2004, s. 27-29.

1906 yılında Heybetnüma kalyonunda, Sivastopol akvaryumunun müdürü Zernov ile birlikte Karadeniz'de Midye (Kıyıköy)'den Kızılırmak ağzına kadar olan kıyı açıklarında deniz hayvanları hakkında araştırmalarda bulundu. Bu göreve verilmesinde herhalde "biraz Rusça'ya vukufu" olmasının da etkisi vardır. 1911 yılının Mart ayından başlayarak, kısa bir süre Rusya'da mesaha tahsili yaptı. 27 Nisan 1911'de yüzbaşılığa yükselen ve o dönemde yeni kurulmuş olan Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Harita şubesinde çalışmaya başlayan Ahmet Rasim'in haritacılığa olan ilgisi ve yeteneği artuk belirginleşmeye başladı. 1914 yılının başında Beyrut mesaha yatında görevlendirilene kadar Çatalca hatt-ı müdafasında ve Karaburun şark limanının haritasının çıkarılmasında çalıştı. Kamaran adaları olayı üzerine, 18 Nisan 1914 tarihinde İngiltere'den anlaşmalı olarak getirilen emekli mesaha binbaşısı Arthur Truscott (ya da Trascott) ile birlikte Beyrut gemisinde ortak olarak geçirdiği süre, hiç şüphesiz, haritacılık deneyiminin oluşmasında belirgin etkisi olan önemli bir dönem olmuştur. 11 Mayıs 1915 tarihinde Kıdemli Yüzbaşı olduktan sonra, Erkân-ı Bahriye-i Umumiye Harita Şubesi'nde çalışırken, 1915 Ağustos'unda Irak'ta Dicle ve Fırat havzalarında yirmi beş yerin coğrafi konumlarının saptanması işiyle uğraştı. Bu sırada mesaha gemisi olarak belirlenen Zuhaf gemisinin ikinci süvariliğine atandı. Hidrografi ile ilgili ilk eserini de bu dönemde hazırladı ve Risâle-yi Mevkûte-yi Bahriye'de yayımladı. 10 Ekim 1917 günüyle başlayan dönem onun denizbilimindeki deneyiminin bir diğer aşamasını oluşturur. Berlin Üniversitesi denizbilimcilerinden Dr. Alfred Mertens (ya da Mertz) ile birlikte İstanbul Boğazı'nın akıntılarının belirlenmesinde çalıştı. Bu çalışma sırasında edindiği mesaha bilgisini daha sonra ayrıntılı olarak kaleme döktü. 1 Mart 1921 tarihinde korvet kapudanı (binbaşı) rütbesine yükseldi. Berk-i Satvet, Aydınreis ve Sakız gemilerinde süvarilik yaptıktan sonra 9 Şubat 1925 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Bahriye Harekât Dairesi Başkanlığı'na getirildi. Bu dönemde ilk kıyı kılavuzlarını kaleme almaya başladı. 2 Mayıs 1925 tarihinde yükseltildiği fırkateyn kapudanı (yarbay) rütbesi ile bir yandan aynı göreve devam ederken diğer yandan da aşağıda açıklanan kıyı kılavuzlarının yazımını tamamlamaktaydı. 1928 yılı kısa ömürlü olmuş olan Bahriye Vekâleti'nin talihsiz bir biçimde kapatıldığı yıldır. Bu dönemde yapılan değişikliklerden biri de, Bahriye Harita Şubesi'nin 14 Mayıs 1928 tarihinde Harita Umum Müdürlüğü (HUM)'ne Yedinci Hidrografi Şubesi olarak bağlanmasıdır. Ahmet Rasim bu şubenin müdürü olarak atandı ve 27 Ağustos 1929 tarihinde harita sınıfına nakledildi. 30 Ağustos 1931 tarihinde miralay (albay) rütbesine yükseldikten sonra 21 Aralık 1937'de emekli olana kadar aynı görevi sürdürdü. Ahmet Rasim'in HUM Hidrografi Şubesi Müdürü olarak geçirdiği dönem, deniz haritacılığımız açısından önemli bir dönemdir. Bu dönemde şubeye tahsis edilmiş olan Galata gemisi ile birçok mesaha çalışması yapılmış ve özellikle de uyum içinde uzun süre bir arada çalışma olanağı bulan bir subay grubu daha sonraları Seyir, Hidrografi ve Oşinografi Dairesi'nin temelini oluşturacak çalışmalarda bulunmuşlardır. Ahmet Rasim, emekli olduktan sonra

1941 yılında bir dönem Genelkurmay Başkanlığı emrinde, 1947 yılında ise İzmit Ana Üssü'nde harita revizyoneri olarak çalıştı.⁹⁰

Ahmet Rasim'in HUM Hidrografi Şubesi'ndeki ilk çabaları, hidrografi camiasında çeşitli şekillerde birikmiş olan deneyim ve bilgileri derleyerek yazıya dökmek olmuştur. Şube tarafından yayımlanan ilk eser yakın işbirliği içinde çalıştığı Binbaşı Muammer ile beraber hazırladıkları *Bilumum Harita İnkişafı: Deniz Haritaları ve Mikyaslar* başlıklı teknik kitaptır. Bu eserin, "Eser hakkında bir iki söz" başlıklı girişinde yazarları o zamanki durumu ve kitabın yazılış nedenini şöyle açıklamaktadır: "Deniz haritacılığına dair Türkçe yazılma bir eser mevcut olmadığından, ileride bu şube-i fende çalışacak arkadaşlarımıza bir rehber adamak üzere, deniz haritalarının suret-i imal ve inkişaf ile derecât taksimi için, müteaddit İngiliz hidrografi kitaplarından enzâr-ı malûmat (bilgi gözleme) edilmek suretiyle işbu eser vücuda getirilmiş olup kısmen de kara haritaları için muhtelif memleketlerde kullanılan inkişaf usullerinden, harita mutabakatından bahsedilmiştir." Kitapta çeşitli harita açınımları, deniz haritaları için kabul edilmiş başlıca çizimler, nomonik, konik ve Merkator izdüşümlerinin karşılaştırılması, Anadolu'nun Merkator izdüşümü için hesap cetveli, harita ölçekleri gibi konular tanıtılmakta ve örneklerle işlenmektedir. Yazarlar "işbu eserin ileride zaman zaman tarafımızdan neşri mukarrer (kararlaştırılmış) ve mesaha usullerinden bahis âsârın (söz eden eserlerin) birincisi olmak üzere erbab-ı mütealaya takdim" edildiğini duyurmaktadır. Meslek konularının ele alındığı ikinci eser, *'Mesaha-i Bahriye İcmali'* ve *'İstanbul Boğazı Akıntılarının Tetkiki'* başlıklı kitaptır. Ahmet Rasim'in kendi anlatımıyla "bu risalede, bir mesaha-i bahriye zabitini ihzar için, harita-i bahriye ahzinde müstamel alât-ı nâzike ve edevat-ı fenniye ile sair mevaddın uzun bir silsilesi tatad" edilerek ayrıntıları ve kullanım usulleri çok detaylı olarak anlatılmaktadır. Söz konusu mesaha aletlerinin kullanımını örneklendirmek ve karşılaşılan sorunları açıklamak amacıyla 1917 yılında "Doktor Alfred Mertes nam zatın refakatinde memuren geçen zaman-ı mesaimde istihsal ettiğim ve o ane kadar tatbikat-ı ameliyesi bahriye şubemizce meçhul olan malûmatın nisyandan vikâyesi (unutulmaktan korunması) ve ta'mim-i fevaidi (yararının genelleştirilmesi) maksadile bütün safahat-ı ameliyeyi cami olmak üzere ber-vech-i zir (aşağıda olduğu üzere) arzı[nı] münasip" gördüğünü dile getirmekte ve ölçümlerin alınmasını ve değerlerini en ufak ayrıntısına kadar vermektedir.⁹¹

HUM Hidrografi Şubesi kurulduğu zaman karşılaşılan sorunlardan biri de elde olan çeşitli haritaların düzensizliği ve eksikliği olmuştur. Ahmet Rasim, bu durumu düzeltmek amacıyla "elde mevcut (1930'a kadar) bir katalogu tertibe koyarak ve numara üzerine mürettep kısmına, donanmada mevcut harita folyolarının cüzdan numaralar ile sıra numaralarını dahi ilave ederek, aynı zamanda eski

⁹⁰ Pultar, a.g.b., s. 27-29.

⁹¹ Pultar, a.g.b., s. 27-29.

harflerle seyir kamalarımızda bulunan 'Harita Miftahı'nın ifa edeceği vazifeyi temine çalıştı" diye yazmaktadır. Bu dönemde derlenmiş olan Admiralti haritaları halen Harita Genel Müdürlüğü'nün teknik arşivinde saklanmaktadır. Deniz haritalarının folyolar biçiminde sınıflandırılarak listesinin yayımlanması işi ise, açıkça belirtilmemiş olmakla beraber, büyük olasılıkla HUM Hidrografi Şubesi'nin bir girişimidir (Deniz Haritaları). Doğrudan Ahmet Rasim'in adını taşımamakla beraber, hiç şüphesiz onun temel katkısı ile HUM Hidrografi Şubesi subayları tarafından topluca yazılmış olan *Türkiye Hidrografi Şubesi Tarihçesi* Cumhuriyet'in ilk yıllarında duyulan özgüven ve heyecanın dile getirildiği çarpıcı bir belgedir. Kitapta Pîrî ve Seydî Ali reislerden kısaca söz edildikten sonra, 1823'ten sonraki dönemde yapılan mesaha çalışmaları ve gemileri, 1911 yılında Erkân-ı Harbiye-i Bahriye'de Sekizinci Harita Şubesi'nin kuruluşu ve burada yapılan mesaha çalışmaları tanıtılmaktadır. Daha sonraki ağırlıklı bölümde 1932 yılına kadar HUM Hidrografi Şubesi'ndeki çalışmalar ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Bu kitap, hiç kuşkusuz Türk deniz haritacılığının tarihi konusunda yazılmış olan en önemli kaynaktır. Nitekim, Cevat Ülkekel, '*Cumhuriyet Dönemi Türk Haritacılık Tarihi*' adlı eserini yazarken bu eserden çok yararlanmış olduğundan söz etmektedir. Bu eserin yayımından sonra aynı nitelikte yayınların devam ettirilmemiş olması büyük bir eksikliklerdir. Ahmet Rasim'in hidrografi bilgisinin derlenmesi ve yazıya dökülmesi çabalarından bir diğeri, aynı yıl hazırladığı teknik sözlüktür. Bu eserin önsözü, dilimizin özleştirilmesi çabalarının oluşmaya başladığı yılları yansıtmaları bakımından da önemlidir. Önsöz; "Bağlama Deniz haritası alma ve bunları üleştirip etrafa yayma işlerinde bulunan hidrograferler için vücudunu çoktan beri hissetmekte olduğum meslekî ufak bir lûgatı tertip ederek mevki-i mütalaaya koydum, her teknik adamının bunu faideli bulacağını zanneder ve şubemiz külliyyatına karıştırırım." Lûgatçe'de, yalnızca hidrografi eylem ve aletlerine ilişkin terimler değil, o dönemde kullanılmakta olan gökbilim, gemicilik ve coğrafya sözcükleri de yer almaktadır.⁹²

Ahmet Rasim'in yönetiminde, HUM Hidrografi Şubesi'nde kıyılarımıza ilişkin çok sayıda mesaha çalışması yapılarak, bunların haritaları çizilmiş ve yayımlanmıştır. Bu çalışmaların mesaha verileri ve özgün çizimleri halen Harita Genel Müdürlüğü'nde korunmaktadır. Bu çalışmaları da Ahmet Rasim'in haritacılık eserleri arasında anmak gerekir. Örneğin, Galata mesaha gemisi ile 1929 yılında Çeşme yarımadasının güney kıyılarında yapılan çalışma sonucu 1930 yılında yayımlanan Mersin Limanı haritası bu haritaların ilklerinden biridir.⁹³

Haritacılık tarihimiz bakımından ayrı bir yere sahip olan harita müze ve koleksiyonlarından da birkaç cümleyle burada söz edilmelidir. Ülkemizde HGM Haritacılık Müzesi, haritacılık tarihimiz büyük bir öneme sahiptir. Yukarıda adı

92 Pultar, a.g.b., s. 27-29.

93 Pultar, a.g.b., s. 27-29.

geçen tarihi haritaların, alet ve edevatın bir kısmını Anakara'daki bu müzede görmek mümkündür. Topkapı Sarayı Müzesi (TSM) ve Harita Koleksiyonu, Osmanlı Bankası Arşivleri (OBA) Koleksiyonu, IFEA Koleksiyonu (Institut Français d'Études Anatoliennes), Edhem Eldem Koleksiyonu, İttihadı Milli Türk Anonim Şirketi Koleksiyonu (İMTAŞ), Turgut Kut Koleksiyonu, bu koleksiyonlardan bazılarıdır. Örneğin Osmanlı Bankası Arşivleri (OBA) Koleksiyonu, daha önce değinilen Goad'un İstanbul ve İzmir'e ilişkin sigorta harita paftalarını içermektedir. Eylül 1904'te tamamlanan 1. cilt, Eminönü-Beyazıt bölgesini; Aralık 1905'te tamamlanan 2. cilt, Galata ve Pera bölgesini; Haziran 1905'te tamamlanan 10 pafta, İzmir (Merkez) şehrini; Nisan 1906'da tamamlanan 3. cilt, Kadıköy-Haydarpaşa-Moda bölgesini kapsamaktadır.

Sonuç

Son söz ve sonuç olarak Cumhuriyet Türkiye'sinde Kartografya adlı bu çalışma, bahse konu dönemin hemen öncesi ile günümüze kadar olan süreci ele almış, ilgili literatür olanaklar ölçüsünde taranmış, derlenmiş ve alfabetik olarak aşağıda sıralanmıştır. Kartografik sürecin önceki sayfalarında ve konu bütünlüğü içinde yer yer hatıralara da yer verilmiş ve yaşanan olaylar ilk elden okurun sarfı nazarına sunulmuştur. Bu süreç mücadelelerle ve kahramanlıklarla dolu bir süreçtir. Bir bilim olarak kartografyanın kuruluş ve gelişmesinde, dile getirildiği üzere, zorlu aşamalardan geçilerek kurumsal anlamda başarı yakalanmıştır. Türk kartografyası ve haritacılığı bu süreç boyunca birçok kez sınanarak yakalanan başarı pekiştirilmiş ve günümüzde gelişmiş ülkeler seviyesine ulaşılmıştır. Türkiye; artık hem kendi ülkesi ve hem de dünyanın diğer kesimleri için her ölçekte hem basılı, hem kabartma ve hem de dijital haritalarının tamamını üretecek birikim ve yetenektir. Bu ileri seviye korunmalı, gelişme fırsatları ödünsüz değerlendirilmeli ve farklı bilimsel platformların ortaya çıkan talepleri (orman, toprak, maden vb.) zaman geçirilmeden eksiksiz olarak karşılanmalı; çıkabilecek olan talepleri için de hazırlıklı olunmalıdır. Konu hakkında daha fazla bilgi için dipnotlarda ve aşağıda verilen literatüre/bilimsel çalışmalara bakılabilir/bakılmalıdır. Literatürde kitap, kitap bölümleri, makaleler ve bildiriler yer almaktadır. Literatüre tezler dâhil edilmemiştir.

Cumhuriyet Türkiye'sinde Kartografya Konulu Bilimsel Çalışmalar

- Afetinan, A., "Un Amiral, géographe Turc du XVIe siècle, Piri Reis, auteur de la plus ancienne carte de l'Amerique", *Belleten*, I, Ankara, 1937, s. 519-523.
- Afetinan, A., *Piri Reis'in Amerika Haritası (1513)*, Ankara: TTK Yayınları, 1954.
- Afetinan, A., *Piri Reis'in Hayatı ve Eserleri: Amerika'nın En Eski Haritaları*, Ankara, 1974.

- Ağarı, Murat, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ile İlk Temsilcileri İbn Hurdazbih, Ya'kubi ve İstahri," *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XXXIV, Erzurum, 2007, s. 169-191.
- Ak, Mahmut, "Piri Reis", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, c. II, s. 439-440.
- Ak, Mahmut, "Seydi Ali Reis", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, c. II, s. 525-527.
- Ak, Mahmut, "Hind Donanması Kaptanı ve Bahriye Müellifi Piri Reis" *Osmanlı*, c. VIII, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999, s. 372-377.
- Ak, Mahmut, "Bartunlu İbrahim Hamdi ve Atlas'ı", *Belleken*, sy. 239, 2000, s. 69-87.
- Ak, Mahmut, "Piri Reis (1470?-1554)", *Türkler*, Ankara, 2002, c. XI, s. 313-319.
- Akçura, Yusuf, *Piri Reis Haritası Hakkında İzahname*, İstanbul, 1935.
- Akçura, Yusuf, *Piri Reis Haritası*, İstanbul, 1966.
- Allibert, C., "Une Description Turque de l'Océan Indien au XVIe siècle: l'Océan Indien Occidental dans le Kitab-i Bahrije de Piri Re'is (1521)", *Études Océan Indien*, sy. 10, 1988, s. 9-51.
- Almagia, Roberto, "Il Mappamondo di Piri Reis e Carta di Colombo del 1498", *Bollettino della Reale Società Geografica Italiana, Serie VI*, sy. 11, 1934, s. 442-449.
- Aran, Muhiddin, *Haritacının El Kitabı*, T.M.O. B. H.K.M.O. Neşriyatı, Ankara, 1959.
- Aygün, Abdurrahman, "Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Coğrafi Eserler ve Haritalar", *Haritacılar Mecmuası*, c. IV, sy. 13, Ankara, 1933, s. 108-113.
- Aygün, Abdurrahman, "Türkiye'de İlk Harita Basımı ve İlk Asri Matbaa", *Haritacılar Mecmuası*, c. IV, Ankara, 1934, s. 83-88.
- Aygün, Abdurrahman, "Türk Haritacılığının Tarihçesi", *Haritacılar Mecmuası*, c. VIII, Ankara, 1935, s. 6-16.
- Bausani, A., "L'Italia nel Kitab-i Bahriyye di Piri Reis", *Il Velcro*, c. XXIII, sy. 2-4, 1979, s. 173-196.
- Bausani, A., "Le Coste Toscane nel Kitab-i Bahriyye di Piri Reis, *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci dicata, I.U.O.*", Istituto Universitario Orientale, 1982, s. 29-40.
- Bausani, A., "La Costa Campana da Napoli a Policastro nel Portolano di Piri Reis (1521/27)", *Annali della Facoltà di Scienze Politiche (Uni. di Cagliari)*, sy. 9, 1983, s. 71-80.
- Bausani, A., "Le Coste Della Penisola Salentina nel Portolano di Piri Reis", *Studi in onore di Francesco Gabrieli nel suo ottantesimo compleanno*, Rome: Università di Roma "La Sapienza", Dipartimento di Studi Orientali, 1984, s. 53-59.
- Bausani, A., "La Costa Muggia-Trieste-Venezia nel Portolano (1521-27) di Piri Reis", *Studi arabo-islamic in onore di Roberto Rubinacci nel suo settantesimocompleanno*, Naples: Istituto Universitarion Orientale, 1988, s. 65-69.
- Bediz, D., "19. Asırda Türkiye'nin Coğrafya Sahasındaki Büyük Hamlesi ve Milletlerarası Bir Yarışmada 90. Yıldönümü", *A.Ü. DTCF Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, c. I, 1966, s. 17-24.
- Bilgin, Turgut, *Genel Kartografya A-B*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1996.

- Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M. Rüşdü ve Mülazım M. Eşref, *Osmanlı Atlası*, hzr. R. Tekin ve Y. Baş, İstanbul, 2003.
- Bostan, İdris, "Piri Reis'in Kitab-ı Bahriye'sinde Bulunan Tersane-i Amire Planları", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. I, sy. 2, 1988, s. 67-68.
- Bostan, İdris ve A. Kurumahmut (ed.), *Haritalar ve Coğrafya Eserlerine Göre Ege Denizi ve Ege Adaları*, Ankara, 2003.
- Bräunlich, E., "Zwei türkische Weltkarten aus dem Zeitalter der großen Entdeckungen", *Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philosophisch-historische Klasse*, sy. 89, Leipzig, 1937, s. 1-29.
- Brice, W., *The Aegean Sea Chart of Mehmet Reis İbn Menemenli*, trc. C. Imber, nşr. R. Lorch, Manchester, 1972.
- Çığ, M. İlmiye, "Piri Reis Haritası Üzerinde Amerika'da Yapılan Geniş ve Derin Çalışmaları İçeren *The Maps of the Ancient Sea Kings* (Eski Deniz Krallarının Haritaları) Kitabının Türkçe Özeti (1 Harita ile birlikte)", *Belleten*, c. LVI, sy. 216, Ankara, 1992, s. 405-435.
- Dağtekin, Hüseyin, "Bizde Tarih Haritacılığı ve Kaynakları Üzerine Bir Araştırma", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976, Bildiriler*, c. II, Ankara, 1981, s. 1141-1181.
- Darkot, Besim, *Kartografya Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1957.
- Elibüyük, Mesut, "Tarihi Coğrafya Bakımından Önemli Bir Kaynak: Cihannüma" *CBD 7 (2)*, Ankara, 2009, s. 93-109.
- Elibüyük, Mesut, *Yeni Türkiye Atlası Hakkında Düşünceler*, D.T.C.F. Yay. No: 290. (Prof. Dr. Cevat R. Gürsoy ile Birlikte). Ankara, 1979.
- Esin, Emel, "La Description des Côtes Algeriennes de Piri Ra'is", *Studies on Turkish-Arab Relations*, 1986, s. 47-60.
- Esin, Emel, "La Géographie Tunisienne de Piri Re'is, à la Lumière des Sources Turques du Xe/XVIe siècle", *Chaiers de Tunisie*, 29 III-IV/117-118, 1981, s. 585-605.
- Evinay, Kerim, *Haritacılık Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1973.
- Ezgü, Fuad, "Piri Reis", *İA*, c. IX, s. 561-564.
- Fabris, A., "Note sul Mappamondo Cordiforme di Hacı Ahmed di Tunisi", *Quaderni di Studi Arabi*, sy. 7, 1989, s. 3-17.
- Fabris, A., "The Ottoman Mapa Mundi of Hajji Ahmed of Tunis", *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, sy. 7-8, 1993, s. 31-37.
- Flemming, Barbara, *Türkische Handschriften*, c. I, Wiesbaden, 1968.
- Galoppini, L., "Isola e Citta Toscana nel Kitab-ı Bahriyye di Piri Reis", *Archivio Storico Italiano*, sy. 151-555, 1993, s. 3-12.
- Goodrich, Thomas, "Atlas-ı Hümayun: a Sixteenth Century Ottoman Maritime Atlas Discovered in 1984", *Archivum Ottomanicum*, sy. 10, 1985, s. 83-101.
- Goodrich, Thomas, "The Earliest Ottoman Maritime Atlas – The Walters Deniz Atlası", *Archivum Ottomanicum*, sy. 11, 1986, s. 25-50.

- Goodrich, Thomas, *The Ottoman Turks and the New World*, Wiesbaden, 1990.
- Goodrich, Thomas, "Old Maps in the Library of Topkapı Palace in İstanbul", *Imago Mundi*, sy. 45, 1993, s. 120-133.
- Götz, Manfred, *Türkische Handschriften*, c. IV, Wiesbaden, 1979.
- Gülersoy, Ali Ekber, "Unutulmuş Bir Coğrafya Ekolü, Belh Coğrafya Okulu", *Turkish Studies, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/11 Fall 2014.
- Gürsoy, C. Rüştü, *Kartografya*, Ankara, 1961.
- Güvenç, Murat, "*Pervititch Haritaları: İstanbul için Bitmemiş Bir Araştırma Projesi, Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul*", İstanbul, 2000.
- İlkim, C., "Denizcilik Tarihimizin Eşsiz Belgeleri, Kitab-ı Bahriye ve Piri Reis Haritaları", İstanbul, Ocak 1976.
- Harita Katalogu I-II*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, İstanbul, 1992-1993.
- Kahle, Paul, "Piri Re'is und Seine Bahrije", *Beitr. Zur hist. Geog., Kultur-geog., Ethnog. und Kartog. Vornehmlich des Orients*, hrsg. von Hans Mzik, Viyana, 1929, s. 60-76.
- Kahle, Paul, "Impronte Colombiane in una carta turca tel 1513", *La Cultura*, sy. 10, 1931, s. 3-13.
- Kahle, Paul, "Die verschollene Columbus Kart von Jahr 1498 in einer türkischen Weltkarte vom 1513", *Forschungen und Fortschritte*, sy. 8, Berlin, 1932, s. 248-249.
- Kahle, Paul, "Islamischen Quellen zum Chinesischen Porzellan", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, sy. 99, 1934, s. 1-45.
- Kahle, Paul, "Piri Re'is. The Turkish Sailor and Cartographer", *Journal of the Panjab University Historical Society*, sy. 4, 1956, s. 99-108.
- Kahle, Paul, *Die verschollene Columbus Kart von Jahr 1498 in einer türkischen Weltkarte vom 1513*, Berlin/Leipzig, 1933.
- Karahan, Abdülkadir, "The Region of Sind in the Mir'at al-Mamalik of Captain Seydi Ali", *Journal of the Regional Cultural Institute (Iran, Pakistan, Turkey)*, sy. 7, 1974, s. 211-216.
- Karamustafa, Ahmet T., "Introduction to Ottoman Cartography, Military, Administrative, and Scholarly Maps and Plans", *The History of Cartography*, c. II, sy. 1, s. 212-213.
- Kayra, Cahit, *İstanbul Haritaları, Ortaçağdan Günümüze; Maps of Istanbul, from the Middle Ages to the Present Day*, İstanbul, 1990.
- Kissling, H. Joachim, "Istrische Küste Im See-Atlas Des Piri Reis", *Studia Slovenica Monacensia: In honorem Antonii Slodnjah Septuagenarii*, 1969, s. 43-52.
- Kissling, H. Joachim, "Zur Beschreibung des Rhône-Deltas in der Bariye des Pîrî-Re'is", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, sy. 5, 1973, s. 279-287.
- Konyalı, İ. Hakkı, *Topkapı Sarayı'nda Deri Üzerine Yapılmış Eski Haritalar*, İstanbul, 1936.
- Kreiser, Klaus, "Pîrî Re'is", I. Kretschmer ve diğerleri (ed.), *Lexikon zur Geschichte der Kartographie*, Viyana, 1986, c. II, s. 607-609.

- Kreiser, Klaus, "Türkische Kartographie", I. Kretschmer ve diğerleri (ed.), *Lexikon zur Geschichte der Kartographie*, c. II, 1934, s. 828-830.
- Kretschmer, Konrad, "Die verschollene Kolumbuskarte von 1498 in einer türkischen Weltkarte von 1513", *Petermanns Geographische Mitteilungen*, sy. 80, Gotha, 1934, s. 48-50.
- Kubilay, Y. Ayşe, *İstanbul Haritaları 14422-1922*, İstanbul, 2012.
- Kurtoğlu, Fevzi, *Ali Macar Reis Atlası*, İstanbul, 1935.
- Kurtoğlu, Fevzi, *Türk Süel Alanında Harita ve Krokilere Verilen Değer ve Ali Macar Reis Atlası*, İstanbul, 1935.
- Laitner, W., "Die türkische Kartographie des XVI. Jhs. -aus europaischer Sicht", *Proceedings of the Second International Congress on the History of Turkish and Islamic Science and Technology, 28 April-2 May 1986*, İstanbul, 1986, c. I, s. 285-305.
- Loupis, Dimitris, "Ottoman Nautical Charting and Miniature Painting: Technology and Aesthetics", I. C. Schick (ed.), *M. Uğur Derman Armağanı, Altmış beşinci Yaşı Münasebetiyle Sunulmuş Tebliğler*, İstanbul, 2000, s. 369-397.
- Mantran, R., "La Description des Côtes de l'Égypte dans le Kitab-ı Bahriye de Piri Reis", *Annales Islamologiques*, sy. 17, 1981, s. 287-310.
- Mantran, R., "La Description des Côtes de la Tunisie dans le Kitab-i Bahriye de Piri Reis", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, sy. 24, 1977, s. 233-235.
- Mantran, R., "La Description des Côtes Méditerranéenes de la France dans le Kitab-i Bahriye de Piri Reis", *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, sy. 29, 1985, s. 69-78.
- Mcintosh, G. C., "Christopher Columbus and the Piri Reis Map of 1513", *American Neptune*, c. LIII, sy. 4, 1993, s. 280-294.
- Ménage, V. L., "The Map of Hajji Ahmed and its Makers", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Londra, 1958, c. XXI, sy. 2, s. 291-314.
- Müller-Wiener, Wolfgang, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası, 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul*, trc. Ü. Sayın, 2. baskı, İstanbul, 2002.
- Necipoğlu, Gülru, "Plans and Models in 15th and 16th Century", *Ottoman Architectural Historiography*, sy. 45, 1986, s. 224-243.
- Oberhummer, Eugen, "Eine türkische Karte zur Entdesckung Amerikas", *Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse*, sy. 63, Viyana, 1931, s. 99-112.
- Oberhummer, Eugen, "Eine Karte des Columbus in türkischer Überlieferung", *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien*, 77, Viyana, 1934, s. 115-117.
- Oldham, C. E. A. W., "Sidi Chelebi in India 1554-1556 A. D.", *The Indian Antiquary*, sy. 59, Bombay ve Londra, 1930, s. 219-224 ve 239-241; sy. 60, 1931, s. 5-8 ve 26-30.
- Orhonlu, Cengiz, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası", *İÜEF Tarih Dergisi*, c. XIV, sy. 19, İstanbul, 1964, s. 115-140.
- Orhonlu, Cengiz, "Seydi Ali Reis", *İÜ. Tarih Enst. Dergisi*, sy. 1, İstanbul, 1970, s. 39-56.

- Orhonlu, Cengiz, "Hint Kaptanlığı ve Pîrî Reis", *Belleten*, c. XXXIV, sy. 143, Ankara, 1970, s. 235-254.
- Önder, Mustafa, *Geçmişten Günümüze Resimlerle Türk Haritacılık Tarihi*, HGK, 2002.
- Özdemir, Kemal, *Osmanlı Deniz Haritaları, Ali Macar Reis Atlası*, İstanbul, 1992.
- Özdemir, Kemal, "Osmanlı Deniz Haritaları", *Toplumsal Tarih*, sy. 3, İstanbul, 1994, s. 32-39.
- Özdemir, Kemal, *Piri Reis*, İstanbul, 1994.
- Özkale, Edip, Şenler, M. R., *Haritacı Mehmet Şevki Paşa ve Türk Haritacılık Tarihi*, Ankara, 1980.
- Özpalabıyıklar, Selahattin (hızr.), *Veryüzü Suretleri*, İstanbul, 2000.
- Pala, İskender, "Eski Bir Deniz Haritası Üzerine Yeni Düşünceler", *Tarih ve Toplum*, c. XIX, sy. 109, 1993, s. 20-25.
- Pala, İskender, "Osmanlılarda Haritacılık", *Askeri Tarih Bülteni*, sy. 18, 1993, s. 144- 149.
- Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriye*, hızr. F. Kurdoğlu ve H. Alpagot, Ankara, 1935.
- Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye*, hızr. Y. Senemoğlu, 2 cilt, İstanbul, 1973.
- Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriye*, 4 cilt, Ankara, 1988-1991.
- Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriye/Book of Navigation*, Ankara: T.C. Başbakanlık Den. Müst. 2002.
- Ptolemaios, Claudius, *Geographike Hyphegesis, Cilt I-II*, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 2018.
- Renda, Günsel, "Osmanlılar ve Deniz Haritacılığı", *İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi ve Venedik Correr Müzesi Koleksiyonlarından XIV-XVIII. Yüzyıl Portolan ve Deniz Haritaları*, İstanbul: 1997, İstanbul İtalyan Kültür Merkezi, ty., s. 19-26.
- Renda, Günsel, "Sinan Döneminde Haritacılık: Ali Macar Reis Atlası ve Benzerleri", *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu (24-27 Ekim 1988)*, Ankara, 1996, s. 359-370.
- Renda, Günsel, "Representations of Towns in Ottoman Sea Charts of the Sixteenth Century and Their Relation to Mediterranean Cartography", G. Veinstein (ed.), *Soliman le magnifique et son temps*, Paris, 1992, s. 279-297.
- Roges, J. M., "Itineraries and Town View in Ottoman Histories", *The History of Cartography*, c. II, sy. 1, Chicago, 1992, s. 228-255.
- Rossi, E., "A Turkish Map of the Nile River, about 1685", *Imago Mundi*, sy. 6, 1949.
- Sabancıoğlu, Müsemma, "İstanbul'un Sigorta Haritaları ve Jacques Pervititch", *Toplumsal Tarih*, sy. 82, 2000, s. 32-38.
- Sarıcaoğlu, Fikret, "Ebû Bekir b. Behrâm", *DİA*, c. X, 1994, s. 110-111.
- Sarıcaoğlu, Fikret, "Harita (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, c. XVI, 1997, s. 210-216.
- Sarıcaoğlu, Fikret, "Osmanlılarda Harita", *Türkler*, c. XI, Ankara, 2002, s. 303-312.
- Sarıcaoğlu, Fikret, "Kitâb-ı Bahriyye", *DİA*, c. XXVI, 2002, s. 72-75.
- Sarıcaoğlu, Fikret, "Osmanlı Deniz Harita ve Coğrafyaları", *Türk Denizcilik Tarihi*, Ankara 2002, s. 159-183.
- Sarıcaoğlu, Fikret, "Osmanlı Harita ve Coğrafya Eserlerinde Ege Adaları", *Haritalar ve Coğrafya Eserlerine Göre Ege Denizi ve Ege Adaları*, Ankara, 2003, s. 4-17.

- Sarıcaoglu, Fikret, “Pîrî Reis’in *Kitâb-ı Bahriyye*’sinin İzinde Kâtib Çelebi’nin Yeni Bulunan Eseri: *Müntehab-ı Bahriyye*”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sy. 15, İstanbul, 2004, s. 7-57.
- Selen, Hâmid Sadî, “Pîrî Reis’in Şimalî Afrika Haritası. Telif 1528”, *Belleten*, c. I, sy. 2, Ankara, 1937, s. 515-523.
- Selen, Hâmid Sadî, “16ncı Asırda Yapılmış Anadolu Atlası – Nasuh Silahî’nin *Menazil’i*”, *II. Türk Tarih Kongresi, İstanbul, 1937, Kongreye Sunulan Tebliğler*, İstanbul, 1943, s. 813-817.
- Seydî Ali Reis, *Mir’âtü’l-memâlik, İnceleme-Metin-İndeks*, hzr. M. Kiremit, Ankara, 1999.
- Seydî Ali Reis, *Ülkelerin Aynası*, haz. Suat Batur, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1999.
- Sezgin, Fuat (ed.), *Reprint of Studies on the Ottoman Cartographers Pîrî Re’is (d. 1554) and Hağgî Ahmad (d. About 1560)*, Frankfurt am Main, 1992.
- Sezgin, Fuat, *Mathematische Geographie und Kartographie im Islam und Ihr Fortleben im Abendland, Historische Darstellung*, I-II + Harita cildi, Frankfurt am Main, 2000.
- Sezgin, Fuat, *Amerika Kıtasının Müslüman Denizciler Tarafından Kolomb Öncesi Keşfi ve Pîrî Reis*, İstanbul: Boyut Yayınları, 2013.
- Sezgin, Fuat, *Tanınmayan Büyük Çağ*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.
- Sezgin, Fuat, *Astronomy, Geography and Navigations in İslamic Civilization*, İstanbul: Boyut Yayınları, 2017.
- Sezgin, Fuat, *Katip Çelebi’nin Esas Kitab-ı Cihannüması ve Coğrafya Tarihindeki Yeri*, İstanbul: Boyut Yayınları, 2018.
- Sezgin, Fuat, *İslam’da Bilim ve Teknik*, Cilt I, II, III., İstanbul: Kültür A. Ş. Yayınları, 2019.
- Soucek, Svat, “The Ali Macar Reis and the Deniz Kitabı: Their place in the Genre of Portolan Chatts and Atlases”, *Imago Mundi*, sy. 25, 1971, s. 17-27.
- Soucek, Svat, “A Propos du Livre d’Instructions Nautiques de Piri Re’is”, *Revue des études islamiques*, sy. 41, 1973, s. 241-255.
- Soucek, Svat, “Tunisia in the Kitab-ı Bahriye by Piri Reis”, *Archivum Ottomanicum*, sy. 5, 1973, s. 129-296.
- Soucek, Svat, “Cairo in Piri Reis’s Kitab-ı Bahriye”, *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey*, İstanbul, 1990, s. 299-308.
- Soucek, Svat, “İslâmî Charting in the Mediterranean”, *The History of The History of Cartography*, c. II, sy. 1, Londra, 1992, s. 263-292.
- Soucek, Svat, “Piri Re’is”, H. İnalcık ve C. Kafadar (ed.), *Suleyman the Magnificent and his time*, İstanbul, 1993, s. 343-352.
- Soucek, Svat, “Piri Reis and Ottoman Discovery of the Great Discoveries”, *Studia Islamica*, sy. 79, 1994, s. 121-142.
- Soucek, Svat, *Piri Reis & Turkish Mapmaking after Columbus: the Khalili Portolan Atlas*, Oxford, 1996.

- Stephenson, R. W., "The Piri Reis Chart of 1513; its Significance and Use", *Turkish Review*, c. VII, sy. 34, 1993, s. 77-81.
- Şerbetçi, Muzaffer, *Türk Haritacılığı Tarihi (1895-1995)*, Trabzon, 1995.
- Taeschner, F., "Matrakci Nasuh", *Der Islam*, sy. 40, 1965, s. 200-206.
- Tanrıkulu, Murat, "Harita ve Pusulanın Farklı Bir Kullanım Alanı: Oryantiring", *Milli Eğitim Dergisi*, sy. 191, 2011, s. 120-121.
- Tanrıkulu, Murat, *Haritaya Davet*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, I. Baskı 2013, II. baskı 2017.
- Tanrıkulu, Murat, "John Samuel Heinrich Kiepert'in Osmanlı Haritalarının Bir Değerlendirmesi", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Germany, 2014, c. 6, s. 189-205.
- Tanrıkulu, Murat, "Harita ve Propaganda", *Türk Yurdu Dergisi*, sy. 324, 2017, s. 51-56.
- Tanrıkulu, Murat, "Türkiye'de Toprak-Etüt Haritalama Çalışmaları ve Harwey Oakes", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 64, 2017, s. 664-678.
- Tanrıkulu, Murat, "Batılı Devletlerin ve Türklerin Afrika'ya Yaklaşım Farklılıkları, Haritalarda Afrika ve Kolonial Kartografya", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 61, 2017, s. 248-266.
- Tanrıkulu, Murat, "Portolan Haritaların Kaynağı, Genel Özellikleri ve Etkileri", *HGK Harita Dergisi*, sy. 157, 2017, s. 32-38.
- Tanrıkulu, Murat, *Türkiye'de Sosyo-Mekansal Analizler ve Harita*, Ankara, 2017, s. 321-348.
- Tapu ve Kadastro Müdürlüğü, *Çanakkale 100. Yılı Anısına, Tapu ve Kadastro Şehitleri, Biz de Oradaydık*, Ankara, 2015.
- Tekeli, Sevim, "Christof Colomb'un Haritasına Dayanarak En Eski Amerika Haritasını Çizen Türk Amirali Piri Reis", *Erdem*, c. I, sy. 3, 1985, s. 653-671.
- Tekeli, Sevim, "Piri Reis's Map of Americas", *Turkish Review*, c. II, sy. 9, 1987, s. 93-104.
- Tekeli, İlhan, "İnsanın Çevresini Bilme, Denetleme ve Yorumlama Aracı Olarak Haritalar, Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul", İstanbul, 2000.
- Tekindağ, Şehabeddin, "Seydi Ali Reis ve Mir'ât-ı Memâlik'i", Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, 1942, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Ktb., nr. 294.
- Turan, Şerafettin, "Seydi Ali Reis", *İA*, c. X, s. 528-531.
- Turan, Şerafettin, "Kitâbü'l-muhît", *DİA*, c. XXVI, 2002, s. 111-112.
- Uçar, Doğan, "Mürsiyeli İbrahim'in 1461 Tarihli Haritası Hakkında Bir Araştırma", *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi*, İstanbul, 1981, c. III, s. 185-198.
- Uçar, Doğan, "Ali Macar Reis Atlası", *16. Yüzyılda Türk ve İslam Bilim ve Teknolojisi, Bildiriler*, İstanbul, 1986, c. I, s. 33-43.
- Uçar, Doğan, "XVI. Yüzyıl Haritacılığı", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu, 16. Yüzyıl Teknolojisi*, ed. K. Çeçen, İstanbul, 1999, s. 275-311.
- Uçar, Doğan, İpbüker, C., Bildirici, Ö. *Matematiksel Kartografya*, İstanbul, 2004.
- Ülkekul, Cevat, *Cumhuriyet Dönemi Türk Haritacılık Tarihi*, İstanbul, 1998.
- Ülkekul, Cevat, *Tarihî Kabartma Haritalarımız, Historical Relief Maps*, İstanbul, 1998.

- Vedovato, M, "The Nautical Chart of Mohammed Raus, 1590", *Imago Mundi*, sy. 8, 1951.
- Waal, E. H. Van de, "Manuscript Maps in the Topkapı Saray Library, İstanbul", *Imago Mundi*, sy. 22, 1969, s. 81-89.
- Yiğit, İlker, Kaya Z., Şengül, E., Gölge, S. Kök, R., "Ortaçağ Avrupa Düşüncesinde Dünya İmajı: T-O Haritaları", *International Journal Social Science Research*, Yıl: 2, 2013, s. 78-112.
- Yurdaydın, H. Gazi, "Kitâb-ı Bahriye'nin Telifi Meselesi", *AÜ DTCF Dergisi*, c. X, sy. 1- 2, Ankara, 1952, s. 143-146.
- Yurdaydın, H. Gazi, "Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nin Ünlü Silahşör, Bilim ve San'at Adamı: Matrakçı Nasuh", *Osmanlı*, c. VIII, s. 114-122.

Cumhuriyet Türkiye'sinde Kartografya

Murat TANRIKULU

Özet

Cumhuriyet Türkiye'sinde Kartografya adlı bu çalışmada; Osmanlı Devleti'nin son 80-90 yıllık döneminde henüz genç bir bilim dalı olan kartografinin genel durumu, Osmanlının çöküşü, yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde kartografya adına gelişmeler, kurumsal yapılar, ortaya konan eserler hakkında genel maksatlı bilgilerin sunulması amaçlanmaktadır. Zira Cumhuriyet Türkiye'sindeki kartografik gelişmeleri anlayabilmek için Osmanlının son dönemlerinde yapılan çalışmalara ve gelişmelerin cumhuriyete geçişle birlikte gösterdiği seyri gözler önüne sermek bir zorunluluktur. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nin kuruluş, gelişme ve yükselmesinde, bilim ve bilim insanına verilen önem etkili olurken, çöküşü ve dağılmasında da bilim ve sanattaki gerilik aynı şekilde etkili olmuştur. Özellikle coğrafi ve kartografik gerilik; Osmanlının çöküş ve dağılışında ayrı bir yere sahiptir. Osmanlının farklı cephelerde girdiği savaşlar, yenilgiler, toprak kayıpları, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda gerekli olan harp haritalarını sağlamada yaşanan sıkıntılar, Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte haritaya olan mutlak ihtiyacın karşılanma yöntemleri ve nihayet Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze kadar olan kartografik geçmişi ile birlikte ortaya konan eserlerin takdimi çalışmanın ana temasıdır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi (içerik analizi)'nden yararlanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kartografya, harita, Osmanlı Devleti, Türkiye Cumhuriyeti, kartografya tarihi

Cartography in the Republic of Turkey

Murat TANRIKULU

Abstract

In this study, we aim to elucidate the current situation of cartography during the last 80-90 years of the Ottoman Empire, the collapse of the Ottoman Empire, the developments within cartography field in the Turkish Republic, and institutional structures and scientific studies on cartography. To understand the cartographic developments in the Republic of Turkey, it is a necessity to reveal the progress of the studies and developments in the last periods of the Ottoman Empire along with its transition to the Republic. In this sense, while the importance given to science and scientists was crucial during the establishment, development and promotion of the Ottoman Empire; the decline in science and art was equally effective in the collapse and disintegration of the Ottoman Empire. In the late Ottoman period, the wars on different fronts, defeats, territory losses, troubles in providing maps during the World War I and the War of Independence, the methods of meeting the absolute need for maps with the foundation of the Republic of Turkey, and finally, the presentation of cartographic works are the main theme of this study. Document analysis and literature review were applied as parts of qualitative research methods.

Keywords: cartography, map, Ottoman Empire, Republic of Turkey, history of cartography

Türkiye’de Coğrafya Alanındaki Coğrafi Bilgi Sistemleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme

Hasan ÖZDEMİR*

Giriş

Coğrafi Bilgi Sistemleri’nin (CBS) Türkiye’deki literatürü üzerine değerlendirme yapmadan önce, Coğrafya’nın tanımı ve bu tanıma bağlı olarak Coğrafya ile CBS’nin ilişkisi ve CBS’nin temel prensipleri üzerine kısaca bilgi verilecektir.

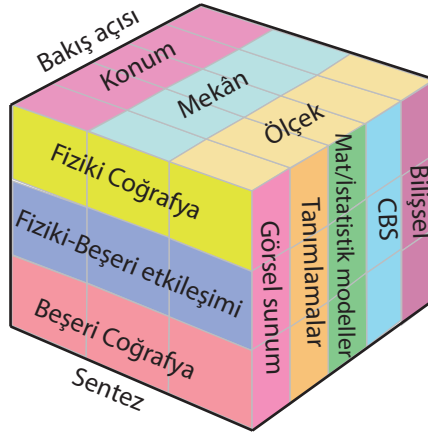
Coğrafya bilimi Eratosthenes’ten (M.Ö. 276-194) günümüze birçok araştırmacı tarafından değişik şekillerde tanımlanmıştır. Bütün bu tanımlamalar üzerinde durulmayacak olup sadece Türkiye’nin önemli coğrafyacılarının tanımlarından ikisi verilecektir. Erinç (1918-2002) coğrafyayı “*yeryüzündeki mekânların özelliklerini ortaya koyan ve gerek muhtelif mekânlar arasındaki benzerlik ve ayrılıkların sebeplerini ve bunlara hükmeden kanunları araştıran ve açıklayan bir bilim*” olarak tanımlanmıştır.¹ Tümertekin (1926-2012) ise coğrafyayı “*ayrı ayrı yerlerdeki tüm fiziksel ve beşeri olguların etkileşimi ve yerler arasındaki bu karşılıklı etkilenmenin hangi kalıpları yarattığı ve mekânı nasıl örgütlediğinin incelenmesi*” olarak tanımlanmıştır.² Bu tanımlamalar ve coğrafya ile ilgili yapılan diğer bütün tanımlarda; coğrafyanın bir mekân bilimi olması, mekânın fiziki (doğal) ve beşeri (insan kaynaklı) olaylarının anlaşılması ve aralarındaki ilişkileri, dağılımlarını ve zaman içerisindeki değişimini ortaya koyarak mekânı en iyi ve sürdürülebilir kullanımlara imkân sağlayan bir bilim olması sıklıkla vurgulanan temel özellikleridir.

* Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü.

1 Sırrı Erinç, *Vejetasyon Coğrafyası*, İstanbul: İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Yayını, no. 92, 1977.

2 Erol Tümertekin, *Beşeri Coğrafyaya Giriş*, İstanbul: İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Yayınları no. 10, 1978.

Coğrafyayı diğer disiplinlerden ayıran en önemli üç özelliği; bakış açısı, sentez ve sunum kabiliyetlerine sahip olmasıdır (Şekil 1).³ Bunların içerisinde özellikle mekânsal bakış açısı, mekânda meydana gelen coğrafi olayların konum tespitleri ve yeryüzü üzerindeki mekânsal dağılımlarının değişik ölçeklerde incelenmesini içerir. Sentez özelliği ise fiziki ve beşeri coğrafyanın alt dallarını, bunların kendi arasındaki ve karşılıklı etkileşimi ile yeni fikirlerin ve bilgilerin üretilmesi işlemi olarak karşımıza çıkar. Coğrafyanın üçüncü perspektifi ise sunumdur. Coğrafya çalışmalarında elde edilen verilerin kartografik yöntemlerle görsel ve bilişsel sunumu, matematiksel ve istatistiksel modellerle gösterilmesini, CBS ile sunumu ve bunlara ait açıklamaların yapılmasını içerir (Şekil 1).

Şekil 1. Coğrafyanın kendine has üç önemli perspektifi (Strahler'den (2011) değiştirilerek).

Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS), coğrafya gibi değişik araştırmacılar tarafından birçok tanımlaması yapılmıştır. Burada CBS'nin tanımı olarak Aronoff'dan⁴ ve Huisman ve de By'dan⁵ (2009) değiştirerek şu şekilde vermek mümkündür;

"Bilgisayar temelli bir sistem olup, koordinatlı coğrafi verilerin; üretimi ve hazırlanması, depolama ve bakımı içine alan yönetimi, sorgulama ve analizi ve sunum ve raporlamanın yapılabilirdiği yazılım, donanım ve yöntemler bütününe denir."

Strahler, Şekil 1'de gösterildiği gibi CBS'nin her ne kadar coğrafyanın perspektiflerinden sunum özelliğinde faydalanmayı göstermiş olsa da, aslında üç

3 Arthur Strahler, *Introduction to Physical Geography*. USA: John Wiley & Sons, Inc., 2011.

4 Stan Aronoff, *Geographic Information Systems: A Management Perspective*, Ottawa: WDL Publications, 1989.

5 Otto, Huisman ve Rolf A. de By, *Principles of Geographic Information Systems: An introductory textbook*, ITC, Enschede, 2009.

önemli perspektifin her bir alanında kullanım kabiliyeti olan bir araç olma özelliğine sahiptir. Dolayısıyla CBS’de sentezin konu olduğu mekânın fiziki, beşeri özellikleri ve karşılıklı etkileşimlerinin konumu, mekânsal dağılışı ve bunların da belirli bir ölçek temelinde işlenmesi, daha sonra bunlar arasındaki ilişkilere bağlı olarak analizinin matematiksel ve istatistiksel yöntemlerle gerçekleştirme ve sonuç olarak da sunumunun ve raporlamasının yapımını içerir. Coğrafyanın bu çok yönlü özelliğindendir ki bu sistemin ismi “Coğrafi Bilgi Sistemleri” olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla CBS coğrafya için coğrafya da CBS için vazgeçilmez bir özellik olarak karşımıza çıkar.

Türkiye’deki CBS ile ilgili literatürü ve yapılan değerlendirmesini daha iyi anlamak için ayrıca CBS’nin mekânsal analiz ve sunum kabiliyetleri üzerinde durulacaktır. Mekânsal ve mekânsal olmayan veriler kullanılarak CBS içerisinde bir takım mekânsal analizler yapılabilmektedir. Genel olarak CBS’nin analitik fonksiyonlarını oluşturan analiz türlerini aşağıdaki şekilde maddelemek mümkündür;⁶

1. *Sınıflama, sorgulama ve ölçme fonksiyonları*: Bu grup altındaki bütün fonksiyonlar tek bir vektör veya raster veri katmanı üzerinde gerçekleştirilir. Bunun için de genellikle öznitelik tablosundaki veriler kullanılır. Bu verilere bağlı olarak sınıflamalar ve sorgulamalar yapılabilir ve ölçme fonksiyonlarından uzunluk, mesafe, alan ve hacim hesaplamaları yapılabilir.
2. *Çakıştırma fonksiyonları*: Bu analiz, CBS’de sıklıkla kullanılan bir fonksiyondur. Bu fonksiyonla, aynı mekânsal referansa sahip birden fazla katmanın aritmetik işlemler, mantıksal bağlaçlar veya koşul işlemleriyle çakıştırılması sonucunda yeni verilerin üretilmesi sağlanır. Vektör ve raster veri yapılarına uygulanabilir.
3. *Komşuluk fonksiyonları*: Bir alanın (veya pikselin) karakteristiğini çevresindeki (komşusu olan) özelliklerle değerlendirerek yeni verilerin üretilmesi gerçekleştirilir. Bir komşuluk fonksiyonu verilen özelliğe bağlı olarak komşusunu (aynı sınıra sahip) tarar ve buna göre hesaplamayı gerçekleştirir. Birkaç tür analizi bünyesinde barındırır. Bunlar; yakınlık analizi (tampon zonlama, Thiessen poligonu üretimi), yayılım hesaplama, enterpolasyonlar (TopotoRaster, TIN, IDW, Spline, Kriging vb.), hidrolojik analizler (akış yönleri, akım toplanma, akarsu ağı ve havza üretimi), yüzey analizleri (eğim, baki, gölgelendirme, eğrisellik, görünürlük analizi vb.) şeklindedir. Bu analiz türü genellikle raster veri yapısına uygulanır.
4. *Bağlantı fonksiyonları*: Bu fonksiyon yol, kıyı zonlarındaki akarsu yatakları, iletişim hatları gibi ağlar üzerine çalışmaktadır. Bu fonksiyonla, özellikler arasındaki mekânsal bağları ortaya konmaktadır. Ağ analizleri olarak da

6 Otto, Huisman ve Rolf A. de By, *Principles of Geographic Information Systems: An introductory textbook*.

verilen bu analiz türünde en uygun yol güzergâhı belirleme, en yakın hizmet noktası belirleme, servis alanı belirleme ve konum tahsisi gibi temel ağ analizleri yer alır. Bu analiz genellikle vektör veri yapısına uygulanır.

Yukarıda bahsi geçen CBS'nin temelde dört analitik fonksiyonu ile üretilen verilerin görselleştirilmesi ve sunumu 2 boyutlu (x, y), 3 boyutlu (x, y, z) ve 4 boyutlu (x, y, z, t) olarak yapılabilmektedir. Zaman (t) bilgisini içeren 4 boyutlu haritaların da statik, statik zaman serileri ve animasyon şeklinde sunumu CBS içinde mümkündür. Görselleştirilen verilerin daha geniş kitlelere ulaştırılabilmesi için WebGIS uygulamaları da sıklıkla günümüzde tercih edilen yöntemler arasındadır.

CBS'ye veri sağlayan önemli altlıklardan birisi uydu görüntüleridir. Uydu görüntülerinden coğrafi verinin elde edilmesi işlemi Uzaktan Algılama olarak tanımlanır. Günümüzde çok değişik çözünürlüklerde (spektral, radyometrik, mekânsal ve zamansal) uydu görüntüleri mevcuttur. Bu görüntülere geometrik düzeltme, radyometrik düzeltme, görüntü iyileştirme ve yorumlama, görüntü sınıflama ve doğruluk belirleme gibi birtakım işlemler uygulanarak coğrafi veriler en doğru şekillerde elde edilir ve CBS'ye altlık olarak veri sağlar.

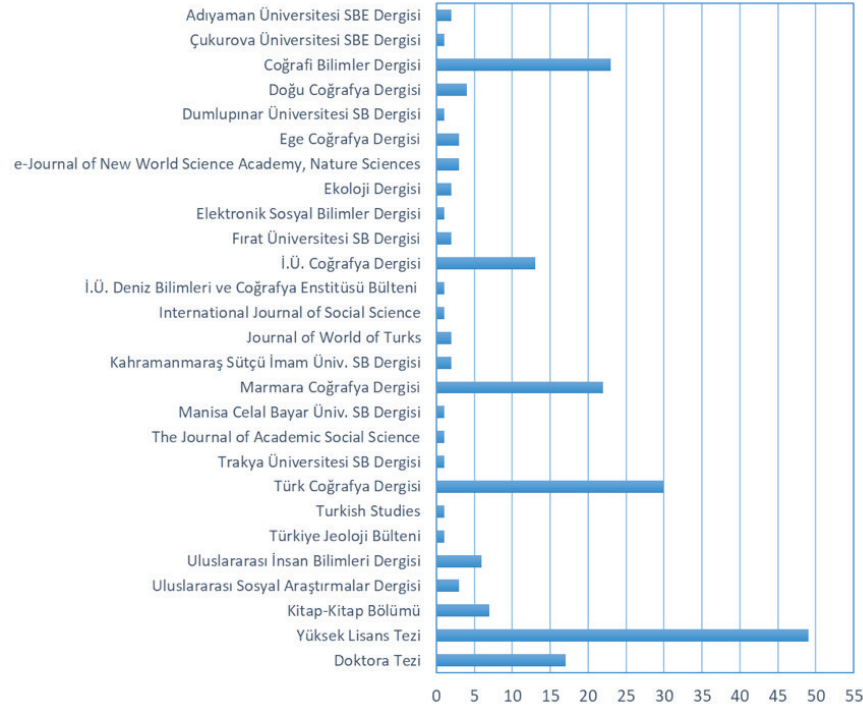
Türkiye'de, Coğrafi Bilgi Sistemleri'nin ismini aldığı bilim olan Coğrafya bilimi haricinde CBS'nin kullanıldığı diğer alanlar Harita, İnşaat, Çevre, Bilgisayar, Maden, Jeoloji, Ziraat gibi mühendislik alanlarında ve Şehir Bölge Planlama, İstatistik, İşletme ve İktisat gibi alanlardır. Bütün bu alanlardaki CBS ile ilgili literatürün taranması bu çalışmanın kapsamı dışında olduğu için, burada sadece Türkiye'deki Coğrafya camiasındaki Türkçe olarak yayınlanmış CBS literatürü üzerine bir değerlendirme yapılmıştır.

1. Veri ve Yöntem

Çalışmada veri kaynaklarını en eski çalışmanın olduğu 1992 yılı ile 2017 yılı arasında (25 yıl) yayınlanmış araştırma makaleleri ve yüksek lisans- doktora tezlerini kapsamaktadır. Bildiriler, bu çalışmada değerlendirme dışında tutulmuştur. Bu kapsamda ülkemizde Coğrafya ve ilişkili dergilerde Türkçe olarak yayınlanan 134 makale, kitap ve kitap bölümü ile YÖK tez arşivinden de 66 tezdten faydalanılmıştır. Bu yayınların seçilmesinde ana kriter olarak başlık ve/veya anahtar kelimelerinde Coğrafi Bilgi Sistemleri geçmesine özen gösterilmiştir. Eski yayınlarda bu kriter aranmamış olup, içeriğinde CBS anlatımına sahip makaleler de değerlendirmeye alınmıştır. Bu şekilde değerlendirmeye alınan dergiler, tezler ve sayıları Şekil 2'de verilmiştir.

CBS literatürü için dikkate alınan yayınlar, yukarıda CBS tanımını içerisinde geçen özellikler ve bunların içerisinde özellikle analiz türlerinin sınıflandırılması ve tablo haline getirilmesi şeklinde yapılmıştır. Ayrıca çalışmalar içerik ve kapsam olarak da fiziki ve beşeri coğrafya ile eğitim ana başlıklarında toplanmış ve çalışılan

alanlar belirlenerek haritalanmıştır. Dolayısıyla Türkiye’deki CBS literatürü bu içerikte değerlendirilmiştir.

Şekil 2. CBS literatürü için değerlendirmeye alınan dergiler, makale, kitap ve tezlerin sayıları (SBE: Sosyal Bilimler Enstitüsü, SB: Sosyal Bilimler).

2. Bulgular

1980’li yıllardan sonra Dünya genelinde yaygınlaşmaya başlayan CBS, ülkemiz literatürüne ilk 1990’lı yıllarda girmiştir. CBS bilgisayar temelli bir sistem olması nedeniyle, bilgisayar kullanımının akademide ve coğrafya camiasında yaygınlaşması ile CBS ile ilgili çalışma ve yayınlar yaygınlaşmıştır. Coğrafyacılar, yapmış oldukları fiziki ve beşeri coğrafya çalışmalarında CBS’yi daha çok bir araç olarak kullanmışlar, CBS’nin yazılımsal gelişimi ile ilgili çalışmalar içinde bulunmamışlardır.

1992 – 2017 yılları arasında Coğrafya Bölümleri’nce başlık ve anahtar kelime olarak CBS konulu Türkçe olarak yayınlanan 134 adet kitap, kitapta bölüm ve makale ile 66 adet tez tespit edilmiş, bu yayınlara ait bilgiler Tablo 1’de özetlenmiştir. Şüphesiz, Coğrafya camiası içerisinde bundan daha fazla yayın bulunmaktadır.

Burada sadece daha önce de belirtildiği gibi CBS içeriğine sahip olan Türkçe yayınlar değerlendirmeye alınmıştır. Ülkemizi konu alan ve ülkemizde veya yurtdışında yayınlanan İngilizce eserler bu değerlendirmeye dahil edilmemiştir.

Ülkemizde Coğrafya camiası içerisinde CBS ile ilgili ilk yayın Turoğlu⁷ tarafından yapılmıştır. Coğrafya çalışmalarında bilgisayar kullanımını tanıtmak olan yayında, CBS'nin tanımı, içeriği ve kapsamı hakkında bilgi verilmiştir. CBS ile ilgili ilk uygulamalı çalışma örneği ise yine Turoğlu vd.⁸ tarafından Marmara Bölgesi'ndeki erozyon alanlarının belirlenmesi şeklindedir. Bilgisayarın yeni yeni yaygınlaşmaya başladığı dönemlere karşılık gelen bu tarihlerde daha çok DOS ortamında CBS yazılımları kullanılmakta olup, Windows ürünlerine henüz yeni geçilmiştir. Bu nedenle hemen hemen bütün coğrafya akademisinde elle çizim yöntemiyle haritalar ve çalışmalar daha yaygındır.

2000 yılında ilk CBS kitabı Turoğlu tarafından yayınlanmıştır (Şekil 3).⁹ Bu kitabın daha sonraları 2008, 2011 ve 2016 yıllarında yeni baskıları da çıkartılmıştır. 1990-2000 yılları arasında CBS'nin yeni yeni başladığı dönemde çok fazla yayın bulunmazken, 2000 yılından sonraki dönemde yayınlarda oldukça hızlı bir artış gözlemlenmiştir (Şekil 3). Coğrafya camiasında Türkçe olarak yayınlanan CBS anahtar kelimeli ve konulu ilk tezler ise Özdemir (2002)¹⁰, Ölgün (2002)¹¹ ve Yıldırım (2002)'in¹² tezleridir. Bu veriler ışığında, CBS konusunda gerek kitap ve makale gerekse tezler bakımından coğrafya camiası içerisinde öncülüğü İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Bölümünün yaptığı söyleyebiliriz. CBS'nin ilk uygulama alanlarına ve çalışıldığı konulara bakıldığında ise tamamı fiziki coğrafya konularıdır. 2002 yılından sonraki dönemde makale ve tezlerin sayısında önemli bir artış olmuş ve yılda 23 yayına (2015 yılı) kadar çıkmıştır. CBS konusundaki yayınların fiziki ve beşeri coğrafya ile eğitim başlıklarındaki sınıflamasına bakıldığında ise (Şekil 3b) fiziki coğrafya konularının CBS ile daha fazla işlendiğini söyleyebiliriz. Ancak özellikle 2012'den sonraki yıllarda beşeri coğrafya konularında CBS kullanımında önemli artışlar olmuştur. CBS'nin eğitim alanındaki çalışmaları ise nispeten az olsada en fazla yayın 2011 yılında yapılmıştır (Şekil 3b).

7 Hüseyin Turoğlu, "Coğrafya'da Bilgisayar Kullanımı", *Türk Coğrafya Dergisi*, 1992, sy. 27, s. 211-214.

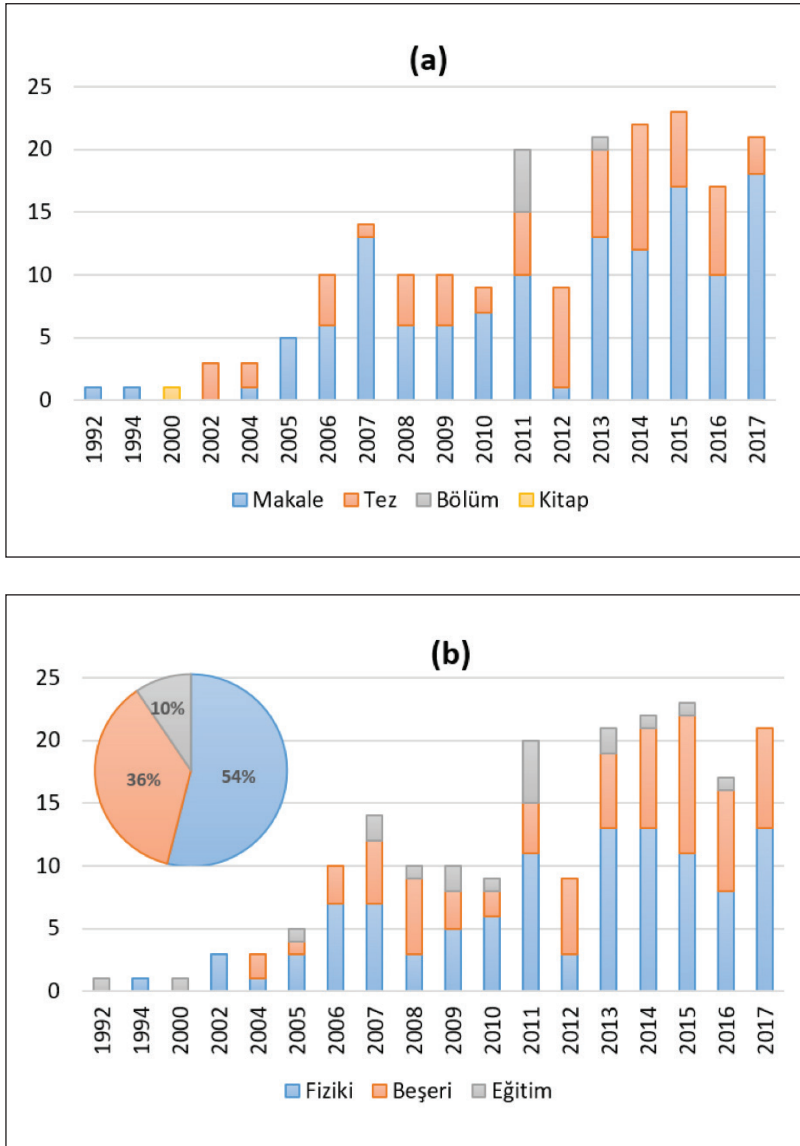
8 Hüseyin Turoğlu, Gümüş E., Walker D. vd., "GIS Uygulamasının Coğrafya'da Kullanımına Ait Bir Örnek: Marmara Bölgesinde Erozyon Alanları", *İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, 1994, sy. 11, s. 53-57.

9 Hüseyin Turoğlu, *Coğrafi Bilgi Sistemlerinin Temel Esasları*, birinci baskı, İstanbul: Çantay Kitabevi, 2000.

10 Hasan Özdemir, "İstanbul Avrupa Yakası Olası Afet Sonrası Geçici İskan Alanlarının Coğrafi Etüdü", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

11 Kirami Ölgün, "Aşağı Bakırçay Vadisi ve Çevresinin Jeomorfolojisi", Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

12 Cengiz Yıldırım, "Kurşunlu - Mudanya (Bursa) Arasının Kıyı Jeomorfolojisi", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Şekil 3. CBS literatürü için a) yıllara göre yayın türlerinin dağılışı, b) yıllara göre yayınların konularına göre dağılışı.

Bu çalışmada değerlendirmeye alınan toplam 200 yayında, çalışmanın giriş kısmında verilen CBS’nin alt konularının dağılışı da incelenmiş ve bunlar özet şeklinde Tablo 1’de verilmiştir. Bu konulara ait grafik ise Şekil 4’te gösterilmiştir. Buna göre bir çalışmanın CBS içerikli olabilmesi için gerekli olan veri girişi, yönetimi ve haritalama özellikleri değerlendirmeye alınan hemen hemen

bütün çalışmalarda mevcuttur. Bu özellikler CBS için temel olup zaten olmazsa olmazlardır. Bu temel özellikler dışında CBS'nin analitik fonksiyonlarından en fazla uygulanan sınıflama, bunu komşuluk, hesaplamalar ve çıkarılma takip etmektedir. Sorgulama ve ağ analizleri ele alınan yayınlar içerisinde neredeyse yok denecek kadar azdır (Şekil 4). Ağ analizlerinde ise sadece Değerliyurt'a (2009)¹³ ait tez çalışması ve Erkal ve Değerliyurt'a (2013)¹⁴ ait makale çalışması bulunmaktadır.

Çalışmalar içerisinde salt CBS olmayıp, CBS'ye önemli veri sağlayıcı özelliğe sahip Uzaktan Algılama çalışmaları da bulunmaktadır. Bu çalışmaların sayısı 50'nin üzerindedir. Bu da uzaktan algılamanın artık coğrafya camiasında aktif olarak kullanıldığının bir göstergesidir. Bütün çalışmaların haritalama özellikleri ve yöntem kısmında kullanıldığı belirtilen yazılımlar da değerlendirildiğinde, ESRI ürünlerinin CBS'nin ilk başlangıcından günümüze yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Bunu ERDAS uzaktan algılama yazılımı ve MapInfo takip etmektedir. Bu yazılımlar haricinde IDRISI, ILWIS ve QGIS yazılımları da çalışmalarda kullanılan CBS yazılımları arasındadır. Ancak sayıları 1 – 3 arasında değişmektedir (Şekil 4b).

Değerlendirmeye alınan 200 yayının çalışıldığı lokalite bazlı olarak değerlendirilecek olursak, en fazla yayın Türkiye geneli için yapılmıştır. Toplamda 21 yayını bulan bu çalışmaların 13 tanesi fiziki coğrafya 8 tanesi ise beşeri coğrafya konularında yapılmıştır (Tablo 1). Bu yayınlar coğrafi bölgeler ve iller bazında değerlendirilecek olursa, Marmara Bölgesi en fazla yayına sahiptir (4 yayın). Bu yayınların bir tanesi beşeri¹⁵ diğer üç tanesi fiziki coğrafya¹⁶ konularına aittir (Tablo 1). Bu bölge haricinde Ege Bölgesi için bir fiziki coğrafya yayını,¹⁷ İç Anadolu Bölgesi için bir fiziki coğrafya yayını,¹⁸ Akdeniz Bölgesi için bir fiziki coğrafya yayını¹⁹ mevcuttur (Şekil 5). Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu

13 Mehmet Değerliyurt, “Acil Durum Yönetiminde Coğrafyanın Rolü: Eskişehir Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

14 Tefik Erkal, Mehmet Değerliyurt, Eskişehir’de “Acil Durum Yönetiminde Ağ (Network) Analizlerinin Kullanılması”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2013, sy. 61, s.11-20.

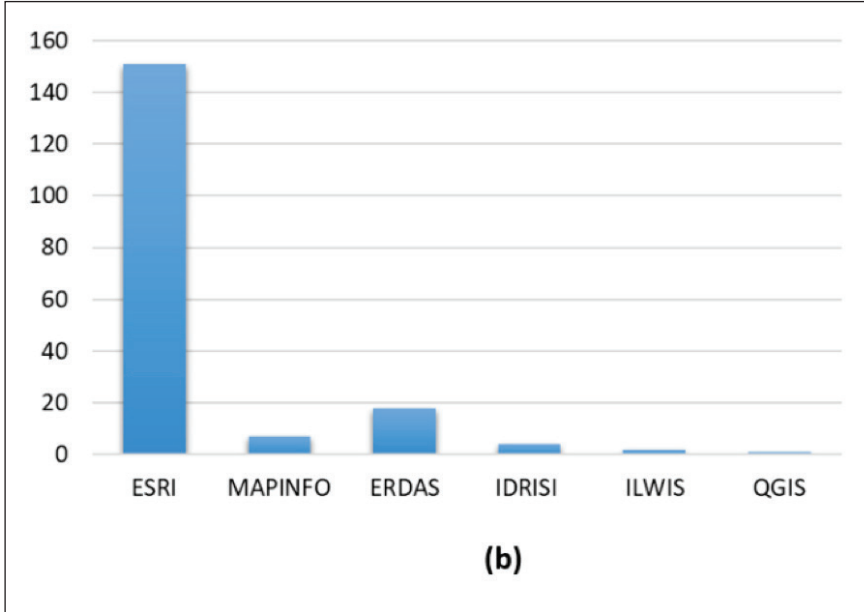
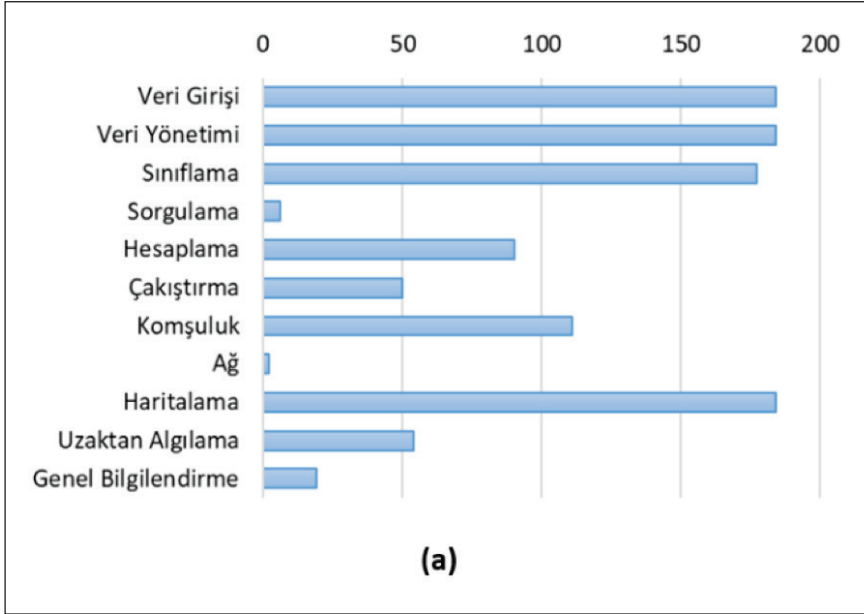
15 İlyas İşcan, “Marmara Bölgesi’ndeki 1965-2010 yılları arasındaki nüfus verisinin mekansal analizi”, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

16 Hüseyin Turoğlu, Gümüş E., Walker D. vd., “GIS Uygulamasının Coğrafya’da Kullanımına Ait Bir Örnek: Marmara Bölgesinde Erozyon Alanları”; Emre Özşahin, “Marmara Denizi havzası deltaları”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009; Emre Elbaşı, “Marmara Denizi Akarsu Havzalarının Morfometrik Analizi”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

17 Olgu Aydın, İhsan Çiçek, “Ege Bölgesi’nde Yağışın Mekânsal Dağılımı”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2013, c. 11, sy. 2, s. 101-120.

18 Yakup Kızılelma, Mehmet Ali Çelik, Murat Karabulut, “İç Anadolu Bölgesinde Sıcaklık ve Yağışların Trend Analizi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2015, sy. 64, s. 1-10.

19 Mehmet Ali Çelik, “Bitki İndeks Modelleri (NDVI, EVI, VCI) Kullanılarak Akdeniz Bölgesi’nde Kuraklık Analizi (2000-2014)”, Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, Kahramanmaraş.

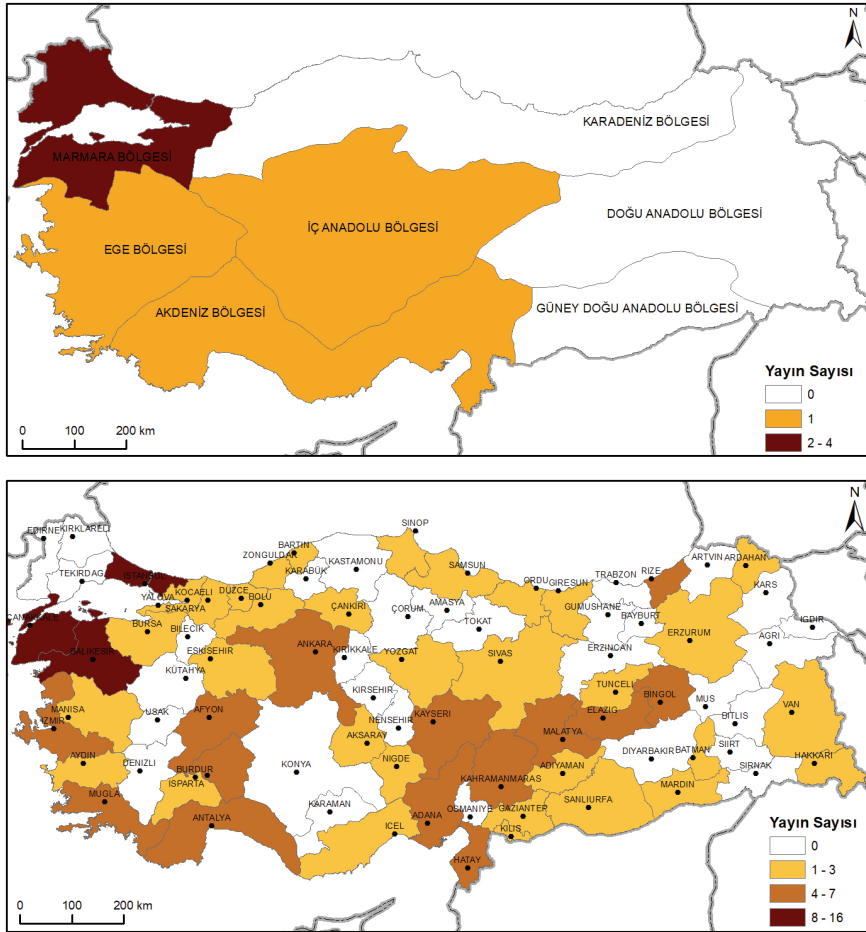

Şekil 4. İncelenen yayınların CBS alt konuları (a) ve kullanılan yazılımlara (b) ait dağılışı grafiği.

bölgelerinde ait CBS içerikli yayın tespit edilememiştir. Ele alınan yayınların iller bazındaki dağılışılarından ise yaklaşık 30 ile ait CBS yayını tespit edilememiştir. En fazla CBS yayını olan ve çalışılan iller İstanbul (16 yayın), Çanakkale (10 yayın) ve Balıkesir (9 yayın) illeridir (Şekil 5, Tablo 1).

Sonuç

Coğrafya bilimi ismini verdiği Coğrafi Bilgi Sistemleri'nin en yaygın olarak kullanıldığı alanlardan birisidir. Özellikle bilgisayar teknolojilerinin her bir alana girdiği günümüzde CBS'nin coğrafya çalışmalarında kullanılmaması olanaksızdır. Gerek fiziki gerekse beşeri coğrafya konularında CBS, hedeflenen çalışmaların kolay bir şekilde yapılmasında birçok imkânı sunar. Bu nedenle Coğrafya camiası içerisinde CBS kullanımı son 15 yılda hızla artmıştır. 2017 yılı sonuna kadarki

Şekil 5. Değerlendirmeye alınan yayınların çalışma alanlarının coğrafi bölgeler (üstte) ve iller (altta) bazındaki dağılışı.

çalışmaların değerlendirildiği bu çalışmada 24 adet akademik dergi, kitap ve tez arşivleri taranmıştır.

Bu veri kaynakları içinde Türkçe olarak yayınlanmış 134 makale, kitap ve kitapta bölüm ile 66 tez CBS literatürünün değerlendirilmesinde kullanılmıştır. CBS ile ilgili çalışmalar en fazla araştırma makalesi olarak yayınlanmıştır. Bu çalışmalar içerisinde ise fiziki coğrafya konuları birinci sırayı almaktadır. CBS’nin analitik fonksiyonlarının hemen hemen tamamı yayınlarda mevcuttur. Yazılım olarak çalışmalarda en fazla ESRI ürünleri kullanılmıştır. İncelenen çalışmalarda en fazla Türkiye geneli yanında Marmara Bölgesi ve illeri olan İstanbul, Çanakkale ve Balıkesir, CBS konulu çalışmalara sahiptir.

Değerlendirmeye alınan çalışmalarda CBS, hedeflenen çalışmaların gerçekleştirilmesinde bir araç olarak kullanılmıştır. CBS’nin fonksiyonel gelişimi, programlama dili kullanarak yazılım geliştirme ve üretme (CBS Bilimi) gibi konuları içeren bir çalışma tespit edilememiştir. Ayrıca CBS’nin analitik fonksiyonlarından özellikle ağ analizleri ve sorgulamanın da çok fazla kullanılmadığı yine tespitler arasındadır. Gerek CBS bilimi konularında gerekse birçok eksik içerik ve çalışma yapılmayan alanlarda, gelecekte bu eksikliklerin tamamlanması ve daha nitelikli CBS yayınlarının ortaya çıkması, coğrafya camiasının hedefleri arasında yer almalıdır.

Tablo 1. CBS literatürü için değerlendirmeye alınan kaynaklar ve genel özellikleri.

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalite	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
1	1992	Turoğlu, H.	Coğrafya'da bilgisayar kullanımı	Makale	Eğitim	-											+	+	
2	1994	Turoğlu, vd.	GIS uygulamasının Coğrafya'da kullanımına ait bir örnek: Marmara Bölgesinde erozyon alanları	Makale	Fiziki	Marmara Bölgesi	+	+	+						+				Idrisi
3	2000	Turoğlu, H.	Coğrafi Bilgi Sistemlerinin temel esasları	Kitap	Eğitim	-											+	+	
4	2002	Özdemir, H.	İstanbul Avrupa yakası olası afet sonrası geçici iskan alanlarının coğrafi etüdü	Tez	Fiziki	İstanbul	+	+	+		+		+		+				Esri
5	2002	Ölgen, K.	Aşağı Bakırçay Vadisi ve çevresinin jeomorfolojisi	Tez	Fiziki	İzmir	+	+	+						+	+			
6	2002	Yıldırım, C.	Kuşunlu - Mudanya (Bursa) arasının kıyı jeomorfolojisi	Tez	Fiziki	Bursa	+	+	+				+		+				Esri
7	2004	Karabulut, vd.	Hiyerarşik Kluster (Küme) tekniği kullanılarak Türkiye'de illerin sosyo-ekonomik benzerliklerinin analizi	Makale	Beşeri	Türkiye	+	+	+		+				+				Esri
8	2004	Şahin, A.İ.	Kahramanmaraş şehrsel gelişiminin CBS yöntemleri ile incelenmesi	Tez	Beşeri	Kahramanmaraş	+	+	+						+				Esri
9	2004	Ekinci, D.	Güllüç Çayı havzasının uygulamalı jeomorfoloji özellikleri	Tez	Fiziki	Zonguldak	+	+	+		+		+		+	+			Esri
10	2005	Bayar, R.	CBS yardımıyla modern alışveriş merkezleri için uygun yer seçimi: Ankara Örneği	Makale	Beşeri	Ankara	+	+	+			+			+				Esri

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalite	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
11	2005	Sevindi, C.	Küresel Konum Belirleme Sistemi (GPS) ve Coğrafya Araştırmalarından Kullanımı	Makale	Eğitim	-											+		Esri
12	2005	Ekinci, D.	CBS tabanlı uyarlanmış Rusle yön-temi ile Kozlu Deresi Havzası'nda erozyon analizi	Makale	Fiziki	Zonguldak	+	+	+			+	+		+	+			Esri
13	2005	Ekinci, D.	Karadeniz Ereğlisi'nin zemin hareketleri duyarlılık sahalarının sınıflandırılması ve yüksek riskli yerleşmelerin zemin stabilite analizi	Makale	Fiziki	Zonguldak	+	+	+			+	+		+	+			Esri
14	2005	Tağl, Ş., Cürebal, İ.	Altınova sahilinde kıyı çizgisi değişimini belirlemede Uzak-tan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri	Makale	Fiziki	Balıkesir	+	+							+	+			Esri - Erdas
15	2006	Özçağlar vd.	Çamlıhemşin ilçesinden doğal ve beşeri kaynak tespitine bağlı olarak geliştirilen arazi kullanım kararları	Makale	Beşeri	Rize	+	+							+				Esri
16	2006	Tağl, Ş.	Kazdağı Milli Parkı'nda arazi örtüsü organizasyonunu kontrol eden jeomorfometrik faktörler: Bir CBS yaklaşımı	Makale	Fiziki	Kaz Dağı	+	+	+				+		+				Esri
17	2006	Cürebal, İ., Tağl, Ş.	Kızılceçili Deresi havzasında CBS tabanlı Rusle (3d) yöntemiyle erozyon analizi	Makale	Fiziki	Balıkesir	+	+	+			+	+		+	+			Esri
18	2006	Özav, L., Ya-sak, Ü.	Sarıkköy İlçesinde nüfusun gelişim, dağılışı ve yoğunluk özelliklerinin CBS ile analizi	Makale	Beşeri	Afyonkara-hisar	+	+	+						+	+			Esri

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokale	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
19	2006	Cürebal, İ.	Strahler yöntemiyle komşu akarsu havzalarının karşılaştırmalı analizi: Mıhlı ve Şahin Dereleri	Makale	Fiziki	Balıkesir	+	+	+		+				+				Esri
20	2006	Tağıl, Ş.	Peyzaş patern teknikleriyle Balıkesir Ovası ve yakınında habitat paçalığında ve kalite-sinde meydana gelen değışim (1975-2000)	Makale	Fiziki	Balıkesir	+	+	+						+	+			Esri - Erdas
21	2006	Bayrakdar, C.	Fırtına Deresi havzasının uygulamaı jeomorfoloji etüdü	Tez	Fiziki	Rize	+	+	+		+	+	+		+				Esri
22	2006	Görüm, T.	CBS ve istatistiksel yöntemler kullanarak heyelan duyarlılık analizi: Melen Bogazi ve yakın çevresi	Tez	Fiziki	Düzce	+	+	+		+	+	+		+				Esri
23	2006	Akbulak, C.	İznik depresyonunun beşeri ve iktisadi coğrafya açısından incelenmesi	Tez	Beşeri	Bursa	+	+	+		+		+		+	+			Esri - Erdas
24	2006	Çalğın, Z.	Ovacık Ovası (Tunceli) ve çev-resinin jeomorfolojisi	Tez	Fiziki	Tunceli	+	+	+		+		+		+				Esri
25	2007	Özdemir, H.	Havran Çayı havzasının CBS ve Uzaktan Algılama yöntemleriyle taşkın ve heyelan risk analizi	Tez	Fiziki	Balıkesir	+	+	+	+	+	+	+		+	+			Esri - Erdas
26	2007	Tağıl, Ş.	Balıkesir’de hava kirliliğinin solumum yolu hastalıklarının mekansal dağılışı üzerine etkisini anlamada jeostatistik teknikler	Makale	Fiziki	Balıkesir	+	+	+				+		+				Esri

[illegible]

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalte	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
36	2007	Cürebal, İ., Erginal, A.E.	Mıhlı Çayı Havzası'nın jeomorfolojik özelliklerinin jeomorfik indislerle analizi	Makale	Fiziki	Balkesir	+	+	+				+		+				Esri
37	2007	Gürbüz, M., Karabulut, M.	Adana Beş Ocak Polis Karakolu sorumluluk bölgesinde çocuk suçlarının Coğrafi Bilgi Sistemleri ile haritalandırılması ve analizi	Makale	Beşeri	Adana	+	+	+				+		+				Esri
38	2007	Taglı, Ş.	Tuzla Çayı Havzasında (Biga Yarımadası) CBS-Tabanlı RUSLE modeli kullanarak arazi degradasyonu risk değerlendirmesi	Makale	Fiziki	Çanakkale	+	+	+				+		+	+			Esri
39	2008	Belibağı, Y.	Gaziantep şehrinde suçların CBS ile haritalanması ve analizi	Tez	Beşeri	Gaziantep	+	+	+						+				Esri
40	2008	Sönmez, M.	WEB Tabanlı CBS ile Bergama'nın Turizm Coğrafyası'nda kültürel miras değerlendirmesi	Tez	Beşeri	İzmir	+	+	+						+				Esri
41	2008	Gülen, A.R.	Deprem risk analizi ve şehirleşmede Balkesir kent merkezi örneği	Tez	Fiziki	Balkesir	+	+	+						+				Esri
42	2008	Dölek, İ.	Bolaman Çayı havzasının (Ordu) uygulamalı jeomorfoloji etüdü	Tez	Fiziki	Ordu	+	+	+				+		+				Esri
43	2008	Öztürk, B., Erginal, A.E	Bayramdere havzasında (Biga Yarımadası, Çanakkale) havza gelişiminin morfolometrik analizler ve jeomorfik insilerler incelenmesi	Makale	Fiziki	Çanakkale	+	+	+						+				Esri
44	2008	Gürbüz, M., Karabulut, M.	Kırsal göçler ile sosyo-ekonomik özellikler arasındaki ilişkilerin analizi	Makale	Beşeri	Türkiye	+	+	+						+				Esri

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalte	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
45	2008	Keçeli, A. vd.	Büyükçekmece ve Küçükçekmece Gölleri arasındaki sahanın arazi kullanımı değişimlerinin şehir planlaması açısından değerlendirilmesi	Makale	Beşeri	İstanbul	+	+	+		+		+		+	+			Esri
46	2008	İncekara, S. vd.	Ortaöğretim coğrafya derslerinde CBS Yoluyla harita okuma becerisinin kazandırılmasına yönelik bir uygulama	Makale	Eğitim	-											+	+	
47	2008	Kara, F. vd.	Şehir coğrafyası açısından bir araştırma: İstanbul'un açık rekreasyon alanlarının değerlendirilmesi	Makale	Beşeri	İstanbul	+	+	+						+				Esri
48	2008	Üstündağ, Ö., Boyraz, Z.	CBS yardımı ile kent içi yangın analizi Elazığ örneği	Makale	Beşeri	Elazığ	+	+	+						+				Esri
49	2009	Çiçek, İ., Ataol, M.	Türkiye'nin su potansiyelinin belirlenmesinde yeni bir yaklaşım	Makale	Fiziki	Türkiye	+	+	+				+		+				Esri
50	2009	Kopar, İ., Zengin, M.	Coğrafi faktörlere bağlı olarak Erzurum kentinde hava kalitesinin zamansal ve mekânsal değişiminin belirlenmesi	Makale	Fiziki	Erzurum	+	+	+				+		+				Esri
51	2009	Tuna, F.	CBS'nin coğrafya eğitiminde kullanımında proje geliştirme uygulaması örneği "3 boyutlu mahalle haritası"	Makale	Eğitim	-	+	+	+				+		+		+	+	Esri
52	2009	Tuna, F.	CBS'nin coğrafya eğitiminde kullanımında proje geliştirme uygulaması örneği "Toplu Taşınma Hatları Analizi"	Makale	Eğitim	-	+	+		+		+	+		+		+	+	Esri

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalite	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
53	2009	Ölgen, K., vd.	Turgutlu – Salihli arasında organik tarım faaliyetlerinin toprak üzerindeki etkileri	Makale	Fiziki	Manisa	+	+	+				+		+				Esri
54	2009	Aydın,O.,Özgür, E.M.	Ankara'nın kentsel gelişiminin uzaktan algılama ve coğrafi bilgi sistemleriyle ölçülmesi	Makale	Beşeri	Ankara	+	+				+			+	+			Esri
55	2009	Değeriyurt, M.	Acil durum yönetiminde coğrafyanın rolü: Eskişehir örneği	Tez	Beşeri	Eskişehir	+	+					+	+	+				Esri
56	2009	Aydın, O.	Ankara şehrinin gelişiminin CBS ve Uzaktan Algılama teknikleri ile analizi	Tez	Beşeri	Ankara	+	+	+			+			+				Esri
57	2009	Özdemir, Y.	Büyük Menderes Nehri havzasının arazi kullanımı ve su yönetimi açısından incelenmesi	Tez	Fiziki	Aydın	+	+	+		+		+		+	+			Esri
58	2009	Özşahin, E.	Marmara Denizi havzası deltaları	Tez	Fiziki	Marmara Bölgesi	+	+	+	+	+		+		+				Esri
59	2010	Elibüyük, M., Aydın, O.	Türkiye'nin coğrafi bölge ve bölgelerine göre yükselti basamakları ve eğitim grupları	Makale	Fiziki	Türkiye	+	+	+		+		+		+				Esri
60	2010	Bayraktar, C., Özdemir, H.	Kaçkar Dağı'nda baki faktörünün glasiyal ve periglasiyal topografya gelişimi üzerindeki etkisi	Makale	Fiziki	Rize	+	+	+		+		+		+				Esri
61	2010	Demirci, A., Karaburun, A.	Yüksek Öğretimde Coğrafya Programları için CBS'nin Önemi	Makale	Eğitim	-											+	+	
62	2010	Akbulak, C.	Analitik hiyerarşi süreci ve coğrafi bilgi sistemleri ile yukarı Kara Menderes havzası'nın arazi kullanımı uygunluk analizi	Makale	Beşeri	Çanakkale	+	+	+			+			+				Esri

[illegible]

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalite	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
73	2011	Kaya, H.	Ortaöğretim coğrafya öğretiminde Coğrafi Bilgi Sistemlerinin öğrenci başarısına etkisi	Makale	Eğitim	-											+	+	
74	2011	İneç, Z.F., Akpınar, E.	Web haritalama hizmetleri (WMS) uygulamalarının teknik ve performans bakımından incelenmesi	Makale	Eğitim	-											+	+	
75	2011	Bayraktar, C., Döker, M.F.	İstanbul kuzeyindeki madencilik faaliyetlerinden kaynaklanan mekansal sorunlara bir örnek: Çiftalan Köyü heyelanları	Bölüm	Fiziki	İstanbul	+	+	+						+	+			Esri
76	2011	Turoğlu, H.	İstanbul'da meydana gelen sel ve taşkınlar	Bölüm	Fiziki	İstanbul	+	+	+				+		+				Esri
77	2011	Yıldırım, Ü.	Yüzey sularının modellenmesinde ve yönetilmesinde CBS kullanımına bir örnek: Akarçay Havzası ArcHydro uygulaması	Bölüm	Fiziki	Afyonkarahisar	+	+	+	+			+		+				Esri
78	2011	Özdemir, Y.	Büyükmenderes Nehri havzasının akarsu ağı özelliklerine morфометрик yaklaşım	Bölüm	Fiziki	Aydın	+	+	+	+			+		+				Esri
79	2011	Özdemir, H.vd.	Çokal Barajı (Çanakkale) çökme modeli ve taşkın risk analizi	Makale	Fiziki	Çanakkale	+	+	+	+		+			+	+			Esri
80	2011	Özgür, E.M., Aydın, O.	Türkiye'de evlilik göçünün mekansal veri analizi teknikleriyle değerlendirilmesi	Makale	Beşeri	Türkiye	+	+	+						+				Esri
81	2011	Aydın, O.	CBS temelli hücresel otomata yöntemiyle kentsel büyüme modeli: Ankara örneği	Makale	Beşeri	Ankara	+	+	+						+	+			Esri

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalite	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çağıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
82	2011	Özdemir, H.	Havza morfometrisi ve Taşkınlar	Bölüm	Fiziki	İstanbul	+	+	+		+				+		Esri		Esri
83	2011	Pişkin, G.	Alağa ve çevresindeki arkeolojik yerleşmelerin CBS ile mekansal analizi	Tez	Beşeri	İzmir	+	+	+				+		+		Esri		Esri
84	2011	Bahadır, M.	Uzaktan Algılama ve CBS ile Acıgöl havzasının sürdürülebilir kullanımı ve yönetimi	Tez	Fiziki	Afyonkarahisar-Burdur	+	+	+		+	+	+		+	+	Esri		Esri
85	2011	Karşılı, C.	Türkiye'de Akarsu Havzalarında kişi başına düşen su miktarının Coğrafi Bilgi Sistemleriyle analizi	Tez	Fiziki	Türkiye	+	+	+				+		+		Esri		Esri
86	2011	Kartum, Ş.	Türkiye ikliminin bir bileşeni olarak kar yağışı özellikleri ve kar yağışlarının alansal ve zamansal değişimlerinin belirlenmesi	Tez	Fiziki	Türkiye	+	+	+				+		+		MapInfo		MapInfo
87	2011	Kılıç, D.E	Elmacık Dağı (Batı Kesiminin)nın vejetasyon coğrafyası özelliklerinin CBS temelli incelenmesi	Tez	Fiziki	Sakarya-Bolu-Düzce	+	+	+		+		+		+		Esri		Esri
88	2012	Ölgen,K.,Gür,F.	Yatağan Termik Santrali çevresinden toplanan likenlerde (Xanthoria parietina) saptanan ağır metal kirliliğinin coğrafi dağılışı	Makale	Fiziki	Muğla	+	+	+				+		+		Esri		Esri
89	2012	Alevkayalı, Ç.	Ege Üniversitesi için bir kampüs CBS tasarımı	Tez	Beşeri	İzmir	+	+	+	+					+		Esri		Esri
90	2012	Kandemir, N.	Uzaktan Algılama ve CBS ile Akfırat ve çevresinde (Tuzla-İstanbul) arazi örtüsü değişimlerinin belirlenmesi	Tez	Beşeri	İstanbul	+	+	+						+	+	Esri - Erdas		Esri - Erdas

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalite	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
91	2012	Kılar, H.	Antalya kıyıları ve çevresinin zamansal değişiminin UZAL ve CBS ile analizi	Tez	Beşeri	Antalya	+	+	+		+				+	+			Esri - Erdas
92	2012	Pamuk, M.	E.Ü. Tıp Fakültesi için CBS tabanlı bir bina bilgi sistemi tasarımı: Tülay Aktaş Onkoloji Hastanesi örneği	Tez	Beşeri	İzmir	+	+	+		+				+	+			Esri
93	2012	Ertas, N.	Tuzla Orhanlı mahallesinin (İstanbul) 1980-2010 döneminde arazi kullanımı değişikliklerinin CBS ile incelenmesi	Tez	Beşeri	İstanbul	+	+	+		+				+	+			Esri
94	2012	Döker, M.F	İstanbul kentsel büyüme sürecinin büyümesi, izlenmesi ve modellenmesi	Tez	Beşeri	İstanbul	+	+	+		+				+	+			İdrisi - Esri
95	2012	Bayraktar, C.	Akdağ Külesinde (Batı Toroslar) karstlaşma-buzul ilişkisinin jeomorfolojik analizi	Tez	Fiziki	Muğla-An-talya	+	+	+		+				+	+			Esri
96	2012	Çalgın, Z.	Dedegöl Dağı (Batı Toroslar) buzul jeomorfolojisi etüdü	Tez	Fiziki	Isparta	+	+	+		+				+	+			Esri
97	2013	Özşahin, E.	Asi Nehri deltasının (Hatay) antropojenik jeomorfolojisi	Bölüm	Fiziki	Hatay	+	+	+						+	+			Esri
98	2013	Aydın, O., Çi-çek, İ.	Ege Bölgesi'nde yağışın mekânsal dağılımı	Makale	Fiziki	Ege Bölgesi	+	+	+						+	+			Esri
99	2013	Erkal, T., De-ğerliyurt, M.	Eskişehir'de acil durum yöneti-minde ağ (Network) analizlerinin kullanılması	Makale	Beşeri	Eskişehir	+	+	+						+	+			Esri

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalite	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
100	2013	Sönmez, M.E., Akgül, V.	Şanlıurfa şehrinin alansal gelişiminin tarihi yapıların konumları ve uydu görüntüleri ile belirlenmesi	Makale	Beşeri	Şanlıurfa	+	+	+		+				+	+			Esri - Erdas
101	2013	Deniz, Z.A.	Türkiye'de yaz mevsimindeki sıcak günler ve sıcak günlerin eğilimleri (1970-2006)	Makale	Fiziki	Türkiye	+	+	+				+		+				Esri
102	2013	Çelik, M.A., Karabulut, M.	Yağış koşullarının antep fıstığı (Pistacia vera L.) biomas aktivitesi ve fenolojik özelliklerine etkisinin uzaktan algılama verileri kullanılarak incelenmesi	Makale	Fiziki	Gaziantep	+	+	+						+	+			Esri
103	2013	Çelik, M.A., Sönmez, M.E.	Kızıltepe İlçesinin tarımsal yapısındaki değişimlerin MODIS NDVI verileri kullanılarak izlenmesi ve incelenmesi	Makale	Beşeri	Mardin	+	+	+						+	+			Esri
104	2013	Demirci, A., Yılmaz, K.	Okullarda Küresel Konumlandırma Sisteminden (GPS) yararlanma: 6. ve 9. Sınıf öğrencileri ile bir deneme	Makale	Eğitim	-										+	+	+	
105	2013	Kızılelma, vd.	Niğde şehri ve yakın çevresinin zamansal değişiminin Uzaktan Algılama ve CBS kullanılarak incelenmesi	Makale	Beşeri	Niğde	+	+	+						+	+			Esri - Erdas
106	2013	Turoğlu, H., Bayraktar, C.	Sinop (Türkiye) geç Roma dönemi su yapılarının rekonstrüksiyonuna ait ön bulgular	Makale	Beşeri	Sinop	+	+	+						+				Esri
107	2013	Özdemir, vd.	Holosendeği Van Gölü seviye değişimleri ile arkeolojik bulguların karşılaştırılması	Makale	Fiziki	Van	+	+	+		+		+		+				Esri

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalite	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
108	2013	Sönmez, vd.	Coğrafi Bilgi Sistemleri ve Uzak-tan Algılama yardımıyla Kilis merkez ilçesinin erozyon risk alanlarının belirlenmesi	Makale	Fiziki	Kilis	+	+	+		+	+	+		+				Esri
109	2013	Karabulut, vd.	Coğrafi Bilgi Sistemleri kullanarak Başkonuş Dağında (Kahramanmaraş) orman yangını risk alanlarının belirlenmesi	Makale	Fiziki	Kahramanmaraş	+	+	+		+	+			+				Esri
110	2013	Gürbüz, vd.	Kayseri'de oto ve otodan hırsızlık suçlarının CBS ile haritalandırılması ve analizi	Makale	Beşeri	Kayseri	+	+	+						+				Esri
111	2013	Kızılelma, Y.	CBS ve UZAL teknikleri kullanılarak Mut havzasında (Pirineşuyu ve Kertsuyu Dereleri) erozyon duyarlılık alanlarının belirlenmesi	Tez	Fiziki	Mersin	+	+	+			+	+		+	+			Esri
112	2013	Ayvaz, S.	Dünyave Türkiye'deyıllıkortalama sıcaklıkların enlem ortalamasından sapmaları (İzoanomaliler)	Tez	Fiziki	Türkiye	+	+	+				+		+				MapInfo
113	2013	Yurdam, A.H.	Süreç temelli coğrafya dersleri için CBS: Öğrencileri etkinliklerine dayalı bir eylem araştırması	Tez	Eğitim	-										+	+		
114	2013	Özgüner, B.	Isparta ili kent merkezi ve bazı ilçelerinin biyoiklimsel konfor yapısının karşılaştırılması üzerine bir araştırma	Tez	Fiziki	Isparta	+	+	+				+		+				Esri
115	2013	Çakırkaş, M.	Madenli Havzasında (Isparta/Gelendost) CBS yardımıyla sel-taşkın risk analizi ve Yerel risk yönetimi	Tez	Fiziki	Isparta	+	+	+			+	+		+				Esri
116	2013	Özşahin, E.	İstanbul ilinin Anadolu yakasının jeomorfolojik özellikleri	Tez	Fiziki	İstanbul	+	+	+		+		+		+				Esri

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalte	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
117	2013	Tek, D.	CBS ve Uzaktan Algılama yöntemleriyle Kağıthane Dersinin (İstanbul) taşkın risk haritası	Tez	Fiziki	İstanbul	+	+	+		+	+	+		+				
118	2014	Çelik, M.A., Karabulut, M.	Antakya-Kahramanmaraş grubunda kızılcık (Pinus brutia Ten.) orman alanları ile yağış arasındaki ilişkilerin MODIS verileri (2000-2010) kullanılarak incelenmesi	Makale	Fiziki	Antakya-Kahramanmaraş	+	+	+						+	+			Esri
119	2014	Özşahin, E.	CBS ve AHS kullanılarak doğal çevre bileşenleri açısından kentsel mekânın yerleşime uygunluk analizine bir örnek: Antakya (Hatay)	Makale	Beşeri	Hatay	+	+	+		+	+	+		+				Esri
120	2014	Özşahin, E.	CBS ve AHS kullanılarak Antakya (Hatay) şehrindeki hareketleri duyarlılığının değerlendirilmesi	Makale	Fiziki	Hatay	+	+	+		+	+	+		+				Esri
121	2014	Atasoy, A., Geçen, R.	Reyhanlı İlçesi topraklarında tuzlanma problemi	Makale	Fiziki	Hatay	+	+	+				+		+				Esri
122	2014	Akbaş, A.	Türkiye'de klimatolojik kuraklık olasılıklarının dağılışı	Makale	Fiziki	Türkiye	+	+	+				+		+				Esri
123	2014	Ataol, M., Yeşilyurt, S.	Çankırı-Ankara karayolu boyunca (Akyurt-Çankırı Arası) heyelan risk bölgelerinin belirlenmesi	Makale	Fiziki	Ankara	+	+	+			+	+		+				Esri
124	2014	Kapluhan, E.	CBS'nin coğrafya öğretiminde kullanımının önemi ve gerekliliği	Makale	Eğitim	-											+	+	
125	2014	Boyras, Z., Güllükan, U.	Suç analizlerine coğrafi bir yaklaşım örneği Beydağı (Malatya) karakolu etki alanı	Makale	Beşeri	Malatya	+	+	+				+		+				Esri

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalte	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
126	2014	Avcı, V., Güneş, H.	Karlıova Havzası ve çevresindeki (Bingöl) aktif heyelanların litoloji, yükselti, eğim, baki ve NDVI sınıflarına göre dağılımı	Makale	Fiziki	Bingöl	+	+	+	+			+		+	+			Esri
127	2014	Avcı, V., Güneş, H.	Göynük vadisinde (Bingöl) heyelan duyarlılığının Coğrafi Bilgi Sistemleri ile analizi	Makale	Fiziki	Bingöl	+	+	+		+	+	+		+				Esri
128	2014	Turoğlu, H.	İklim değişikliği ve Bartın Çayı havza yönetimi muhtemel sorunları	Makale	Fiziki	Bartın	+	+	+				+		+				Esri
129	2014	Kızılcı, Y., Karabulut, M.	Mut havzasında erozyona duyarlı alanların belirlenmesi	Makale	Fiziki	Mersin	+	+	+		+	+	+		+	+			Esri
130	2014	Adıgüzel, F.	Kentsel gelişme ile ulaşım etkileşimi: Adana Örneği	Tez	Beşeri	Adana	+	+	+				+		+				Esri
131	2014	Kurt, B.	Türkiye'de orman yangınlarının coğrafi dağılışı	Tez	Fiziki	Türkiye	+	+	+						+				Esri
132	2014	Canpolat, E.	Gölcük (Isparta) volkanizması ve volkanik gaz risk analizi	Tez	Fiziki	Isparta	+	+	+		+	+	+		+				Esri
133	2014	Çakır, M.	İscehisar İlçesinde mermer sanayisi ve planlama önerileri	Tez	Beşeri	Afyonkarahisar	+	+	+			+	+		+				Esri
134	2014	Atik, Ç.	Burdur ili merkez ilçesi kırsalında işlenen asayiş suçları	Tez	Beşeri	Burdur	+	+	+				+		+				Esri
135	2014	Çavuş, C.Z.	Çanakkale Boğazı doğusunda arazi kullanımı uygunluğunun yerleşme için değerlendirilmesi	Tez	Beşeri	Çanakkale	+	+	+		+	+	+		+				MapInfo

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalte	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
136	2014	Utlı, M.	Namnam Çayı havzasının uy- gulamalı hidrografiye özellikleri	Tez	Fiziki	Muğla	+	+	+		+		+		+				Esri
137	2014	İşcan, İ.	Marmara Bölgesi'ndeki 1965- 2010 yılları arasındaki nüfus verisinin mekansal analizi	Tez	Beşeri	Marmara Bölgesi	+	+	+		+		+		+				Esri
138	2014	Gülşen, M.	Eber havzasında (Afyonkarahisar) toprak erozyonunun değerlendiril- mesi	Tez	Fiziki	Afyonkara- hisar	+	+	+		+		+		+				Esri
139	2014	Kırlangıçoğlu, C.	Cografî Bilgi Sistemleri tabanlı raylı sistem güzergah tespiti: İstanbul örneği	Tez	Beşeri	İstanbul	+	+	+		+		+		+				Esri
140	2015	Çelik, M.A., Karabulut, M.	2008 kurak yılının Termessos (Güllük Dağı) Milli Parkı (An- talya) vejetasyonuna etkisinin çeşitli kuraklık indeksleriyle incelenmesi	Makale	Fiziki	Antalya	+	+	+						+	+			Esri
141	2015	Çavuş, C.Z., Koç, T.	Çanakkale Boğazı doğusunda arazi kullanım uygunluğunun yerleşme açısından analizi	Makale	Beşeri	Çanakkale	+	+	+		+				+				MapInfo
142	2015	Sunkar, M., Avcı, V.	Cografî Bilgi Sistemleri (CBS) ve Uzaktan Algılama (UA) ile Hasret Dağı ve çevresinin (Elazığ) erozyon duyarlılık analizi	Makale	Fiziki	Elazığ	+	+	+		+		+		+				Esri
143	2015	Yılmaz, E.	Landsat görüntüleri ile Adana yüzey ısı adası	Makale	Fiziki	Adana	+	+	+						+	+			
144	2015	Taş, B., Çakar, M.	İscehisar İlçesinde mermer sanayisi ve çevre sorunları	Makale	Beşeri	Afyonkara- hisar	+	+	+				+		+				Esri
145	2015	Taş, B., Akça, F.	Cografî bakış açısıyla Ödemiş şehrinde kişiye karşı işlenen suçlar	Makale	Beşeri	İzmir	+	+	+						+				Esri

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalite	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
146	2015	Öztürk, M.Z.vd.	Tahtalı Dağları (Orta Toroslar) karst platosu üzerinde dolin ve uvala gelişiminin CBS tabanlı analizi	Makale	Fiziki	Kayseri-Adana	+	+	+		+		+		+				Esri
147	2015	Görüm, T., Nefeslioğlu, H.A.	Çok zamanlı heyelan aktivitesinin belirlenmesinde jeomorfolojik bir yaklaşım	Makale	Fiziki	İstanbul	+	+	+		+				+				Esri
148	2015	Akgış, Ö.	Birrefah göstergesi olarak Türkiye'de mutluluğun mekânsal dağılışı	Makale	Beşeri	Türkiye	+	+	+		+				+				Esri
149	2015	Kaya, Ö., To-roğlu, E.	Kayseri'nin şehîrsel gelişiminin izlenmesi ve değişim analizi	Makale	Beşeri	Kayseri	+	+	+		+				+				Esri
150	2015	Kızılelma, vd.	İç Anadolu Bölgesinde sıcaklık ve yağışların trend analizi	Makale	Fiziki	İç Anadolu	+	+	+		+		+		+				Esri
151	2015	Kaya, vd.	2011 genel seçimlerinde partilerin aldığı oy oranlarının ilçeler ölçeğinde mekânsal analizi	Makale	Beşeri	Türkiye	+	+	+		+				+				Esri
152	2015	Ayas, vd.	Google Earth görüntülerinin ve QGIS açık kaynak kodlu CBS yazılımının sosyal bilgiler eğitiminde kullanılması	Makale	Eğitim	-											+	+	QGIS
153	2015	Akgış, Ö., Akbulak, C.	Kırsal yoksulluğun coğrafi analizi: Yenice İlçesi (Çanakkale) örneği	Makale	Beşeri	Çanakkale	+	+	+		+				+				Esri
154	2015	Avcı,V., Günek, H.	Uludere Havzasının (Bingöl) jeomorfolojik özelliklerinin belirlenmesinde morfometrik analizlerin kullanımı	Makale	Fiziki	Bingöl	+	+	+		+		+		+				Esri
155	2015	Karabulut, M.	Farklı Uzaktan Algılama teknikleri kullanılarak Göksu Deltası göllerinde zamansal değişimlerin incelenmesi	Makale	Fiziki	Mersin	+	+	+		+				+				Esri - Erdas

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalte	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
156	2015	Avcı, V., Sun- kar, M.	Giresun'da sel ve taşkın olu- şumuna neden olan Aksu Çayı ve Batlama Deresi havzalarının morfometrik analizleri	Makale	Fiziki	Giresun	+	+	+		+		+		+				Esri
157	2015	Aktaş, C.	Salıpazarı (Samsun) ilçesinde arazi kullanımının zamansal değişimi	Tez	Beşeri	Samsun	+	+	+				+		+	+			Esri
158	2015	Şahap, A.	Uzaktan Algılama ve CBS kul- lanarak şehrsel gelişimin arazi kullanımına etkisi: Şanlıurfa şehri örneği	Tez	Beşeri	Şanlıurfa	+	+	+						+	+			Esri - Erdas
159	2015	Elbaşı, E.	Marmara Denizi akarsu hav- zalarının morfometrik analizi	Tez	Fiziki	Marmara Bölgesi	+	+	+		+		+		+				Esri - Erdas
160	2015	Engin, F.	CBS yardımı ile toplu konut alanları yer seçimi: Malatya örneği	Tez	Beşeri	Malatya	+	+	+		+	+	+		+				Esri
161	2015	Toprak, A.	Solhan Deresi havzasının (Bingöl) sel ve taşkın analizi	Tez	Fiziki	Bingöl	+	+	+		+	+	+		+				Esri
162	2015	Bektaş, M.	2002-2012 yıllarında Türkiye'de meydana gelen intihar vakası nedenlerinin mekansal analizi	Tez	Beşeri	Türkiye	+	+	+		+		+		+				Esri
163	2016	Cihangir, M.E., Görüm, T.	Kelkit vadisinin aşağı çığırında gelişmiş heyelanların dağılım deseni ve oluşumlarını kontrol eden faktörler	Makale	Fiziki	Sivas	+	+	+		+	+	+		+				Esri
164	2016	Görüm, T.	23 Ekim 2011 Van depreminin tetiklediği heyelanlar	Makale	Fiziki	Van	+	+	+				+		+				Esri
165	2016	Dağlı, D., Çağ- layan, A.	Analitik hiyerarşi süreci ile optimal arazi kullanımının belirlenmesi: Melendiz Çayı havzası örneği	Makale	Beşeri	Aksaray	+	+	+		+	+			+				Esri

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalite	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
166	2016	Köle, M.	Devrez Çayı vadisinin tektonik özelliklerinin morfolitik ind- disler ile araştırılması	Makale	Fiziki	Çankırı	+	+	+		+		+		+				Esri
167	2016	Yıldız S.,Döker, M.F.	İzmit Şehrinin nüfus gelişimi	Makale	Beşeri	Kocaeli	+	+	+				+		+				Esri
168	2016	Ünlü, M., Yıl- dırım, S.	CBS ile oluşturulan tematik har- taların kullanımının öğrencilere başarısının değerlendirilmesi	Makale	Eğitim	-											+	+	
169	2016	Kurt, S., Du- man, E.	Sakarya ilinde kentsel gelişim sürecinin arazi kullanımı ve jeomorfolojik birimler üzerin- deki etkisi	Makale	Beşeri	Sakarya	+	+	+						+	+			Esri
170	2016	Sunkar, M., Avcı, V.	Coğrafi Bilgi Sistemleri CBS ve Uzaktan Algılama UA ile Has- ret Dağı ve çevresinin (Elazığ) erozyon duyarlılık analizi	Makale	Fiziki	Elazığ	+	+	+		+	+	+		+	+			Esri
171	2016	Sunkar, M., Avcı, V.	Şepker Çayı Aşağı Havzası'nın (Adıyaman Batısı) heyelan du- yarlılık analizi	Makale	Fiziki	Adıyaman	+	+	+		+	+	+		+	+			Esri
172	2016	Türkoğlu, N., Aydın, O.	Türkiye'de yağışın farklı mekansal enterpolasyon yöntemleriyle karşılaştırılması	Makale	Fiziki	Türkiye	+	+	+				+		+				Esri
173	2016	Çelik, M.A	Bitki indeks modelleri (NDVI, EVI, VCI) kullanılarak Akdeniz Bölgesi'nde kuraklık analizi (2000-2014)	Tez	Fiziki	Akdeniz Bölgesi	+	+	+		+		+		+	+			Esri

No	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalite	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çakıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algi.	Eğitim	Genel	Yazılım
174	Özmal, M.	Kahramanmaraş şehir merkezinde meydana gelen trafik kazalarının CBS kullanılarak incelenmesi	Tez	Beşeri	Kahramanmaraş	+	+	+		+		+		+				Esri
175	Kaya, Ö.	CBS ve UZAL yöntemleri ile Kayseri'nin şehrsel gelişimini izlenmesi ve modellenmesi	Tez	Beşeri	Kayseri	+	+	+		+				+	+			Esri
176	Yıldız, S.	Körfez ilçesinde (Kocaeli) arazi örtüsü değişimlerinin CBS ve Uzaktan algılama ile analizi	Tez	Beşeri	Kocaeli	+	+	+		+				+	+			Esri - Erdas
177	Yıldız, S.	İzmit şehrinin mekansal gelişim süreci	Tez	Beşeri	Kocaeli	+	+	+						+	+			İdrisi - Esri
178	Kılıç, Z.	Tohma Konyonu-Suçatı arasının (Tohma Çayı Havzası) doğal ortam koşulları ve tarım faaliyetleri	Tez	Beşeri	Malatya	+	+	+		+		+		+				Esri
179	Karabulut, M.S.	Drenaj havzalarının ASTER GDEM ve SRTM verileri temelinde karşılaştırmalı jeomorfometrik analizi	Tez	Fiziki	Rize - Yozgat	+	+	+		+		+		+	+			Esri
180	Bayar, R., Karabacak, K.	Ankara İli arazi örtüsü değişimi (2000-2012)	Makale	Beşeri	Ankara	+	+	+		+				+				Esri
181	Bayraktar, vd.	Akdağ Kütlesi'nde (Batu Toroslar) Pleistosen buzullaşmalarının jeomorfolojik özellikleri ve optik uyarmalı lüminesans (OSL) ile yaşlandırılması	Makale	Fiziki	Mugla	+	+	+		+		+		+				Esri

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalizasyon	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çağırtma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algi.	Eğitim	Genel	Yazılım
182	2017	Hepbilgin, B., Koç, T.	HadGEM2-ES/RegCM4.3.4 küresel/bölgesel model verilerine göre Kaz Dağı ve yakın çevresinin yağışlarında olası değişiklikler (2000-2099)	Makale	Fiziki	Çanakkale-Balkesir	+	+	+	+	+	+	+		+				MapInfo
183	2017	Çalğın, Z., Bayraktar, C.	Kızıldag'da (Sivas) buzullaşma izleri	Makale	Fiziki	Sivas	+	+	+		+		+		+				Esri
184	2017	Dumansoğlu, M., Döker, M.F.	Gebze Organize Sanayi Bölgesi'nin mekânsal etkileri	Makale	Beşeri	İstanbul	+	+	+				+		+				Esri
185	2017	Şenkul, C., Kaya, S.	Türkiye endemik bitkilerinin coğrafi dağılışı	Makale	Fiziki	Türkiye	+	+	+				+		+				Esri
186	2017	Aydın, vd.	Türkiye'de su kullanan mekânsal ölçekte değerlendirilmesi	Makale	Fiziki	Türkiye	+	+	+		+		+		+				Esri
187	2017	Kervankıran, İ., Kılıç, M.	Sosyo-mekânsal boyutlarıyla kentleşme ve Milli Park etkileşimi: Yozgat Çamlığı Milli Parkı Örneği	Makale	Beşeri	Yozgat	+	+	+						+				Esri
188	2017	Canpolat, E., Hoşgörmez, H.	Yakaören Köyü (Isparta) gaz çıkışına ait risk analizi ve modellemeleri	Makale	Fiziki	Isparta	+	+	+		+		+		+				Ilwis - Esri
189	2017	Öztürk, vd.	Köppen-Geiger iklim sınıflandırmasına göre Türkiye'nin iklim tipleri	Makale	Fiziki	Türkiye	+	+	+				+		+				MapInfo
190	2017	Alkan, vd.	Batman kentinde kentsel ısınmanın azaltılmasında yeşil alanların önemi	Makale	Fiziki	Batman	+	+	+		+				+	+			Esri - Erdas
191	2017	Benek, S., Şahap, A.	Şanlıurfa Şehrinde CBS ve Uzaktan Algılama kullanılarak yeşil alanların yeterliliğinin belirlenmesi	Makale	Beşeri	Şanlıurfa	+	+	+		+		+		+	+			Esri

No	Yıl	Yazar(lar)	Başlık	Türü	Konu	Lokalite	Veri Girişi	Veri Yönetimi	Sınıflama	Sorgulama	Hesaplama	Çağıştırma	Komşuluk	Ağ	Haritalama	Uzak. Algı.	Eğitim	Genel	Yazılım
192	2017	Kervankuran, I., Aktürk, M.	Türkiye’de konaklama istatistiklerinin illere göre mekansal analizi	Makale	Beşeri	Türkiye	+	+	+		+		+		+				Esri
193	2017	Akbulak, C.	Kırsal kalkınma potansiyeli bakımından Kara Menderes Havzasının (Çanakkale) coğrafi özellikleri	Makale	Beşeri	Çanakkale	+	+	+						+				Esri
194	2017	Aygün, G., Akbulak, C.	Ardahan ili organik hayvancılık potansiyelinin belirlenmesi	Makale	Beşeri	Ardahan	+	+	+						+				Esri
195	2017	Bayraktar, C., Çalgın, Z.	Karadag’da Pleyistosen buzul-laşmaları, Batı Toroslar, Türkiye	Makale	Fiziki	Antalya	+	+	+		+		+		+	+			Esri
196	2017	Çelik, M.A., Karabulut, M.	Uydu Tabanlı Kuraklık İndisi (SVI) kullanılarak yarı kurak Akdeniz ikliminde (Kilis) buğday bitkisinin kurak koşullara verdiği tepkinin incelenmesi	Makale	Fiziki	Kilis	+	+	+						+	+			Esri - Erdas
197	2017	Avcı, V., Sunkar, M.	Malatya Kuzeydoğusunda Balı ve Memikan Dereleri arasındaki sahanın erozyon duyarlılık analizi	Makale	Fiziki	Malatya	+	+	+		+		+		+	+			Esri
198	2017	Danacıoğlu, Ş.	Bakırçay Havzasında ekolojik risk karakterizasyonuna dayalı havza yönetimi	Tez	Fiziki	Manisa	+	+	+		+		+		+	+			Esri - Erdas
199	2017	Aktürk, M.	Türkiye’deki konaklama istatistiklerinin illere göre mekansal analizi	Tez	Beşeri	Türkiye	+	+	+		+		+		+				Esri
200	2017	Varol, M.	CBS ve UZAL yöntemleri kullanılarak Cilo (Buzul) Dağlarında aktif buzul ve buzul şekillerinin değerlendirilmesi	Tez	Fiziki	Hakkari	+	+	+		+				+	+			Esri - Erdas

Kaynakça

- Adıgüzel, Fatih, “Kentsel gelişme ile ulaşım etkileşimi: Adana Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Akbaş, Abdullah “Türkiye’de klimatolojik kuraklık olasılıklarının dağılışı”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2014, sy. 63, s. 1-7.
- Akbulak, Cengiz, “Analitik hiyerarşi süreci ve coğrafi bilgi sistemleri ile Yukarı Kara Menderes Havzası’nın arazi kullanımı uygunluk analizi”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 2010, c. 7, sy. 2, s. 557-576.
- Akbulak, Cengiz, “İznik depresyonunun beşeri ve iktisadi coğrafya açısından incelenmesi”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Akbulak, Cengiz, “İznik Gölü Havzasında Arazi Kullanımının Seçilmiş Köyler Üzerinde İncelemesi”, *İ.Ü. Coğrafya Dergisi*, 2007, sy. 15, s. 24-43.
- Akbulak, Cengiz, “Kırsal Kalkınma Potansiyeli Bakımından Kara Menderes Havzasının (Çanakkale) Coğrafi Özellikleri”, *The Journal of Academic Social Science*, 2017, sy. 40, s. 14-38.
- Akış, Öznur ve Cengiz Akbulak, “Kırsal yoksulluğun coğrafi analizi: Yenice İlçesi (Çanakkale) Örneği”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 2015, c. 12, sy. 2, s. 547-569.
- Akış, Öznur, “Bir refah göstergesi olarak Türkiye’de mutluluğun mekânsal dağılışı”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2015, sy. 65, s. 69-76.
- Aktaş, Cüneyt, “Salıpazarı (Samsun) İlçesinde Arazi Kullanımının Zamansal Değişimi”, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Aktürk, Mukaddes, “Türkiye’deki Konaklama İstatistiklerinin İllere Göre Mekansal Analizi”, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Alevkayalı, Çağan, “Ege Üniversitesi İçin Bir Kampüs CBS Tasarımı”, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Alkan, Adnan ve Fatih Adıgüzel, Efdal Kaya, “Batman Kentinde Kentsel Isınmanın Azaltılmasında Yeşil Alanların Önemi”, *İ.Ü. Coğrafya Dergisi*, 2017, sy. 34, s. 63-76.
- Aronoff, Stan, *Geographic Information Systems: A Management Perspective*, Ottawa: WDL Publications, 1989, Canada.
- Ataol, Murat ve Serdar Yeşilyurt, “Çankırı-Ankara Karayolu Boyunca (Akyurt-Çankırı Arası) Heyelan Risk Bölgelerinin Belirlenmesi”, *İ.Ü. Coğrafya Dergisi*, 2014, sy. 29, s. 51-69.
- Atasoy, Ahmet ve Reşat Geçen, “Reyhanlı İlçesi topraklarında tuzlanma problemi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2014, sy. 62, s. 21-28.
- Atik, Çağlar, “Burdur ili merkez ilçesi kırsalında işlenen asayiş suçları”, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Avcı, Vedat ve Halil Günek, “Göynük Vadisinde (Bingöl) Heyelan Duyarlılığının Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Analizi”, *Turkish Studies*, 2014, c. 9, sy. 8, s. 235-250.

- Avcı, Vedat ve Halil Günek, “Karlıova Havzası ve Çevresindeki (Bingöl) Aktif Heyelanların Litoloji, Yükselti, Eğim, Bakı ve NDVI Sınıflarına Göre Dağılımı”, *International Journal of Social Science*, 2014, sy. 28, s. 445-464.
- Avcı, Vedat ve Halil Günek, “Uludere Havzasının (Bingöl) Jeomorfolojik Özelliklerinin Belirlenmesinde Morfometrik Analizlerin Kullanımı”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, sy. 21, s. 745-770.
- Avcı, Vedat ve Murat Sunkar, “Giresun’da Sel Ve Taşkın Oluşumuna Neden Olan Aksu Çayı Ve Batlama Deresi Havzalarının Morfometrik Analizleri”, *İ.Ü. Coğrafya Dergisi*, 2015, sy. 30, s. 91-119.
- Avcı, Vedat ve Murat Sunkar, Ahmet Toprak, “Malatya Kuzeydoğusunda Ballı ve Memikan Dereleri Arasındaki Sahanın Erozyon Duyarlılık Analizi”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, sy. 27, s. 769-799.
- Ayas, Cemalettin ve Hüseyin Kaya, Bekir Taştan, “Google Earth Görüntülerinin ve QGIS Açık Kaynak Kodlu CBS Yazılımının Sosyal Bilgiler Eğitiminde Kullanılması”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2015, sy. 32, s. 43-60.
- Aydın, Olgu ve İhsan Çiçek, “Ege Bölgesi’nde Yağışın Mekânsal Dağılımı”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2013, c. 11, sy. 2, s. 101-120.
- Aydın, Olgu ve Özgür E.M., “Ankara’nın kentsel gelişiminin uzaktan algılama ve coğrafi bilgi sistemleriyle ölçülmesi”, *e-Journal of New World Science Academy, Nature Sciences*, 2009, c. 4, sy. 4, s. 215-242.
- Aydın, Olgu ve Ülkü Eser Ünalı, Neşe Duman vd., Türkiye’de su kıtlığının mekânsal ölçekte değerlendirilmesi, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2017, sy. 68, s. 11-18.
- Aydın, Olgu, “Ankara şehrinin gelişiminin CBS ve Uzaktan Algılama Teknikleri ile Analizi”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Aydın, Olgu, “CBS temelli hücreli otomata yöntemiyle kentsel büyüme modeli: Ankara Örneği”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2011, c. 9, sy. 2, s. 135-157.
- Aydın, Olgu, “CBS Temelli Hücreli Otomata Yöntemiyle Kentsel Büyüme Modeli: Ankara Örneği”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2011, c. 9, sy. 2, s. 135-157.
- Aygün, Gürcü ve Cengiz Akbulak, “Ardahan İli Organik Hayvancılık Potansiyelinin Belirlenmesi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, sy. 53, s. 144-161.
- Ayvaz, Sibel, “Dünya ve Türkiye’de Yıllık Ortalama Sıcaklıkların Enlem Ortalamasından Sapmaları (İzoanomaliler)”, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Bahadır, Muhammet, “Uzaktan Algılama ve CBS ile Acıgöl Havzasının Sürdürülebilir Kullanımı ve Yönetimi” Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Bayar, Rüya ve Kerime Karabacak, “Ankara İli Arazi Örtüsü Değişimi (2000-2012)”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2017, c. 15, sy. 1, s. 59-76.
- Bayar, Rüya, “CBS yardımıyla modern alışveriş merkezleri için uygun yer seçimi: Ankara Örneği”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2005, c. 3, sy. 2, s. 19-38.

- Bayrakdar, Cihan ve Hasan Özdemir, “Kaçkar Dağı’nda Bakı Faktörünün Glasiyal ve Periglasiyal Topografya Gelişimi Üzerindeki Etkisi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2010, sy. 54, s. 1-13.
- Bayrakdar, Cihan ve M. Fatih Döker, “İstanbul Kuzeyindeki Madencilik Faaliyetlerinden Kaynaklanan Mekansal Sorunlara Bir Örnek: Çiftalan Köyü Heyelanları”, *Fiziki Coğrafya Araştırmaları: Sistematik ve Bölgesel*, Türk Coğrafya Kurumu Yayınları, no. 6, 2011, s. 689-700.
- Bayrakdar, Cihan ve Nafiye Güneç Kıyak, Hüseyin Turoğlu, “Akdağ Kütlesi’nde (Batı Toroslar) Pleistosen buzullaşmalarının jeomorfolojik özellikleri ve optik uyarmalı lüminesans (OSL) ile yaşlandırılması”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2017, sy. 69, s. 27-37.
- Bayrakdar, Cihan ve Zeynel Çılğın, Faize Sarış, “Karadağ’da Pleyistosen Buzullaşmaları, Batı Toroslar, Türkiye”, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 2017, sy. 60, s. 451-470.
- Bayrakdar, Cihan, “Akdağ Kütlesinde (Batı Toroslar) karstlaşma-buzul ilişkisinin jeomorfolojik analizi”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Bayrakdar, Cihan, “Fırtına Deresi havzasının uygulamalı jeomorfoloji etüdü”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Bektaş, Mehmet, “2002-2012 yıllarında Türkiye’de meydana gelen intihar vakası nedenlerinin mekansal analizi”, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Belibağlı, Yavuz, “Gaziantep şehrinde suçların CBS ile haritalanması ve analizi”, Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Benek, Sedat ve Ahmet Şahap, “Şanlıurfa Şehrinde CBS ve Uzaktan Algılama Kullanılarak Yeşil Alanların Yeterliliğinin Belirlenmesi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2017, sy. 36, s. 304-314.
- Boyraz, Zeki ve Utku Gülkıran, “Suç Analizlerine Coğrafi Bir Yaklaşım Örneği Beydağı (Malatya) Karakolu Etki Alanı”, *Journal of World of Turks*, 2014, c. 6, sy. 1, s. 61-86.
- Canpolat, Ergin ve Hakan Hoşgörmez, “Yakaören Köyü (Isparta) Gaz Çıkışına Ait Risk Analizi ve Modellemeleri”, *İ.Ü. Coğrafya Dergisi*, 2017, sy. 34, s. 39-61.
- Canpolat, Ergin, “Gölcük (Isparta) Volkanizması ve Volkanik Gaz Risk Analizi”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Cihangir, Mehmet Emin ve Tolga Görüm, “Kelkit Vadisinin Aşağı Çığırında Gelişmiş Heyelanların Dağılım Deseni ve Oluşumlarını Kontrol Eden Faktörler”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2016, sy. 66, s.19-28.
- Cürebal, İsa ve A. Evren Erginal, “Mıhlı Çayı Havzası’nın Jeomorfolojik Özelliklerinin Jeomorfik İndislerle Analizi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007, sy. 19, s. 126-135.
- Cürebal, İsa ve Deniz Ekinci, “Kızılkeçili Deresi Havzasında CBS Tabanlı Rusle (3d) Yöntemiyle Erozyon Analizi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2006, sy. 47, s. 115-130.
- Cürebal, İsa, “Strahler Yöntemiyle Komşu Akarsu Havzalarının Karşılaştırmalı Analizi: Mıhlı Ve Şahin Dereleri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006, c. 8, sy. 2, s. 71-84.

- Çakır, Muammer, “İschehisar İlçesinde Mermer Sanayisine Planlama Önerileri”, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Çakırkaş, Murat, “Madenli Havzasında (Isparta/Gelendost) CBS yardımıyla sel-taşkın risk analizi ve Yerel risk yönetimi”, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Çavuş, Canan Zehra ve Telat Koç, “Çanakkale Boğazı Doğusunda Arazi Kullanım Uygunluğunun Yerleşme Açısından Analizi”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2015, c. 13, sy. 1, s. 41-60.
- Çavuş, Canan Zehra, “Çanakkale’de Kentsel Gelişimin Uzaktan Algılama ve GPS Ölçümleri ile İzlenmesi”, *İ.Ü. Coğrafya Dergisi*, 2007, sy. 15, s. 44-58.
- Çavuş, Canan, “Çanakkale Boğazı Doğusunda Arazi Kullanımı Uygunluğunun Yerleşme İçin Değerlendirilmesi”, Doktora Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Çelik, Mehmet Ali ve Mehmet Emin Sönmez, “Kızıltepe İlçesinin Tarımsal Yapısındaki Değişimlerin MODIS NDVI Verileri Kullanılarak İzlenmesi ve İncelenmesi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2013, sy. 27, s. 262-281.
- Çelik, Mehmet Ali ve Murat Karabulut, “2008 Kurak Yılıının Termessos (Güllük Dağı) Milli Parkı (Antalya) Vegetasyonuna Etkisinin Çeşitli Kuraklık İndeksleriyle İncelenmesi”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2015, c. 13, sy. 2, s. 93-113.
- Çelik, Mehmet Ali ve Murat Karabulut, “Antakya-Kahramanmaraş Grabeninde Kızılçam (Pinus brutia Ten.) Orman Alanları ile Yağış Arasındaki İlişkilerin MODIS Verileri (2000-2010) Kullanılarak İncelenmesi”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2014, c. 12, sy. 1, s. 49-68.
- Çelik, Mehmet Ali ve Murat Karabulut, “Uydu Tabanlı Kuraklık İndisi (SVI) Kullanılarak Yarı Kurak Akdeniz İkliminde (Kilis) Buğday Bitkisinin Kurak Koşullara Verdiği Tepkinin İncelenmesi”, *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, c. 15, sy. 1, s. 11-130.
- Çelik, Mehmet Ali ve Murat Karabulut, “Yağış Koşullarının Antep Fıstığı (Pistacia vera L.) Biomas Aktivi-tesi ve Fenolojik Özelliklerine Etkisinin Uzaktan Algılama Verileri Kullanılarak İncelenmesi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2013, sy. 60, s. 37-48.
- Çelik, Mehmet Ali, “Bitki indeks modelleri (NDVI, EVI, VCI) kullanılarak Akdeniz Bölgesi’nde kuraklık analizi (2000-2014)”, Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Çılğın, Zeynel ve Cihan Bayrakdar, “Kızıladağ’da (Sivas) buzullaşma izleri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2017, sy. 69, s. 101-107.
- Çılğın, Zeynel, “Dedegöl Dağı (Batı Toroslar) buzul jeomorfolojisi etüdü”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Çılğın, Zeynel, “Ovacık Ovası (Tunceli) ve çevresinin jeomorfolojisi”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Çiçek, İhsan ve Murat Ataol, “Türkiye’nin Su Potansiyelinin Belirlenmesinde Yeni Bir Yaklaşım”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2009, c. 7, sy. 1, s. 51-64.

- Dağlı, Dünder ve Ayşe Çağlayan, “Analitik hiyerarşi süreci ile optimal arazi kullanımının belirlenmesi: Melendiz Çayı havzası örneği”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2016, sy. 66, s. 83-92.
- Danacıoğlu, Şevki, “Bakırçay Havzasında Ekolojik Risk Karakterizasyonuna Dayalı Havza Yönetimi”, Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Değerliyurt, Mehmet, “Acil Durum Yönetiminde Coğrafyanın Rolü: Eskişehir Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Demirci, Ali ve Ahmet Karaburun, “CBS, GPS ve Google Earth Teknolojilerinin Coğrafya Derslerinde Kullanımı”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2011, sy. 24, s. 99-123.
- Demirci, Ali ve Ahmet Karaburun, “Yüksek Öğretimde Coğrafya Programları için CBS’nin Önemi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2010, sy. 21, s. 27-45.
- Demirci, Ali ve Kerim Yılmaz, “Okullarda Küresel Konumlandırma Sisteminden (GPS) Yararlanma: 6. ve 9. Sınıf Öğrencileri ile Bir Deneme”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2013, sy. 27, s. 193-220.
- Demirci, Ali, “CBS’nin Yüksek Öğretim Coğrafya Eğitimi ile Entegrasyonu: Başarılı Uygulamalar için Bir Yol Haritası”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2007, sy. 15, s. 207-228.
- Demirci, Ali, “Türkiye’de Coğrafya Mezunlarının CBS ile İlgili Alanlarda İstihdam Edilebilme Durumlarının Değerlendirilmesi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2007, sy. 16, s. 65-91.
- Deniz, Zahide Acar, “Türkiye’de Yaz Mevsimindeki Sıcak Günler ve Sıcak Günlerin Eğilimleri (1970-2006)”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2013, sy. 61, s. 1-10.
- Döker, Mehmet Fatih, “İstanbul kentsel büyüme sürecinin büyümesi, izlenmesi ve modellenmesi”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Dölek, İskender, “Bolaman Çayı havzasının (Ordu) uygulamalı jeomorfoloji etüdü”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Dumansızoğlu, Müjde ve Mehmet Fatih Döker, “Gebze Organize Sanayi Bölgesi’nin mekânsal etkileri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2017, sy. 69, s. 89-100.
- Ekinci, Deniz, “Gülüç Çayı havzasının uygulamalı jeomorfoloji özellikleri”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Ekinci, Deniz, “Karadeniz Ereğlisi’nin Zemin Hareketleri Duyarlılık Sahalarının Sınıflandırılması ve Yüksek Riskli Yerleşmelerin Zemin Stabilitate Analizi”, *İ.Ü. Coğrafya Dergisi*, 2005, sy. 13, s. 121-137.
- Ekinci, Deniz, CBS Tabanlı Uyarlanmış Rusle Yöntemi ile Kozlu Deresi Havzası’nda Erozyon Analizi, *İ.Ü. Coğrafya Dergisi*, 2005, sy. 13, s. 109-119.
- Elbaşı, Emre, “Marmara Denizi Akarsu Havzalarının Morfometrik Analizi”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Elibüyük, Mesut ve Erkan Yılmaz, “Türkiye’nin Coğrafi Bölge ve Bölümlerine Göre Yükselti Basamakları ve Eğim Grupları”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2010, c. 8, sy. 1, s. 27-55.

- Engin, Fahrettin, “CBS Yardımı ile Toplu Konut Alanları Yer Seçimi: Malatya Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Erinç, Sırrı, *Vejetasyon Coğrafyası*, İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Yayını, no. 92, 1977, İstanbul.
- Erkal, Tevfik ve Mehmet Değerliyurt, “Eskişehir’de Acil Durum Yönetiminde Ağ (Network) Analizlerinin Kullanılması”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2013, sy. 61, s. 11-20.
- Ertaş, Numan, “Tuzla Orhanlı mahallesinin (İstanbul) 1980-2010 döneminde arazi kullanımı değişikliklerinin CBS ile incelenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Görüm, Tolga ve Hakan A. Nefeslioğlu, “Çok zamanlı heyelan aktivitesinin belirlenmesinde jeomorfolojik bir yaklaşım”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2015, sy. 65, s. 47-58.
- Görüm, Tolga, “23 Ekim 2011 Van depreminin tetiklediği heyelanlar”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2016, sy. 66, s. 29-39.
- Görüm, Tolga, “CBS ve istatistiksel yöntemler kullanılarak heyelan duyarlılık analizi: Melen Boğazı ve yakın çevresi”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Gülen, Ali Rıza, “Deprem risk analizi ve şehirleşmede Balıkesir kent merkezi örneği”, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Gülşen, Mehmet, “Eber havzasında (Afonkarahisar) Toprak Erozyonunun Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Gürbüz, Mehmet ve Murat Karabulut, “Adana Beş Ocak Polis Karakolu Sorumluluk Bölgesinde Çocuk Suçlarının Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Haritalandırılması ve Analizi”, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2007, c. 16, sy. 1, s. 331-346.
- Gürbüz, Mehmet ve Murat Karabulut, “Kırsal Göçler ile Sosyo-ekonomik özellikler arasındaki ilişkilerin analizi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2008, sy. 50, s. 37-60.
- Gürbüz, Mehmet ve Murat Karabulut, Ömer Temir, “Kayseri’de Oto ve Otodan Hırsızlık Suçlarının CBS ile Haritalandırılması ve Analizi”, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013, c. 10, sy. 1, s. 23-47.
- Hepbilgin, Berna ve Telat Koç, “HadGEM2-ES/RegCM4.3.4 küresel/bölgesel model verilerine göre Kaz Dağı ve yakın çevresinin yağışlarında olası değişiklikler (2000-2099)”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2017, sy. 69, s. 39-46.
- Huisman, Otto and Rolf A. de By, *Principles of Geographic Information Systems: An introductory textbook*. ITC, Enschede, 2009, The Netherlands.
- İncekara, Süleyman ve Akif Karatepe, Ahmet Karaburun, “Ortaöğretim Coğrafya Derslerinde CBS Yoluyla Harita Okuma Becerisinin Kazandırılmasına Yönelik Bir Uygulama”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2008, sy. 17, s. 97-110.
- İneç, Zekeriya Fatih ve Erdal Akpınar, “Web Haritalama Hizmetleri (WMS) Uygulamalarının Teknik ve Performans Bakımından İncelenmesi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2011, sy. 24, s. 403-432.
- İşcan, İlyas, “Marmara Bölgesi’ndeki 1965-2010 yılları arasındaki nüfus verisinin mekansal analizi”, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

- Kandemir, Nejla, “Uzaktan Algılama ve CBS ile Akfırat ve Çevresinde (Tuzla-İstanbul) Arazi Örtüsü Değişimlerinin Belirlenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Kapluhan, Erol, “CBS’nin Coğrafya Öğretiminde Kullanımının Önemi ve Gerekliliği”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2014, sy. 29, s. 34-59.
- Kara, Fatih ve Ali Demirci, Sinan Kocaman, “Şehir Coğrafyası Açısından Bir Araştırma: İstanbul’un Açık Rekreatasyon Alanlarının Değerlendirilmesi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2008, sy. 18, s. 76-95.
- Karabulut, Murat ve Ahmet Karakoç, Mehmet Gürbüz, Yakup Kızılelma, “Coğrafi Bilgi Sistemleri Kullanarak Başkonuş Dağında (Kahramanmaraş) Orman Yangını Risk alanlarının Belirlenmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2013, c. 6, sy. 24, s. 171-179.
- Karabulut, Murat ve Mehmet Gürbüz, Ersin Kaya Sandal, “Hiyerarşik Kluster (Küme) tekniği kullanılarak Türkiye’de illerin sosyo-ekonomik benzerliklerinin analizi”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2004, c. 2, sy. 2, s. 65-78.
- Karabulut, Murat, “Farklı Uzaktan Algılama Teknikleri Kullanılarak Göksu Deltası Göllerinde Zamansal Değişimlerin İncelenmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, c. 8, sy. 37, s. 347-363.
- Karşılı, Cansu, “Türkiye’de Akarsu Havzalarında Kişi Başına Düşen Su Miktarının Coğrafi Bilgi Sistemleriyle Analizi”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Kartum, Şeyda, “Türkiye İkliminin Bir Bileşeni Olarak Kar Yağış Özellikleri ve Kar Yağışlarının Alansal ve Zamansal Değişimlerinin Belirlenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Kaya, Hüseyin ve Ali Demirci, “Coğrafya Öğretmenlerinin “Türkiye’nin Depremselliği” Konulu CBS Uygulamasına İlişkin Görüşler”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2011, sy. 23, s. 20-35.
- Kaya, Hüseyin, “Ortaöğretim Coğrafya Öğretiminde Coğrafi Bilgi Sistemlerinin Öğrenci Başarısına Etkisi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2011, sy. 23, s. 308-326.
- Kaya, Ömer ve Emin Toroğlu, “Kayseri’nin şehirselleşiminin izlenmesi ve değişim analizi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2015, sy. 65, s. 87-96.
- Kaya, Ömer ve Emin Toroğlu, Fatih Adıgüzel, “2011 Genel Seçimlerinde Partilerin Aldığı Oy Oranlarının İlçeler Ölçeğinde Mekânsal Analizi”, *İ.Ü. Coğrafya Dergisi*, 2015, sy. 31, s. 1-13.
- Kaya, Ömer, “CBS ve UZAL Yöntemleri ile Kayseri’nin Şehirselleşimini İzlenmesi ve Modellenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Kayalıoğlu, Hale, “İzmir organize sanayi bölgeleri için GIS Tabanlı Envanter oluşturma: Aliğa Örneği” Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, İzmir.
- Keçeli, Arif ve Mehmet Karakuyu, Sinan Kocaman, “Büyükçekmece ve Küçükçekmece Gölleri Arasındaki Sahanın Arazi Kullanım Değişimlerinin Şehir Planlaması Açısından Değerlendirilmesi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2008, sy. 17, s. 138-153.

- Kervankıran, İsmail ve Mahinur Kılıç, “Sosyo-Mekânsal Boyutlarıyla Kentleşme ve Milli Park Etkileşimi: Yozgat Çamlığı Milli Parkı Örneği”, *İ.Ü. Coğrafya Dergisi*, 2017, sy. 34, s. 23-38.
- Kervankıran, İsmail ve Mukaddes Aktürk, “Türkiye’de Konaklama İstatistiklerinin İllere Göre Mekansal Analizi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2017, sy. 36, s. 83-96.
- Kesici, Ökkeç ve M. Emin Sönmez, “30 Ocak 2010 Tepecik Köyü (Adıyaman) Heyelanı”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 2010, sy. 27, s. 207-232.
- Kılar, Hatice “Antalya Kıyıları ve Çevresinin Zamansal Değişiminin UZAL ve CBS ile Analizi”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Kılıç, Derya Evrim, “Elmacık Dağı (Batı Kesimin)nın vejetasyon coğrafyası özelliklerinin CBS temelli incelenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Kılıç, Zafer, “Tohma Kanyonu-Suçatı arasının (Tohma Çayı Havzası) doğal ortam koşulları ve tarım faaliyetleri”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Kırlangıçoğlu, Cem, “Coğrafi Bilgi Sistemleri tabanlı raylı sistem güzergah tespiti: İstanbul örneği”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Kızılelma, Yakup ve Mehmet Ali Çelik, Murat Karabulut, “İç Anadolu Bölgesinde sıcaklık ve yağışların trend analizi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2015, sy. 64, s. 1-10.
- Kızılelma, Yakup ve Murat Karabulut, “Mut Havzasında Erozyona Duyarlı Alanların Belirlenmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2014, c. 7, sy. 31, s. 439-456.
- Kızılelma, Yakup ve Murat Karabulut, Mehmet Gürbüz, “Niğde Şehri ve Yakın Çevresinin Zamansal Değişiminin Uzaktan Algılama ve CBS Kullanılarak İncelenmesi”, *Journal of World of Turks*, 2013, c. 5, sy. 3, s. 21-34.
- Kızılelma, Yakup, “CBS ve UZAL Teknikleri Kullanılarak Mut Havzasında (Pirinçsuyu ve Kurtsuyu Dereleri) Erozyon Duyarlılık Alanlarının Belirlenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Kopar, İbrahim ve Murat Zengin, Coğrafi Faktörlere Bağlı Olarak Erzurum Kentinde Hava Kalitesinin Zamansal ve Mekânsal Değişiminin Belirlenmesi, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2009, sy. 53, s. 51-68.
- Köle, Murat, “Devrez Çayı Vadisinin Tektonik Özelliklerinin Morfometrik İndisler ile Araştırılması”, *İ.Ü. Coğrafya Dergisi*, 2016, sy. 33, s. 21-36.
- Kurt, Bilal, “Türkiye’de Orman Yangınlarının Coğrafi Dağılışı”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Kurt, Sümeyra ve Emre Duman, “Sakarya İlinde Kentsel Gelişim Sürecinin Arazi Kullanımı ve Jeomorfolojik Birimler Üzerindeki Etkisi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2016, sy. 34, s. 268-282.
- Küçükönder, Muhterem ve Murat Karabulut, “Çok Kriterli Analiz Yöntemi Kullanılarak Kahramanmaraş’ta Çöp Depolama Alanı Tespiti”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2007, c. 5, sy. 2, s. 55-76.

- Ölgen, Kirami ve Filiz Gür, "Yatağan Termik Santrali Çevresinden Toplanan Likenlerde (*Xanthoria parietina*) Saptanan Ağır Metal Kirliliğinin Coğrafi Dağılışı", *Türk Coğrafya Dergisi*, 2012, sy. 57, s. 43-54.
- Ölgen, Kirami ve Ülfet Erdal, Ömer Sökmen, "Turgutlu – Salihli Arasında Organik Tarım Faaliyetlerinin Toprak Üzerindeki Etkileri", *Ege Coğrafya Dergisi*, 2009, c. 18, sy. 1-2, s. 17-30.
- Ölgen, Kirami, "Aşağı Bakırçay Vadisi ve çevresinin jeomorfolojisi", Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Ölgen, Kirami, "Türkiye'de Yıllık ve Mevsimsel Yağış Değişkenliğinin Alansal Dağılımı", *Ege Coğrafya Dergisi*, 2010, c. 19, sy. 1, s. 85-95.
- Özav, Lütfi ve Üzeyir Yasak, "Sandıklı İlçesinde Nüfusun Gelişim, Dağılım ve Yoğunluk Özelliklerinin CBS ile Analizi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2006, sy. 14, s. 1-16.
- Özçalar, Ali ve Murat Özgür, Mehmet Somuncu, "Çamlıhemşin ilçesinden doğal ve beşeri kaynak tespitine bağlı olarak geliştirilen arazi kullanım kararları", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2006, c. 4, sy. 1, s. 1-27.
- Özdemir, Hasan ve Cengiz Akbulak, Hasan Özcan, "Çokal Barajı (Çanakkale) çökme modeli ve taşkın risk analizi", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 2011, c. 8, sy. 2, s. 659-698.
- Özdemir, Hasan ve Cihan Bayrakdar, "16 Kasım 2007 Tuzla Deresi Taşkınının Nedenleri Üzerine Bir Araştırma (Silivri-İstanbul)", *Türk Coğrafya Dergisi*, 2007, sy. 49, s. 123-140.
- Özdemir, Hasan ve Erkan Konyar, İsmail Ayman, "Holosendeki Van Gölü seviye değişimleri ile arkeolojik bulguların karşılaştırılması", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 2013, c. 10, sy. 1, s. 959-992.
- Özdemir, Hasan, "Havza Morfometrisi ve Taşkınlar", *Fiziki Coğrafya Araştırmaları: Sistematik ve Bölgesel*, haz. Deniz Ekinci, Türk Coğrafya Kurumu Yayınları, no. 6, 2011, s. 507-526.
- Özdemir, Hasan, "İstanbul Avrupa Yakası Olası Afet Sonrası Geçici İskan Alanlarının Coğrafi Etüdü", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Özdemir, Hasan, "SCS CN Yağış-Akış Modelinin CBS ve Uzaktan Algılama Yöntemleriyle Uygulanması: Havran Çayı Havzası Örneği", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2007, c. 5, sy. 2, s. 1-12.
- Özdemir, Mehmet Ali ve Çetin Şenkul, "İscehisar Havzasında Arazi Kullanımı ve Sorunları", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 2007, c. 12, sy. 17, s. 111-135.
- Özdemir, Mehmet Ali ve Muhammet Bahadır, "Türkiye'de önemli bir seracılık alanı: Yalova ili", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2007, c. 5, sy. 1, s. 17-36.
- Özdemir, Özdemir, "Havran Çayı Havzasının CBS ve Uzaktan Algılama Yöntemleriyle Taşkın ve Heyelan Risk Analizi", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Özdemir, Yakup, "Büyük Menderes Nehri havzasının arazi kullanımı ve su yönetimi açısından incelenmesi", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

- Özdemir, Yasemin, “Büyükmenderes Nehri havzasının akarsu ağı özelliklerine morfometrik yaklaşım”, *Fiziki Coğrafya Araştırmaları: Sistematik ve Bölgesel*, Türk Coğrafya Kurumu Yayınları, no. 6, 2011, s. 637-658.
- Özgüner, Bedia, “Isparta ili kent merkezi ve bazı ilçelerinin biyoiklimsel konfor yapısının karşılaştırılması üzerine bir araştırma”, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Özgür, Murat ve Olgı Aydın, “Türkiye’de evlilik göçünün mekânsal veri analizi teknikleriyle değerlendirilmesi”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2011, c. 9, sy. 1, s. 29-40.
- Özmal, Mehmet, “Kahramanmaraş şehir merkezinde meydana gelen trafik kazalarının CBS kullanılarak incelenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Özşahin, Emre ve Çağlar Kıvanç Kaymaz, “CBS ve AHS Kullanılarak Doğal Çevre Bileşenleri Açısından Kentsel Mekanın Yerleşime Uygunluk Analizine Bir Örnek: Antakya (Hatay)”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 2014, c. 20, sy. 33, s. 111-134.
- Özşahin, Emre, “Asi Nehri deltasının (Hatay) antropojenik jeomorfolojisi”, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 181, 2013, s. 925-936.
- Özşahin, Emre, “CBS ve AHS Kullanılarak Antakya (Hatay) Şehri’nde Kütke Hareketleri Duyarlılığının Değerlendirilmesi”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 2014, c. 23, sy. 2, s. 19-35.
- Özşahin, Emre, “İstanbul İlinin Anadolu yakasının jeomorfolojik özellikleri”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Özşahin, Emre, “Marmara Denizi havzası deltaları”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Öztürk, Beyhan ve Ahmet Evren Erginal, “Bayramdere Havzasında (Biga Yarımadası, Çanakkale) Havza Gelişiminin Morfometrik Analizler ve Jeomorfik İnsilerler İncelenmesi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2008, sy. 50, s. 61-68.
- Öztürk, Muhammet Zeynel ve Gülden Çetinkaya, Selman Aydın, “Köppen-Geiger İklim Sınıflandırmasına Göre Türkiye’nin İklim Tipleri”, *İ.Ü. Coğrafya Dergisi*, 2017, sy. 35, s. 17-27.
- Öztürk, Muhammet Zeynel ve Mesut Şimşek, Mustafa Utlı, “Tahtalı Dağları (Orta Toroslar) karst platosu üzerinde dolin ve uvala gelişiminin CBS tabanlı analizi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2015, sy. 65, s. 59-68.
- Pamuk, Merve, “E.Ü. Tıp Fakültesi için CBS Tabanlı Bir Birna Bilgi Sistemi Tasarımı: Tülay Aktaş Onkoloji Hastanesi Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Pişkin, Gizem, “Aliğa ve çevresindeki arkeolojik yerleşmelerin CBS ile mekansal analizi”, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Sevindi, Cemal, “Küresel Konum Belirleme Sistemi (GPS) ve Coğrafya Araştırmalarından Kullanımı”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2005, c. 3, sy. 1, s. 101-112.
- Sönmez, Mehmet Emin ve M.Ali Çelik, Mutlu Seven, “Coğrafi Bilgi Sistemleri ve Uzaktan Algılama Yardımıyla Kilis Merkez İlçesinin Erozyon Risk Alanlarının Belirlenmesi”, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013, c. 10, sy. 1, s. 1-21.

- Sönmez, Mehmet Emin ve Veysel Akgül, “Şanlıurfa Şehrinin Alansal Gelişiminin Tarihi Yapıların Konumları ve Uydu Görüntüleri ile Belirlenmesi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2013, sy. 61, s. 45-62.
- Sönmez, Mehmet Emin, “CBS Tabanlı Deprem Hasar Risk Analizi: Zeyinburnu (İstanbul) Örneği”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2011, sy. 56, s. 11-22.
- Sönmez, Merve, “WEB Tabanlı CBS ile Bergama’nın Turizm Coğrafyasında Kültürel Miras Değerlendirmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Strahler, Arthur, *Introduction to Physical Geography*, USA: John Wiley & Sons, 2011.
- Sultan Karabulut, Melike Sultan, “Drenaj havzalarının ASTER GDEM ve SRTM verileri temelinde karşılaştırmalı jeomorfometrik analizi”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Sunkar, Murat ve Saadetin Tombul, “İluh Deresi Havzası’na (Batman) Yönelik Sel ve Taşkın Risk Analizi”, *e-Journal of New World Science Academy, Nature Sciences*, 2010, c. 5, sy. 4, s. 255-275.
- Sunkar, Murat ve Vedat Avcı, “Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ve Uzaktan Algılama (UA) İle Hasret Dağı ve Çevresinin (Elazığ) Erozyon Duyarlılık Analizi”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2015, c. 13, sy. 1, s. 17-40.
- Sunkar, Murat ve Vedat Avcı, “Coğrafi Bilgi Sistemleri CBS ve Uzaktan Algılama UA İle Hasret Dağı ve Çevresinin Elazığ Erozyon Duyarlılık Analizi”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2016, c. 13, sy. 1, s. 17-47.
- Sunkar, Murat ve Vedat Avcı, “Şepker Çayı Aşağı Havzası’nın Adıyaman Batısı Heyelan Duyarlılık Analizi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, c. 26, sy. 2, s. 13-43.
- Şahap, Ahmet, “Uzaktan Algılama ve CBS Kullanarak Şehrsel Gelişimin Arazi Kullanımına Etkisi: Şanlıurfa Şehri Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Şahin, Ali İhsan, “Kahramanmaraş şehrsel gelişiminin CBS yöntemleri ile incelenmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- Şenkul, Çetin ve Seda Kaya, “Türkiye endemik bitkilerinin coğrafi dağılışı”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2017, sy. 69, s. 109-120.
- Tağıl, Şermin ve İsa Cürebal, “Altınova Sahilinde Kıyı Çizgisi Değişimini Belirlemede Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2005, c. 15, sy. 2, s. 51-68.
- Tağıl, Şermin, “Balıkesir’de hava kirliliğinin solunum yolu hastalıklarının mekânsal dağılışı üzerine etkisini anlamada jeostatistik teknikler”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2007, c. 5, sy. 1, s. 37-56.
- Tağıl, Şermin, “Kazdağı Milli Parkı’nda arazi örtüsü organizasyonunu kontrol eden jeomorfometrik faktörler: Bir CBS yaklaşımı”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2006, c. 4, sy. 2, s. 37-47.
- Tağıl, Şermin, “Peyzaş Patern Teknikleriyle Balıkesir Ovası Ve Yakınında Habitat Paçalılığında Ve Kalitesinde Meydana Gelen Değişim (1975-2000)”, *Ekoloji Dergisi*, 2006, c. 15, sy. 60, s. 24-36.

- Tağlı, Şermin, “Tuzla Çayı Havzasında (Biga Yarımadası) CBS-Tabanlı RUSLE Modeli Kullanarak Arazi Degradasyonu Risk Değerlendirmesi”, *Ekoloji Dergisi*, 2007, c. 17, sy. 65, s. 11-20.
- Taş, Barış ve Fatih Akça, “Coğrafi bakış açısıyla ödemiş şehrinde kişiye karşı işlenen suçlar”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 2015, sy. 64, s. 61-68.
- Taş, Barış ve Muammer Çakır, “İscehisar İlçesinde Mermer Sanayisi ve Çevre Sorunları”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 2015, c. 20, sy. 34, s. 25-42.
- Tek, Demet, “CBS ve Uzaktan Algılama yöntemleriyle Kağıthane Dersinin (İstanbul) taşkın risk haritası”, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Toprak, Ahmet, “Solhan Deresi Havzasının (Bingöl) Sel ve Taşkın Analizi”, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Tuna, Fikret, “CBS’nin Coğrafya Eğitiminde Kullanımında Proje Geliştirme Uygulaması Örneği: 3 Boyutlu Mahalle Haritası”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2009, sy. 19, s. 1-19.
- Tuna, Fikret, “CBS’nin Coğrafya Eğitiminde Kullanımında Proje Geliştirme Uygulaması Örneği: Toplu Taşıma Hatları Analizi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2009, sy. 20, s. 79-100.
- Turoğlu, Hüseyin ve Cihan Bayrakdar, “Sinop (Türkiye) geç Roma dönemi su yapılarının rekonstrüksiyonuna ait ön bulgular”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 2013, c. 10, sy. 2, s. 21-33.
- Turoğlu, Hüseyin ve Gümüş E., Walker D. vd., “GIS Uygulamasının Coğrafya’da Kullanımına Ait Bir Örnek: Marmara Bölgesinde Erozyon Alanları”, *İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, 1994, sy. 11, s. 53-57.
- Turoğlu, Hüseyin, “Coğrafi Bilgi Sistemlerinin Temel Esasları”, İstanbul: Çantay Kitabevi, 2000.
- Turoğlu, Hüseyin, “Coğrafya’da Bilgisayar Kullanımı”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 1992, sy. 27, s. 211-214.
- Turoğlu, Hüseyin, “İklim Değişikliği ve Bartın Çayı Havza Yönetimi Muhtemel Sorunları”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2014, c. 12, sy. 1, s. 1-22.
- Turoğlu, Hüseyin, “İstanbul’da meydana gelen sel ve taşkınlar”, *Fiziki Coğrafya Araştırmaları: Sistemik ve Bölgesel*, Türk Coğrafya Kurumu Yayınları, no. 6, 2011, s. 425-444.
- Tümertekin, Erol, *Beşeri Coğrafyaya Giriş*, İstanbul: İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Yayınları, no. 10, 1978.
- Türkoğlu, Necla ve Olgu Aydın, Neşe Duman, İhsan Çiçek, “Türkiye’de yağışın farklı mekansal enterpolasyon yöntemleriyle karşılaştırılması”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 2016, c. 13, sy. 3, s. 5636-5659.
- Utlı, Mustafa, “Namnam Çayı havzasının uygulamalı hidrografi özellikleri”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Ünlü, Mehmet ve Salih Yıldırım, “CBS ile Oluşturulan Tematik Haritaların Kullanımının Öğrencilere Başarısının Değerlendirilmesi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2016, sy. 33, s. 77-95.

- Üstündağ, Öner ve Zeki Boyraz, “Cbs Yardımı İle Kent İçi Yangın Analizi Elazığ Örneği”, *e-Journal of New World Science Academy, Nature Sciences*, 2008, c. 3, sy. 2, s. 71-92.
- Varol, Mehmet, “CBS ve UZAL Yöntemleri Kullanılarak Cilo (Buzul) Dağlarında Aktif Buzul ve Buzul Şekillerinin Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Yıldırım, Cengiz, “Kurşunlu - Mudanya (Bursa) arasının kıyı jeomorfolojisi”, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Yıldırım, Ünal, “Yüzey sularının modellenmesinde ve yönetilmesinde CBS kullanımına bir örnek: Akarçay Havzası ArcHydro uygulaması”, *Fiziki Coğrafya Araştırmaları: Sistematik ve Bölgesel*, Türk Coğrafya Kurumu Yayınları, no. 6, 2011, s. 587-622.
- Yıldız, Selin ve Mehmet Fatih Döker, “İzmit Şehrinin Nüfus Gelişimi”, *İ.Ü. Coğrafya Dergisi*, 2016, sy. 32, s. 33-47.
- Yıldız, Selin, “İzmit şehrinin mekansal gelişim süreci”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Yıldız, Suzan, “Körfez ilçesinde (Kocaeli) Arazi Örtüsü Değişimlerinin CBS ve Uzaktan Algılama ile Analizi”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Yılmaz, Erkan, “Landsat Görüntüleri ile Adana Yüzey Isı Adası”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2015, c. 13, sy. 2, s. 115-138.
- Yılmaz, Hulusi, “Kürkçayı havzasının Uzaktan Algılama ve CBS Kullanılacak erozyon riskinin belirlenmesi”, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Yiğit, İlker ve Murat Ataol, Abdurrahman Dinç, “Coğrafya Bölümlerinden CBS Eğitimi ve CBS’nin Gerekliliği”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2011, sy. 24, s. 312-331.
- Yurdam, Ayşe Helin, “Süreç Temelli Coğrafya Dersleri için CBS: Öğrencileri Etkinliklerine Dayalı Bir Eylem Araştırması”, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Türkiye’de Coğrafya Alanındaki Coğrafi Bilgi Sistemleri Literatürü Üzerine Bir Değerlendirme

Hasan ÖZDEMİR

Özet

Coğrafya bilimi içerisinde fiziki ve beşeri coğrafya konuları olmak üzere birçok alt başlık ve alan mevcuttur. Bu alanlara özellikle 1990 yılların başından itibaren bilgisayarın da ülkemizde yaygınlaşmasıyla Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) alanı eklenmiştir. 1990’lı yıllardan günümüze CBS konusunda ülkemizde yapılan yayınların araştırılması, özelliklerinin ve çalışma alanlarının ortaya konması bu çalışmanın temel amacıdır. Bu amaç doğrultusunda Coğrafya Bölümleri’nde özellikle CBS konusunda uzmanlaşmış ve çalışmalar yapan akademisyenlerin yayınları üzerinden bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda 24 dergi, kitap, kitapta bölüm ve YÖK bünyesindeki tezler CBS başlıklı ve anahtar kelimeli olarak taranmış ve 200 yayın derlenmiştir. İncelenen bu yayınlar CBS içerikleri, konuları, çalışma sahaları ve kullanılan yazılımlar çerçevesinde incelenmiştir ve değerlendirilmiştir. Buna göre en fazla CBS içerikli araştırma makalesi Türk Coğrafya Dergisi’nde yayınlanmıştır. İncelenen yayınlarda; CBS’nin analitik fonksiyonlarından en fazla veri sınıflamasının uygulandığı, bunun yanında ağ analizlerinin ise çok az olduğu, CBS’nin uygulanmasında fiziki coğrafya konularının ön planda olduğu, çalışma alanları olarak Türkiye’nin hemen hemen her alanında olmasına rağmen maksimum çalışmanın Marmara Bölgesi içinde yer aldığı ve en fazla da ESRI yazılımlarının kullanıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Coğrafi Bilgi Sistemleri, Türkiye, Coğrafya.

An Evaluation on the Geographical Information Systems in the Geography Field in Turkey

Hasan ÖZDEMİR

Abstract

There are many sub-titles and areas in geography, including physical and human geography. The concept of Geographical Information Systems (GIS) has been added to these areas since the beginning of 1990s with the spread of computers in our country. The main aim of this study is to investigate the publications made in our country about the GIS since 1990s and to reveal its characteristics and study areas. For this purpose, a literature search was carried out in the Geography Departments through the publications of academicians who are specialized in GIS and related studies. In this context, 24 journals, books, book chapters and theses within the YÖK (Council of Higher Education) are categorized under the title of GIS and/or as key words and 200 publications are compiled. These reviewed publications are examined and evaluated in the context of GIS contents, topics, study sites and software used. According to this, most GIS content articles are published in Turkish Geographical Review. After examining the publications, it is concluded that the data classification was the major feature that is applied among GIS analytical functions while network analysis was quite limited. Moreover, physical geography is at the forefront in the implementation of GIS and the maximum number of works is located in the Marmara Region. Lastly, ESRI software was the most often used software.

Keywords: Geographic Information Systems, Turkey, Geography.

Hayati Doğanay İle Türkiye’de Coğrafya Çalışmaları Üzerine

Görev Yaptığı Üniversite (ler): Atatürk Üniversitesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Giresun Eğitim Fakültesi

Okuttuğu Başlıca Dersler: Coğrafya’ya Giriş, Türkiye Beşeri Coğrafyası, Türkiye Ekonomik Coğrafyası, Enerji Kaynakları, Ziraat Coğrafyası, Coğrafya Öğretim Yöntemleri I ve II

Akademik Çalışma Alanları: Beşerî Coğrafya, Ekonomik Coğrafya, Coğrafya Eğitimi

Akademik Hayata Başladığı Üniversite ve Yıl: Atatürk Üniversitesi, 1977

Hocam müsaadeniz olursa, Hayati Doğanay kimdir, nerede ne zaman doğmuştur sorusuyla başlayalım.

Öncelikle bu ilginç çalışmanız nedeniyle kutluyor ve çabalarınız için çok teşekkür ediyorum. Doğanay, 1948 Trabzon doğumlu olup, bu ilimizin tek metropol ilçesi olan *Ortahisar-Yeşilyurt Mahallesi*’nde dünyaya gelmiştir. Yaklaşık elli yılı aşkın bir süre, yani 1967’den beri Türk milli eğitiminin hizmetinde olmuş ve halen de bu hizmeti zevkle sürdürmektedir.

Lise tahsiliniz hakkında kısa bir bilgi verir misiniz? Nerede, hangi lisede eğitim aldınız?

Hay hay! Kısaca açıklayalım: Uzun yıllar Doğu Karadeniz Bölümü irfan yuvalarının tek ve en eski tarihli (1887’de eğitime başlamış) olan Trabzon Lisesi’nin 1966 yılı mezunlarındanım. Ortaokulu da bu lisenin orta kısmında okudum.

Disiplinli bir çalışma ortamı ve ifade yerinde ise mesleğinin kurmayı ve görevine aşkla, sevgiyle, sempatiyle bağlı öğretmenlerdiler. Seçkin bir eğitim kadrosu bu eğitim kurumunda özellikle de devlet parasız yatılı okuyan öğrencilerin başarılı olmaktan başka şansı yoktu. Sonuç olarak ne elde edilir? Kuşkusuz başarı...

Hocam, müsaade ederseniz sohbetimize üniversitedeki talebelik yıllarınızla devam edelim. İlk olarak, üniversite eğitime nereden ve nasıl başladınız ve en önemlisi de neden coğrafya tahsili yaptınız?

İlk olarak üniversite eğitim ve öğretimime İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Felsefe Bölümü* öğrencisi olarak başladım. Oraya da sadece bir tek günlük Hukuk Fakültesi kaydımı sildirerek girmiştım. İstanbul'a coğrafya öğrenimi görmek için gitmişim. Yaklaşık bir hafta geç gidince bu enstitüdeki (o zamanki adı) kayıtların kapandığı söylendi. Hukuk Fakültesi'ne kayıt yaptırdım. Bir gün sonra oradan kaydımı alıp felsefeye kayıt oldum. Bir iki hafta kadar derslere de devam ettim. Estetik dersi hocamız (Doç. Dr. İ.T.) "*Felsefe zor bir bilimdir. Bu bilimi sevip sevmeyi, yapıp yapamayacağı konusunda zihninde en küçük bir kuşku olanlarınız varsa, yol yakınen geri dönsün*" şeklinde nasihatle bulundu. Kendisine müteşekkirim. Çünkü hedefim, mükemmel bir *lise coğrafya eğitimcisi* olmak ve Trabzon Lisesi'nde çalışmaktı. Zaten benim devrem ve öncesi *coğrafya enstitüsü mezunları* az sayıda mezun, öğretmenliği tercih ediyorlar ve istedikleri lisede de görev alabiliyorlardı (kuşkusuz stajyerlikleri kalkıp asaletleri onaylandıktan sonra). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kayıt süresini uzatınca, *Felsefe Bölümü'*nden kayıt sildirerek Ankara'ya gittim ve bu fakültenin Coğrafya Enstitüsü *Beşerî ve Ekonomik Coğrafya Kürsüsü* (bugünkü karşılığı 1981'den beri anabilim dalı) öğrencisi oldum. Neden coğrafya eğitim ve öğrenimi sorusuna gelince, daha ilkokul yıllarımdan başlayarak, *atlas* ve haritaları çok sevmem, zamanla haritalar üzerinde *yer adları* arayarak dinlenmem, ayrıca da *onlu not sistemi* üzerinden ortaokul ve lise coğrafya derslerimi okuduğum *İsmail Hakkı Berkmen* hocamın en yüksek notları olan 8 veya 9'u kendisinden rahatlıkla alabilmemdi (kendisini saygıyla ve rahmetle anıyorum). İşte esas etkenler, bu iki önemli etmen...

Hocam, bize üniversite yıllarında almış olduğunuz coğrafya eğitiminden biraz bahseder misiniz? Mesela hangi dersleri okudunuz?

Üniversite eğitimi yıllarımda aldığım coğrafya eğitim ve öğretimi hakkında kısa açıklamalar yaparsam, öncelikle şunları söyleyebilirim: Bugünkü anlayışıma göre, çok nitelikli bir eğitim-öğretim aldığımızı düşünüyorum. Bunun da, başlıca üç önemli sebebi var: *Kürsü* esasına göre eğitim ve öğretim yapılması; *komite* esasına göre sınav yapılması ve *alanlarında uzmanlaşmış seçkin bir akademik kadronun varlığı*.

Öğrenciler, *kürsü* (günümüzdeki anabilim dalı?) esasına göre bölümü seçiyor, ilk dört yarıyıl dersini bütün kürsüler ortak alıyor, üçüncü sınıfa geçerken *komite* esasına göre sınavlara giriyor ve örneğin dört kürsü dersleri birer komite kabul ediliyordu. Bunların herhangi bir dersinin yazılı veya sözlü sınavından kalan öğrenci, o kürsünün bütün derslerinden kalmış sayılıyordu. Öğrenciler hangi kürsünün öğrencisi ise üçüncü sınıftan başlayarak, bitirene dek artık sadece o kürsünün derslerini alıyorlar ve mükemmel yetişıyorlardı. Çünkü kürsü başına öğrenci sayısı, en az on ve en fazla on beş kişi idi. Bu nedenle de öğrenciler çok mükemmel yetişıyorlardı. Her öğrenci seçtiği kürsüden mezun olabilmek için kendisine bir yıl öncesinden (üçe geçtiği bahar yarıyılı) bir *seminer* konusu veriliyor; öğrenci onu araştırıyor ve üçüncü sınıfta kendisine ayrılan bir derste sunuyor, tartışılıyor ve düzelttikten sonra kürsü başkanlığına teslim ediliyordu. Ayrıca dördüncü sınıfa geçeceği bahar yarıyılında yine kendisine araştırmaya dayalı bir *tez konusu* veriliyor, öğrencinin tezini yöneten öğretim üyesi, kürsü başkanının da onayını alarak tezi kabul etmedikçe öğrenci, bitirme sınavı yazılı veya sözlü sınavına girme hakkı alamıyordu. Üçüncü ve dördüncü sınıfın dört yarıyılık derslerinin sınavına aynı anda ve son sınıfta yeniden giriliyordu. Her öğretim üyesinin haftada iki veya en fazla üç farklı dersi olunca başarı da kendiliğinden geliyordu (devam eden ve dersleri önemseyen öğrenciler için, yoksa dört yıllık fakülteyi yedi ila sekiz yılda bitirenlere de sık rastlanırdı). Almış olduğumuz dersler *Jeomorfoloji*, *Kartoğrafya I (Projeksiyonlar)* ve *Kartoğrafya II (Harita Bilgisi)*, *Asya’nın Fizikî Coğrafyası*, *Asya’nın Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası*, *Avrupa’nın Ekonomik Coğrafyası*, *Genel Ekonomik Coğrafya*, *Deniz Ekonomik Coğrafyası*, *Yerleşme Coğrafyası*, *Ulaşım Coğrafyası*, *Üretim Coğrafyası*, *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*, *Jeopolitik*, *Yedi Coğrafi Bölgenin Ayrı Ayrı Ekonomik Coğrafyaları*, *Afrika Coğrafyası* gibi derslerden oluşuyordu.

Üniversite tahsili aldığınız Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Coğrafya Bölümü’nde hangi hocalar vardı, siz hangilerinden ders aldınız?

Evet. Biraz önce de ifade edildiği üzere Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi mezunuyum. Bu fakültemizin, günümüzdeki karşılığı ile *Coğrafya Bölümü*, o zamanki karşılığı ile *Coğrafya Enstitüsü Beşerî ve Ekonomik Coğrafya Kürsüsü* diploması sahibiyim. Bu bölümde öğrenci olduğum yıllarda derslerime giren, şu anda hayatta olmayan hocalarım (hepsini de rahmetle ve saygıyla anıyorum) Prof. Dr. Reşat İZBIRAK, Prof. Dr. Oğuz EROL, Prof. Dr. Danyal BEDİZ, Prof. Dr. Mecdi EMİROĞLU, Prof. Dr. Cevat Rüştü GÜRİSOY, Prof. Dr. Cemal Arif ALAGÖZ, Prof. Dr. Erdoğan AKKAN, Prof. Dr. Aydoğan KÖKSAL en çok hatırimda kalanlardır. Bunlardan sadece Mecdi EMİROĞLU ve Aydoğan KÖKSAL, Doçent öğretim üyesi olarak derslerimize girmeye başlamışlardı. Diğerleri hep Profesör öğretim üyeleri idi. Kıyafetleri (kravat takılı, beyaz gömlek ve koyu renkli takım elbise), **saat-zaman** kavramına, devlete, millete, öğrenciye saygıları; yanlarında

birer asistan ile derse girmeleri; yazı tahtasına âdeta *kitap gibi* renkli tebeşirlerle şekilleri çizmeleri, her yeni karşılaşılan terimi tahtaya yazmaları ve açılımını yapmaları; zevkle ve şevkle ders işlemeleri, *coğrafya* der demez, bir kez daha tekrarlamaları ve şöyle ballandıra ballandıra işlemeleri... Yaklaşık 100'er dakikalık derslerin (ikişer ders saati toplamı) nasıl geçtiğini anlamadan süre bitiyordu. Çünkü her branşa girebilecekleri halde (kendim de her istediğim branşa girebiliyordum), bilerek-isteyerek ve severek coğrafya eğitim ve öğretimini seçmişlerdi (günümüzdeki gibi yirmi beş veya otuzuncu tercih değil). Ancak, itiraf edeyim ki her biri birer derya olan bu büyük bilim insanlarından, gereği gibi yararlanamadım diyebilirim. Çünkü sadece iyi bir lise coğrafya eğitimcisi olma hedefim vardı. Akademik hayatı hiç düşünmemiştim.

Öğrencilik yıllarınızda Coğrafya Bölümü'nde yabancı uyruklu hoca var mıydı? Varsa, ders aldınız mı?

Üniversite Coğrafya Bölümü'nde yabancı uyruklu hocamız olmadı. Ancak Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Coğrafya Enstitüsü'nün kurucusu Prof. Dr. Herbert LOUIS'ten 1968'de bir konferans dinlemiştim (Doğu Karadeniz Mıntıkası'nda mısır tarımının şakulî sınırları= Doğu Karadeniz Bölümü'nde mısır tarımının dikey sınırları). Ayrıca Pedagoji hocalarımızdan *Eğitim Felsefesi* hocamız, yine bir Alman eğitim bilimci olup adı Prof. Dr. Alaxandire Weksiliyard idi. Kendisinden aldığımız *Eğitim Felsefesi* derslerden en fazla hatırladıklarım; *İnsan niçin eğitilir* sorusunun yanıtları ve ayrıca da *insanın yüz hatlarına göre kişilik yapıları* gibi yaklaşık bir buçuk ay süren bir yarıyılık dersleri idi. Diğer hocalarımız gibi eğitim felsefesi hocamızın da son derece *dakik* olması; zevkle ders işlemesi, fakat soru almaması en fazla hatırımda kalanlardır.

Hangi hocalar arazi çalışması yaparlardı, sizin de katıldığınız arazi çalışmalarından örnekler verebilir misiniz?

Üniversite öğrencisi olduğum yıllarda *arazi çalışmaları* yani *Coğrafya gözlem gezileri* daha çok Ankara'nın değişik yörelerine yönelik *günübirlik gözlem gezileri* ile sınırlı kalıyordu. Örneğin, *Hüseyin Gazi Çevresi'nin Jeomorfolojik Özellikleri ve İktisadî Hayata Etkileri*, *Kızılıçhamam Dolaylarında Yerleşme-Termal Kaynaklar ve Oluşumu*, *Beypazarı ve Tarihsel Doku* gibi. Ayrıca, yine günübirlik olması kaydıyla, *Bolu-Abant Çevresi Gözlem Gezisi* diye başka coğrafya gözlem gezisi de hatırlıyorum. Ancak, gerek *seminer çalışmaları* ve gerekse *doktora tezleri* konuları, büyük çoğunluğu ile öğrencilerin memleketlerinden seçiliyor ve mutlaka *arazi gözlem gezileri* esas alınıyordu. Yerinde çekilen fotoğraflarla da bunların kanıtlanması gerekiyordu.

Coğrafya eğitim-öğretiminde arazi çalışmaları oldukça önemli bir konu. Sizin bu konuya ayrı bir önem verdiğiniz ve öğrenciler ile sık sık arazi çalışmaları yaptığınızı biliyoruz. Bu konuda neler söylemek istersiniz?

Coğrafya gözlem gezileri (=arazi çalışmaları), Coğrafyacılık mesleğinin olmazsa olmazlarından biridir. Çünkü bu bilimin laboratuvarı, en dar anlamda seçilen araştırma sahası, en geniş anlamı ise yeryüzünün bütünüdür. Ancak maddi kaynak yetersizliği nedeniyle *gezi gözlem=coğrafya gözlem gezileri araştırma yöntemi* kuşkusuz yeterince uygulanamamaktadır. Bu konuda şahsen bizi en çok sevindiren husus, en azından coğrafya araştırmacılarımızın büyük çoğunluğunun, seçtiği araştırma sahasını defalarca gözleme aldıktan ve tanıdıktan sonra yazma aşamasına geçmeleridir. Ancak ne yazık ki günümüzde kimi akademik coğrafyacılar, “*Efendim ben coğrafya eğitimi doktorası yaptım; coğrafya bilim alanlarından hiçbirini okutamam*” diyebilecek kadar sonu uçurum ya da karanlık bir kulvara girmiş bulunuyorlar. Değil araştırmacılar, coğrafya öğrencilerinin de sık sık yakın çevre ve uzak çevre coğrafya gözlem gezilerine mutlaka götürülmeleri; hem de kanımca “*aman ders ücretlerimiz kesilmesin*” endişesi ile bu gezileri, henüz bilimin orijini olan asistanlarla değil, bizzat doçent ve profesör akademik meslektaşlarımız öne geçerek *coğrafya gözlem gezileri* yaptırmalıydılar diye düşünüyorum. Gerek üniversitemiz Edebiyat Fakültesi *Coğrafya Bölüm Başkanlığı* görevim boyunca gerekse Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi *Coğrafya Öğretmenliği* görevim boyunca, bazı yıllar üniversitemiz desteği ile (özellikle rektörümüz Prof. Dr. Erol ORAL ve Prof. Dr. Hikmet KOÇAK, bu konuda en fazla müteşekkir olduğumuz rektörlerimizdir) bazı yıllar da öğrencilerimiz ve tarafımdan yapılan katkı ile bu tür gezileri uygulamaya çalıştık.

Coğrafya gözlem gezileri ile ilgili, zihnimde bazı anekdotlar vardır: Örneğin, bir pazartesi günü saat 08.00 gibi, Boğaziçi’nde (FSM Köprüsü yakını) Anadolu kıyıları boyunca öğrencilere yat gezisi yaptırırken aklıma Nuriye Hoca Hanım’ı¹ aramak geldi; aradım da. “*Efendim, şu anda nerede olduğumu bilemezsiniz*” dedim. “*Erzurum’dasınız, çünkü öğrencilerin sesi geliyor*” cevabını aldım. “*Bilemediniz; Fatih Sultan Mehmet Köprüsü yakınından, Boğaziçi’nde yat gezisinden sizi arıyorum Valide Sultan*” dedim. “*Hocam bravo Erzurum’dan gelip, sabah sabah İstanbul’da bizi uyandırdınız ya sizden korkulur*” diye cevapladı. “*Trakya yakası kıyılarını da gözleme aldıktan sonra, ikinci kalış yerimiz İğneada olmak üzere yola devam edeceğiz*” dedim; Nuriye Hoca Hanım öğrencilerimize, bize *sağlıklı yollar* diledi ve konuşmayı bitirdik. Daha da konuşmayı sürdürecektim; bir de ne göreyim dev bir kargo gemisi yakınımıza gelmiş; bizim yat, onun yanında beyaz bir kelebek gibi kalmış ve bir süre de, Rumeli kıyılarını görememiştik. Neyse ki, kısa zamanda canavar, bizim yolculuğumuzun tersi yönde geçip gitti...

1 Bu tarihte, Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı’nda görev yapmakta olan Prof. Dr. Nuriye Garipağaoğlu.

Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN bana, “*Hocam, arazi deneyiminin çok önemli olduğunu şu anda anladım*” dedi: İstanbul’un da programımızda olduğu bir Trakya coğrafya gözlem gezimizde, önceden kararlaştırıldığı üzere *Ramazan ÖZEY*² ve *Cemalettin ŞAHİN*³ gezi otobüsümüzü *Maltepe Gülsuyu Köprüsü* yakınında karşıladılar. Programımız gereği, oradan *Büyük Çamlıca Tepesi* hâkim konumuna çıktık. Ramazan Bey, “*Hocam, Cemalettin bu çevreyi çok iyi biliyor; sözü ona bırakalım*” dedi. Ben de, *peki* dedim. Cemalettin, İsmail YALÇINLAR⁴ hocamızdan, *Büyük Çamlıca* çevresinde arazi çalışması yapmış, o günlerde *yüksek lisans* tezini tamamlamış özetle, bilimde zehir gibi. Bizi Prekambriyen’den aldı, paleontoloji, stratigrafi, tektonik, Kuvaterner derken... Günümüze getirdi. Fiziki coğrafya, özellikle de jeoloji-jeomorfoloji, tarihsel jeoloji bilim alanlarıyla dopdolu... Araya girdim; dedim ki *Cemalettin Bey*, hemen hatırlattı; *hocam bana, lütfen Cemalettin diyin*. Hemen ifademi düzelttim, bir daha değişmemek üzere. Çok çok memnun oldum Çünkü Ramazan⁵ beni genç elemanlarına öve öve, onlar da bana büyük bir saygı duyar olmuşlar. Kendisine teşekkür ettikten sonra, *Cemalettin, öğrencilerimiz bu konuma ilk kez geliyorlar; sen önce şu bulunduğu-muz konumu, özetle tanıt; yönlerimizi belirt; Boğaz’da şöyle yukarı doğru giden gemilerin hangi yöne gittikleri ve hangi denize çıkacakları; aşağı doğru gidenlerin hangi yöne gittikleri ve hangi denize çıkacakları; hemen karşımızda görülen kıyılar ve kabaca bir üçgene benzeyen alanın neresi olduğunu ve üzerinde görülen iki dev tarihi eserin neler olduğunu; Boğaz’ın Anadolu ve Rumeli kıyılarını; Anadolu’dan ne kadar uzaklaştığımızı; Avrupa’ya ne kadar yakınlaştığımızı ... özetle* ricasında bulundum. Teşekkür etti ve dedi ki *Hocam sadece bilmek değil, arazi deneyimi de çok önemliymiş*. Cemalettin, müthiş bir *fiziki coğrafyacı* da olabilirdi. Şimdi, mükemmel bir beşeri coğrafyacı olmuş... Başarısının devamını diliyorum.

Üniversite yıllarınızda ihtiyaç duyulan akademik yayınların (kitap, harita, vs.) durumu hakkında bilgi verir misiniz? Yeterli yayın var mıydı? Hangi yayınları okuma imkanı vardı?

Üniversite öğrenciliği yıllarımda yayın sorunu, belli alanlar için yine söz konusu idi. Örneğin İZBIRAK; Jeomorfoloji, Bitki Coğrafyası ve Hidrografi ile Coğrafya Terimleri Sözlüğü gibi şaheserlere, daha o yıllarda damgasını vurmuştu. Kimisinin üç veya dördüncü, kimisinin de altıncı basımları yapılıyordu. Oğuz

2 Bu tarihte Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı doçenti olan Cemalettin ŞAHİN, Marmara Ü. Coğrafya Bölümü.

3 Bu tarihte Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı’nda araştırma görevlisidir.

4 İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü öğretim üyesi.

5 Ramazan Özey, uzun yıllar Erzurum Atatürk Üniversitesi’nde Doğanay Hoca ile birlikte çalıştıktan sonra, Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı’na geçmiştir.

EROL Hocamız, Klimatoloji ders kitabının ilk basımını yapmıştı (en anlaşılır ve en düzgün baskı da, bu ilk basımdı). Ancak, beşerî ve iktisadî coğrafya alanında ders kitabımız yoktu. Sürekli not tutuyorduk. İfade yerinde ise, kısaltmalı ve steno gibi yazıyor; sonra uzun bir süre, âdeta notlarımı yeniden tercüme ediyordum. Kartografya I (Projeksiyonlar) ile Asya’nın Fizikî Coğrafyası, Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası ile Avrupa’nın Ekonomik Coğrafyası ders kitaplarımız (Prof. Dr. Talip YÜCEL’in) olmakla birlikte diğerleri; Türkiye Coğrafyası’na Giriş, Afrika Coğrafyası, Japonya, Nüfus ve Yerleşme, Türkiye Bölgeler Coğrafyası... Bütün bunları hep not tutuyorduk. Ayrıca *Türk Coğrafya Kurumu Dergisi* sayıları, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*’nin sayıları, *Jeologlar Derneği Jeoloji Dergisi* sayıları, HGK (o zamanki adı, Harita Genel Müdürlüğü) 1/800.000 ölçekli Türkiye Haritası paftalarının hepsi, 1/200.000 ölçekli Türkiye haritalarından bazı paftalar, hem Cevat Bey ve hem de Cemal Arif Bey Hocamız tarafından uygulama derslerimiz için bize satın aldırılırdı. Ya sahaflardan ya da kitapçılardan, önerilmiş hemen her kitabı satın alabiliyordum. Çünkü özel bir ilkokulda sınıf öğretmenliği yapıyor ve ayda 276 TL maaş alıyordum. Öğrenme güçlükleri olan iki de özel öğrencim oluyor ve aylık kazancım 400 TL’yi (Devlet öğretmen maaşı) buluyordu. Böylece her kitabı, dergiyi, kaynağı satın almakta sıkıntı olmazdı. Başka bir ifade ile bugünkü kişisel kütüphanemin nüvesi, üniversite öğrenciliği yıllarıma dayanır. Bu konudaki teşvik edici etmen ise, öncelikle Cemal Arif Alagöz hocamızdı.

Hocam, bildiğimiz kadarıyla Türkiye’de İstanbul ve Ankara Üniversitesi’nden sonra coğrafya eğitim-öğretimi veren üçüncü üniversite Atatürk Üniversitesi oldu ve siz burada uzun süre görev yaptınız ve buradan da emekli oldunuz. Atatürk Üniversitesi’nde göreve başlamanız nasıl oldu, hangi fakülte ve bölümde görevler aldınız. Bu konularda neler söylemek istersiniz?

Teşekkür ediyorum. Gerçekten de üniversitemizde ilk coğrafya bölümü, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi’nde yine *Coğrafya Enstitüsü* (1915), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nde yine *Coğrafya Enstitüsü* (1936) ve Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde *Coğrafya Bölümü* (1974) (öğrenci kabul tarihlerine göre) adlarıyla açılmışlardır. Benim Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Coğrafya Bölümü*’nde görev almam, bir rastlantı eseri olmuştur. *Trabzon Lisesi coğrafya öğretmeni* olarak görev yaparken, MEB tarafından hazırlanmış *müfredat programı* felsefesi ile ona göre hazırlanmış olan ders kitaplarının fikir yapısına harfiyen uyulması gerektiğinin farkına varmışım. *Zamanla bu programdan sıkılırsam, üç yıllık eğitim- öğretim süresi olan ve ortaokullara öğretmen adayı yetiştiren eğitim enstitülerinden birine geçerim. Bu bakımdan doktoramı yapmış olmam çok yararlı olur* diye düşündüm. Bir akşam Erzurum Radyosu’ndan 23.00 haberlerini dinlerken, *Coğrafya Bölümü*’ne ön kayıtlı öğrenci alınacağını/alındığını öğrendim. Böylece, Trabzon’a en yakın bir üniversitede yani Atatürk Üniversitesi Edebiyat

Fakültesi'nde *Coğrafya Bölümü* olduğunu; o halde öğretim üyesi de bulunacağını anlayınca; Trabzon'dan haftanın bir günü gidip dönerek, doktora çalışması yapabileceğime kanaat getirdim. Erzurum'a gidip bölüm başkanı Prof. Dr. M. Tevfik TARKAN ile konuştum. Olurunu aldım ve beni lisansüstü eğitime kabul sınavlarına alarak söz konusu programa başlattı. Güz yarıyılı boyunca haftada bir gün (Pazartesi günleri) Erzurum'da olup derslere girecek biçimde bir yarıyıl Erzurum'a gidip döndüm. Bahar yarıyılında naklimi *Erzurum Kazım Karabekir Eğitim Enstitüsü*'ne aldirttum. Ve her hafta geceleri eski Zigana Geçidi'nin tehlikeli dönemeçlerinden geçmekten de kurtardım. Doktoraya 1975-1976 öğretim yılında başladım; Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü; Fiziki Coğrafya, Beşerî ve İktisadî Coğrafya ile Ülkeler Coğrafyası anabilim dalları için birer asistanlık kadrosu ilan etti. Asaf KOÇMAN (Prof. Dr. Ege Üniversitesi emekli öğretim üyesi), Osman Cahit İNANDIK (1982'de vefat etti) ve Hayati DOĞANAY (Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi emekli öğretim üyesi ve halen Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Coğrafya Öğretmenliği kadrosunda ders okutmaktadır) birlikte alındık. Farklı tarihlerde ve 1977 bahar yarıyılında göreve başladık. Başka bir ifade ile hiç akademik saha düşünmezken kendimi akademik kulvarda ve *bitmez tükenmez amansız bir mücadele* içinde buldum. Öyle de olsa, *Coğrafya Bölümü*'nün kurucusu Prof. Dr. Mehmet Tevfik TARKAN'a (1923-1984) şükran borçluyuz. O, *Coğrafya Bölümü*'nü kurmasa, bir Atatürk Üniversitesi coğrafya ekolü elbette olmayacaktı. Bu bölümde profesör olduktan sonra (1989) bazı nedenlerle ayrılmam gerekti ve Yüzüncü Yıl Üniversitesi Coğrafya Bölümü'ne gitmek için hazırlık yaparken, Atatürk Üniversitesi yönetimi beni Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Coğrafya Öğretmenliği kadrosunda görevlendirdi. Yaş haddinden 2015'de emekli olmama karşın hâlen bu bölümde haftada dokuz saat ders okutuyorum ve akademik çalışmalarımı kendi gücüm ölçüsünde sürdürmekteyim.

Atatürk Üniversitesi'nde göreve başladığınız yıllarda coğrafya hangi fakülte bünyesinde bulunuyordu? Akademik kadro durumu nasıldı? Hangi hocalar vardı?

Atatürk Üniversitesi'nde göreve başladığım 1977'de *Coğrafya Bölümü*, Edebiyat Fakültesi bünyesinde olup 1981'de 2547 sayılı darbe yasası yayımlanınca fakültenin adı Fen-Edebiyat Fakültesi oldu ve bu statü 2003 yılına dek sürdü. Fakülte tekrar Fen Fakültesi ve Edebiyat Fakültesi diye iki dekanlığa bölündü. *Coğrafya Bölümü*, yine Edebiyat Fakültesi bünyesinde kaldı fakat *Arkeoloji, Felsefe ve Coğrafya Bölümü*, Fen Fakültesi binalarından ayrı bir küme yapısına taşınmış olup bu bölümler halen aynı kümede bulunuyorlar. Bölümün en eski öğretim üyeleri olarak Prof. Dr. M. Tevfik TARKAN (kurucu) coğrafyacı olduğu halde İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi'nde görev yapan Prof. Dr. Ahmet Necdet SÖZER, Fen Fakültesi Jeoloji Bölümünde görev yapan Doç. Dr. Ahmet ACAR (1976'da Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'ne nakletti), Dr. İbrahim ATALAY, Dr. Ahmet NİŞANCI, Dr. Aykut ACAR vardı. 1977'de ise As. Hayati DOĞANAY, As. Asaf KOÇMAN ve

As. Osman Cahit İNANDIK göreve başladılar. Bölümün elemanları, bugün büyük çoğunluğu ile beşerî coğrafyacıardan oluşur.

Hocam malumunuz, Türkiye’de üniversitelerde coğrafya eğitim-öğretimi edebiyat, fen-edebiyat ve eğitim fakültesi olmak üzere üç ayrı fakültede veriliyor. Siz uzun yıllar eğitim fakültesinde hocalık yaptınız, dersler verdiniz ve aynı zamanda coğrafya eğitimi konusunda çok sayıda eser verdiniz. Ülkemizde coğrafya eğitiminin geldiği yer, içinde bulunduğu sorunlar, bu konuda yapılması gerekenler gibi konularda neler söylemek istersiniz?

Evet, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü’ndeki görev süreme göre, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Coğrafya Öğretmenliği programında daha uzun bir süre görev yaptım. Bunlardan ilkinde 1977-1991 devresinde yaklaşık 14 yıl; ikincisinde ise 1991-2015 + ? yaklaşık 24+3=27 ve + ancak bu süre içinde hiç coğrafya biliminden uzaklaşmadım. Sürekli beşerî ve iktisadi coğrafya anabilim dalı bilim alanlarında çalıştım. Nüfus coğrafyası, ziraat coğrafyası, yerleşme coğrafyası, turizm coğrafyası gibi. Coğrafya Eğitimi denilen nesne her ne ise gizli yollardan; hatta bir güve gibi bu fakültelerde ilmin beynini kemirmekte olup, yakın bir gelecekte eğitim fakültelerinde, örneğin fizik, coğrafya, kimya, matematik, tarih gibi branşlarda alan derslerini okutacak öğretim üyesi kalmayabilir. Çünkü bu fakültelerin muarızları, sadece ilmin eğitimi üzerinde doktora yapma izni vermiyorlar. Bu meş’um kararın amansız koruyucuları olarak da *Eğitim Bilimleri Enstitüleri* görevlendirilmiş gözüküyor. Bu eğitim fakültelerinin branş öğretmenlikleri ve alan bilimleri lisansüstü çalışmalarının alenen yok olması anlamına gelir. Taktik elbette, *sinsi birer tuzak* olup zaten bunlar, birer engelleyici, ilmin önünde pranga olacak birer Ankara ince planından başka bir şey değildir. İmza sahipleri asla unutmamalı ki, gelecekteki eğitim tarihçileri bu ihanetin bedelini mutlaka soracaklar; hayattan göçmüş olsalar bile, sürekli yargılanacaklardır... Hiç kuşkusuz ki, ayrıca coğrafya eğitim ve öğretiminin, liseler ile üniversitelerde nasıl yapılması gerektiği; teknolojisi, yöntemleri, ilkeleri, düşünce felsefesi, hedefleri gibi konuları irdeleyen, eğitimcileri de olmalıdır; zaten de vardır. Ancak bu ihtiyacın gereği, öğretmenlik mesleğinin, yegane kaynağı aleyhine kullanılmaktadır. Ortaöğretime dönük *Coğrafya Öğretim Yöntemleri* konusunda, yaklaşık 1984’den beri üzerinde zihin yoran araştırmacılardan biri de kuşkusuz Doğanay’dır (bu konuda, hemen her üniversitede birden çok meslektaşımız bulunmaktadır). Yükseköğretimde ise makale düzeyinde İZBIRAK, TÜMERTEKİN, ÖZGÜÇ gibi *yükseköğretim coğrafyası eğitim ve öğretimine dönük* hocalarımızı, hiç kimse göz ardı edemez. Oysa, 1992-1993’ten beri sürdürülen; örneğin *coğrafyayı bırakın, eğitimi yapın sloganı* sadece ve sadece (buna tarih, Türk dili, felsefe, fizik, kimya, biyoloji, yabancı dil de dahil) *eğitim fakültelerinin branş öğretmenliklerini yok etmeye matuf, öğretmenlik mesleğine karşı yıkıcı bir tuzak* olup, *tetikçileri* de o zamanlar Ankara’da yetkili makamlarda oturuyorlardı; *onların temsilcileri bugün de var mıdır* bilemiyorum.

Ama onların tetikçi ve temsilcileri, günümüzde *bazı eğitim bilimleri enstitüsü yöneticileridir* diye düşünüyorum.

Coğrafya eğitimi konusunda değil de bizatihi *coğrafya araştırmaları* konusunda, âcizane bazı eserler ortaya çıkardık. Keşke uzun yıllar, haftada 20-25 saat dersim hiç olmasaydı. Çok sayıda değil de üç beş doktorantım olsaydı. İdareye hiç bulaşmak zorunda kalmazaydım. İşte o zaman çok daha mükemmel eserler çıkarabilirdim diye düşünüyorum. Ülkemizde coğrafya araştırmaları- eğitim ve öğretimi yaklaşık 1980-1985 öncesi bölümlerimiz için hiç de batı ülkelerinden geri değildi. Ortaya konan eserler de bunu açıkça göstermektedir. Ancak, üç yardımcı doçent ile açılmasına izin verilen, bu sayı dörde beşe çıkınca gecelerini; hatta hiç düşünmeksizin, sadece *para kazanma hırsı* ile uzaktan eğitimi de açılan programlar herhalde batı standartlarında araştırma, eğitim-öğretim yapamıyorlar ve eser veremiyorlardır. Gerçekten de 1985'e kadar ülkemizde sadece dört coğrafya bölümü varken, şimdi bunlar kırk bir adet olup pek yakında bunlara yeni bölümler eklenecektir. Hatta *Oltu Coğrafya Bölümü* bile. Aman ha gayret diyorum. Bölümleri ilçelere doğru yaymaya çalışınız. Komşumuz İran gibi bizde de coğrafyacılar *kaymakam* oluyor ya! ABD gibi petrol istasyonları işletmeciliğinde, planlama ve ulusal park yönetimlerinde çalışıyorlar ya! İmzaları atanlar, hiç vicdanlarına danışmaz mı diye hep merak eder dururum... Örgün eğitim mezunlarını nerelerde istihdam edebiliyoruz ki ikinci öğretim ve uzaktan eğitim gibi programlara *paralarını kaptıran* kimselere nerede iş vereceğiz? Derhal *ikinci öğretimler kapatılmalı, uzaktan eğitim ucubesi sona erdirilmeli; coğrafya program kontenjanları 20-25'er öğrenciye indirgenmeli; yaklaşık 20-25 yıl böyle sürdürülmeli; mesleki İngilizce ile CBS dersleri göstermelik olmaktan çıkarılmalı* ve daha fazla zaman yitirmeden, ÖĞRETMEN AKADEMİLERİ = Eğitim üniversiteleri hemen, şimdi kurulmalıdır.

Bu ne kadar kısır, pragmatist, vurdumduymaz bir anlayıştır? Ayrıca coğrafya biliminin başka köklü sorunları da var: Her MEB müfredat programı değişikliğinde *coğrafya müfredat programlarının ortaöğretimdeki haftalık ders saatlerini azaltıp, yıllık 400-500 coğrafya öğretmeni talebini 150'lere kadar düşürmek* ve ısrarla *Türkiye Coğrafyası* derslerini programdan çıkarmak. *Coğrafya eğitimi* yaptığını iddia eden bir grup, ne hocası olduğu belli olmayan; *eğitim bilimleri hocalarının derslerini üniversitede okutan* bir garip branş mensuplarının giderek çoğalmasına zemin hazırlaması... Yeni yetme üç beş coğrafyacı akademisyeni ya *iktisadî coğrafya* yaptığı iddiasıyla *iktisat teorileri* çalışmaları ya da *nüfus coğrafyası* yerine *nüfus teorileri çalışmaları* ve tıpkı coğrafya *eğitimcileri* misali, coğrafya araştırmalarını masa başına çekmeye çalışmaları... Efendim, paradigmaları değişmiş... Bunlara ek olarak, kendisini coğrafyacı diye takdim etmekten herhalde utandığı için olacak ki *klimatolog, jeomorfolog, jeostratejist, siyaset bilimi uzmanı* gibi bu güzelim bilimden sapmış ya da *asaletini inkâr edecek kadar bilinçsiz* kimseler de ortaya çıkmış (bilimimizin, bunlar gibi birçok sorunu var).

Hocam, Türkiye’de coğrafya alanında çok sayıda eser veren hocalarımızdan birisiniz. Üniversite öğrencileri için çok sayıda ders kitabı hazırladınız ve bu konuda ülkemizde önemli bir ihtiyaca cevap verdiniz. Ders kitapları yazmanızın özel bir sebebi var mıydı? Bir de hocam, sayısını hatırlıyor musunuz, toplam kaç kitabınız yayımlandı?

*Ders kitapları hazırlamamın özel bir nedeni yok; olsa idi, Türk coğrafyacılarının sayısı üçü beşi aşmayanlar gibi, yayınevlerinde kendi hesabına yayımlar; getirip evime ya da kiralayacağım bir depoya depolar; satışına özel olarak devam ederdim. Ancak bu kişilerin, zamanla eleştiri aldıkları bilinmektedir. Hatta öğrencilerimiz bile yanlış anlayabilmektedirler. Bizler, Erzurum’da yayın merkezlerinden uzakta ve bu merkezlerde yayımlanan periyodikler ve ders kitaplarının her türü ile her sayısının, Doğu Anadolu’nun en büyük kütüphanesini bünyesinde oluşturmuş olan üniversitemiz kütüphanesinde bulunamayışı; bir diğeri ise, Beşerî Coğrafya alanında yayımlanan ders kitaplarının sık sık yenilenme ve güncellenmeleri gerektiğidir. Örneğin, ünlü Ord. Prof. Dr. Besim DARKOT hocamızın *Türkiye İktisadi Coğrafyası* son baskısını 1972’de yapmıştı. Ord. Prof. Dr. Ali TANOĞLU hocamızın *Nüfus ve Yerleşme* şaheseri de son baskısını yanlış hatırlamıyorsam, 1971’de yapmıştı... Bu iki köklü sorundan dolayı, okuttuğum derslerin *ders not-ları*, zamanla *ders kitabı* durumuna getirildi. İlahi Cemalettin kardeşim! Makale sayısı neyse ne de, hiç yazar kaç kitap hazırladığını bilmez mi? Hiç kuşku yok ki, kaç baskı yapıldığını bilemiyorum.*

İki adet liseler için ve iki adeti de sosyal bilgiler öğretmenliği; dokuz adet kadarı da coğrafya öğrencileri için, işte bu kadar...

Coğrafya’da Metodoloji; Genel Metodlar ve Özel Öğretim Metodları (MEB, 1993) isimli çalışmanız, bildiğimiz kadarıyla bu alandaki ilk yayın. Daha sonraki yıllarda Coğrafya Öğretim Yöntemleri adıyla çok sayıda baskısı oldu. Başta coğrafya eğitim-öğretimiyle ilgili öğretmen ve akademisyenlerin ilgi alanına giren bu eseriniz, yıllar süren bir emeğin ürünü. Bu eserin hikayesini sizden dinlemek isteriz. Bu konuda çalışma yapmanızın temel sebepleri neler oldu, bu konuda neler söylemek istersiniz?

Coğrafya’da Metodoloji = Coğrafya Öğretim Yöntemleri ders kitabıma yönelik övgünüz için çok teşekkür ediyorum. Ancak bu, belki bir başlangıç olmuştur. Sağ olun! Eserin oluşturulması öyküsü, özetle şöyle: Yıl 1981-1982 öğretim yılı. MEB Teftiş Kurulu, bütün liselerimizi grup teftişi yapmışlar. Daha çok, *öğretmenlerin başarı durumlarını* ölçmeyi amaçlamış teftişin sonunda, uzunca bir rapor hazırlanmıştı. Öğrencilerin başarısız olmasında sayılan- belirlenen nedenler arasında yer alan bir etmen de, *öğretmenlerin özel öğretim yöntemleri dersi* alıp almayışlarına bağlanmıştı. Örneğin Fen Fakültesi *Matematik Bölümü* veya *Kimya Bölümü*; Edebiyat Fakültesi *Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü* çıkışlı... İfade yerindeyse civa gibi

öğretmenler fakat bitirme sınavlarında sınıf başarıları (sınavları zümre komisyonları ortak yapıyorlar), yaklaşık %10 ila en fazla %20 kadar. Diğerleri bütünlemeye kalmış. Oysa *özel öğretim yöntemleri* (tarih öğretim yöntemleri, matematik öğretim yöntemleri, dil öğretim yöntemleri, coğrafya öğretim yöntemleri gibi) dersleri almış üç yıllık eğitim enstitüleri ya da yüksek öğretmen okulları çıkışlı öğretmenlerin okuttuğu sınıfların öğrencileri (aynı zümre komisyonu ve kimliği kapalı sınav evrakı incelenmesi yöntemiyle) bitirme sınavlarında ilk girişte yaklaşık %50'nin üstünde başarı sağlamaktadırlar. Bu ölçütleri esas alan *Talim ve Terbiye Kurulu*, şöyle bir yazılı öneride bulunmuştu (söz konusu raporla birlikte): Fen ve Edebiyat Fakültesi mezunlarından *öğretmen olacaklar*, eğitim bilimleri dersleri ile birlikte *özel öğretim yöntemleri* dersleri de almalıydılar. Bu rapor, görevli olduğumuz *Fen-Edebiyat Fakültesi*, *Fakülte Kurulu*'nda incelendi. Edebiyat Fakültesi kesimi öğretim üyeleri, bu rapora ihtiyatla yaklaştılar. Fen kesimi öğretim üyeleri ise “*Biz her türlü deneyi yaptırıyoruz; Bakanlığın bu konuda yanlışı var; böyle bir derse gerek yok*” kararı aldılar: Edebiyat kesimi öğretim üyeleri (bölüm başkanları) ise “*isteyen bölümler bu tür bir dersi okutsunlar*” şeklinde bir düşünce ileri sürdüler.

Dersi okutmaya gönüllü oldum. Ancak, bölüm başkanlığımızın barajına takıldık. *Efendim, biz coğrafya araştırmaları nasıl yapılır; araç ve gereçleri nelerdir gibi her şeyi öğretiyoruz; Eski köye yeni kanun ne demek?* gibi aşılması güç bir baraj. Neyse, pedagoji hocalarından Hikmet Yıldırım CELKAN (Prof. Dr. ve emekli öğretim üyesi), Necmettin TOZLU (Prof. Dr. ve emekli öğretim üyesi), Hüseyin AKYÜZ (Prof. Dr. ve emekli öğretim üyesi) gibi *bilirkişileri*; Talim ve Terbiye Kurulu'nun talebini işlerimize karışma anlamı taşımaz. Bizler *akademik coğrafya araştırmalarının nasıl yapılacağı* konularını üniversitede işliyoruz. Oysa Bakanlık bize; *üniversitede öğretilenlerin ne kadarının, hangi ilkeler, yöntem ve teknikler esas alınarak lisede öğretilmesi gerekir* gibi ortaöğretime dönük cephesini öğretmemizi önermektedir. Lütfen kendisini ikna edin ricasında bulundum ve 1982-1983 öğretim yılında böyle bir programı okutmaya başladım (coğrafya son sınıflara). İlk yayınlam olan *Coğrafya'da Metodoloji: Genel metodlar ve özel öğretim metodları* adlı çalışmamda, sorunu çok az bir payda yükseköğretim bakış ufkundan ayıklayabildim. Daha sonraki yeni basımlarda, bu sorunu yaklaşık olarak ana hatlarıyla aştığım kanısındayım. Bu konuda da çalışma yapmamın temel sebebi, bu tür bir programın çok gerekli olduğudur. Çünkü zaman zaman, *ders kitabının bazı konularındaki fikir yapısını beğenmediği* için üniversitede öğrendiklerinden not tutturana; örneğin *coğrafyanın bilimsel taksimatını* ders kitabındaki gibi değil de *kendi bildiği gibi yapan*; *grafik çizim teknikleri* öğretmeye çalışan öğretmenlere de rastladım... Oysa *müfredat program başlık-alt başlıkları* ile onları esas alarak hazırlanmış ders kitapları, *öğretmenleri bağlayıcı* belgelerdir. Öğretmenler, bunları beğenmeme ya da okutmama yetkisine sahip değillerdir. Birçok öğretmenin zihninde yerleştirilmiş olan; *fazla bilim+mükemmel eğitim-öğretim* görüşü, toptan yanlıs bir düşüncedir. Kesinlikle müfredat programları (=öğretim programları);

öğrencilerin ruhsal, fiziksel ve sosyal gelişmeleri esas alınarak hazırlanmışlardır. Öte yandan her öğretmen ayrıca da *öğrenene görelilik ilkesini* her zaman göz önünde tutar ve *bilinenden bilinmeyene* yönteminden asla şaşmaz... Başka bir ifadeyle *hazır bulunuşluk* ilkesi ya da yöntemi dikkate alınmadan bir dersin eğitim-öğretimi yapılmaya kalkılırsa, bir kısım öğrenciler hem derse antipati duyabilirler ve hem de o dersten başarısız olurlar; hatta nefret bile edebilirler. Coğrafya derslerinin uzun yıllar liselerimizde birçok öğrenci tarafından *az sevilen dersler* olmasının nedenlerinden biri de bu sorundur diye düşünülebilir.

Sayın hocam, kitap olarak son yayınınız geçen yıl basılan Coğrafya Bilim Alanları Sözlüğü oldu (2. Baskı, 2017). Neden bir sözlük çıkarma ihtiyacı duyduunuz? Bu sözlüğün hazırlanış sürecini bizimle paylaşır mısınız? Bu konuda neler söylemek istersiniz?

Coğrafya Bilim Alanları Sözlüğü’nün hemen girişinde de ifade ettiğim gibi bu sahanın, henüz gücüne erişilememiş tek uzmanı ve üstadı vardır: Hocam Prof. Dr. Reşat İZBİRAK (1911-1998) hocamın defalarca yayımlanan *Coğrafya Terimler Sözlüğü*, MEB tarafından en son 1992’de yayımlandı. Daha önceki yıllar piyasada bulunan ve öğrencilerimize satın aldığımız bu sözlüğü, yaklaşık 1997’den beri fakültemizin fotokopi merkezinde çoğaltıp, *dedikoduya yol açar* endişesi ile ücreti de tarafımdan ödenerek öğrencilerimize dağıtılıyordu. Her ders kitabımın sonuna bir *sözlük* koymayı ihmal etmediğimi, bütün meslektaşlarım bilirler. Bir gün, öğrencim Doç. Dr. Ogün COŞKUN, *Artık bunları birleştirin de bir sözlük çıkarın* demez mi! Aklıma yattı; ancak, görevimin resmen bitmesine beş-altı yıl kala zihnime yerleşen bu hizmete başlayınca, hazırlığında gördüm ki henüz işin yarısını bile yapmamışım. Bırakmadan, şevkle ve aşkla çalışmalarımı sürdürdüm. Sebeplerden birisi bu; bir diğeri ise *Hocam dünya çapında bir coğrafyacı bilim insanı* olmasına karşın, fiziki coğrafyanın, gücüne erişilmez bir üstadı olması sebebiyle olacak ki sözlüğünde, örneğin bazı *siyasi coğrafya, iktisadî coğrafya, turizm coğrafyası* gibi anabilim dalı bilim alanlarının terimlerinden bir kısmının bulunmadığı dikkatimi çekti. Ancak daha çok, İZBİRAK hocamın şaheser sözlüğünün basımının artık yapılamaması ve coğrafya öğrencileri ile coğrafya öğretmenlerinin bu tür bir temel esere ihtiyacının bulunduğu dikkate alınarak böyle bir zahmete katlanılmıştır diyebilirim. Yararlı olacağını umuyorum. Bazı yeniliklerle üçüncü basımı da tarafımdan hazırlandı; 2020 yılı sonuna doğru yayımlanacağını sanıyorum ki bu baskının, eksikleri, büyük ölçüde önlemiş olacağı düşüncesini taşımaktayım.

Türk coğrafyasında Hayati Doğanay denildiğinde iki özelliğiniz öne çıkıyor. Bunlardan ilki, çok sayıda eser veren, ikincisi ise çok sayıda doktora öğrencisi yetiştiren bir hoca olmanız. İlk özelliğinizi yukarıda kısmen konuştuk, onun

için burada yetiştirdiğiniz doktora öğrencileri hakkında sormak isteriz. Doktora talebelerinizin önemli bir kısmı bugün akademik hayatta yer almış durumda. Kaç doktora talebeniz oldu, sayısını biliyor musunuz? Hangi konularda tez yaptınız, tez konularını seçerken nelere dikkat ettiniz; bizlerle paylaşır mısınız?

Doktora öğrencilerimin bir kısmı değil, hepsi yani profesörlerin otuz dördü birden akademik hayattadırlar. Bunlara halen doktor öğretim üyesi ve doçent öğretim üyelerini de eklersek sayı kırkı geçer. Tez konularında daha çok arazi çalışmaları konusu seçtik. Konuların hemen hepsi, incelenmemiş veya az incelenmiş, gelişmekte olan yörelerden, göç veren yörelerden seçildi. Trabzon'da Sanayi ve Sorunları, Iğdır Ovası ve Yakın Çevresi, Erzincan Depremi ve Sonuçları (1992), Şavşat'ın Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası... gibi. Tez konularını seçerken kalkınmada öncelikli yöreler ve alınabilecek önlemler genellikle ön planda tutulmuştur. Her çalışma sonuna Başlıca sorunlar ve çözüm önerileri kısmı eklenmiştir.

Muhterem hocam, 2015 yılında uzun yıllar görev yaptığınız Atatürk Üniversitesi'nden yaş haddinden emekli oldunuz. Bildiğimiz kadarıyla, emekli ikramiyenizle Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Coğrafya Eğitimi Anabilim Dalı'na Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) laboratuvarı kurdunuz. Bunu neden yaptınız? Bu konuyu sizden dinlemek isteriz.

Yaş haddinden 2015 yılı itibariyle emekli oldumsa da şu ana kadar fakültemizden hiç ilğim kesilmedi. Yönetimce çalışma odam boşaltılmadı ve o gün bugündür haftada 9 (dokuz) saat *lisans dersi* okutmaya devam ediyorum.

Evet, coğrafya öğretmenliği programına, hemen bütün meslektaşlarımı ve yönetimin beğendikleri, takdir ettikleri, o mekâna üniversitemiz senatosu kararıyla adımın verildiği bir CBS laboratuvarı kazandırdık. Bunu, iki sebepten yaptığımızı söyleyebilirim: Çağımızda bilgisayarı yeterince kullanamayan bir öğretmen, asla yeterli bir eğitimci değildir. Buna ek olarak, eğitime yapılan katkının, en önemli görev olduğuna inanmam ve eğitim-öğretim mesleğinde yapılan hizmetlerin, en kutsal hizmetler olduğu kanaatini taşımamdır diyebilirim.

Sayın Hocam, uzun yıllar Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde akademisyen olarak görev yaptınız, dersler verdiniz, binlerce talebe yetiştirdiniz. Aynı zamanda TRT Erzurum Radyosu'nda çok sayıda programa katıldınız ve bilginizi üniversite dışında daha geniş kitleler ile paylaştınız. 1995-2005 yılları arasında TRT Erzurum Radyosu'nda yapmış olduğunuz konuşmaları "TRT Erzurum Radyosu Radyo Konuşmaları (1995-2005)" adıyla 2010 yılında kitaplaştırdınız. Radyo konuşmaları ne zaman ve nasıl başladı, hangi konular konuşuldu, kaç program yaptınız, bu konuyu anlatır mısınız?

Aslında söz konusu konuşmalar, 1985'te YÖREMİZDEN adlı programla başladı. Süresi yaklaşık sekiz dakika ile sınırlandırılmış ve ayda iki ila üç kez tekrarlanan

konuşma metinleri, hemen hemen 1994-1995 yılı itibarıyla biriktirilmeye başlandı. Konuşma metni sayısı tahminen 250’yi buldu. Bunların az sayıda bir kısmı *Radyo Konuşmaları* adıyla yayınlanabildi. Konuşma metni konuları; daha çok Türkiye ve Doğu Anadolu’da nüfus, göç, nüfusun eğitim durumu, kaydedilmiş nüfus gibi konular ile Erzurum Kent Planlaması, çevrenin doğal ve beşerî potansiyeli, bunların işletilmesi, bölgenin kültürel kalkınma sorunu gibi konulardan seçilmiştir.

Hocam, coğrafya alanında çok sayıda kitabınız yayınlandı. Bunların büyük bölümü üniversite ders kitaplarından oluşuyor. Kitaplarınızdan elde ettiğiniz geliri, öğretmen adayı öğrencilere burs vermek üzere MEB Vakfı’na bağışladığınızı öğrendik. Öncelikle öğrencilerimiz adına size teşekkür eder, şükranlarımızı sunarız. Bunu neden yaptınız? Bu konuda neler söylemek istersiniz?

Yaklaşık 43 yılı bulan akademik yaşantım, hemen tamamen Atatürk Üniversitesi’nde geçti. Nedenlerden birisi budur. Bir diğeri ise vicdanen gönüllülük duygularının yoğunluğu olsa gerek. Hiç kuşku yok ki, ülkemizde yardımlaşma duyguları, İmparatorluk Vakıf Sistemi kadar yoğun değil. Ancak bu sorumluluğun hızlı bir biçimde artmakta olduğu düşüncesindeyim. “Damlaya damlaya göl olur” misali herkes bu konuda katkı yapmalıdır...

Hocam, coğrafya tahsil eden gençlere bir tavsiyeniz var mı?

Coğrafya eğitim ve öğrenimini seçen gençlere önerilerim şunlar olacaktır: Laf olsun diye bir meslek seçilmez. Başta, kendimize uygun bulduğumuz ve sevdiğimiz mesleği seçmemiz; seçmekle de kalmayıp o sahada *en iyilerden birisi* olmamız gerekir. *Kazancını ön plana alarak meslek/branş seçenler ömür boyu mutsuz olabilirler*; asla unutulmamalı derim... Öyle de olsa, yılda 2500 coğrafyacı + 1000 uzaktan eğitim= 3500 mezun verilir; ancak, yine yılda 150-200 coğrafya öğretmeni istihdam edilirse; bu stok kolay kolay hiçbir zaman erimez. İkinci öğretimler + uzaktan eğitim ucubesi, derhal kapatılmalı ve az önce de hatırlatıldığı üzere, en az 20 ila 25 yıl bölümlerin kontenjanları yirmişer kişiye indirgenmeli. Ancak, çok kazanma hırsı gözlerini bürümüştür *yükseköğrenimi kazanç getirici konuma yükseltiniz* iddiası ve görüşünde olanlar, bu akılcı önerilere asla iltifat etmiyorlar. Hatta gençlere *biz ikinci öğretimleri kapatmayı öneriyoruz; kontenjanlar düşsün diyoruz ama bizi dinleyen yok; üst makamlar bizi dinlemiyor* diyecek kadar da *etik dışı* davranabiliyorlar... Gençlik bunlara acaba inanıyor mu? Çünkü sanırım söylenenler doğru değil... O zaman; coğrafyacı gençler *yabancı dillerini mutlaka geliştireceklerdir*; CBS becerilerini, en az program hazırlayacak kadar öğrenecekler; fizikî-beşerî ayrımı yapmaksızın coğrafya bilimini özümseyecekler; çok çok mükemmel birer bitirme tezi hazırlayacaklar... O zaman, şirketlerde ve kamuda, yeterli ücretlerle iş bulabileceklerine inanıyorum...

Hocam çok sağ olun, bizi onurlandırdınız. Yapmış olduğunuz çok sayıda yayın ve yetiştirdiğiniz binlerce öğrenciyle, Türk coğrafyasına önemli katkılarınız oldu. Coğrafya camiası adına teşekkür ederiz.

Ben de çok teşekkür ediyorum; onurlandırma mutluluğu bana ait; nice başarılı hizmetler yapmanızı diliyorum.

Mülakat

Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN

Düzenleme

Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN

Osmanlı Coğrafya Literatürü ve “Acâibü’l-Mahlûkât Janrı”

Feray COŞKUN*

Bu makale, Osmanlı coğrafya literatürünün ilk örnekleri olan Arapça ve Farsça kozmografyaların Türkçe tercümelerine dair genel bir resim çizmeyi ve bu eserlerin “Acâibü’l-Mahlûkât janrı” altında sınıflandırılmasıyla ilgili güncel akademik tartışmalara değinmeyi amaçlamaktadır.

Osmanlı coğrafya literatürü genelde Doğu ve Batı olmak üzere iki temel ekolün etkisi altında gelişen bir eserler bütünü olarak görülür. Doğu ekolüne Arapça ve Farsça coğrafi eserlerden Türkçe’ye kazandırılan tercümeler ile bu eserleri kaynak olarak kullanan Osmanlı müelliflerinin ürettiği eserler; Batı ekolüne ise Avrupa’daki coğrafya eserlerinin tercümeleri veya onları kaynak olarak kullanan çalışmalar dahil edilir.¹ Akademik ilgi ise daha çok, Osmanlı İmparatorluğu’nun siya ssî olarak daha etkin olduğu ve daha geniş coğrafyalara hükmettiği XVI. ve

* Dr. Öğretim Üyesi, Özyeğin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü.

1 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi (OCLT), History of Geographical Literature during the Ottoman Period*, İstanbul: İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2000, c.1, sy. XXXV-VI; Ramazan Şeşen, “Osmanlılar’da Coğrafya,” *Osmanlı*, ed. Güler Eren, Ankara: Semih Ofset, 1999, c. 8, s. 321-325; Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1959; Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1943. Osmanlı coğrafya eserlerine ve coğrafya çalışmalarına dair değerlendirmeler için bkz. Mahmud Ak, “Coğrafya” (Osmanlılar Dönemi), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. 8, 1993, s. 62-66; “a.g.m.”, “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004, sy. 4, s. 163-211; Nazan Karakaş-Özür, “Osmanlı Coğrafya Tarihi Literatürüne Eleştirel bir Bakış,” *Bilim Tarihi ve Felsefesi: Tarih ve Problemler* içinde, ed. Ömer Bozkurt, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 69-99.

XVII. Yüzyıllarda üretilen eserlere² ya da XVII. ve XIX. yüzyıllar arasında Avrupa literatürünü takip eden Türkçe eserlere odaklanmıştır.³

- 2 Bu bağlamda en çok Pîrî Reis ve eserleri üzerinde durulmuştur. Özellikle Amerika kıtasını gösteren 1513 tarihli dünya haritasına Osmanlı coğrafya bilgisinin XVI. yüzyıldaki durumunu göstermesi açısından özel bir önem verilmiştir. Pîrî Reis'in eserlerine odaklanan bazı çalışmalar için bkz. Paul Kahle, "A Lost Map of Colombus," *Geographical Review*, 1993, sy. 23, s. 621-638; Yusuf Akçura, *Pîrî Reis Haritası Hakkında İzahnâme*, İstanbul: İstanbul Devlet Basımevi, 1935; Afet İnan, *Pîrî Reis'in Hayatı ve Eserleri*, Ankara: TTK, 1974; Sevim Tekeli, "Pîrî Reis's Map of Americas," *Turkish Review*, 1987, sy. 9, s. 93-104; George C. Mcintosh, "Christopher Columbus and the Pîrî Reis Map of 1513," *American Neptune*, 1993, sy. 4, s. 280-294, "a.g.m.", *The Pîrî Reis Map of 1513*, Athens, Georgia: University of Georgia Press, 2000; Svat Soucek, "Pîrî Reis and Ottoman Discovery of the Great Discoveries," *Studia Islamica*, 1994, sy. 79, s. 121-142; Thomas D. Goodrich, "Supplemental maps in the Kitab-ı Bahriye of Pîrî Reis," *Archivum Ottomanicum*, 1993-94, sy. 13, s. 117-141; Mine Esiner Özen, *Pîrî Reis and His Charts*, İstanbul: N. Refioğlu, 1998; Mahmud Ak, "Pîrî Reis," *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, 1999, c. 2, s. 439-440; a.g.m., "Hind Donanması Kaptanı ve Bahriye Müellifi Pîrî Reis," *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. 8, s. 372-377; Pîrî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, Ankara: Denizcilik Müsteşarlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı, 2002; İdris Bostan, "Pîrî Reis," *DİA*, 2006, c. 37, s. 283-285; Karen C. Pinto, "Searchin' His Eyes, Lookin' for Traces: Pîrî Reis' World Map of 1513 & Its Islamic Iconographic Connections (A Reading through Bagdat 334 and Proust)," *Journal of Ottoman Studies*, 2012, sy. 39, s. 63-94; Yılmaz Kur ve Ertan Ünlü (der.), *Uluslararası Pîrî Reis Sempozyumu: Bildiriler*, Ankara: A.Ü. Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi, 2014; Nazan Karakaş-Özür, *500 Yılın Ardından Pîrî Reis*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2015.
- 3 Buna en iyi örnek Kâtip Çelebi üzerine yapılan çalışmalardır. Bkz. Franz Taeschner, "Zur Geschichte des Djihannuma," *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, 1926, c. 29, s. 99-111; a.g.m., "Das Hauptwerk der Geographischen Literatur der Osmanen, Katib Celebi's Ġihānnümā," *Imago Mundi*, 1935, c. 1, s. 44-47; Tayyib Gökbilgin, "Kâtip Çelebi'nin Kronolojik Eseri: Takvimü't-Tevârih," *Katip Çelebi Hakkında İncelemeler*, Ankara: Tarih Kurumu Basımevi, 1957, s. 101-110; V. L. Ménage, "Kâtip Çelebian," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1963, sy. 26-1, s. 173-175; Orhan Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi: Yaşamı, Kişiliği ve Yapıtlarından Seçmeler*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982; a.g.m., "Kâtip Çelebi," *DİA*, c. 25, s. 36-40; Gottfried Hagen, "Überzeitlichkeit und Geschichte in Kâtip Çelebis Ġihānnümā," *Archivum Ottomanicum*, 1995-96, sy. 14, s. 133-159; a.g.m., "Kâtip Çelebi and Tarih-i Hind-i Garbî," *Güney-Dogu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1982-1998, sy. 12, s. 101-115; a.g.m., *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit, Entstehung und Gedankenwelt von Kâtip Çelebis Ġihānnümā*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2003; a.g.m., "Kâtip Çelebi and Sîpâhizâde," *Essays in honour of Ekmeleddin İhsanoğlu, Societies, Cultures, Sciences: A Collection of Articles*, ed. Mustafa Kaçar, Zeynep Durukal, İstanbul: IRCICA, 2006, c. 1, s. 525-542; a.g.m., "Katip Çelebi's Maps and the Visualization of Space in Ottoman Culture," *The Journal of Ottoman Studies*, 2012, A Special Double Issue [39-40], ed. Baki Tezcan, Gottfried Hagen, s. 283-293; Mahmud Ak, "Katip Çelebi," *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, c. 2, s. 20-22; Fikret Sarıcaoğlu, "Pîrî Reis'in Kitab-ı Bahriyye'sinin İzinde Kâtip Çelebi'nin Yeni Bulunan Eseri: Müntehab-ı Bahriyye," *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2004, sy. 15, s. 7-57; *Doğumunun 400. Yıl Dönümünde Katip Çelebi*, haz. Bekir Karlığa, Mustafa Kaçar, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009; John J. Curry, "An Ottoman Geographer Engages the Early Modern World: Katip Çelebi's Vision of East Asia and the Pacific in the Cihannüma," *Journal of Ottoman Studies*, 2012, sy. 40, s. 221-257. Kâtip Çelebi üzerine kaynak listesi için ayrıca bkz. Mehmet Yılmaz, *Kâtip Çelebi Bibliyografyası*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2011.

Ekmeleddin İhsanoğlu editörlüğünde bir grup araştırmacı tarafından hazırlanan ve önemli bir referans kaynağı olan iki ciltlik *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi (OCLT)*'nde Doğu ekolü ilmî ve ilmî nitelikte olmayan eserler diye iki kısma ayrılır. Arapça ve Farsça kozmografyalardan tercüme edilen ilk Osmanlı coğrafya eserleri eğlendirici ve efsanevi vasıflara sahip eserler olarak tanımlanarak ikinci kategoriye konulur.⁴ Benzer şekilde Ramazan Şeşen bu eserlerin okuyucuya hoşça vakit geçirtme gibi bir fonksiyonu olduğunu ifade eder. Cevdet Türkay Osmanlıların dünyanın yuvarlak olduğunu bu kozmografyalardan öğrenmiş olabileceğine ihtimal verse de bu eserleri edebî olarak niteler.⁵ Kısaca bu eserler ilmî olup olmama ya da ilmî veya edebî olma karşılığı üzerinden değerlendirilmektedirler. Gottfried Hagen'a göre bu eserlerin bilimsellikten uzak olarak değerlendirilmeleri, ihmal edilmeleri veya küçümsenmeleri, onların değerlerinin “objektif bir gerçekliğe” yakınlıkları veya uzaklıkları üzerinden ölçümlerinden kaynaklanır. Oysa ki bu eserler yazıldıkları ve okundukları dönemin dünyaya ve evrene bakış açısına dair bize önemli fikirler verebilirler.⁶ Benzer bir anlayışla Günay Kut, bu eserlerin kapsamlı içeriklerinden dolayı coğrafyanın yanı sıra Osmanlıların astronomi, folklor, tıp, biyoloji, ve edebiyat gibi birçok alana dair kavram ve düşünce dünyalarını anlamamıza yardımcı olabileceklerini söyler.⁷

Söz konusu kozmografyaların en ünlüleri Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvîni (ö. 1283)'nin *Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdât*'ı⁸ ile

4 İhsanoğlu (ed.), *OCLT*, s. xxxvi.

5 Şeşen, s. 321; Türkay, s. 10, 27. Adivar ve İzgi'nin benzer görüşleri için bkz. Adivar, s. 23, 96; Cevad İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul: İz, 1997, s. 255.

6 Bu yaklaşımın bir değerlendirmesi için bkz. Gottfried Hagen, “Some Considerations on the Study of Ottoman Geographical Writing,” *Archivum Ottomanicum*, 2000, sy. 18, s. 184-185.

7 Günay Kut, “Türk Edebiyatı'nda Acâibü'l-Mahlûkât Tercümeleri Üzerine,” *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1985, s. 183.

8 Son Abbasi halifesi Müstasım-Billah döneminde kadılık yapan Kazvîni, Moğolların 1258'de Bağdat'ı ele geçirmesinin ardından kendini ilmî çalışmalara adanmıştır. Bu dönemde yazdığı eseri, İslâm dünyasında üretilen en ünlü kozmografyalardan biri olarak kabul edilir. Eserinde Câhiz, İbnü'l-Fakih, İbnü'l-Esir, İstahrî, Mesûdî, Ebû Hâmid el-Endülüsî gibi coğrafyacıların eserlerinden ve yazarı bilinmeyen *Tuhfetü'l-Garâib*'den yararlanmışır. Eserin en eski kopyası Münih Bavyera Devlet Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Bayerische Staatsbibliothek Cod. Arab. 464). Avrupa dillerinde yayınlanan bazı edisyonları için bkz. Ferdinand Wüstenfeld (haz.), *Zakariya ben Muhammed ben Mahmud el-Cazwini's Kosmographie, Kitab 'Agâ'ib al-Mahlûqât, Die Wunder der Schöpfung*, Göttingen: Verlag der Dieterichsche Buchhandlung, 1849; *Zakariya ben Muhammed ben Mahmûd el-Kazvîni's Kosmographie. Die Wunder der Schöpfung*, çev. Hermann Ethé, Leipzig: Fues's Verlag, 1868; Al-Qazwini, *Die Wunder des Himmels und der Erde*, çev. Alma Giese, München: Goldmann, 1988; Francesca Bellino, *Le Meraviglie del creato e le Stranezze degli esseri*, Milano: Mondadori, 2008. Eserin Londra'da bulunan bir kopyasındaki minyatürlerin analizi ve Arapça metnin kısmi bir çevirisi için bkz. Stefano Carboni, *The Wonders of Creation: A Study of the Ilkhanid London Qazwini*, Edinburgh University Press, 2015.

Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer ibnü'l-Verdî (ö. 1457)'ye atfedilen⁹ *Harîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Garâib*'dir. Her iki eser de İslâm dünyasında çokça istinsâh edilmiş ve bir sürü başka esere kaynaklık etmiştir. Ancak akademik çevrede bu eserlere karşı genelde olumsuz bir bakış açısı mevcuttur. İbn Havkal, İstahrî, Mesûdî gibi İslâm coğrafyacılarına ait çalışmalar bu tarz bir olumsuz muamele görmezken, niçin bu kozmografik eserlere ve onların tercümelerine karşı böyle bir yaklaşım söz konusudur? Aşağıda izah edileceği üzere, bu durumun nedeni söz konusu eserlerde geçen acâib ve garâib terimlerinin kapsamının olağanüstü ve fantastikle sınırlandırılmasıdır. Bu da ilmiden çok edebî eserler olarak düşünölmelerine, bilim ve düşünce tarihi açısından önemlerinin yeterince anlaşılamamasına yol açmıştır.

I. İslâm Kozmolojisi, Coğrafya Geleneği ve Acâib'e Dair

Zekeriyyâ el-Kazvî'nin ve İbnü'l-Verdî'nin kozmografik eserleri İslâm kozmolojisi ve coğrafya geleneğinin etkisi altında şekillenmiştir. Bu gelenek İslâm'ın geniş coğrafyalara yayılmasıyla antik Yunan, Çin, Hint, Mezopotamya ve Fars kozmolojileriyle yoğun bir etkileşime girmiş, çeşitli model ve düşünce ekollerinden etkilenererek kendi sentezini oluşturmuştur.¹⁰ Özellikle VIII. ve X. yüzyıllar arasında Bağdat merkezli Grek-Arapça çeviri hareketiyle kadim medeniyetlerin eserlerine erişim sağlamış ve bu zengin mirasa önemli katkılarda bulunmuştur.¹¹

9 Rudolf Sellheim İbnü'l-Verdî isminin esere sonradan eklendiğini, bu nedenle eseri onun yazdığından emin olamayacağımızı söyler. Ancak son zamanlarda eserin 1479 ve 1487 tarihli günümüze ulaşan en eski kopyalarını inceleyen Francesca Bellino eserin yazarının yüksek ihtimalle İbnü'l-Verdî olduğunu düşünmektedir. Bkz. Rudolf Sellheim, *Arabische Handschriften: Materialien zur arabischen Literaturgeschichte*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1976, s. 176-86; Francesca Bellino, "Siraj al-Din ibn al-Wardî and the *Harîdat al-ajâib*: Authority and Plagiarism in a Fifteenth-century Arabic Cosmography," *Eurasian Studies*, 2014, sy. 12, s. 257-296.

10 İslâm kozmolojisi ve kozmografya geleneği için bkz. Anthon M. Heinen, *Islamic Cosmology: A Study of As-Suyuti's al-Hay'a as-saniya fi'l-hay'a as-sunniya*, Beirut: Franz Steiner Verlag, 1982, s. VII-VIII; Angelika Neuwirth, "Cosmology," *Encyclopaedia of the Quran*, ed. Jane Dammen McAuliffe, Leiden: Brill, 2001, c. 1, s. 440-58; Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Cosmological Doctrines*, London: Thames and Hudson, 1978; Damien Janos, "Qur'anic Cosmography in Its Historical Perspective: Some Notes on the Formation of a Religious Worldview," *Religion*, 2012, sy. 42, s. 215-231; Tommaso Tesei, "Some Cosmological Notions from Late Antiquity in Q 18:60-65: The Quran in Light of Its Cultural Context," *Journal of the American Oriental Society*, 2015, sy. 135/1, s. 19-32; Mohammad Ali Tabataba'i ve Saida Mirsadri, "The Qur'anic Cosmology as an Identity in Itself," *Arabica*, 2016, sy. 63, s. 201-234.

11 Buna örnek olarak haritalarda Batlamyus geleneğinde olduğunun aksine, Hint Okyanusu'nun açık bir deniz olarak gösterilmesini, Arap trigonometrisinin gelişmesiyle, Akdeniz'in uzunluğunun veya dünyanın çevresinin daha iyi hesaplanmasını verebiliriz. Bkz. J.B. Harley ve David Woodward (eds.), *History of Cartography: Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, Chicago-London: The University of Chicago Press, 1992; Fuat Sezgin, *The Contribution of the Arabic-Islamic Geographers to the Formation of the World Map*, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabic-Islamischen Wissenschaften, 1987.

Böyle bir kültürel etkileşim ortamında İslâm dünyasında üretilen eserler farklı dünya görüşlerinden izler taşırlar.

Bu kozmografyaların içeriğine dair birkaç şey söylemek gerekirse, Kazvî'nin eseri¹² özellikle, başlığındaki dört terimi ayrıntılı bir şekilde açıklayan dört mukad-dime ile ay üstü (*ulviyyât*) ve ay altı (*süfliyyât*) âlemlere odaklanan iki ana bölüm ve bir hatimeden oluşur. İlk bölüm göklerin katlarını, gezegenleri, takımyıldızları, melekleri, burçları ve takvimleri betimlerken, ikinci bölüm dört element (*anâsır-ı erbaa*) ve meteoroloji olaylarının yanı sıra, yeryüzünü ülkeler, denizler, adalar, dağlar, nehirler, bitkiler, hayvanlar, madenler ve insan toplulukları gibi başlıklar altında inceler.¹³ *Harîdetü'l-Acâib* ise *Acâibü'l-Mahlûkât*'tan farklı olarak daha çok yeryüzüne odaklanan bir eserdir. Eser öncelikle Belhî ekolünde çizilmiş bir dünya haritası sunar. Bu haritaya göre dünyayı çevreleyen okyanus (*el-bahrü'l-muhit*) Kaf Dağı ile çevrelenmiştir ve metnin tarif ettiği üzere Kaf Dağı'nın ardında gökyüzünün katları ile bağlantılı başka âlemler vardır. Ülkelerin topografik özelliklerinden, birbirine olan mesafelerinden, denizlerden, dağlardan, taşlardan, madenlerden, bitkilerden ve hayvanlardan bahseder. Yazar Batlamyus'un *Coğrafyası*'nı, Nasîrüddîn Tûsî'nin *Şerhü'l-Tezkire*'sini ve Mesûdî'nin *Mürûcû'z-Zeheb*'ini kaynakları arasında sayar.¹⁴

Bu iki kozmografik eserin başlığında İslâm dünyasında üretilen birçok coğrafi eserde yer alan *memâlik* (memleketler), *mesâlik* (yollar), *büldân* (şehirler, iller) gibi terimlerden farklı olarak,¹⁵ *acâib* ve *garâib* terimleri yer alır. Başka birçok

12 Bu eser bu başlıkla yazılan ilk eser değildir. Örneğin Muhammad b. Mahmûd b. Ahmed Tûsî XII. yüzyılın ikinci yarısında yarısında yazdığı eseri için aynı başlığı kullanmıştır. Günay Kut, “Acâibü'l-Mahlûkât,” *DİA*, c. 1, s. 315. Bu eserle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Henri Massé, *Le Livre des Merveilles du Monde*, Paris: Éditions du chène, 1944; Oya Pancaroğlu, “Signs in the Horizons: Concepts of Image and Boundary in a Medieval Persian Cosmography,” *RES: Anthropology and Aesthetics*, 2003, sy. 43, s. 31-41.

13 Eser hakkında genel bilgi için bkz. T. Lewicki, “al-İazwî,” *Encyclopaedia of Islam*, 1978, c. 4, s. 856-867; Günay Kut, “Acaibü'l-Mahlukat,” *DİA*, 1988, c. 1, s. 315-317; a.g.m., “Türk Edebiyatı'nda Acâibü'l-Mahlûkât Tercümeleri Üzerine,” s. 184-185; Marco Ammar, “About Qazwî's Cosmography,” *Una Presenza, non un ricordo*, ed. Olivier Durand ve Giuliano Mion, Roma: Aracne, 2013, s. 13-22.

14 Eserin Batı dillerindeki kısmi tercümeleri için bkz. Carl Johann Tornberg (haz.), *Fragmentum libri Margarita mirabilium auctore Ibn el-Verdi*, Uppsala: n.p., 1835; A. Haylender (haz.) *Operis cosmographici Ibn Vardi caput primum de regionibus*, Lundae: n.p., 1823; Franz Taeschner, “Der Bericht des arabischen Geographen Ibn al-Wardi über Konstantinopel”, *Beitrage zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Etnographie und Kartogeographie vornehmlich des Orients-Festschrift E. Oberhummer*, Leipzig-Wien: n.p., 1929, s. 84-91; a.g.m., “Ein altosmanischer Bericht über das vorosmanische Konstantinopel”, *Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli*, Rome: n.p., 1940, s. 181-189; Joseph de Guignes, “Perles de Merveilles”, *Studies on al-Wat Wat (d. 1318), Ad-Dimasqi (d. 1327) Ibn al-Wardi (d. c. 1446) and al-Bakuwi, (15 th. Century)*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1994, s. 147-187.

15 Örnek olarak İstahî'nin *Mesâlikü'l-Memâlik*'i, İbnü'l-Fakîh'in *Kitâbü'l-Büldân*'ı veya Ebû'l-Fidâ'nın *Takvîmü'l-Büldân*'ı verilebilir.

eserin başlığında da rastlanabilecek bu iki kelime, coğrafya eserlerinde genelde şaşırtıcı, hayranlık verici, bazen de ürkütücü ve tuhaf bulunan nesne ve durumlar için kullanılır.¹⁶

Acâib, Arapça kökenli olup anlaşılmaz, şaşılacak, tuhaf şey anlamındaki *acîbe* kelimesinin çoğuludur.¹⁷ Kazvî'nin *Acâibü'l-Mahlûkât*'ında onu kaynağını anlayanmadığımız bir şey karşısında duyduğumuz şaşkınlık olarak niteler.¹⁸ Yine Arapça kökenli bir sözcük olan *garâib* ise nadir rastlanan, benzersiz şeyleri ve tuhaflikları niteleyen *garîbe* sözcüğünün çoğuludur. Kazvî'nin peygamber ve velilere atfedilen mucizeleri, Ay ve Güneş tutulmalarını, deprem gibi jeolojik olayları, tılsımları ve nazarı *garâib* olarak niteler.¹⁹ Orta Çağ İslâm coğrafyacılığında *acâib* terimi genellikle Piramitler veya İskenderiye Feneri gibi antik döneme ait mimari eserlerin, ilginç yeryüzü şekillerinin, uzak coğrafyalarda yaşayan insan topluluklarının, bitkilerin ve hayvanların şaşırtıcı özellikleri için kullanılmaktadır.²⁰

Acâib ve *garâib* olarak nitelenen bazı nesne ve durumlara bakıldığında olağanüstü ve gerçekdışı canlıların da olduğu görülür. Bunlar arasında tek boynuzlu atlar, mantikör denilen insan kafalı, aslan bedenli, akrep kuyruklu yaratıklar da vardır ancak bütüne bakıldığında bu tür varlıklar oldukça az yer kaplar. Aslında *acâib* ve *garâib* kapsamına giren şeyler genelde dünyanın herhangi bir yerinde var olduğu düşünülen, "gerçeklik alanına ait" varlık ve durumlardır.²¹ Başka bir deyişle, bu terimlerle ifade edilenlerin bir kısmı bugün gerçekdışı ve fantastik olana tekabül etse de, kullanıldıkları dönemde gerçeğin birer parçası olarak

16 Başlıklarda kullanımına örnek olarak Buzurg b. Şehriyâr'ın *Acâibü'l-Hind* adlı eseri ve Ebû Hâmid el-Gırnâtî'nin *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-Acâb*'i sayılabilir. Câhiz'in ünlü eseri *el-Hayevân*'da görüldüğü üzere bu iki terim IX.'uncu yüzyıldan beri Arap literatüründe kullanılmaktadır. Bu konuda bkz. Nasser Rabbat, "Ajib and gharib: Artistic Perception in Medieval Arabic Sources," *The Medieval History Journal*, 2006, sy. 9, s. 99-113.

17 C. E. Dubler, "Adjâ'ib," *Encyclopaedia of Islam*, 2. edisyon (EF), vol.1, s. 203; Roy P. Mottahedeh, "Aja'ib in The Thousand and One Nights," *The Thousand and One Nights in Arabic Literature and Society*, Richard G. Hovannisian (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1997, s. 29.

18 Al-Qazwini, *Die Wunder des Himmels und der Erde*, çev. Alma Giese, s. 26.

19 *A.g.e.*, s. 36.

20 Batı literatüründe *acâib* ve *garâib*'in tercümesi için genelde Latince şaşırtıcı, görülmemiş, duyulmamış şeyler anlamındaki *mirabilis*'in çoğulu olan *mirabilia* veya harika, mucizevi, fevkalade şeyler anlamındaki "wondrous, marvelous, strange entities" gibi İngilizce ifadeler kullanılır. Ancak *acâib* ve *garâib*'in bu terimlere ne kadar tekabül ettiği tartışmaya açık bir konudur. Bu konuda Batı literatürü için bkz. Katherine Park, Lorraine Daston, *Wonders and the Order of Nature, 1150-1750*, New York: Zone Books; Cambridge: MIT Press, 2001; Caroline Walker Bynum, *Metamorphosis and Identity*, New York: Zone Books, 2001.

21 Syrinx von Hees, "The Astonishing: A Critique and Re-reading of 'Ağâ'ib Literature," *Middle Eastern Literatures*, 2005, sy. 8, 2, s. 105; Travis Zadeh, "The Wiles of Creation: Philosophy, Fiction and the 'Acâ'ib Tradition," *Middle Eastern Literatures*, 2010, sy. 13, s. 25-26.

görülyüyorlardı. Ancak neden ve nasıl var olduklarına dair bir belirsizlik söz konusuydu ve bu da insanlarda hayret duygusu uyandırıyordu.²²

Zaman içerisinde *acâib* ve *garâib* sadece gerçeküstü ve kurmaca varlıklar ile ilişkilendirilmeye ve onlardan bahseden eserler küçümsenmeye başlandı. Syrinx von Hees bu düşüncenin XII. ve XIII. yüzyıllarda İslâm dünyasında bilimsel faaliyetin zayıfladığını savunan bilim çevrelerince ortaya atıldığını ve bu eserlerin “eğlendirici hikâyeler” içerdikleri için “bilimdışı” görülmeye başlandığını ifade eder.²³ Ancak bu eserlerin hikâyeler içermesi onları bilimsel olanın karşısında konumlandırmayı gerektirmez. Von Hees’e göre bu eserler anakronik bir yaklaşımla yargılanmadan, yazıldıkları dönemin kendi kültürel bağlamı içerisinde değerlendirilmelidirler.

Von Hees Kazvîni’nin eserini doğaya felsefi ve bilimsel açıdan yaklaşan bir ansiklopedi olarak tanımlar.²⁴ Buna ek olarak, Kazvîni’nin insanları evrenin çeşitliliği ve işleyişi karşısında duydukları hayret duygusunu yitirmemelerine dair çağrısının onları birçok konuda merak duymaya teşvik edebileceğini düşünür. Çünkü hayret duygusu, hem zihnin ufuklarını genişleten, hem de imanı güçlendiren bir işleve sahiptir.²⁵ Von Hees ayrıca Orta Çağ yazarlarının gerçekdışı olduğunu düşündükleri nesne ve durumlar için genellikle hurâfe veya Farsça’da yalan anlamına gelen “dürûğ” gibi terimler kullandıklarını, nadiren bu durumları *acâib* ve *garâib* kapsamına aldıklarını, bunu da genelde dramatik etki yaratmak adına retoriksel olarak yaptıklarını söyler.²⁶ Kısaca onun için bu eserleri bilimselliğin karşısına konumlandırmak hem eserlerin ruhuna aykırıdır hem de onları bağlamından koparmak anlamına gelir.

Travis Zadeh ise “The Wiles of Creation” adlı makalesinde Von Hees’in argümanlarına paralel bir şekilde Kazvîni’nin aktardığı bilgilerin doğruluğunu ölçme

22 Von Hees, “The Astonishing: A Critique and Re-reading of ‘Ağâ’ib Literature,” s. 104-105.

23 Von Hees bu duruma örnek olarak Gustave von Grunebaum ve Manfred Ullmann’ın şu çalışmalarını işaret eder. Bkz. Von Grunebaum, *Der Islam in Mittelalter*, Zürich: Artemis, 1963, s. 578; Ullmann, *Die Natur und Geheimwissenschaften in Islam*, HdO, 1. Abt., Ergb. VI, 2, Leiden: Brill, 1972, s. 6. Von Hees’in bu konudaki zihin açıcı tartışmasının tamamı için bkz. Von Hees, “The Astonishing: A Critique and Re-reading of ‘Ağâ’ib Literature,” *Middle Eastern Literatures*, 2005, sy. 8, 2, s. 101-120.

24 Von Hees, s. 101-105.

25 Von Hees, “The Astonishing: A Critique and Re-reading of ‘Ağâ’ib Literature,” s.103-105. Von Hees’e göre Kazvîni’nin *Acâibü'l-Mahlûkât*’ında İslam felsefesinden, özellikle de İhvân-ı Safâ düşüncesinden izler bulmak mümkündür. Bkz. Von Hees, *Enzyklopädie als Spiegel des Weltbildes*, s. 274. Bu konuda ayrıca bkz. Persis Berlekamp, “Wonders and their Images in Late Medieval Islamic Culture: ‘The Wonders of Creation’ in Fars and Iraq, 1280-1388”, Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 2003, s. 40-57. Berlekamp’ın tezinin kitaplaşmış hali için bkz. Berlekamp, *Wonder, Image & Cosmos in Medieval Islam*, New Haven and London: Yale University Press, 2011.

26 Von Hees, “The Astonishing: A Critique and Re-reading of ‘Ağâ’ib Literature,” s. 111.

konusunda belirli bir yöntem izlediğini ve kendisine ait bir sorgulama biçimi olduğunu gösterir.²⁷ Her iki yazar da bu yöndeki tespitleri ile bu eserleri “fantastik, gerçeküstü öğelerle” bezeli oldukları gerekçesiyle küçümseyen yaklaşıma eleştirel bir bakış açısı sergilerler.

Arapça ve Farsça kozmografyalara/ansiklopedik eserlere dair tüm bu ilginç tartışmaların başka bir tanesi de bu eserlerin bir janr adı altında sınıflandırılıp sınıflandırılmayacağı meselesidir ve aşağıda kısaca ele alınacaktır.

II. *Acâibü'l-Mahlûkât* Janrı Tartışması

Kazvî'nin *Acâibü'l-Mahlûkât*'ı birçok araştırmacı için *acâib* veya *acâibü'l-mahlûkât* olarak adlandırılan bir janrın temsilcisi olarak görülür.²⁸ Osmanlı coğrafya literatürüyle ilgili bazı Türkçe çalışmalarda da janr nitelemesini çağrıştıran ifadeler vardır. Örnek olarak *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*'nde geçen “*Acâibü'l-Mahlûkât* tarzı eserler”²⁹ ifadesi, Kut'un *Acâibü'l-Mahlûkât* terimini, “İslâmi edebiyatların ortak eserleri” diye tanımlaması³⁰ bu tarz bir sınıflandırmayı akla getirir. Öte yandan, Von Hees janr söylemini sorunsallaştırarak sınırları ve kapsamı üzerinde mutabık kalınan, net olarak tanımlanabilecek bir janrın söz konusu olmadığını savunur. Ona göre janr fikrinin oluşmasında Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn*'da verdiği eser listesi etkili olmuştur.³¹ Ancak bu liste üzerinden böyle bir kanıya varmak isabetli değildir çünkü benzer başlıklara sahip olsalar bile buradaki eserler konu ve tür olarak birbirlerinden farklıdırlar ve her eserdeki *acâib* teriminin kapsamı değişiklik gösterebilir.³² Zadeh ise bu konuda daha farklı bir yaklaşım sergiler. Ona göre Kâtib Çelebi bu listeyi oluştururken bu eserlerin dünyanın *acâib*'ine dair söylemsel bir birlikteliğe sahip olduklarını düşünmektedir.³³ Aslında Kâtib Çelebi'nin listesine baktığımızda sadece başlık olarak değil içerik olarak da birbirine yakın bazı eserlerin sıralandığını görebiliriz

27 Bkz. Travis Zadeh, “The Wiles of Creation: Philosophy, Fiction and the ‘Acā’ib Tradition,” *Middle Eastern Literatures*, 2010, sy. 13, s. 21-48.

28 Von Hees, “The Astonishing: A Critique and Re-reading of ‘Ağā’ib Literature,” makalesinde bu duruma örnek olarak şu kaynakları işaret eder: *L’Abrégé des Merveilles*, haz. André Miquel, çev. Carra de Vaux, Paris: Sinbad, 1984; Dubler, “Adjaib”, *EP*, c. 1, s. 203; Tawfiq Fahd, “Le merveilleux dans la Faune, la Flore et les Minéraux,” *L’Etrange et le Merveilleux dans l’Islam Médiéval*, M. Arkoun (ed.), Paris: Edition J.A., 1978, s. 119 ; C.E. Bosworth, “Aja’eb al-Makluqat”, *Encyclopaedia Iranica*, c. 1, s. 696-697; L.Richter-Bernburg, “Aja’ib Literature,” *Encyclopedia of Arabic Literature*, ed. J.S. Meisami ve P. Starkey, London; New York: Routledge, 1998, c. 1, s. 65-66.

29 İhsanoğlu (ed.), *OCLT*, c. 1, s. xxxvi-xxxvii.

30 Kut, “Acaibü'l Mahlukat,” *DİA*, c. 1, s. 315

31 Bu eserlerin listesi için bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1941-43, s. 1125-1128.

32 Von Hees, “The Astonishing: A Critique and Re-reading of ‘Ağā’ib Literature,” s. 112-113.

33 Zadeh, s. 21, dipnot 1.

ancak bu janrın varlığından bahseden yazarların işaret ettiği eserlerin listesi³⁴ Kâtib Çelebi'ninkiyle birebir örtüşmemektedir. Her iki araştırmacının yaklaşımı da dikkate alınarak söz konusu eserler üzerinde yapılacak ayrıntılı incelemeler, bu eserlerin ortak özelliklerini, *acâib* ve *garâib* ile neyi kast ettiklerini daha net bir şekilde görmemizi sağlayacak ve janr tartışmasına katkıda bulunacaktır. Bu bakımdan Sadık Yazar³⁵ ve Yeliz Özay Diniz'in³⁶ seyahatnâmelerdeki *acâib*'e dair çalışmaları ilham vericidir.

III. Osmanlı Dünyası'nda *Acâibü'l-Mahlûkât* ve *Haridetü'l-Acâib* Tercümeleri

Doktora tezinde Kâtib Çelebi'nin *Cihannümâ*'sı üzerine çalışan Hagen,³⁷ Kâtib Çelebi'nin eserinin ikinci versiyonunu yazana kadar, Osmanlı coğrafya literatürünün büyük ölçüde İslâm kozmografyası etkisi altında olduğunu belirtir.³⁸ *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*'ndeki tablolara baktığımızda bu düşüncüyü destekleyecek bir resim ile karşılaşırız. Buna göre Kazvî'nî ve İbnü'l-Verdî'nin eserleri ağırlıklı olarak XV. ve XVII. yüzyıllarda kopyalanmış ve tercüme edilmişlerdir.³⁹

Bu tercüme eserlere bugün kütüphane kataloglarında farklı başlıklar altında rastlarız. Bazı kataloglarda coğrafya, kozmografi ve seyahat; bazılarında ise ansiklopedi, bilgi veya bilim başlıkları altında listelenirler.⁴⁰ Söz konusu eserlerin kapsamı düşünüldüğünde sınıflandırmadaki bu çeşitlilik aslında şaşırtıcı değildir. Ancak bu kataloglarda yer alan bazı bilgilerin yanıltıcı olabileceğini de akılda

34 Örneğin *Encyclopaedia of Islam*'da *Acâibü'l-Mahlûkât* maddesini yazan C.E. Bosworth ile *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'ndeki ilgili maddenin yazarı Günay Kut'un verdiği eser isimleri bu bağlamda dikkate alınabilir.

35 Sadık Yazar, “XVI. Yüzyıl Türkçe Seyahatnamelerinde Acaib,” *Milli Folklor*, 2014, sy. 103, s. 98-110.

36 Yeliz Özay Diniz, *Evlîya Çelebi'nin Acayip ve Garip Dünyası*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayınları, 2017.

37 Hagen'in doktora tezinin (*Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit*) Türkçe çevirisi için bkz. *Bir Osmanlı Coğrafyacısı İşbaşında, Katib Çelebi'nin Cihannümâ'sı ve Düşünce Dünyası*, çev. Hilal Görğün, İstanbul: Küre Yayınları, 2015.

38 Hagen, “Katib Çelebi and Tarih-i Hindi Garbi,” s. 104-109.

39 Eserlerin yüzyıllara göre yüzdelerle dağılımı için bkz. İhsanoğlu (ed.), *OCLT*, c.1, s. XXXV.

40 Örneğin bkz. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, haz. Fehmi Karatay, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, 1961; *Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları Alfabetik Kataloğu*, haz. Nail Bayraktar, İstanbul: Sade Ofset Matbaacılık, 1998; *Milli Kütüphane Yazmaları Kataloğu*, Ankara: Milli Kütüphane Basımevi, 1987; *The Union Catalogue of Manuscripts in Türkiye*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000; *Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999; *Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi El Yazması Eserler Kataloğu*, haz. Abdullah Ceylan, Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, 1994.

tutmak gerekir. Mesela, *Acâibü'l-Mahlukat-ı Türki* olarak kataloglanmış bir eser *Acâibü'l-Mahlûkât*'ın değil *Harîdetü'l-Acâib*'in Türkçe çevirisi çıkabilmektedir.⁴¹

Osmanlı literatüründe Arapça ve Farsça kozmografyaların Türkçe tercümeleri üzerine ayrıntılı ilk incelemeyi Günay Kut yapmıştır.⁴² Bunun dışında Mahmud Ak ve Marinos Sariyannis'in makaleleri de oldukça bilgilendiricidir.⁴³ Burada bu yayınlarda verilen bilgileri tekrar etmemek adına sadece belli başlı çeviriler üzerinde durulacaktır.

İlk *Acâibü'l-Mahlûkât* çevirisinin *Terceme-i Acâibü'l-Mahlûkât* adıyla Ali bin Abdurrahman (1398'de sağ) tarafından XIV. veya XV. yüzyılda yapıldığı düşünülmektedir. Bu eserin günümüze ulaşan tek nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu'nda (TY 524) bulunmaktadır. Ne zaman yazıldığına dair kesin bir bilgi bulunmamakla beraber, eser Edirne'den Osmanlı başkenti olarak bahsettiği için 1362 ile 1453 arasında bir tarihte yazılmış olmalıdır. Eseri inceleyen Kut, eserin içerik olarak Kazvî'nin kozmografyasıyla büyük oranda benzerlik gösterdiğini, İstanbul ile Konya'ya ait bilgilerin Tûsî ve İbnü'l-Verdî'nin eserlerinden alındığını belirtir. Bursa ve Edirne'ye ait bilgiler ise mütercimnin yaşadığı dönemden izler taşır.⁴⁴

İkinci tercüme XV. yüzyılın ilk yarısında Tûsî'nin *Acâibü'l-Mahlûkât*'ından yapılmıştır.⁴⁵ Bazı araştırmacılar mütercimnin Rükneddîn Ahmed adında biri ol-

41 Feray Coşkun, "A Medieval Islamic Cosmography in an Ottoman Context: A Study of Mahmud el-Hatib's Translation of the *Kharidat al-Ajaib*", Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2007, s. 1, 149.

42 Kut, "Türk Edebiyatı'nda Acâibü'l-Mahlûkât Tercümeleri Üzerine," s. 183-193. Ayrıca Günay Kut'un Tûsî'nin *Acâibü'l-Mahlûkât*'ının tıpkıbasımının giriş kısmında yazdıkları da dikkate alınmalıdır. Bkz. Günay Kut (haz.), *Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât (İnceleme-Tıpkıbasım)*, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Nuri Arslan Koleksiyonu No.128'deki Nüshanın Tıpkıbasımı, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2012, "Giriş," s. 9-16.

43 Mahmut Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.2, nr. 4, 2004, s. 163-211; Marinos Sariyannis, "Ajâ'ib ve gharâ'ib: Ottoman Collections of Mirabilia and Perception of the Supernatural," *Der Islam*, 2015, sy. 92, s. 442-467.

44 Kut, "Türk Edebiyatı'nda Acâibü'l-Mahlûkât Tercümeleri," s. 186-187; a.g.m., "Giriş," s. 12. Bu eser için ayrıca bkz. Türkay, s. 7-11; İhsanoğlu (ed.), *OCLT*, c. 1, s. 3. Bu eser son on yıl içerisinde Sakarya Üniversitesi yüksek lisans öğrencileri tarafından Selçuk Kırbaç danışmanlığında çalışılmıştır. Bkz. Osman Göl, "Ali bin Abdurrahman Acâibü'l-Mahlûkât (1.-35. Varak)", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008; Şerife Burcu Al, "Acâ'ibü'l-Mahlûkât (35.-70. Varak) Giriş, Metin, İnceleme, Dizin, Sözlük", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010; Recai İnan, "Acâ'ibü'l-Mahlûkât (71. - 105. Varak), Giriş, Transkripsiyon, İnceleme, Dizin, Sözlük", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010; Maksut Yıldırım, "Acaibü'l-Mahlukat (106.-140. varak), Transkripsiyonlu Metin-Giriş-İnceleme-Dizin-Sözlük", Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010.

45 Bu eserin tıpkıbasımı için bkz. Günay Kut (haz.), *Acâyibü'l-Mahlûkât ve Garâyibü'l-Mevcûdât*. Bu eser üzerine yapılan tez çalışmaları için bkz. Engin Yılmaz, "Acaibü'l-Mahlukat (İlmi ve Ses Bilgisi-Metnin Transkripsiyonu) (1-200 varaklar arası)", Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi,

duğunu ifade etse de,⁴⁶ Kut eserde geçen Rükneddin ifadesinin aslında onun adı olmadığını, “dinin rüknü” anlamında bir dua ifadesinin parçası olduğunu söyler.⁴⁷ Eser üzerine çalışan Engin Yılmaz ise Rükneddin’in tevriyeli bir kullanımıyla aynı zamanda mütercimin ismine işaret ettiği kanısındadır.⁴⁸

Üçüncü çeviri olarak, Ahmed Bican Yazıcızâde (ö. 1465 sonrası)’nin Acâibü'l-Mahlûkât’ı gösterilir. Kut bu eserin, Kazvî’nin ünlü eserinin Farsça tercümelerinden birinin serbest ve muhtasar tercümesi olduğu fikrindedir.⁴⁹ Elli civarındaki nüshası ile bu tercüme günümüze kopyası en çok ulaşan *Acâibü'l-Mahlûkât*’tır.⁵⁰ Ahmed Bican’ın benzer içerikte, birçok kaynağı sentezleyerek yazdığı *Dürr-i Mekkûn* adında bir eseri daha vardır.⁵¹ Eser on sekiz ana bölümden oluşur. Dünyanın yaratılışından başlayarak, göğün katlarını, melekleri, cennet ve cehennem katmanlarını, ülkeleri, dağları, denizleri, adaları, şehirleri ve tüm bunlardaki *acâibi* anlatır. Ayrıca cami ve kiliselere, Hz. Süleyman’a, Allah’ın gazabından yok olan yerlere, Simurg-ı Anka kuşuna, cıfr ilmine ve Kıyâmet alametlerine odaklanan bölümleri vardır. Eserin çevirmiyasını yapan Necdet Sakaoğlu *Dürr-i Mekkûn*’un Osmanlı inanç ve kültür tarihi açısından öneminin altını çizer.⁵² Stefanos Yerasimos ise bu eserin Bizans geleneğinden izler taşıdığını ve XV. yüzyıl Osmanlı apokaliptisizmini anlamak için önemli bir eser olduğunu söyler.⁵³ Laban Kaptein eserin kritik bir

1998; Bekir Sankaya, “Rükneddin Ahmed’in Acaibü'l-Mahlukat Tercümesi (Giriş-Metin-Sözlük)”, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010; Mehmet Gedizli, “Acâibü'l-Mahlukat (200a - 404a varaklar arası) (Giriş, transkripsiyonlu metin, dil-yazım özellikleri, dizin-sözlük)”, Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2011.

46 İhsanoğlu (ed.), *OCLT*, c.1, s. 13; Yılmaz, s. 12, 289.

47 Kut, “Türk Edebiyatı’nda Acâibü'l-Mahlûkât Tercümeleri,” s. 188-190; a.g.m., “Acâibü'l-Mahlukat,” *DİA*, c. 1, s. 317; a.g.m. “Giriş”, s. 13.

48 Yılmaz, s. 12, 289.

49 Kut, “Türk Edebiyatı’nda Acâibü'l-Mahlûkât Tercümeleri,” s. 190; a.g.m., “Acâibü'l-Mahlukat”, *DİA*, c. 1, s. 317; a.g.m., “Giriş”, s. 13-14. Bu tercüme üzerine odaklanan tezler için bkz. Osman Yıldız, “Ahmed-i Bican Acaibü'l-Mahlukat (Dil özellikleri-metin-sözlük)”, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, 1989; Şadiye Erdem, “Yazıcıoğlu Ahmet Bican, Acâibü'l-Mahlûkât ve Garâibü'l-Mevcûdat”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2018.

50 İhsanoğlu (ed.), *OCLT*, c. 1, s. 4-7.

51 Carlos Grenier eserin Ahmed Bican’a ait olmasını gerektiren herhangi bir kanıt olmadığını ileri sürmektedir. Bkz. Grenier, “Reassessing the Authorship of the Dürr-i Mekkûn,” *Archivum Ottomanicum*, 2018, sy.35, s. 193-212.

52 Ahmet Bican Yazıcızade, *Dürr-i Mekkûn: Saklı İnciler*, çev. Necdet Sakaoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 1-17. Eserin tıpkıbasımı için bkz. Ahmet Demirtaş (haz.), *Dürr-i Mekkûn*, İstanbul: Akademik Kitaplar, 2010.

53 Stephane Yerasimos, *Légendes d'Empire, La fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques*, Paris: Librairie d'Amérique d'Orient, 1990; **Türkçe çevirisi için bkz.** *Türk Metinlerinde Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, çev. Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993. Ayrıca Duygu Yıldırım’ın eserin bu yönüne odaklanan bir yüksek lisans tezi vardır. Bkz. Duygu Yıldırım, “Fantasies of the End: Cosmology and Apocalypse in *Dürr-i Mekkûn*”, Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2013.

edisiyonunu Almanca şerhiyle birlikte basmış, eserdeki eskatolojik materyali ise başka bir çalışmada analiz etmiştir.⁵⁴

Dördüncü olarak Surûrî nam-ı diğer Mustafa b. Muslihiddin b. Şaban (ö. 1562)'ın tercümesinden bahsedebiliriz. Surûrî, bu eseri Kazvî'nin *Acâibü'l-Mahlûkât*'ını Mekke'den bir tâcirden alan Şehzâde Mustafa (ö. 1553)'nın arzusu üzerine çevirmeye başlamış, ancak Şehzâde'nin babasının emriyle öldürülmesinin ardından duyduğu üzüntü nedeniyle çeviriyi yarıda bırakmıştır. Yarım kalan tercüme ise 1685 yılında Rodosîzâde Mehmed Emîn Efendi (ö. 1701) tarafından *Tekmile-i Terceme-i Acâibü'l-Mahlûkât* adı altında Sultan IV. Mehmed'e sunulmak üzere tamamlanır.⁵⁵ Surûrî'nin kopyalarının bir kısmı minyatürlüdür ve son zamanlarda bazı tez çalışmalarına konu olmuşlardır.⁵⁶ Burada ilginç olan, Surûrî'nin yarım kalan tercümesinin, Rodosîzâde'nin tercümesinin ardından bile kopyalanmaya devam edilmiş olmasıdır.⁵⁷ Tercümeyi inceleyen Adıvar, Surûrî'nin *Acâibü'l-Mahlûkât*'da karşılaştığı bazı bilgilere kendince yorumlar kattığını belirtir. Örneğin evrenin altı günde yaratıldığı fikrine karşılık Surûrî henüz gün ve gece yaratılmadığı için bu sürenin günle ölçülemeyeceğini, bu ifade ile aslında evrenin kademeli bir şekilde yaratıldığının ima edildiğini düşünmektedir.⁵⁸ Bu düşünce Osmanlı mütercimlerinin tercüme ettikleri eserleri nasıl yorumladıklarına dair dikkat çekici bir örnektir.

Kazvî'nin *Acâibü'l-Mahlûkât*'ının bir başka çevirisi 1569 yılında Eyyûb b. Halil (1589'da sağ) tarafından yapılır. Serbest bir tercüme olan bu eser daha çok Tezkiretül'-Acâib ve Tercemetül'-Garâib adıyla bilinir.⁵⁹ Rodosîzâde'nin tercümesine ek olarak, XVII. yüzyılda yapılan başka bir tercüme ise Hüseyin Efendi b. Mehmed (1703'te sağ) tarafından Mirât-ı Acâibü'l-Mahlûkât ve Keşf-i Garâibü'l-Mevcûdât başlığıyla 1697 tarihinde yapılmıştır.⁶⁰

54 Laban Kaptein, *Ahmet Bican Yazıcızade Dürr-i Mekkun, Kritische Edition mit Kommentar*, Leiden: Özel basım, 2007; a.g.m., *Apocalypse and the Antichrist Dajjal in Islam: Ahmed Bijan's Eschatology Revisited*, Asch: Özel Basım, 2011.

55 Kut, "Türk Edebiyatı'nda Acâibü'l-Mahlûkât Tercümeleri Üzerine", s. 191-192; a.g.m., "Giriş", s. 14; İhsanoğlu, (ed.), *OCLT*, c. 1, s. 32-33, 116.

56 Sünbül Keçelioğlu, "Türkçe Aca'ib ü'l-Mahlukat Yazmalarının Minyatürlerinde Üslup ve İkonografya", Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1997; Gülhan Başkan, "Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde 45 hk. 5355 no'da Kayıtlı Sururi Çevirisi Acaibü'l-Mahlukat Adlı Eserin Minyatürlerinin İncelenmesi", Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2007; Betül Bülbül Oğuz, "Sururi'nin Kitabü'l-'Acaibü'l-Garaib'i üzerine Göstergibilimsel bir İnceleme", Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi, 2014.

57 Eserin kopyaları için bkz. İhsanoğlu (ed.), *OCLT*, c.1, s. 33.

58 Adıvar, s. 95-96.

59 İhsanoğlu (ed.), *OCLT*, c. 1, s. 48-49; Kut, "Türk Edebiyatı'nda Acâibü'l-Mahlûkât Tercümeleri üzerine", s. 191; a.g.m., "Giriş", 15.

60 Kut, "Türk Edebiyatı'nda Acâibü'l-Mahlûkât Tercümeleri Üzerine," s. 191; a.g.m., "Giriş", s. 15.

Varlığından haberdar olunan birçok tercüme ek olarak Turgut Koçoğlu Walter Art Museum (Baltimore)’da bulunan XVIII. yüzyılın ilk çeyreğine ait yeni bir Kazvîni tercümesi daha olduğundan bahseder. Bu tercüme Vezirizam Murtaza Paşa’nın isteği üzerine Rûznâmecî Muhammed b. Muhammed Şâkir tarafından yapılmıştır. Eser dört yüzün üzerinde minyatüre sahiptir ve Koçoğlu tarafından yayına hazırlanmaktadır.⁶¹ *Acâibü'l-Mahlûkât* tercümeleri arasında tarihleri ve mütercimleri belli olmayan üç tane daha tercüme vardır.⁶² Bu eserler üzerine yapılacak ayrıntılı incelemeler bu nüshaların zaten tespit edilmiş tercümelere mi yoksa henüz bilinmeyen tercümelere mi ait olduğunu ortaya koyacaktır.

IV. *Harîdetü'l-Acâib* Tercümeleri

İbnü'l-Verdî’ye atfedilen *Harîdetü'l-Acâib*’in ilk Türkçe tercümesinin 1466 yılı civarında II. Murad’ın özel doktoru Mahmud Şirvanî tarafından yapıldığı ifade edilir.⁶³ Ancak bu tercüme ait olduğu söylenen nüshalar *Harîdetü'l-Acâib*’in 1562-63 civarında Mahmûd b. Ahmed el-Hatîb el-Rûmî (1563’te sağ) tarafından yapılan başka bir tercümesine ait çıkmaktadır. Bu Mahmûd Şirvanî’ye ait bir tercüme olmadığı anlamına gelmez ancak nüshalar konusunda bir karışıklık söz konusudur.⁶⁴ Mahmud b. Ahmed el-Hatîb’in çevirisine gelirse, bu eser günümüze otuz kadar nüshayla ulaşmıştır.⁶⁵ Eserin girişinde belirtildiği üzere tercüme Emir Osman b. İskender Paşa’ya sunulmuştur. Bazı araştırmacılar bu eserin tercüme olduğunu fark etmemiş, onu XVI. yüzyılda üretilen, Türkçe bir eser sanmışlardır. Örneğin *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*’nde Mahmud el-Hatîb’in kendi gözlemlerinden yararlanılarak oluşturduğu bir eser olarak tanıtılırken,⁶⁶ Giancarlo Casale onu Osmanlı’nın Hint Okyanusu’nda daha aktif hale gelerek Arapça ve Farsça coğrafi eserlere daha fazla erişim sağladığı bir dönemin ürünü olarak betimlemiştir.⁶⁷ Mahmûd b. Ahmed el-Hatîb el-Rûmî’nin tercümesi iki farklı

61 Turgut Koçoğlu, “Ruznameci Muhammed b. Muhammed Şâkir’in Minyatürlü Acâyibü'l-Mahlûkât Tercümesi”, 2. *Uluslararası İpekyolu Akademik Çalışmalar Sempozyumu 20-22 Eylül 2018 Bildirileri*, 2018, s. 184-198.

62 Bu eserlerden biri Çağatay Türkçesi ile yazılmıştır. Kut, “Giriş”, s. 16. Ayrıntılı bilgi için bkz. İhsanoğlu (ed.), *OCLT*, c. 2, s. 605-606.

63 Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara: Turizm ve Kültür Bakanlığı, 1982, s. 3, 17; Mahmut Ak, “Mahmud Şirvani,” *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, haz. Ekrem Çakıroğlu, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayıncılık, 1999, s. 74.

64 Bahsi geçen nüshalar Uppsala 315, Arkeoloji Müzesi 530, Nuruosmaniye Kütüphanesi 2988 and 3021 numaralı kopyalardır. Bkz. Coşkun, “A Medieval Cosmography”, s. 74.

65 Londra’da 1566 yılında Sinan Bey’e sunulan bir başka tercüme daha vardır. Bu eserle ilgili bkz. Charles Rieu, *Catalogue of Turkish Manuscripts in British Museum*, Osnabrück: Otto Zeller Verlag, 1978, s. 109.

66 İhsanoğlu (ed.), *OCLT*, c.1, s. 38-41.

67 Giancarlo Casale, “Ottoman Age of Exploration: Spices, Maps and Conquest in the Sixteenth Century Indian Ocean”, Doktora Tezi, Harvard University, 2004, s. 297-298. Eser

araştırmacı tarafından tez olarak çalışılmıştır.⁶⁸ *Harîdetü'l-Acâib*'in son tercümesi Dugakinzâde Osman Efendi (ö.1603) tarafından yapılmış ve III. Murad'a ithaf edilmiştir.⁶⁹

V. *Acâibü'l-Mahlûkât* ve *Harîdetü'l-Acâib*'i Kaynak Olarak Kullanan Bazı Eserler

Kazvîni'nin ve İbnü'l-Verdî'nin kozmografyaları birçok Osmanlı coğrafyacısı tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Örneğin Amerika kıtasından ayrıntılı olarak bahseden ve Mehmed Suûdî Efendi (ö.1591)'ye atfedilen 1583 tarihli *Târih-i Hind-i Garbî* adlı eser Francisco Lopez de Gomara'nın *Historia general de las Indias*'ı veya Gonzalo Fernandez de Oviedo'nun *Historia general y natural de las Indias*'ı gibi Batılı kaynakların yanı sıra, Kazvîni ve İbnü'l-Verdî'nin eserlerinden izler taşır.⁷⁰ Ancak yazar *Harîdetü'l-Acâib*'deki bazı bilgilerin doğruluğundan emin

hakkında isabetsiz başka bir kaniya da Mikail Bayram varmıştır. Eserin Konya Koyunoğlu Kütüphanesi'ndeki eksik sayfa nüshasını (no. 12110) inceleyen Bayram, eserde Cebelitarık'ı geçerek bazı adalara ulaşan İspanyol denizcilerinden bahseden hikâyenin Macellan'ın deniz yolculuklarına ve Amerika kıtasının varlığına işaret ettiğini düşünerek bu eserin dönemin “coğrafi keşiflerini” yansıttığını düşünmüştür. Ancak, söz konusu hikâye *Harîdetü'l-Acâib*'in kendisinde geçmektedir ve bu nedenle Macellan dönemine atfedilemez. Bayram daha sonra bu eser üzerine Sema Yaniç'in doktora çalışmasına danışmanlık yaptığından dolayı, eserin bir tercüme olduğunu fark etmiş olmalıdır. Kendisinin çalışması için bkz. Mikail Bayram, “Bir Osmanlı Seyyahı Hâce Hatib Mahmud ve Seyhatü'l Kübra ve Müfredâtü'l-Etibba Adlı Eseri”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi Bildirileri*, Konya, Selçuk Üniversitesi, 2000, s. 251-255. Bahsettiği hikâyenin aslında *Harîdetü'l-Acâib*'de olmasına dair bkz. Joseph de Guignes, s. 153-154.

68 Sema Yaniç, “Hâce Hatib Mahmud er-Rumi ve Harîdetü'l 'Acâib ve Ferîdetü'l Garayib Tercümesi İsimli Eserinin Edisyon Kritik ve Tahlili”, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2004; Feray Coşkun, “A Medieval Islamic Cosmography in an Ottoman Context”. Bu tercüme ile ilgili ayrıca bkz. Coşkun, “An Ottoman preacher's perception of a medieval cosmography: Mahmûd al-Ḥaṭīb's translation of the *Kharîdat al-'Ajâib wa Farîdat al-Gharâ'ib*,” *Al-Masaq: Islam and Mediterranean*, 2011, sy. 23, s. 53-66.

69 İhsanoğlu (ed.), *OCLT*, c. 1, s. 75-76.

70 Eserin tıpkıbasım ve çevirileri için bkz. *Tarih-i Hind-i Garbi veya Hadis-i Nev – A History of the Discovery of America*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987; Tülay Duran ve Fuat Yavuz (haz.), *Tarih-i Hind-i Garbi veya Hadis-i Nev - History of the West Indies known as the New Hadith*, İstanbul: İstanbul Tarihi Araştırmalar Vakfı, 1999; Muhammed b. Emir el-Hasan Su'ûdî, *Tarih-i Hind-i Garbi veya Hadis-i Nev*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1999. Eser üzerine yapılan akademik çalışmalar için bkz. Thomas D. Goodrich, “Ottoman Americana: The Search for the Sources of the Sixteenth Century Tarih-i Hind-i Garbi”, *Bulletin of Research in the Humanities*, 1982, sy. 85, s. 269-294; a.g.m., *The Ottoman Turks and the New World: A Study of Tarih-i Hind-i Garbi and Sixteenth-century Ottoman Americana*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1990; Baki Tezcan, “The Many Lives of the First Non-Western History of the Americas: From the New Report to the History of the West Indies”, *The Journal of Ottoman Studies*, 2012, sy. 39-40, s. 1-38.

değildir. Mesela Akdeniz ve *Bahr-ı Muhîr*⁷¹ arasında kuzeyden bir su yolu bağlantısı olduğuna veya Büyük İskender'in Hazar Denizi'nde yaptığı rivâyet edilen yolculuğun bu denizde gerçekleştiğine şüpheyle bakmaktadır.⁷² Âşık Mehmed de kozmografik bir eser olarak kaleme aldığı ve birçok eserden yararlandığı 1595 tarihli *Menâzirü'l-Avâlim*'inde Kazvîni ve İbnü'l-Verdî'nin eserlerini kullanmıştır.⁷³

Gerhard Merkator'un *Atlas Minor*'unu Latince'den Türkçe'ye çeviren Kâtib Çelebi ise İbnü'l-Verdî hakkında hiç de hoş olmayan sözler eder. *Keşfü'z-Zunûn* adlı eserinde İbnü'l-Verdî'nin bir coğrafyacı olmadığını belirttikten sonra *Harîdetü'l-Acâib*'deki dünya haritasının yanlışlarla dolu olduğunu, asılsız hikâyeler ve olması mümkün olmayan şeylerden bahsettiğini yazar.⁷⁴ Her ne kadar böyle bir eleştiri yağmuruna tutulmuş olsa da *Harîdetü'l-Acâib* Kâtib Çelebi'nin sözlerinden bir asır sonra bile istinsâh edilmeye devam edilecektir. *Acâibü'l-Mahlûkât* tercümeleri için de aynı durum söz konusudur.

Hagen her iki eserin ve tercümelerinin Osmanlı dünyasında bu derece rağbet görmesinin altında estetik bir neden olabileceğini düşünür. Özellikle *Acâibü'l-Mahlûkât* tercümelerindeki resimler, uzak coğrafyalarda yaşayan insan, hayvan ve bitki illüstrasyonları bu eserlere karşı ilgiyi arttırmış olmalıdır.⁷⁵ Başka bir ihtimal de okuyucunun bu eserlerdeki bitkiler, hayvanlar ve madenler gibi doğayla ilgili birçok konuda verdiği bilgileri hala faydalı bulmuş olmasıdır. Bu eserlerdeki bazı bilgiler güncelliklerini yitirmiş olsalar bile bu eserlerin temelde sınırsız kudretteki bir yaratıcının tüm varlığı muazzam bir çeşitlilikte ve ilahî hikmet üzere yaratmış olduğu fikrini benimsemiş olmaları, yani Osmanlı Müslüman geleneğiyle oldukça uyumlu bir evren resmi çizimleri, onların böylesine uzun bir dönem boyunca ilgi görmelerine etki etmiş olmalıdır.

71 *Bahr-ı muhîr* veya *el-Bahrü'l-muhîr* İslâm coğrafyacılığında dünyayı çevreleyen okyanus anlamında kullanılır.

72 Bkz. Goodrich, *Sixteenth Century Ottoman Americana*, s. 269-272.

73 Âşık Mehmed, *Menâzirü'l-Avâlim*, haz. Mahmut Ak, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007, s. CXI-CXVII; CXXXVIII-CXLI. Bu yazar ve eseri üzerine ayrıca bkz. Hagen, “The Traveller Mehmed Aşık”, *Essays on Ottoman Civilization*, Praha: Academie of Sciences of the Czech Republic Oriental Studies, 1998, s. 145-54; a.g.m., “Das Fremde im Eigenen- Mehmed ‘Aşık Reisen über den osmanischen Balkan”, *Bilder vom Eigenen und Fremden aus dem Donau-Balkan-Raum, Analysen literarischer und anderer Texte, Südosteuropa-Studien*, ed. G.Schubert, W. Dahmen, München: Südosteuropa-Gesellschaft, 2003, s. 121-141; Marinos Sariyannis, “Âşık Mehmed: Menâzirü'l-avâlim”, *Christian and Muslim Relations: A Bibliographical History: Central and Eastern Europea, Asia, Africa and South America (1500-1600)*, ed. David Thomas ve John Chesworth, s. 735-739.

74 A.g.m., *Keşfü'z-Zunûn*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1941-43, s. 701.

75 Hagen, “Some Considerations”, s. 191-192.

Sonuç

Osmanlı coğrafya literatürünün ilk örnekleri arasında sayılan, Arapça ve Farsça kökenli kozmografik eserlerden yapılan tercümeler, Osmanlı okur-yazar-dinleyici dünyasında XIV.-XIX. yüzyıllar arasında dolaşımda olmuşlar, başka birçok Osmanlı eserine kaynaklık etmişlerdir. Ancak bu eserler hem Batı hem de Türkiye'deki bazı akademik çevrelerce ilmî nitelikte olmadıkları gerekçesiyle olumsuz bir minvalde değerlendirilmişlerdir. Bu durumun en temel nedeni eserlerin başlık ve içeriklerinde çokça geçen *acâib* ve *garâib* terimlerinin gerçekdışı ve fantastik olana indirgenmesidir. Oysa her iki kavram da yukarıda bahsedildiği üzere daha çok “gerçeklik” alanına tekabül etmektedir. Buna ek olarak, bu eserlerin edebî özellikleri onları illa ki de ilmî olanın karşısında konumlandırmayı gerektirmiyor, çünkü bu eserlerin dünyanın yapısı, işleyişi, kültürel ve biyoçeşitliliğine dair insanlarda hayret ve merak duygusunu uyandırması, onları daha fazla bilme ve öğrenme konusunda teşvik etmiş olması da ihtimal dahilindedir.

Son dönemde bu eserlerle ilgili yapılan tıpkıbasımlar, yüksek lisans ve doktora tezleri, yazılan makaleler bu eserlerin düşünce, kültür ve bilim tarihi açısından önemlerinin anlaşılması konusunda bir farkındalığın oluştuğunu gösteriyor. Ama şüphesiz bu yolda atılacak daha çok adım var. Bu konuda Türkiye ve yurtdışındaki birçok koleksiyonda yer alan eserler üzerinde yapılacak araştırmalar birçok açıdan önemli olacaktır. Hem Arapça ve Farsça kültür sahalarında üretilen ve antik dönemden beri çok geniş bir coğrafyada dolaşımda olan bilgi birikiminin Osmanlı düşünce ve kültür dünyasına nasıl yansıdığını anlamamızı sağlayacaklar, hem de akademide oldukça yeni olan janr tartışmasına katkıda bulunacaklardır. Son olarak, böylesine geniş bir konu yelpazesine sahip olan bu eserler coğrafyanın yanı sıra biyoloji, edebiyat, kartografi, jeofizik, antropoloji, teoloji, zooloji, botanik gibi birçok modern bilim dalı ve disiplinin tarihine de ışık tutacaktır.

Osmanlı Coğrafya Literatürü ve “Acâibü'l-Mahlûkât Janrı”

Feray COŞKUN

Özet:

Osmanlı coğrafya literatürünün ilk örnekleri arasında Arapça ve Farsça kozmografyaların Türkçe tercümeleri önemli bir yer tutmaktadır. Birçok Osmanlı coğrafya eserine kaynaklık eden bu kozmografyalar ve tercümeleri bazı akademik çevrelerce ilmî nitelik taşımadıkları gerekçesiyle olumsuz bir minvalde değerlendirilmiştir. Bu da ilmiden çok edebî eserler olarak sınıflandırılmalarına, bilim ve düşünce tarihi açısından önemlerinin yeterince anlaşılamamasına yol açmıştır. Oysa ki bazı araştırmacının vurguladığı üzere, bu eserleri yazıldıkları dönemin kendi kültürel bağlamında değerlendirmek daha uygun olacaktır. Geniş bir coğrafyada yüzyıllar boyunca istinsah edilmiş ve okunmuş bu eserler okuyucularının dünyayı Ortaçağ ve erken modern zamanlarda nasıl gördüklerine dair bize önemli fikirler verme potansiyeli taşımaktadırlar. Bu makale en çok tanınan kozmografik eserlerin Türkçe'deki örneklerine dair genel bir resim çizmeyi ve bu eserlerin “Acâibü'l-Mahlûkât janrı” altında sınıflandırılmasıyla ilgili akademik tartışmalara değinmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Kozmografi, *Acâibü'l-Mahlûkât*, el-Kazvîni, İbnü'l-Verdî, *garâib*

Ottoman Geograohy Literatture and the“*Ajāib al-Makhlūqāt*” Genre

Feray COŞKUN

Turkish translations of Arabic and Persian cosmographies have a significant place in Ottoman geographical literature. Having been used as the sources for many Ottoman geographical works, the cosmographies and their translations were viewed negatively with the concern that they did not possess scientific quality. This led them to be categorized as literary sources rather than scientific, with their importance for the history of science and thought not being fairly understood. However, as some scholars have noted, it would be more appropriate to take the cultural context of these sources into account while evaluating them. These works, which were copied and read across a wide geographical area for centuries, have the potential to provide us with important hints about their readers' different ways of seeing the world in medieval and early modern times. This article aims to present an overview of the Turkish examples of famous cosmographical works and touch upon the academic debate regarding their classification within the genre of *Ajaib al-Makhluqat*.

Key words: Cosmography, *Ajaib al-Makhluqat*, *al-Qazwīnī*, *Ibn al-Wardī*, *gharaib*

Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Coğrafya Ders Kitapları Literatürü

Didem Sevtap KAYA

I. Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Coğrafya Ders Kitapları

Osmanlı Devleti, konumu ve devlet yapısı nedeniyle çevresiyle ilişki içerisinde olmuştur. Bu durum devleti her yönden etkilediği gibi, toplumun bilimsel birikimini ve dolayısıyla coğrafya çalışmalarını etkilemiştir¹.

Başlangıç döneminde İslâm kültürünün büyük etki ettiği Osmanlı coğrafyacılığı özellikle Arapça ve Farsça'dan tercüme eserlere sahne olmuştur. XVI. yüzyılda Doğu eserlerinin tercümesi yanında orijinal eserler de meydana getirilmiştir. Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*'yi; Seydi Ali Reis, *Kitâbu'l Muhit fi ilmi'l-Eflâk ve'l-Ebhûr* ve *Mir'atü'l-Memâlik*'i; Emir Mehmed Suudi, *Tarih-i Hindi Garbî*'yi; Aşık Mehmed ise klasik coğrafya eserlerinden faydalanarak *Menazır'ül-Avâlim*'i yazmıştır.

Osmanlı coğrafyacılığı için çok önemli olan XVII. yüzyılda Osmanlı coğrafyacıları olan Kâtib Çelebi *Cihannümâ*, *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr*, Evliya Çelebi, *Seyâhatname*, Ebubekir Behram Dîmeşki, *Atlas Mayor* gibi eserleri meydana getirmişlerdir.

XVIII. yüzyıl Osmanlı coğrafyacılarından İbrahim Müteferrika *Usûlü'l Hikem fi Nizâmi'l- Ümem* adlı eserleri meydana getirmiştir.² İbrahim Müteferrika, coğrafya eserlerinin hem basımında, hem de eserlere harita ve çeşitli bilgiler eklenmesinde

1 Nazan Karakaş Özür, "Osmanlı Coğrafya Tarihi Literatürüne Eleştirel Bir Bakış", Artuklu Akademi Günleri Bilim Tarihi ve Felsefesi Sempozyumu, Mardin, Kasım 2015, s. 78.

2 Mahmut Ak, "Coğrafya: Osmanlılar Dönemi", 26.05.2019, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/cografya#2-osmanlilar-donemi>.

görev almıştır. Önceki yüzyıllardaki bilgi birikimini de kullanan coğrafyacılar arasında Bartınlı İbrahim Hamdi, *Atlas'ı*; Erzurumlu İbrahim Hakkı *Mârifetnâme*'yi; Hasan Esiri, *Mi'yârü'd-düvel ve Misbârü'l-milel*'i meydana getirmişlerdir. Bu yüzyılda hem orijinal hem de doğu eserlerinin tercümesi yoluyla üretilen eserlere sahne olan Osmanlı coğrafya çalışmaları arasında artık batı eserlerinin tercümeleri de yer almaya başlamıştır. Bu dönemde tercüme edilen eserlere Petros Baronian tarafından Fransızcadan çevrilen *Risâle-i Coğrafya* örnek verilebilir.³ Bu dönemde yazarlar eserlere genellikle kendi araştırma ve gözlemlerini ekleyememişlerdir. Bu durum XIX. yüzyılda daha da aşikâr bir hâl almıştır.⁴

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde, batılı devletlerin seviyesine çıkmak amacıyla, daha önceki dönemlerde de uygulanan eser tercüme etme yaygınlaşarak, bilgiler iyice anlaşılmadan nakledilme yoluna gidilmiştir.⁵ Verilen eserlerin tercümesinde zaman zaman yanlışlıklar yapılmıştır. Bu nedenle verilen eserlerin orijinallliği bakımından Tanzimat Devri eserlerinin XVII. yüzyılı aşamadığı düşünülmektedir. Bu dönemde oluşturulan tercüme eserlerden biri de Mahmud Raif Efendi'nin Fransızca yazdığı kitabın Yakovaki Efendi tarafından yapılan tercümesi olan *İcâletü'l-coğrafya*'dır.

Coğrafya alanında orijinal eserler daha çok Osmanlı Coğrafyası alanında yazılmıştır.⁶ XIX. yüzyılın sonlarına doğru coğrafya alanında eser sayısının arttığı ve eserlerin içerik yönünden Tanzimat Devri eserlerine nazaran zenginleştiği görülmektedir. Hatta XIX. yüzyılda yazılan kitapların sayısı, devletin kuruluşundan 1800'e kadar yazılan kitapların sayısından fazladır.⁷ Tanzimat Devri'nde coğrafya kitaplarının bir kısmı ders kitapları biçimini almaya başlamıştır. Dönemin önemli eğitim kurumlarından olan ve ilk örneği 1847'de Davutpaşa'da açılan rüştiyelerde okutulmak için; *Muhtasar Coğrafya*, *Usûl-i Coğrafya*, *Mebâdi-i Coğrafya* gibi risaleler Fransızcadan tercüme edilmiştir.⁸

3 Mahmut Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 2004, c. II, sy. 4, s. 168-177.

4 Osman Gümüşçü, "Osmanlılarda Coğrafya Biliminin Doğuşu ve Gelişimi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Eren Güler, Kemal Çiçek ve Cem Oğuz, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. VIII, s. 340.

5 Osman Gümüşçü, "Kâtib Çelebi'den Günümüze Türkiye'de Coğrafyanın Tarihi Serüveni", *VII. TÜCAUM Ulusal Coğrafya Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 18-19 Ekim 2012, Ankara, s. 394; İ. Hakkı Akyol, "Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya I (Mutlakıyet Dönemi)", *Türk Coğrafya Dergisi*, 1943, sy. 1, s. 13.

6 Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2000, c. I, s. IV-V.

7 Ramazan Şeşen, "Osmanlılarda Coğrafya", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Eren Güler, Kemal Çiçek ve Cem Oğuz, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. VIII, s. 324.

8 Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1999, s. 61-62.

XX. yüzyılın başında Dârülfünûn'da, Coğrafya Darülmesaiisi'nin açılmasıyla (1915) Türk coğrafyacılığı modern bir hale gelmiştir. Hem coğrafya hem de ders kitaplarının yazımında artık tercüme yönteminin yavaş yavaş terk edildiği görülmektedir. Modernleşme dönemindeki yazarlardan Faik Sabri Duran, coğrafyayı halka tanııtıp sevdiren bir bilim adamı olarak nitelendirilmektedir.⁹ Faik Sabri Duran ve Osman Saffet Geylangil'in coğrafyaya katkısı oldukça fazladır. İki yazar çalışmaları ve eserleri ile çağdaş coğrafya öğretimine büyük katkı sağlamışlardır.¹⁰

A. Coğrafya Dersinin Okutulduğu İlk Okullar ve Ders Kitapları

Coğrafya ders kitaplarının okutulduğunu kabul edebileceğimiz ilk okul Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun'dur. Okul 1821'de yandığı için okulun ilk ders programlarına ulaşılamasa da okul matbaasında coğrafya konusunda basılan eserler bulunması coğrafya dersinin okutulduğunu göstermektedir. 1795'te Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun'un Lağımçı ve Humbaracı kısımlarında coğrafya dersleri verilmekteydi. Okulun 1850 ve 1870 yıllarındaki ders programlarında da coğrafya dersinin bulunduğu bilinmektedir.¹¹

III. Selim döneminde açılan Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun'un, ikinci ve üçüncü senelerinin ders programında coğrafya dersi bulunmaktaydı.¹² Coğrafya dersi Osmanlı eğitim kurumlarının programlarına ilk olarak askeri kaygılarla girdiği için askeri kurumlarda coğrafya eğitimi daha çok mekan isimleri ve topografya bilgisine dayanmaktaydı.¹³

II. Mahmud döneminde açılan okullardan Mekteb-i Harbiye'nin ikinci kısmında ve sivil memur yetiştiren Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin ders programlarında okulların kuruluşundan itibaren coğrafya dersi yer almıştır.¹⁴

İlk örneği 1847'de Davutpaşa'da kurulan rüştiyeler iyi bir eğitim sunduğu için devlet sınırları içerisinde sayıları hızla artmıştır. Bu okullarda kuruluşlarından itibaren coğrafya dersi verilmekteydi. 1869 Nizamnamesi ile kız rüştiyeleri de açılarak devlet toprakları içerisinde yaygınlaştırmak istenmiştir.¹⁵ Kız rüştiyelerinin programında da coğrafya dersi yer almıştır.

9 Gümüşçü, "Kâtib Çelebi'den Günümüze Türkiye'de Coğrafyanın Tarihi Serüveni", s. 398-400.

10 Sefa Sekin - Ali Özel, "Türkiye'de Ülkeler Coğrafyası Çalışmalarının Tarihi Gelişimi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, 2002, sy. 6, s. 39.

11 Mustafa Ergün- Tayyip Duman, "19. Yüzyılda Osmanlı Askeri Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları", *Yeni Türkiye Dergisi: Eğitim Özel Sayısı*, yıl: 2 Ocak – Şubat, 1996, sy. 7, s. 494-497.

12 Ramazan Özey, "Osmanlı Devleti Döneminde Coğrafya ve Öğretimi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed. Eren Güler, Kemal Çiçek ve Cem Oğuz, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. VIII, s. 330.

13 Akyol, "Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya I (Mutlakıyet Dönemi)", s. 13.

14 Özey, "Osmanlı Devleti Döneminde Coğrafya ve Öğretimi" s. 330.

15 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre rüştiyelerin programında coğrafya dersi bulunmaktaydı. 1893'te üç sene süren rüştiyelerde üç sene coğrafya dersi verilmekteydi.

Coğrafya dersi, 1869 Maarif Nizamnamesi ile II. Mahmut döneminde zorunlu hale getirilen sıbyan mekteplerinin programında yer almaya başlamıştır.¹⁶ Bu durum ortaokul ve lise seviyesindeki okulların yaygınlaşmasına ve coğrafya ders kitaplarının hazırlanmasına zemin hazırlamıştır.¹⁷

1876'dan itibaren idadilerde ve liselerin programında coğrafya dersi yer almaktaydı. Beş senelik idadilerde haftada 10 saat (1894), yedi senelik idadilerde 13 saat (1899), sekiz senelik idadilerde ise 14 saat (1904) coğrafya dersi bulunmaktaydı.¹⁸ 1915 yılında fen ve edebiyat olarak iki bölüme ayrılan liselerin programında her sınıfta coğrafya dersi bulunmaktaydı. Hatta öğrencilere jeoloji ve kozmografya dersleri de verilmekteydi.¹⁹ Meşrutiyet döneminde idadi okullarının bir kısmı sultanilere çevrilmek istenmiştir.²⁰ Sultanilerin ders programında da coğrafya dersi yer almıştır.

Dönemin öğretmen okulları olan Dârümuallimîn-i İbtidai ve Dârümuallimîn-i Rüşdiyye'de de coğrafya dersleri okutulmaktaydı. Dârümuallimîn-i İdadi'de ise kozmografya ve tabii ilimler dersleri bulunmaktaydı.²¹

Böylece birçok okulun programında yer alan coğrafya dersi için çeşitli kitap ve ders araç- gereçlerine ihtiyaç duyulmuştur. Çeşitli Osmanlı eğitim kurumlarının programında yer alan coğrafya dersleri için hazırlanan ders kitaplarının ilk örnekleri, mühendishanede okutulmak üzere hazırlanarak, mühendishanenin matbaasında basılmışlardır. Ders kitapları ve dersler için gerekli olan materyallerin

16 Erol Kaplıhan, "Atatürk Dönemi (1923–1938) İlkokullarda Coğrafya Eğitimi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Ocak – 2012, sy. 25, s. 153. 1913'te üç ayrı devreden (devre-i ula, devre-i mutavassıta ve devre-i aliye) oluşan altı sene olan ibtidaiyelerin ilk senesi hariç coğrafya dersi verilmekteydi. İbtidailer 1924'te beş seneye indirilmiştir ve devreler kaldırılmıştır. 1924'te okulun son üç senesinde coğrafya dersi verilmektedir. 1926 yılında ise ibtidaiyelerde coğrafya dersi ilk üç senede hayat bilgisi dersi içerisinde, son iki senede de müstakil olarak öğretilmeye başlanmıştır.

17 Sefa Sekin - Ali Özel, "9. Sınıf (Lise 1) Coğrafya Öğretim Programlarının İncelenmesi ve Karşılaştırması", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Ocak 2003, sy. 7, s. 46. Osmanlı Devleti'nin son döneminde coğrafya öğretim yöntemleri ile ilgili bilgi almak için bkz. Halil Tokcan- Şahin Oruç, "Osmanlı Devleti Son Dönemlerinde Coğrafya Öğretimi: Buluş Yoluyla Öğretime Bir Örnek", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Eylül 2009, c. XVII, sy. 3. s. 1013-1024.

18 Akyol, "Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya I (Mutlakiyet Dönemi)", s. 14.

19 Halil İbrahim Taş, "Cumhuriyetin Kuruluşundan Günümüze İlköğretim II. Kademe ve Liselerde Coğrafya Dersi ve Müfredatının Değişimi", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 2005, c. X, sy. 14, s. 314-316. 1924 yılı programına göre yine liselerin tüm sınıflarında birer saat coğrafya dersi verilmekteydi. 1924 ve 1938 yıllarının programına göre liselerin fen bölümünde her sene coğrafya dersi verilirken, edebiyat bölümüne sadece lise üçüncü sınıfta coğrafya dersi verilmekteydi.

20 İ. Hakkı Akyol, "Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya II (Meşrutiyet Dönemi)", *Türk Coğrafya Dergisi*, 1943, sy. 2, s. 132-136.

21 Özey, "Osmanlı Devleti Döneminde Coğrafya ve Öğretimi", s. 330.

hazırlanması için kurulan mühendishane matbaasında basılan ders kitapları, zamanla diğer okullar için de kullanılacak düzeye erişmiştir²²

Mühendishanede okutulan ve ders kitaplarının ilk örnekleri olarak kabul edilebileceğimiz eserler Mehmed Raif Efendi'nin *İcâletü'l-Coğrafya*'sı (1803-4), Hüseyin Rıfık Efendi'nin *El-Medhal fi'l-Coğrafya*'sı (1830-31) ve Muhammed Enveri'nin *Coğrafya Risalesi* ve *Coğrafya* (1856) adlı kitaplarıdır. Bu eserler Avrupa dillerindeki eserler tercüme edilerek hazırlanmışlardır.²³

Mahmut Raif Efendi, *İcâletü'l-Coğrafya* adlı eserini Londra'da sefaret katibiyken Fransızca olarak yazmıştır. Eser, Yakovaki adlı Viyana maslahatgüzarı tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.²⁴ Esere kendisinden bir sene önce basılan *Cedid Atlas* tercümesi eklenerek Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'da ihtiyaç duyulan eserlerin basıldığı Darü't-Tabaatü'l-Âmire'de (Üsküdar) 1804 yılında basılmıştır.²⁵ Bu eser aynı zamanda ülkeler coğrafyası hakkında yazılmış ilk ders kitabı olarak da kabul edilebilir.

Hüseyin Rıfık Tamani²⁶ tarafından ders kitabı mahiyetinde yazılan eserler mühendishane tarafından satın alınarak uzun yıllar coğrafya dersinde okutulmuştur.²⁷ Hüseyin Rıfık Tamani'nin eserlerinden biri olan *El-Medhal fi'l-Coğrafya* (1830-31) tabii ve matematik coğrafyadan bahsetmektedir.²⁸

Muhammed Enveri, Bahriye Mektebi'nde coğrafya öğretmenliği yaptığı sırada, *Coğrafya* adlı kitabını yazmıştır. Bu kitap Harbiye ve Mühendishânede okutulmuştur.²⁹

Bahsedilen eserler dışında Bogos Tiryakioğlu; Auguste Michelot'un yazdığı coğrafya eserini, Theologu Aleko; *Coroza Coğrafyası*'nı, Seyyid Ali Paşa *Atlas de Zenfan*'ı Fransızca'dan tercüme etmişlerdir.³⁰

22 Erdal Aslan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Ders Kitapları" *Eğitim ve Bilim*, 2010, c. XXXV, sy. 158, s. 216-217.

23 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemlerinin Dönüşümü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s. 162.

24 Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", s. 176-177.

25 Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, s. 61. Matbaa-yı Amire'nin kuruluşu hakkında bilgi almak için bkz. Turgut Kut, "Darü'ttbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, c. IX, s. 10-11.

26 Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un baş hocasıydı. III. Selim'in tahttan indirilmesiyle başka okullarda görevlendirilen Tamani 1817'de vefat etmiştir.

27 Salim Ayduz, "Hüseyin Rıfık Tamani" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2016, c. EK II, s. 584-586.

28 Eserle ilgili bilgi için bkz. Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 60.

29 Muhammed Enveri, *Coğrafya*, İstanbul: Mekteb-i Bahriye Matbaası, 1273/1857.

30 Şeşen, "Osmanlılarda Coğrafya", s. 325.

1846 yılından sonra devlet salnameleri ardından da nezaret ve vilayet salnameleri yayınlanmaya başlanınca, coğrafi bilgi birikiminin artışı müteakip ders kitapları sayısında da artış görülmüştür. 1869-70 yıllarında, Kolağası Ahmed Muhtar Paşa, *Fenn-i Coğrafya* adlı kitabını yayınlamıştır. Bu kitap askeri idadilerde okutulmak için kullanılmıştır. Bilimsel değeri yüksek olan bir eserdir.³¹ 1871 yılında Sami Paşazade Abdülhalim'in yazdığı *Beyan-i Nakş-i Cihan* ve Hamdi Bey tarafından yazılan *Usûl-i Coğrafya-yı Tabii* yayınlanmıştır. 1872 yılında, Binbaşı Ahmed Cevat tarafından *Malûmatü'l-Kafiye fî Memâlik-i Osmâniye* yayınlanmıştır.

1890'lı yıllardan sonra daha özel alanlarda ders kitapları yazılmaya başlanmıştır. Bunlara; Abdurrahman Şeref Bey tarafından yazılan *Coğrafya-yı Umûmî* (1885), Ali Tevfik Bey tarafından yazılan *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası* gibi eserler örnek verilebilir. Ayrıca bu dönemde çeşitli coğrafya sözlükleri de yayınlanmıştır. Bu sözlüklere Ahmed Rifat Efendi'nin *Lügat-ı Tarihiye ve Coğrafya'sı*, Şemsettin Sami'nin *Kamusü'l-a'lâm*'ı ve Ali Cevat Bey'in *Memâlik-i Osmâniye'nin Tarih ve Coğrafya Lûgati* örnek verilebilir.

Meşrutiyet döneminde, önceki dönemlerde hazırlanan eserlere göre daha modern yöntemlerle hazırlanmış eserler yayınlanmıştır. Derviş Ziya Paşa, Mehmed Burhaneddin, Osman Saffet, Memduh Süleyman, Yusuf Hafid ve Faik Sabri Bey bu tür eserler vermişlerdir.³² Meşrutiyet döneminde Fransa'ya eğitim için gönderilen öğrenciler (Faik Sabri Duran, Ali Macit Arda, Selim Mansur ve Hamit Sadi Selen) yurda döndükten sonra, çoğunlukla yükseköğretimde ve Dârülfünûn'da görev almışlar ve yeni Fransız programlarına uygun bir şekilde eserler meydana getirmeye gayret etmişlerdir.³³

B. Kitapların Hazırlanışı

1870 yılında ibtidailerde okutulacak kitapların yazım ve tercümeleriyle ilgili 13 maddelik *1870 Telif ve Tercüme Nizamnamesi* yayınlanmıştır. Nizamnamede yazılacak kitapların taşımaları gereken genel nitelikler sıralanmış, kitapların mümkün olduğu kadar açık ve sade bir dille yazılması ve öğrencileri özendirici olması istenmekteydi.

Nizamnamenin sıbyan okulları için öngördüğü ders kitapları arasında coğrafya ders kitapları ve haritalar bulunmaktaydı. Ayrıca nizamnamede coğrafya ders kitaplarında Osmanlı Devleti topraklarının; iklimi, sınırları, yer şekilleri, ziraatı, ticareti, madenleri, nüfusu vb. konuların yer alması gerektiği belirtilmiştir. Kitap

31 Sekin - Özel, "Türkiye'de Ülkeler Coğrafyası Çalışmalarının Tarihi Gelişimi", s. 39.

32 Tekeli-İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sistemlerinin Dönüşümü*, s. 162-163.

33 Akyol, "Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya II (Meşrutiyet Dönemi)", s. 122,132.

yazımını artırmak için bir yarışma düzenlenerek yazarları teşvik etmek için ödüller koyulmuştur.³⁴

7 Haziran 1875 tarihinde devlet tarafından yabancı dil bilen bir komisyon kurulması ve komisyon tarafından coğrafya dersinin daha iyi öğretilmesi için bir kitabın hazırlanmasına karar verilmiştir.³⁵ Yine okullarda kullanmak için yeni ve kusursuz bir coğrafya ders kitabı hazırlanması için 1882 yılında çalışmalar yapılmıştır.³⁶

Ders kitaplarının hazırlanması için genellikle yazarlardan bir talepte bulunulmamıştır. Yazarlar, kendi istek ve tecrübeleri çerçevesinde, çalışmalarda bulunarak çeşitli eserlerden tercüme yapmaktaydılar. Yazarlar bazen kitaplarda kullanmak için devletten çeşitli bilgiler istemekteydiler. Mösyö Koillo hazırlamakta olduğu *Avrupa Coğrafya-i Umumi*'nde kullanmak üzere 15 Kasım 1887 tarihinde bazı şehirlerin nüfusunu talep etmiştir.³⁷ Kendisine coğrafya kitabında kullanmak için Serfice sancağında bulunan ev, dükkân ve diğer mülklerin miktarını belirten bir tablo teslim edilmiştir.³⁸

Eserler tamamlandıktan sonra genellikle devlet büyüklerine takdim edilmekteydi. Mekteb-i Bahriye'de Coğrafya öğretmeni olan Muhammed Enveri Efendi tercüme ve telif ettiği kitapları takdim etmiştir.³⁹ Eserler teslim edildikten sonra devlet erkânı eseri beğenirse yazarına kitap basma ruhsatı ve hediyeler verilebilirdi. Mekteb-i Harbiye'de riyaziye öğretmeni ve kolağası olan Esad Bey'e de coğrafya hakkında yazdığı risaleden dolayı nişan verilmiştir.⁴⁰

Hazırlanan eser, okullarda okutulmaya uygun bulunursa ruhsat verilir ve ders kitabı olarak okullarda kullanılabilirdi. Kolağası Şevket Bey tarafından hazırlanan, *Coğrafya Risalesi* ve atlasın 30 Eylül 1873 tarihinde rüştiyeler için satın alınması ve parasının ödenmesine karar verilmiştir.⁴¹ Binbaşı Mehmed Nasrullah Efendi tarafından tercüme edilen, Küre-i Musattaha ve Harita-i İstivâ'iyyesi'nin basımına 23 Mayıs 1904 tarihinde ruhsat verilmiştir.⁴² 20 Şubat 1908 tarihinde ise *Küre-i Mücesseme* isimli Rumca haritanın basılmasına ruhsat verilmiştir.⁴³

34 İbrahim Caner Türk, "Osmanlı Devleti İlköğretim Okulları Coğrafya Müfredat Programları–Coğrafya Öğretim Usulleri" Erzurum: *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. IX, sy. 1, s. 202-203.

35 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.) MF. MKT. 28-76 (3 Ca 1292, 7 Haziran 1875).

36 B.O.A. MF. MKT. 76-5 (1 B 1299, 19 Mayıs 1882).

37 B.O.A. HR. TO. 68-34 (15/11/1887).

38 B.O.A. MF. MKT. 77- 48 (20 Za 1299, 3 Ekim 1882).

39 B.O.A. A. MKT. MHM. 139-60 (29 M 1275, 8 Eylül 1858).

40 B.O.A. A., DVN. MHM. 30-78 (M 1277, Temmuz Ağustos 1860).

41 B.O.A. A., MKT. MHM. 465-47 (7 Ş 1290, 30 Eylül 1873).

42 B.O.A., MF. MKT. 782-32 (8 Ra 1322, 23 Mayıs 1904).

43 B.O.A., MF. MKT. 1040-52 (17 M 1326, 20 Şubat 1908).

İçerik ve özellik bakımından beğenilen eserler, masrafları devlet tarafından karşılanarak baskıları çoğaltılır ve okulların taleplerine göre yurdun çeşitli bölgelerine gönderilmekteydi. Okullar kitaplara ya da diğer araç-gereçlere ihtiyaç duyduğunda bu konudaki taleplerini devlete iletmekteydi. Rüştîyelerde okutulan *Medhal-i Coğrafya* adlı kitabın baskısı kalmadığı için 14 Haziran 1875 tarihinde Matbaa-i Âmire'de yeniden basılmasına karar verilmiştir.⁴⁴ 3 Haziran 1892 tarihinde, Matbaa-yı Âmire Ruznamçecisi Hasan Ferid Efendi'nin hazırlamakta olduğu *Yeni Coğrafya Atlası*'nın on paftası, basılmış olup eser tamamlanınca beğenilirse mekteplerde kullanılmasına karar verilmiştir.

Eserler içerik veya özellik bakımından yeterli bulunmazsa ya da içinde zararlı ifadelerin yer aldığı bölümler bulunuyorsa eserlerin basımına ruhsat verilmeyebiliyordu. 31 Temmuz 1892 tarihinde Hasan Ferid Efendi'nin *Coğrafya Atlası*, incelenmiş ve okullarda okutulmasına gerek olmadığına karar verilmiştir.⁴⁵

Devlet zararlı içeriği olan kitapların kullanılmasını engellemek için büyük çaba sarf etmekteydi. Özellikle zararlı eserlerin yabancı okullarında kullanılmasına karşı olan mücadele göze çarpmaktaydı. Yasaklanan eserler toplatılıp imha edilmekte, gümrüklerden geçirilmesi yasaklanmakta, gümrüklerden geçirilmesine müsaade eden memurlar cezalandırılmakta ve kitaplar geldiği yere iade edilmekteydi. Hatta içerisinde zararlı ifadeler bulunan kitapları basan matbaalara bile cezalandırılmaktaydı. 19 Aralık 1899 tarihinde *Muhtasar Sağıru'l-Coğrafya* isimli kitabın, zararlı içeriği nedeniyle satış ve yayını yasaklanmış ve imha edilmesi istenmiştir.⁴⁶ Ortodoks mekteplerinde okutulmak üzere seçilen Sırpça coğrafya ve mantık kitaplarında, zararlı içerik bulunmasından dolayı 1 Nisan 1900 tarihinde eserlerin ithali ve basımı yasaklanmıştır.⁴⁷ Filibe'de basılmış Bulgarca coğrafya kitabının, içeriğinin zararlı olması nedeniyle eserin toplatılmasına, imha edilmesine ve Bulgar mekteplerinde okutulmamasına 4 Ocak 1882 tarihinde karar verilmiştir.⁴⁸ Vele Vaso'run yazdığı coğrafya kitabının Musevi mekteplerinde okutulmaması, gümrük ve postanelerden de geçirilmemesi istenmiştir.⁴⁹ *Coğrafya'dan İlk Sene-i Tedrisiye* adlı Fransızca atlas zararlı yayınlar listesinde bulunduğundan geldiği yere iade edilmesine 14 Ocak 1895 tarihinde karar verilmiştir.⁵⁰

44 B.O.A., MF. MKT. 28-127 (10 Ca 1292, 14 Haziran 1875).

45 B.O.A., BEO 13-964(07/11/1309), B.O.A., MF.MKT. 146-33 (6 M 1310, 31 Temmuz 1892).

46 B.O.A., DH. MKT. 2286-41 (15 Ş 1317, 19 Aralık 1899).

47 B.O.A., DH. MKT. 2326-36 (30 Za 1317, 1 Nisan 1900).

48 B.O.A., MF. MKT. 73-113 (13 S 1299, 4 Ocak 1882).

49 B.O.A., MF. MKT. 191-35 (21 C 1311, 30 Aralık 1893).

50 B.O.A., MF. MKT. 245-22 (17 B 1312, 14 Ocak 1895). Zararlı içeriği bulunan kitaplarla ilgili daha fazla örnek için bkz. B.O.A., MF. MKT. 25-153(18 M 1292, 24 Şubat 1875), B.O.A., MF. MKT. 74 -131(11 R 1299, 2 Mart 1882), B. O. A., MF. MKT. 193-83 (13 B 1311, 20 Ocak 1894), B.O.A., MF. MKT. 135 -38(2 B 1309, 1 Şubat 1892).

Kitaplardaki zararlı ifadelerle Erzurum ve Van çevresinin Ermenistan olarak gösterilmesi örnek verilebilir. Üsküp'teki Bulgar Mektebi için alınan, *Zavtori Kaloş*'un Bulgarca yazdığı, *Coğrafya-yı Umûmî* adlı kitabında Erzurum ve Van çevresi; Ermenistan olarak gösterildiğinden 19 Aralık 1891 tarihinde bu kitabın nüshalarının yok edilmesine ve eserin basımına ruhsat veren memurun cezalandırılmasına karar verilmiştir.⁵¹ Bastırılan büyük küre-i musattahalarda Erzurum üzerinde bulunan, Ermenistan ibaresinin düzeltilmesi istenmiştir.⁵²

Bu dönemde yabancı okullar açılmadan gerçekleşmesi muhtemel olan problemlerle ilgili okullar uyarılmaktaydı. 11 Ekim 1894 tarihinde Trablusgarb'taki Rum mektebinin açılmasına müsaade edilmiş; mektepte okutulacak kitapların isimleri, ders saatleri ile şهادetnâme suretleri önceden gönderilmiştir. Mektep çalışanlarından özellikle coğrafya ve tarih kitaplarında zararlı ifadelerin bulunmamasına dikkat edilmesi istenmiştir.⁵³

Zararlı bilgiler içerdiği sanılan kitapların zararlı ifadeler içermediği anlaşılırsa iade edilebiliyordu. 5 Haziran 1890 tarihli belgeye göre Karabet Kütüphanesi'nde bulunan ve müfettişler tarafından el konulan *Coğrafya-yı Osmânî* ve *Muhtasar Avrupa Coğrafyası*'na yapılan incelemelerde risalelerin içinde zararlı ifade bulunmadığı 14 Eylül 1903 tarihinde Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir.⁵⁴ Verilen bütün bu örnekler devletin doğru bilgiler içeren kitapların okutulması konusundaki hassasiyetini gözler önüne sermektedir.

Zararlı kitapların toplatılması kolay olmamaktaydı ve memurların toplama işlerini gerçekleştirirken zorlandığı zamanlar olmaktadır. Neologos Gazetesi tarafından ruhsatsız basılan, tarih sözlüğü ve coğrafya risalelerine el konulması için görevlendirilen matbaalar müfettişi Vapuridi Efendi'ye, zaptiyelerin yardım etmesine 2 Ağustos 1892 tarihinde karar verilmiştir.⁵⁵ Çıkması olası problemleri engellemek amacıyla böyle bir destek verilmesi uygun görülmüştür.

C. Coğrafya Ders Kitaplarının ve Haritaların Basılması

1727'de İbrahim Müteferrika'nın girişimleriyle ilk Türk matbaası kurulmuştur. İlk matbaayı müteakip açılan diğer matbaalarda da basılan tüm eserler devlet kontrolünden geçmiştir. 1854 yılında tüm matbaalara devletten izin (ruhsat) almadan herhangi bir basım faaliyetinde bulunamama şartı getirilmiştir. 1856 yılında ise matbaalara Takvimhâne Nezareti'nin kontrolünde kitap basma hakkı verilmiştir. 1857'de yayınlanan *Matbaa Nizamnamesi* ile de kitap basımının denetlenmesi

51 B.O.A., MF. MKT. 134-1 (17 Ca 1309, 19 Aralık 1891).

52 B.O.A., MF. MKT. 232-26 (10 R 1312, 11 Ekim 1894).

53 B.O.A., MF. MKT. 117-148 (16 L 1307, 5 Haziran 1890).

54 B.O.A., DH. MKT. 764-7 (21 C 1321, 14 Eylül 1903).

55 B.O.A., MF. MKT. 146-64 (08/01/1310, 2 Ağustos 1892).

Meclis-i Maarif'e devredilmiştir.⁵⁶ 1864 yılında Maârif Umûmiye Nezareti'nin altında Daire-i Mekâtib-i Mahsûsa kurularak ders kitaplarının incelenmesi ve devlete muhalif yayınları engellemesi amaçlanmıştır. 1864'te nezaret bünyesinde ders kitaplarının denetimi için Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti ile Tedkik-i Müellefat Komisyonu kurulmuştur. Komisyonun kontrol edip mühür basmadığı kitapların yayınlanmamasına karar verilmiştir.⁵⁷

1872 Matbaa Nizamnamesi ile devletin kitap basımındaki kontrolü daha da artmıştır. Zararlı yayınları basan matbaalara para ve kapatma cezaları getirilmiştir.⁵⁸ Devletin hem zararlı eserlere ruhsat veren memurlara hem de eseri basan matbaalara ceza vermesi bu konudaki kararlılığını göstermektedir.

Her ne kadar matbaalar devlet kontrolünde ise de matbaa sahiplerinin de basacakları kitabı seçme ya da basmak istedikleri kitabın devlet kontrolünden geçip ruhsat alabilmesi konusunda etkili oldukları bilinmektedir. Matbaaların eserleri basmak için yazarlara az miktarda telif ücretleri ödediği ya da kitap ruhsatının kolay verilmesi için bakanlıkta çalışan yetkililer yazar olarak gösterilebilmekteydi. Bu nedenle matbaaların basmak istemediği kitaplar okullarda okutulamıyordu.⁵⁹ Öğretmenlerin istediği kitabı seçme hakkı olsa da matbaanın istediği eserleri basması ve okullara baskısı olan eserlerin gönderilmesi bu hakkın gerektiği şekilde kullanılmadığı durumlar oluşturmaktaydı.

30 Temmuz 1914'te çıkarılan nizamnameyle Maarif Nezareti'nin merkez teşkilatına Telif ve Tercüme Dairesi dahil edilmiştir. Telif ve Tercüme Dairesi birçok ders kitabını incelemesinin yanı sıra, birçok ilmi eseri de telif ve tercüme ederek eğitim-öğretim hayatımıza kazandırmıştır. Okutulacak ders kitaplarının seçimi ise Meclis-i Kebir-i Maarif'e bırakılmıştır.⁶⁰

Yeni usule uygun eğitimin gerekleri olan ders aletleri içerisinde coğrafya dersi için en gerekli olanlar harita ve model küreler olarak kabul edilebilir. Haritaların resim olarak görülmesi nedeniyle şer'ân caiz olmadığı düşünüldüğünden okullarda kullanımı gecikmiştir.⁶¹ 1848'de Mekâtib-i Umumiye Muavini olan Vehbi Molla teftiş geçirme korkusuyla haritaları imha ettirmiştir.⁶² Zamanla yeni

56 Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 2004, sy. 5, s. 90-93.

57 Arzu M. Nurdoğan, "II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Okullarındaki Ders Kitapları ve Tarih Öğretimi", *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 2014, c. III, sy. 2 s. 86-90.

58 Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi", s. 90-93.

59 Aslan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Ders Kitapları", s. 220.

60 Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı I", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1996, c. LI, sy. 1, s. 208-209, 219. Telif ve tercüme bürosu ve büro tarafından yayımlanmış eserler hakkında bilgi almak için bkz. Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, İstanbul: Kitabevi, 1998, s. 161-180, 313.

61 Türk, "Osmanlı Devleti İlköğretim Okulları Coğrafya Müfredat Programları", s. 208.

62 Ayşegül Altınova, "Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 122-123.

usulde yetişen eğitimcilerin de etkisiyle haritaların eğitimin bir parçası olduğu anlaşılmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında okullarda kullanılan ve askeri haritaların yapılması hız kazanmıştır.⁶³

Osmanlı Devletinde harita basımına, ilk olarak XIX. yüzyılın başında mühendislikte bulunan matbaada başlanmıştır. Önceleri sadece askeri amaçlarla kullanmak için hazırlanmış olan az sayıda harita basılmaktaydı. Daha sonra eğitim kurumlarında coğrafya dersinin yaygınlaşmasıyla derste kullanılacak haritalar ve atlaslar basılmaya başlanmıştır. 1850'li yıllardan sonra ise okullarda kullanmak üzere küreler ve haritalar satın alınmıştır. 1860'lı yıllardan sonra ise harita basmak isteyen kişiler devletten izin alarak bu işi gerçekleştirmişlerdir.

D. Kitapların Dağıtımı

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle ilköğretim kurumlarında (sıbyan mektepleri) düzenleme yapılarak okulun programına coğrafya dersi eklenmiştir. 1870 yılında, sıbyan mektepleri iptidailere dönüştürülerek modern öğretim yöntemleri ve ders araç-gereçlerinin kullanılmaya başlanması amaçlanmıştır.⁶⁴ 1869 Nizamnamesi ile devlet toprakları içerisinde rüştiyelerin sayısında da hızlı bir artış meydana gelmiştir. Bu nedenle okulun programında bulunan *muhtasar coğrafya* ve diğer derslerde okutulacak ders kitapları ile kullanılacak diğer araç-gereçlerin temin edilmesi ve dağıtılmasında sorunlar meydana gelmiştir. Maarif Kütüphanesi, özellikle 1872 ile 1884 yılları arasında rüştiyelerin idari evraklarını ve ders araç-gereçlerini gönderen bir merkez olarak kurulmuştur. Çeşitli kurumlarda basılan, telif ve tercüme edilen eserlerin bir nüshası Maarif Kütüphanesi'ne verilmiştir. 1895'e kadar bu hizmetini devam ettirmiştir.⁶⁵

Maarif Kütüphanesi, ülkenin dört bir yanında bulunan rüştiyeler için gönderilen kitap ve ders araç-gereçlerinin arasında coğrafya ders kitapları, harita ve model küreler bulunmaktaydı. Eğer ders kitabı Maarif Kütüphanesi'nin elinde bulunmuyorsa dış kaynaklardan temin edilmekteydi.⁶⁶

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde rüştiye mekteplerinin ders araç-gereçleri ile ilgili olan belgeler içerisinde, coğrafya dersi için gerekli olan ders kitapları, model küre ve haritaların temin edilmesi ve okullara gönderilmesi konusunda olanların miktarı fazladır. Çeşitli öğretim kurumları kitap, harita ve küre gibi ihtiyaçlarını

63 Kemal Özdemir, *Osmanlı Haritaları*, İstanbul: Creative Yayıncılık, 2008, s. 264, 266, 285.

64 Lütfi Budak- Çiğdem Budak, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne İlkokul Programları (1870–1936)", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 2014, c. III, sy. 1, s. 54.

65 Bahri Ata, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872–1895)", *Tarihin Peşinde–Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi*, yıl 2009, sy. 1, s. 27–30.

66 Ata, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872–1895)", s. 30–33.

devlete bildirmektedirler. Eğitim kurumlarının talepleri devlet tarafından uygun görülürse ve mevcutları varsa okullara postayla gönderilmekteydi. Sivas ve İşkodra vilayetlerinde bulunan rüştiye mekteplerinin birinci sınıfları için lazım olan küre, coğrafya atlası ve haritalar⁶⁷, Hama Mekteb-i İdadisi'nin istediği küre⁶⁸ ve Süleymaniye Rüştiyesi tarafından istenen küre ve haritalardan Asya haritası gönderilmiştir.⁶⁹ Beypazarı Rüştiyesi için istenen kürenin daha önceden gönderilmiş olduğu, Afrika haritasının ise postayla gönderildiği 10 Ekim 1873 tarihinde bildirilmiştir.⁷⁰ Yanya'daki rüştiye mektebi için gönderilen küre ve yeni ölçek haritaların Preveze Mutasarrıflığı tarafından okullara ulaştırılması istenmiştir.⁷¹

Maarif Kütüphanesi'nde mevcudu olmayan eserlerin baskıları tamamlandığında; küre ve harita gibi araç-gereçler temin edildiğinde önceden talepte bulunan okullara gönderilmekteydi.⁷² Çakmakiye Rüştiyesi'ne eksik gönderildiği belirtilen büyük küre-i musattaha mevcudu bulunduğunda gönderilmiştir.⁷³ Bayburt Rüştiyesi'ne gerekli olan dünya küresinin, Maarif Kütüphanesi'nde mevcut olmadığından sonra gönderileceği 5 Mart 1873 tarihinde belirtilmiştir.⁷⁴ Yeniden düzenlenen *Coğrafya Risalesi* ile atlasın Edirne, Erzurum ve Konya vilayetlerine gönderildiği, istenen ölçekli haritaların da imal edildikten sonra gönderileceği bildirilmiştir.⁷⁵ Zor Mekteb-i Rüştiyesi tarafından istenen bazı coğrafya dersi malzemelerinin gönderilmeyip Osmanlı Devleti haritasının gönderildiği belirtilmiştir.⁷⁶ Hüda-vendigar Maarif Müdürlüğü tarafından, Kirmastı Rüştiye Mektebi için istenen bir takım harita gönderilmiş, küre gönderilememiş ve çevredeki mekteplerin ne kadar haritaya ihtiyaç duyduğunun bildirilmesi istenmiştir.⁷⁷

Mevcudu bulunmayan ders kitaplarının muadilleri, küre ve haritaların Fransızca olanları da okullara gönderilmekteydi. Kerameddin Rüştiyesi'nde okutulmak için istenen *Mebadi-i Coğrafya* adlı kitabın baskısı olmadığından yerine *Muhtasar Coğrafya Risalesi* gönderilmiştir.⁷⁸ Gelibolu İdadi Mektebi için istenilen harita gönderilmiştir, fakat istenen küre-i musannanın Türkçesi olmadığından Fransızcası istenirse ücretinin gönderilmesi istenmiştir.⁷⁹

67 B.O.A., MF. MKT. 13-110 (17 Ş 1290, 10 Ekim 1873).

68 B.O.A., MF. MKT. 390-37 (06/11/1315, 29 Mart 1898).

69 B.O.A., MF. MKT. 100-68 (4/12/1305, 12 Ağustos 1888).

70 B.O.A., MF. MKT. 13-116 (17 Ş 1290, 10 Ekim 1873).

71 B.O.A., MF. MKT. 14-148 (11 L 1290, 2 Aralık 1873).

72 Bu konuyla ilgili diğer bir örnek için bkz. MF. MKT. 178 -178 (9 S 1311, 22 Ağustos 1893).

73 B.O.A., MF. MKT. 61-15 (22 Ra 1296, 16 Mart 1879).

74 B.O.A., MF. MKT. 9-55 (5 M 1290, 5 Mart 1873).

75 B.O.A., MF. MKT. 16-20 (2 Za 1290, 22 Aralık 1873).

76 B.O.A., MF. MKT. 164-99 (3 N 1310, 21 Mart 1893).

77 B.O.A., MF. MKT. 138-73 (29 Ş 1309, 20 Mart 1892).

78 B.O.A., MF. MKT. 21-23 (8 L 1291, 18 Kasım 1874).

79 B.O.A., MF. MKT. 114-132 (29 R 1307, 23 Aralık 1889).

Eğitim kurumlarının ihtiyaç duyduğu ders kitapları, küre ve haritalar kurumlarına ulaştığında demirbaş listelerine kaydedilmesi ve gönderilen ders araç-gereçlerinin düzgün bir şekilde kullanılması istenmekteydi. Trabzon Maarif Müdürlüğü tarafından rüştiye mekteplerine verilmek üzere istenen küre ve haritalardan mevcut olan Avrupa ve Afrika haritalarının gönderildiği, mevcudu bulunmayanların ise daha sonra gönderileceği, gönderilenlerin mekteplere paylaştırılarak demirbaş kaydedtirilmesinin gerektiği söylenmiştir.⁸⁰ En az beş-altı yıl süreyle gönderilen harita ve kürelerin kullanılması istenir ve bu süre içinde okullar tekrar istekte bulunursa reddedilebilirdi. Adana Maarif Müdürlüğü tarafından tekrar harita istenmesi üzerine daha önce gönderilen haritaların beş-altı sene kullanılması gerektiği, tekrar harita gönderilemeyeceği; istenen küre-i musattahaların ise mevcudu olduğunda gönderileceği belirtilmiştir.⁸¹

Küre ve harita gibi araç-gereçlerin ücreti maarif bütçesinden veya okul bütçesinden karşılanmaktaydı. Konya Rüştiyesi için istenilen *Medhal-i Coğrafya* ve diğer kitaplar fiyatlarını gösteren pusula ile birlikte okula gönderilmiştir.⁸² Konya Rüştiyesi için istenilen haritalar ve küreden, sadece haritalar ücretsiz gönderilmiş, küre ve nakliye masrafının talep edildiğinde gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir.⁸³ Hama Mekteb-i İdadisi için istenilen küre ve haritalar ve bunların nakliye masrafları daha sonra okul çevresinden toplanıp ödenmek üzere Maarif Nezareti veznesinden borçla alınmıştır. Diğer alet ve edevat masraflarının ise Maarif Nezareti'nin 1314 yılı bütçesinden karşılanmasına izin verilmiştir.⁸⁴

Sonuç

Doğu ve batı kültürünün etkisi ile hem orijinal hem de tercüme eserlere sahne olmuş Osmanlı coğrafyacılığında, zamanla orijinal eserlerin sayısı azalarak tercüme eserlerin sayısında büyük bir artış gözlenmiştir. Ders kitapları da bu durumdan etkilenmiştir. Uzun süre coğrafya ders kitapları tercüme yolu ile telif edilmiştir.

XVIII. yüzyıldan itibaren çeşitli okulların ders programında yer almaya başlayan coğrafya dersi için çeşitli ders kitapları ve ders araç-gereçlerine ihtiyaç duyulmuştur. Ders kitaplarının ilk örnekleri Mehmed Raif Efendi'nin *İcâletü'l-Coğrafya'sı*, Hüseyin Rıfka Efendi'nin *el-Medhal fi'l-Coğrafya'sı* ve Muhammed Enveri'nin *Coğrafya Risalesi ve Coğrafya* adlı kitaplarıdır. Ders kitaplarının genel özelliklerine baktığımızda *coğrafya-yı umûmî, muhtasar coğrafya, mebâdi-i coğrafya, coğrafya-yı osmânî* gibi isimlerin yaygın olduğu görülmektedir. Yazarları genellikle coğrafya öğretmenleri ve diğer derslerin öğretmenleridir. Kitapların ilk sayfasında genellikle

80 B.O.A., MF. MKT. 867-89 (27 R 1323, 1 Temmuz 1905).

81 B.O.A., MF. MKT. 793-19 (15 Ca 1322, 14 Kasım 1894).

82 B.O.A., MF. MKT. 9-55 (5 M 1290, 5 Mart 1873).

83 B.O.A., MF. MKT. 116-169 (19 Ş 1307, 10 Nisan 1890).

84 B.O.A., MF. MKT. 421-64 (22/06/1313, 7 Aralık 1895).

yazarın görevi ve çalıştığı kurum belirtilmektedir. Ayrıca kitabın hangi okullarda okutulmak için kabul edildiği bilgisi de verilmiştir. Bazen eserlerde kitabın rüştiye, ibtidai gibi sadece hangi okullarda okutulduğu söylenmekle yetinilirdi. Bazen de okutulacağı sınıf ve dersin adına kadar ayrıntılı bilgiler verilmekteydi.

Eserlerin giriş sayfasında padişaha övgüler, kitabın hangi okullarda okutulabileceği, kitabın neden yazıldığı ve coğrafyaya dair görüşler bulunmaktaydı. Eserlerin içeriği ve planı genel olarak birbirine benzemektedir. Eserlerin çoğunda harita ve çeşitli şekiller bulunmaktaydı. Ders kitaplarının bazılarında içindekiler kısmı bulunmaktaydı. Ders kitaplarının büyük bir kısmı askeri okullarda (harbiye, bahriye ve askeri rüştiyeler) ve ibtidai, rüştiye, idadi ve liselerde okutulmuştur. Mülkiye Mektebi, Dârüşşafaka ve Hamidiye Mektebi gibi diğer okullar için basılan kitap sayısı ise oldukça azdır.

İncelenen 232 kitabın 13'ü ibtidailerde, 50'si askeri ve mülki rüştiyelerde, 21'i idadilerde, 9'u sultanilerde, 26'sı liselerde, 13'ü Mülkiye Mektebi'nde, 38'i Harbiye Mektebi ve Bahriye Mektebinde, 4'ü ise Dârülmualimîn ya da Dârülmualimatlarda okutulmuştur. 8'i ise öğretmenlere kılavuz kitap olması amacıyla yazılmıştır.

En çok coğrafya ders kitabı yazan yazarlar sırasıyla Faik Sabri Duran (46) ve Osman Saffet Geylangil (17)'dir. Dârülfünûn'un coğrafya bölümünde görev yapan bu iki yazarın eserleri modern coğrafya eserleri olarak tanımlanabilir.

Kütüphanelerimizde Osmanlı Devleti'nin son yıllarını kapsayan zaman diliminde Osmanlı Türkçesi ile yazılmış birçok coğrafya ders kitabı eser bulunmaktadır. Bu eserlerin içeriklerinin de bilinmesi gerekmektedir.⁸⁵ Fakat eserlerin içerikleri, çalışmamızın amacı ve kapsamı dışındadır.

85 Osman Gümüşçü-Nazan Karakaş Özü, "Türkiye'de Modern Coğrafyanın Kuruluşu ve Örgütlenmesi (1915-1941)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Bahar 2016, c. XXXII, sy: 93, s. 16; Osmanlı dönemi coğrafya dersi ve ders kitaplarının özellikleri, içerikleri ve hangi kütüphanelerde bulundukları konusunda bilgi almak için bkz. Didem Sevtap Yeşiltepe, "Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010; İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, c. I - c. II.

II. Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yılları Coğrafya Ders Kitapları Literatürü

- Abdurrahman Şeref, *Coğrafya Dersleri-Birinci Sene*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1324. (Rüştiyelerin birinci sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Abdurrahman Şeref, *Coğrafya Dersleri-İkinci Sene*, Birinci Baskı, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1323. (Rüştiyelerin ikinci sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Abdurrahman Şeref, *Coğrafya Dersleri-Üçüncü Sene*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323. (Rüştiyelerin üçüncü sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Abdurrahman Şeref, *Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1306. (Muhtemelen, Mekteb-i Mülkiye'de okutulmak üzere yazılmış bir kitaptır.)
- Abdurrahman Şeref, *İstatistik ve Coğrafya-yı Umrânî*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1314. (Muhtemelen, Mekteb-i Mülkiye'de okutulmak üzere yazılmış bir kitaptır.)
- Ahmed Besim Atalay, *Haritalı Yeni Coğrafya-yı Umûmî*, Trabzon: Kitapçı Ahmed Hamdi, 1330. (Eser muhtemelen ibtidai mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ahmed Celal- İsmail Münir ACAR, *Yeni Usûlde Muharrer Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Baskı, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1327. (Talebe-i Ulum efendileri [öğrenciler] için hazırlanmış bir kitaptır.)
- Ahmed Cemal, *Coğrafya-yı Askerî*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, 1310. (Muhtemelen Harbiye Mektebi'nde kullanılmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cemal, *Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Baskı, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, 1307. (Askeri rüşdiyelerin dördüncü sınıfında okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cemal, *Memâlik-i Osmâniye'ye Mahsus Coğrafya-yı Askerî*, Birinci Baskı, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, 1310. (Harbiye Mektebi'nin süvari ve piyade öğrencilerine okutulmak üzere kabul edilmiştir. Eserin 1314 yılındaki baskısı Harbiye Mektebi'nin süvari ve zabtiye sınıfları için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cemal, *Mufasssal Coğrafya-yı Osmânî*, Birinci Baskı, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, 1311. (İdadilerin birinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cemal, *Coğrafya-yı Osmânî*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, İstanbul, 1316. (İdadi mekteplerinin birinci sınıfları için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cevad - Mehmed Asım, *Anadolu Yavrusunun Kitabı*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İbtidai mektepleri, devre-i ulâ kısmı, birinci senede okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cevad - Mehmed Asım, *Anadolu Yavrusunun Kitabı*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İbtidai mektepleri, devre-i ulâ kısmı, ikinci senede okutulmak için kabul edilmiştir.)

- Ahmed Cevad - Mehmed Asım, *Anadolu Yavrusunun Kitabı*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333. (Eser farklı derslere ait bilgilerden oluşmaktadır. İçerisinde coğrafyaya ait bir kısım da bulunmaktadır. İbtidai mektepleri, devre-i mutavassıta kısmı, birinci senede okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cevad - Mehmed Asım, *Anadolu Yavrusunun Kitabı*, İstanbul: Kitabhane-i Hilmi, 1338-1340. (İbtidai mektepleri, devre-i mutavassıta kısmı, ikinci senede okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cevad - Mehmed Asım, *Anadolu Yavrusunun Kitabı*, İstanbul: Kitabhane-i Hilmi, 1338. (İbtidai mektepleri, devre-i âliye kısmı, birinci senede okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cevad - Mehmed Asım, *Anadolu Yavrusunun Kitabı*, İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askeri 1338. (İbtidai mektepleri, devre-i âliye kısmı, ikinci senede okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Cevad, *Malûmat Al Kafiye fi'l Memâlik-İl Osmâniye*, Birinci Baskı, İstanbul: Ahmed Mithat Matbaası, 1289. (Eser askeri idadilerde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ahmed Muhtar Paşa, *Fenn-i Coğrafya*, İstanbul: Taşbasma, 1286. (Eser askeri idadiler okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ahmed Muhtar Paşa, *Fenn-i Tersîm-i Riyâzî*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Litografya Destgahı, 1310. (Mülkiye Mektebi'nin dördüncü senesinde okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Ahmet Ragıb, *Kitaât-ı Hamsenin Coğrafya-yı Umûmîsi*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1298. (Dârüşşafaka Mektebi üçüncü senede okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Akyol, İbrahim Hakkı; - Mustafa Midhat, *Muhtasar Kıbrıs Coğrafyası ve Muhtasar Kıbrıs Tarihi*, İstanbul: İbrahim Hilmi Kütüphanesi, 1338. (Kıbrıs Türk ilkokullarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Akyol, İbrahim Hakkı; *Umûmî Coğrafya: Tabii, Beşeri, İktisadi*, I. Cilt, İkinci Baskı, İstanbul: Milli Matbaa, 1926. (Fernand Maurette ve L. Gallouédec'in eserlerinden tercüme edilmiştir. Liselerin ikinci devrelerinde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Akyol, İbrahim Hakkı; *Umûmî Coğrafya: Tabii, Beşeri, İktisadi*, II. Cilt, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1926. (Fernand Maurette ve L. Gallouédec'in eserlerinden tercüme edilmiştir. Liselerin ikinci devrelerinde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ali Cevad, (Resimli) *Mücmel Coğrafya*, Birinci Baskı, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1306. (Rüştiyelerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Cevad, *Fezleke-i Fenn-i Coğrafya*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1315. (İdadi mekteplerinde ve Rüştiyelerin ikinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Cevad, *Musahhah Fezleke-i Fenn-i Coğrafya*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1318. (İdadi mektepleri ve Rüştiyelerin ikinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Cevad, *Resimli Fezleke-i Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Baskı, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1307. (İdadilerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)

- Ali Cevad- Remzi, *Hûlasa-i Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1308. (Rüştiyelerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Haydar, *Harita Tersîmi Atlası*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şahane Matbaası, 1314. (Harbiye Mektepleri'nde harita dersi gören sınıflarda okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Nazima, *Hey'et-i Arz*, Birinci Baskı, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1307. (Eser ibtidai mekteplerinde okutulmak için yazılmıştır.)
- Ali Nazima, *Küçük Coğrafya*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1307. (Eser muhtemelen ibtidaiye mekteplerinde okutulmak için yazılmıştır.)
- Ali Nazmi, *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, İstanbul: Hukuk Matbaası, 1292. (Medâris-i Âliye-i İlmiye'de okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ali Rıza- Ali Kemal, Atlaslı *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, İstanbul: Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn Matbaası, 1318. (Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn'un idadi kısmı ve Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin birinci seneleri için kabul edilmiştir.)
- Ali Tevfik, *Memâlik-i Mahrûse-i Şahane Coğrafyası*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1316. (Eser muhtemelen ders kitabı olarak kullanılmıştır.)
- Ali Tevfik, *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, Birinci Baskı, İstanbul: Karabet Matbaası, 1308. (Kitap, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane ve Mekteb-i İdadi-yi Mülki üçüncü sene öğrencilerine okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Tevfik, *Mufasssal Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1329. (İdadi mekteplerine okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Tevfik, *Mûlahhas Yeni Coğrafya*, Karabet Matbaası, İstanbul: 1311. (Rüştiyelerin ikinci ve üçüncü sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Tevfik, *Yeni Coğrafya*, Birinci Baskı, İstanbul: Karabet Matbaası, 1305. (Askeri rüştiyelerin üçüncü ve dördüncü sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ali Tevfik, *Yeni Usûl Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Bedrusyan Matbaası, 1327. (Rüştiyelerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Altınay, Ahmed Refik; *Coğrafya-yı Sevkülceyi*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, 1313. (Erkân-ı Harbiye birinci ve ikinci sınıf öğrencilerine okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Altınay, Ahmed Refik; *Resimli Nümûne-i Coğrafya*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne Matbaası, 1320. (Askeri rüşdiye ikinci sınıf öğrencilerine okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Arda, Ali Macid; *Avrupa Coğrafyası*, İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekaleti, 1340. (Fernand Maurette ve L. Gallouédec'in eserinden tercüme edilmiştir. Muhtemelen Darülfünûn'da kullanılmıştır.)
- Armanak Horikyan, *Fenn-i Coğrafya*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1312. (İkinci sınıflarda okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Atalay, Ahmed Besim; *Yeni Coğrafya İlk Mektep (İkinci Sınıflar İçin)*, Trabzon: Kitabhane-i Hamdi, 1330. (İbtidai mekteplerinin ikinci sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)

- Atalay, Ahmed Besim; *Yeni Coğrafya İlk Mektep (Üçüncü Sınıflar İçin)*, Trabzon: Kitabhane-i Hamdi, 1330. (İbtidai mekteplerinin üçüncü sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Başar, Ahmed Hamdi; *Coğrafya-yı Tabii: Amerika ve Avustralya*, İstanbul: Kanaat Kütübhanesi, 1341. (Lise birinci ve ikinci sınıflarda okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Behram Münir, *Vatan-ı Mukaddes veya Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, İstanbul: Mürettibin-i Osmâniye Matbaası, 1328. (Taşra idadileri ile rüştiyelerin ikinci ve üçüncü sınıfında okutulmak için hazırlanmış bir kitaptır.)
- Behram Münir, *Yeni Usûl Haritalı ve Resimli Rehnüma-yı Coğrafya*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1328. (Rüştiyeler ile taşra idadilerinde okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Bekir Sıdkı Abu'l-Salih, *Millî Amelî, Vatani, Osmanlı Coğrafyası*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1332. (Rüştiye ve Sultani mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Çığıracan, İbrahim Hilmi; *Çocuklara İlk Coğrafya*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1325. (Eser, ibtidai mekteplerinin birinci senesinde okutulmak için, kabul edilmiştir.)
- Çığıracan, İbrahim Hilmi; *İbtidaiye Cep Atlası*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1324. (İbtidai mekteplerinde istifade etmek için hazırlanmış bir atlasıdır.)
- Çığıracan, İbrahim Hilmi; *İdadiye Cep Atlası (Umûmî Cep Atlası)*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1324. (İdadi mekteplerinde coğrafya derslerinde kullanılmak için hazırlanmış bir atlasıdır.)
- Çığıracan, İbrahim Hilmi; *Rüşdiye Cep Atlası*, İstanbul: Kütüphane-i Askeri Matbaası, 1324. (Rüştiye mekteplerinde istifade edilmesi için hazırlanmış bir atlasıdır.)
- Çığıracan, İbrahim Hilmi; *Memâlik-i Osmâniye Cep Atlası*, İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askeri, 1323. (Genel olarak okullarda coğrafya dersinde istifade edilmesi amacıyla hazırlanmıştır.)
- Darkot, Mehmed Besim; *İlk Mekteplerde Coğrafya: Muallim Kitabı*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1928. (Eser, coğrafya öğretmenlerine, ilköğretimde coğrafya dersinin nasıl öğretilmesi gerektiğini göstermek amacıyla yazılmıştır.)
- Darkot, Mehmet Besim - Cemal Arif Alagöz, *Cumhuriyet Çocuklarına Yeni Coğrafya Dersleri*, İstanbul: Kanaat Kitabhanesi, 1926. (İbtidai mektepleri üçüncü sınıfta okutulmak üzere kabul edilmiş bir eserdir.)
- Darkot, Mehmet Besim – Cemal Arif Alagöz, *Cumhuriyet Çocuklarına Yeni Coğrafya Dersleri*, Birinci Baskı, İstanbul: Kanaat Kitabhanesi, 1926. (İbtidai mektepleri dördüncü sınıfta okutulmak üzere kabul edilmiş bir eserdir.)
- Duran, Faik Sabri, *Amerika Avustralya*, İstanbul: Matbaa-yı Osmâniye, 1333. (Eser Sultanilerin altıncı sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Avrupa*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331. (Mekteb-i Sultani, yedinci sınıf öğrencilerine okutulmak üzere kabul edilmiş bir eserdir.)

- Duran, Faik Sabri, *Beş Kıta Coğrafyası Afrika*, İstanbul: Kitabhane-i Hilmi, 1926. (Eser lise birinci devre, birinci sınıf öğrencilerine okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Beş Kıta Coğrafyası Asya, Asya-yı Şarki Adaları, Afrika*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1330. Okullarda okutulmak üzere hazırlanmıştır. (Muhtemelen lise öğrencilerine uygun bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Beş Kıta Coğrafyası Şimali Amerika*, İstanbul: Kitabhane-i Hilmi, 1926. (Eser lise birinci devre, birinci sınıf öğrencilerine okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Beş Kıta Coğrafyası*, Birinci Baskı, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (Dârülmuallimîn-i ibtidailerinin ikinci senesinde okutulmak üzere kabul edilmiş bir eserdir.)
- Duran, Faik Sabri, *Beş Kıta Coğrafyası, Cenubi Amerika ve Okyanusya*, İstanbul: Kitabhane-i Hilmi Matbaası, 1927. (Eser muhtemelen lise derecesindeki okullarda coğrafya derslerinde okutulmuştur.)
- Duran, Faik Sabri, *Beş Kıta Coğrafyası-Avrupa*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1329. (Eser muhtemelen lise derecesindeki okullarda coğrafya derslerinde okutulmuştur.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri* İstanbul: Kanaat Matbaası 1926. (İlkokulların üçüncü sınıfı için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri* İstanbul: Kanaat Matbaası, 1926. (İlkokulların dördüncü sınıfı için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1927-1928. (İlkokulların beşinci sınıfı için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Faik Sabri Bey'in Coğrafya Defterleri (Avrupa)*, Birinci Baskı, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331. (Lise birinci sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1926. (Lise birinci devre birinci sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri*, İstanbul: Türk Matbaası, 1927. (Lise birinci devre ikinci sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri: Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331. (Eser lise üçüncü sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri: Coğrafya-yı Tabîi ve Beşeri*, İstanbul: Kanaat Matbaası 1915. (Eser lise altıncı sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri: Avrupa*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331. (Lise yedinci sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri: Asya, Asya-yı Şarki Adaları*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1915. (Lise sekizinci sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya Defterleri: Amerika ve Avustralya*, Birinci Baskı, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331. (Lise dokuzuncu sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafyada İlk Adım*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331. (İbtidai mektepleri devre-i ula öğretmenlerine dersin nasıl öğretilmesi gerektiği konusunda yazılmış bir eserdir.)

- Duran, Faik Sabri, *Coğrafyada İlk Adım*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331. (İbtidailerin devre-i ula kısmı öğrencileri için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya-yı Tabii*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1329. (De Martaux, Le Laperre ve Dr. Davis'in kitaplarından tertip edilmiştir. Kitap muhtemelen Darülfünun'da okutulmak amacıyla hazırlanmıştır.)
- Duran, Faik Sabri, *Coğrafya-yı Tabii Dersleri ve Manâtik-ı Kutbiye*, Birinci Baskı, İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1330. (Eser Sultâni mekteplerinin altıncı senesinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Çocuklar İçin Coğrafya Hikayeleri*, Birinci Baskı, İstanbul: Şems Matbaası, 1330. (İlkokulların ilk devresinin, ikinci sınıfları için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Çocuklara Coğrafya Dersleri*, İstanbul: Kütüphane-i İslâm ve Askeri, 1336. (Bu eser ibtidailerin devre-i mutavassıta kısmı, birinci sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Çocuklara Coğrafya Dersleri İkinci Kısım*, İstanbul: Kanaat Matbaası 1331. (Bu eser ibtidailerin devre-i mutavassıta kısmı, ikinci sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Çocuklara Coğrafya Dersleri*, İstanbul: Marifet Matbaası 1926. (İlkokulların üçüncü sınıfı için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Çocuklara Coğrafya Dersleri: Türkiye Coğrafyası*, Yedinci Baskı, İstanbul: Kütüphane-i Hilmi, 1926. (İlkokul dördüncü sınıfta okutulmak için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Çocuklara Coğrafya Kıraâtleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İbtidailerin devre-i mutavassıta kısmı öğrencilerine okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Küçüklere Coğrafya Dersleri*, İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1336. (İlkokulların devre-i âliye kısmı, birinci sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Küçük Mekteplilere Coğrafya Dersleri*, Altıncı Baskı, İstanbul: Kitabhane-i Hilmi, 1926. (İlkokulların devre-i âliye kısmı, ikinci sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Mekteplerde Coğrafya Tedrisatı*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331. (Öğretmenler için, coğrafya dersi öğretimi alanında hazırlanmış bir kılavuz niteliğindedir.)
- Duran, Faik Sabri, *Muhtasar Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1334. (İlkokulların devre-i âliye kısmında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *İlk Atlas: İlk Mekteblere Mahsus*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1927. (İlkokulların devre-i âliye kısmı, birinci sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Orta Atlas*, İstanbul: Kanaat Kitabhanesi, 1928. (Lise ve orta mekteplerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Yeni Cep Atlası*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1332. (Eser Sultânilerde okutulmak üzere okutulmak üzere kabul edilmiştir.)

- Duran, Faik Sabri, *Osmanlı Coğrafya-yı İktisadisi*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331. (İstanbul Sultanisi onuncu sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Osmanlı Coğrafya-yı Tabii ve İktisadisi*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1333. (Bu kitap Sultaninin dokuzuncu senesinde, İbtidai-yi Dârümuallimîn ve Dârümuallimatların üçüncü senesi ve taşra idadilerinin hazırlık sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Tabii Coğrafya Dersleri Kutub Memleketleri*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1926. (Lise birinci devre, birinci sınıf için kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Tahsil-i İbtidaiyede Coğrafya Tedrisâtı (Devre-i Âliye)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İlkokulların devre-i âliye kısmında, coğrafya dersi öğretiminin nasıl yapılacağı hakkında, öğretmenlere bilgi veren bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Tahsil-i İbtidaiyede Coğrafya Tedrisâtı (Devre-i Mutavassita)* İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İlkokulların devre-i mutavassita kısmında coğrafya dersi öğretiminin nasıl yapılacağı hakkında öğretmenlere bilgi veren bir kitaptır.)
- Duran, Faik Sabri, *Yeni Asya Afrika*, İkinci Baskı, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1921. (Liselerde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Yeni Avrupa Coğrafyası*, İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341. (Eser Sultanide okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri, *Yeni Türkiye Coğrafyası*, İstanbul: Marifet Matbaası, 1928. (Ortaokullarda okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Duran, Faik Sabri - Osman Safvet Geylangil, *Mufasssal Coğrafya-yı Tabii*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1331. (Eser muhtemelen liselerde okutulmak üzere yazılmıştır.)
- Ebu'l-Muhsin Kemal, *Coğrafyanın Usûl-i Tedrisi*, İstanbul: Matbaa-yı Âmire, 1330. (Coğrafya öğretmenlerine, coğrafya dersinin nasıl öğretilmesi gerektiğini ifade etmek amacıyla yazmıştır.)
- Geylangil, Osman Safvet, - Mehmed Abdülkadir, *Mektep Atlası*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1342. (Okullarda coğrafya dersinde istifade edilmek amacıyla hazırlanmıştır.)
- Geylangil, Osman Safvet, *Küçüklere Coğrafya Hikayeleri (Devre-i Ula 2. Sınıf)*, Birinci Baskı, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İlkokulların ilk kısmının birinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet, *Küçüklere Coğrafya Dersleri (Devre-i Mutavassita-1.Sınıf)*, Birinci Baskı, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İlkokulların devre-i mutavassita kısmının birinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet, *Küçüklere Coğrafya Dersleri (Devre-i Mutavassita - 2. Sınıf)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1339. (İlkokulların devre-i mutavassita kısmının ikinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Umûmî İkinci Sene*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İbtidailerin devre-i ulâ kısmının, ikinci senesinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)

- Geylangil, Osman Safvet, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: 1909-11. (İbtidailerin beşinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Umûmî Üçüncü Sene*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1329. (Taşra idadilerinin birinci sınıflarında ve rüştiyelerinin son sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Baskı, İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1327. (Taşra idadilerinde ve rüştiyelerinin birinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet; *Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İbtidailerin devre-i ulâ kısmının ikinci senesinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet, *Resimli ve Haritalı Küçük Coğrafya*, İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askeri, 1327. (Eser muhtemelen ibtidailerde okutulmak üzere yazılmıştır.)
- Geylangil, Osman Safvet, *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmânî: İkinci Sene*, Birinci Baskı, İstanbul: Matbaa-i Hayriye, 1327. (Taşra idadilerinde ve rüştiyelerinin ikinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet; *Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1332. (İbtidailerin devre-i âliye kısmı, birinci sınıfı için hazırlanmıştır.)
- Geylangil, Osman Safvet; *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Riyazî ve Osmânî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1331. (İbtidailerin devre-i âliye kısmının birinci sınıfı için hazırlanmıştır.)
- Geylangil, Osman Safvet; *Resimli ve Haritalı Küçük Osmanlı Coğrafyası: Yeni Coğrafya Dersleri*, İstanbul: Kitabhane-i İslâm ve Askeri, 1328. (İbtidailerin üçüncü senesinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Geylangil, Osman Safvet; *Resimli ve Haritalı Yeni Türkiye Coğrafyası*, İstanbul: Matbaa-i Âmire 1924. (İbtidailerin dördüncü sınıfında okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Hantuğ, Yusuf Hafid; *Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1329. (Eser idadilerin ikinci sınıflarında okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Hantuğ, Yusuf Hafid; *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1331. (Eser rüşdiye mekteplerinin birinci sınıfları ile ibtidailerin son sınıflarında okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Hasan Fehmi, *Coğrafya-yı Sinaî ve Ticarî*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1307. (Ulûm ve Fünûn Mektebi, sınıf-ı âlide okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Hasan Sırrı, *Muhtasar Osmanlı Coğrafyası*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1891. (Kitap ibtidai mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiş bir eserdir.)
- Hasan Tahsin, *Rehber-i Coğrafya*, Birinci Baskı, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1324. (İbtidailerde okutulmak üzere hazırlanmıştır.)
- Hilmi Bey, *Çocuklara Mahsus Coğrafya*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1327. (Bu kitap ibtidailerin ikinci ve üçüncü sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)

- Hilmi - Celal Bey, *İlk Coğrafya*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1328-1330. (İbtidailerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Hilmi - Celal Bey, *İlk Coğrafya*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1328-1330. (İbtidaiyelerde okutulmak üzere yazılmış bir eserdir.)
- Hüseyin Hıfzı, *Küçüklere Haritalı ve Resimli Coğrafya-yı İbtidai*, İstanbul: Tefeyyüz Kitaphanesi, 1312. (İbtidai mekteplerinde kullanılmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Hüseyin Hıfzı, *Rehber-i Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323. (Muhtemelen ibtidai mekteplerinde okutulmak üzere yazılmış bir kitaptır.)
- Hüseyin Hıfzı, *Suallî ve Cevablî Mebde-i Coğrafya*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323. (Muhtemelen ibtidai mekteplerinde okutulmak üzere yazılmış bir kitaptır.)
- Hüseyin Hıfzı, *Suallî ve Cevablî Musavver Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1323. (Muhtemelen ibtidai mekteplerinde okutulmak üzere yazılmış bir kitaptır.)
- Hüseyin Hıfzı, *Suallî ve Cevablî Rehnüma-yı Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Tefeyyüz Kitabhanesi, 1327. (İbtidai mekteplerinde kullanılmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Hüseyin Hüsni, *Coğrafya-yı Umûmî*. (II. Abdülhamit'e sunulmuş bir eserdir. Askeri okullarda okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Hüseyin Hüsni, *İcmâl-i Coğrafya*, İstanbul: Aramyan Matbaası, 1300. (Le Vasseur'un eserinin tercümesidir. Yazar esere kendi eklemelerini de yapmıştır. Askeri rüştiyelerin son sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Hüseyin Hüsni, *Mufasssal Topografya Tatbikatı*, İstanbul: 1302. (Erkân-ı Harbiye Mektebi birinci senesinde, okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Hüseyin Hüsni, *Taksîmât-ı Düvel-i Müsta'merat-ı Millîyi Hâvî Coğrafya-yı Umûmî ve Muhtasar Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Osmanlı Matbaası, 1312. (Eser askeri ve mülki rüşdiyelerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Hüseyin Hüsni, *Usûl-i Tahdit-i Arazi-yi Askerî Nazarî ve Amelî*, İstanbul: Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Hazret-i Şahane Matbaası, 1300. (Fransız Monsieur de la Loup'un eserine eklemeler yapılarak tercüme edilmiştir. Mekteb-i Fünûn-u Harbiye öğrencilerine okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Hüseyin Hüsni, *Usûl-i Topografya*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-u Harbiye Matbaası, 1296. (Mekteb-i Fünun-u Harbiye piyade ve süvari sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Hüseyin Paşa, *Memâlik-i Osmânîye'nin Ziraat Coğrafyası*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1303. (Cortambert'in Fransızca olan eserinden tercüme edilmiştir. Dârüşşafaka Mektebi, altıncı ve yedinci sınıflarında okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Hüseyin Rıfkı, *El-Medhâl fi'l-Coğrafya*, İstanbul: Darü't-Tabaatü'l-Âmire, 1830-31. (Harbiye Mektebi ve Mühendishane'de okutulmuştur.)
- İbnü'n-Nüzhet Cevad, *Haritalı Musavver Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Arakis Matbaası, 1330. (Rüşdiyeler ve liselerin ikinci senesinde kullanılmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)

- İbnü'n-Nüzhet Cevad, *Haritalı Musavver Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Baskı, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1328. (Rüştiyelerde ve liselerin ikinci senesinde kullanılmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- İbnü'n-Nüzhet Cevad, *Haritalı Musavver Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, İstanbul: Arakis Matbaası, 1330. (Taşra idadilerinde ve rüştiyelerin ikinci ve üçüncü senelerinde kullanılmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- İbnü'n-Nüzhet Cevad, *Haritalı Musavver Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, Birinci Baskı, İstanbul: Mürettibin-i Osmâniye Matbaası, 1328. (Taşra idadilerinde ve rüştiyelerin ikinci ve üçüncü senelerinde kullanılmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- İbrahim Celaledin, *Coğrafya Hocası*, İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1311. (Eserde ders kitabı olarak okullarda okutulduğuna dair bir ibare bulunmasa da, didaktik bir tarzda ve soru - cevap şeklinde yazılmış olduğundan okullarda okutulduğu düşünülmektedir.)
- İclal Hanım, *Sağır Müntahab Coğrafya*, İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1317. (Beşiktaş Hamidiye Mektebi'nin kız öğrenciler kısmında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- İzzet Bey, *İlaveli Mülâhhas Coğrafya*, İstanbul: Ebuzziya Matbaası, 1304. (Dârüşşafaka Mektebi için kabul edilmiştir.)
- İzzet Bey, *Mülâhhas Coğrafya*, İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1294. (Dârüşşafaka Mektebi'nde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Kanad, Halil Fikret, *Coğrafya Tedris Usûlü*, İstanbul: Ahmet Kamil Matbaası, 1927. (Coğrafya öğretmenlerine dersin öğretimi konusunda kılavuz olması amacıyla yazılmış bir eserdir.)
- Kazancıoğlu, Abdülkadir Sadi, *Avustralya Kitasının Mevzi'i Coğrafyası*, İstanbul: Amedi Matbaası, 1928. (Ortaokulların birinci devresinin birinci seneleri ile liselerde ve muallim mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Kazancıoğlu, Abdülkadir Sadi, *Umûmî Coğrafya İle Cenubî Amerika, Avusturalya ve Afrika Kıt'alarının Mevzi'i Coğrafyası*, İkinci Baskı, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1926. (Liseler ve ortaokulların birinci senelerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Kazancıoğlu, Abdülkadir Sadi, *Yeni Türkiye Memleket Coğrafyası*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1927-1928. (Eser lise derecesindeki okullarda ve rüşdiyelerin üçüncü senesinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Kazancıoğlu, Abdülkadir Sadi, *Yeni Türkiye Milli Coğrafya*, Birinci Baskı, İstanbul: Milli Matbaa, 1926. (Dârülmuallimîn Mektebi dördüncü sınıfında okutulmak için, kabul edilmiştir.)
- Kevakibzade Abdülhalik Midhat, *Coğrafya Muallimi*, İstanbul: Alem Matbaası 1314. (Eser muhtemelen ders kitabı olarak kullanılmıştır.)
- Kömürçüyan, Kırkor, *Fenn-i Mesaha-i Arazi ve Topografya*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1307. (Eser idadi mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanmıştır.)

- M. Tevfik, *Resimli ve Haritalı Yeni Coğrafyayı Umûmî*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1328. (Mülkiye Mektebi'nde ve askeri okulların birinci sınıflarında okutulması için kabul edilen bir kitaptır.)
- Mahmud Nedim, *Askeri Topografya*, İstanbul: Mekteb-i Hayriye Matbaası, 1340. (Harbiye Mektebi'nde okutulmak üzere hazırlanmıştır.)
- Mehmed (Ahmed) Hikmet, *(Mebâdî-i) Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Karabet Matbaası, Birinci Baskı, 1311. (Eser, idadi mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiş, bir kitaptır.)
- Mehmed (Ahmed) Hikmet, *Coğrafya-yı Umrânî*, İstanbul: Nişan Berberyan Matbaası, 1312. (Eser idadi mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Mehmed Arif, *Muhtasar Avrupa Coğrafyası*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1328. (Rüştiyelerde ve idadi mekteplerinin üçüncü sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Arif, *Tarz-ı Cedid Coğrafya-yı Umûmî: Avrupa Kısmı*, İstanbul: Vezir Hanında 48 Nolu Matbaa, 1327. (Rüştiye mekteplerinin üçüncü sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Azmi, *Yeni Coğrafya*, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1314. (Eser rüştiyelerin birinci sınıfında kullanılmak için kabul edilmiştir.)
- Mehmed Bedreddin, *Telhis-i Coğrafya*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1304. (İbtidai mekteplerinde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Mehmed Burhaneddin, *Coğrafya-yı İktisadi*, İstanbul: Edeb Matbaası, 1328. (Eser Mülkiye Mektebi ve Dârüşşafaka Mektebi'nde okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Mehmed Celaleddin, *Coğrafya-yı Umûmî Cep Atlası*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1324. (Coğrafya derslerinde kullanıldığı düşünülmektedir.)
- Mehmed Celaleddin, *Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Baskı, İstanbul: Karabet Matbaası, 1311. (Mekteb-i Bahriye Rüştiyesi'nin üçüncü sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Mehmed Cemal, *Anadolu: İstatistiki, İktisadi, Askeri Coğrafya*, İstanbul: Matbaa-i Askeri, 1336. (Muhtemelen Harbiye Mektebi'nde kullanılmıştır.)
- Muhammed (Mehmed) Enveri, *Coğrafya*, İstanbul: Mekteb-i Bahriye Matbaası, 1273. (Harbiye ve Mühendishane mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Eşref, *Mükemmel ve Mufasssal Coğrafya-yı Umûmî Atlası*, İstanbul: Kütüphane-yi Tefeyyüz Matbaası, 1324. (Rüştiye derecesindeki okullarda okutulmak üzere yazılmış bir kitaptır.)
- Mehmed Eşref, Mehmed Nasrullah, Mehmed Rüştü, *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâneye Mahsus Mükemmel ve Mufasssal Atlas*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1325. (Eserde ders kitabı ibaresi bulunmamaktadır. Fakat geniş içeriği nedeniyle mekteplerde istifade edildiği düşünülmektedir.)
- Mehmed Nasrullah, *Atlaslı Coğrafya-yı Osmânî: Asya-yı Osmânî*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1312. (Coğrafya derslerinde istifade edildiği düşünülmektedir.)
- Mehmed Nasrullah, *Atlaslı Coğrafya-yı Osmânî: Rumeli-yi Şahane*, İstanbul: Hakkak Serviçen Taş ve Hurufat Matbaası, 1310. (Coğrafya derslerinde istifade edildiği düşünülmektedir.)

- Mehmed Nuri - Mehmed Vahdet, *Topografya*, İstanbul: Mühendishâne-i Berr-i Hümayun Litografya Matbaası, 1303. (Mühendishâne-i Berr-i Hümayun-u Harbiye'nin birinci sınıfında ve Hendese-i Mülkiye üçüncü ve dördüncü sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiş bir eserdir.)
- Mehmed Remzi – Mehmed Vasıf, *Yeni Coğrafya-yı Osmânî*, Birinci Baskı, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1325. (Mülki idadının ikinci sınıfında ve askeri rüştiyelerin dördüncü sınıfında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Remzi, *Coğrafya-yı Umûmî Atlası*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Matbaası, 1323. (Kitap askeri rüştiyelerin üçüncü sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Remzi, *Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Baskı, İstanbul: Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahane Matbaası, 1319. (Askeri rüştiyelerin üçüncü senesinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Remzi, *Mücmel Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Mekteb-i Fünun-ı Harbiye Matbaası, 1325. (Askeri rüştiyelerin ikinci senesinde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Mehmed Rıfat, *Askeri Coğrafya*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1340. (Muhtemelen Harbiye Mektebi'nde okutulmuştur.)
- Mehmed Rüşdü - Mehmed Abdülkadir, *Mükemmel ve Mufasssal Türkiye Cumhuriyeti Atlası*, İstanbul: Tefeyyüz Kütüphanesi, 1928. (Coğrafya derslerinde istifade edildiği düşünülmektedir.)
- Mehmed Rüşdü, *Coğrafya-yı İstatistikî*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1311. (Coğrafya derslerinde okutulduğu düşünülmektedir.)
- Mehmed Rüşdü, *Cumhuriyet Devri Atlasları - Mükemmel Umûmî Coğrafya Cep Atlası*, İstanbul: Tefeyyüz Kütüphanesi, 1341. (Coğrafya derslerinde istifade edildiği düşünülmektedir.)
- Mehmed Şakir, *Yazılı ve Yazısız Harita Üzerinde Sualli-Cevaplı Muhtasar Numûne-i Coğrafya-yı Umûmî*, Birinci Baskı, İstanbul: Mahmut Efendi Matbaası, 1310. (Askeri rüştiyelerin üçüncü sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir. Eserin 1317 tarihli baskısı Askeri rüştiyeler ve Dârüşşafaka Mektebi'nde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Tahir, *Osmanlı Coğrafyası*, Birinci Baskı, İstanbul: Karabet Matbaası, 1312. (Mülki idadilerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Tahir, *Mükemmel Coğrafya-yı Osmânî*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1316. (Eser idadilerin üçüncü senesinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Tevfik, *Coğrafya-yı Askeri-yi Osmânî'den Avrupa Asya*, İstanbul: Harbiye Matbaası, 1325. (Harbiye Mektebi'nin son sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Mehmed Tevfik, *Memâlik-i Osmâniye Coğrafyası*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1325. (Rüştiyelerde okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Mehmet Besim Darkot - Cemal Arif Alagöz, *Cumhuriyet Çocuklarına Yeni Coğrafya Dersleri*, İstanbul: Kanaat Kitabhanesi, 1926. (İbtidai mekteplerinin beşinci sınıflarında okutulmak üzere kabul edilmiş bir eserdir.)

- Memduh Süleyman, *Mufasssal Yeni Coğrafya-yı Umûmî*, I. Cilt, İstanbul: Matbaa-yı Hukukiye, 1329. (Eser muhtemelen ders kitabı olarak kullanılmıştır.)
- Memduh Süleyman, *Mufasssal Yeni Coğrafya-yı Umûmî*, II. Cilt, İstanbul: Matbaa-yı Hukukiye, 1330. (Kitap idadi ve sultanide kullanılmak üzere hazırlanmıştır.)
- Mustafa Rasim, *Memâlik-i Mahrûse-i Şahane Coğrafyası*, Birinci Baskı, İstanbul: Tophane-i Âmire Matbaası, 1305. (Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn İdadisi'nde ve Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin birinci sınıfında kullanılmak üzere kabul edilmiştir.)
- Osman Vasıf, *Nev Usul Hü'lâsa-i Coğrafya*, İstanbul: Feridiye Matbaası, 1318. (Fünûn-ı Bahriye ve Rüşdiye-yi Bahriye mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Ömer Subhi, *Coğrafya-yı Hikemî*, İstanbul: Ceride-i Askeriye Matbaası, 1301. (J. Geikie'nin eserinden tercüme edilmiştir. Ders kitabı olduğu düşünülmektedir.)
- Raif Mahmud, *İcaletü'l-Coğrafiye*, İstanbul: Darü't-Tıbaatî'l-Âmire, 1219. (Raif Mahmud Efendi'nin Fransızca yazmış olduğu eseri Yakovaki Efendi tercüme etmiştir. Mühendishâne-i Bahr-i Hümayûn'da okutulmuştur.)
- Rıfat Efendi, *Coğrafya-yı Husûsî ve Umûmî*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1295. (Dârüşşafaka Mektebi dördüncü sınıfında okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Rıfat Efendi, *Taksimât-ı Coğrafya-yı Husûsî (Avrupa)*, I. Cilt, İstanbul: Mihran Matbaası, 1298 ve 1300. (Dârüşşafaka Mektebi'nde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Rıfat Efendi, *Taksimât-ı Coğrafya-yı Husûsî (Amerika)*, II. Cilt, Birinci Baskı, İstanbul: Mihran Matbaası, 1298. (Dârüşşafaka mektebinde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Rıfat Efendi, *Taksimât-ı Coğrafya-yı Husûsî (Asya)*, Birinci Baskı, İstanbul: Mihran Matbaası, 1295. (Dârüşşafaka Mektebi dördüncü sınıfta okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Selanikli, Fazlı Necib, *Coğrafya-yı Tabîi ve Politikî*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1305. (Eser rüştiyelerde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Selanikli, Fazlı Necib, *Mufasssal Coğrafya-yı Umûmî*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1306. (İdadilerde okutulmak üzere kabul edilmiş bir eserdir.)
- Selen, Hamid Sadi, *İktisadi Coğrafya*, İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1926. (İstanbul Ticaret Mektebi'nde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Selen, Hamid Sadi, *Mevzi'î Coğrafya*, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya 1927. (A. Hattner'in *Mevzi Coğrafya Mebadisi* adlı eserinin tercümesidir. Dârülfünûn'da okutulmak için tercüme edilmiştir.)
- Selen, Hamid Sadi, *Osmanlı Coğrafya-yı Tabîi ve İktisadisi*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1334-1335. (Mülkiye Mektebi birinci ve ikinci sınıfında okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Selen, Hamid Sadi, *Türkiye Coğrafyası*, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1925. (Liselerin üçüncü senesinde, kız ve erkek muallim mekteplerinde ve İmam ve Hatib mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Selen, Hamid Sadi, *Türkiye'nin Tabîi Coğrafyası*, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1928. (Mekteb-i Mülkiye'de okutulmak üzere kabul edilmiştir.)

- Selen, Hamid Sadi, *Türkiye'nin Tabii ve İktisadi Coğrafyası*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1924. (Kitap, ortaokullarda okutulmak amacıyla yazılmıştır.)
- Selim Sabit, *Muhtasar Coğrafya Risalesi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1291. (Mahmudiye Mektebi ve bazı sıbyan mektepleri için kabul edilmiştir.)
- Seyyid İsmail Hakkı, *Coğrafyanın Usûl-i Tedrisi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330. (Yazar bu kitabı, öğretmenlere coğrafya dersinin öğretiminde kılavuz olması için, hazırlamıştır.)
- Seyyid İsmail Hakkı, *Coğrafya-yı Sevkülceyi*, İstanbul: Mühendishâne-i Berr-i Hümayun Matbaası, 1307. (Askeri mekteplerde kullanılmak üzere kabul edilmiş bir kitaptır.)
- Seyyid İsmail Hakkı, *Memâlik-i Osmânîye'nin Sevkülceyi Coğrafyası*, İstanbul: Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn Matbaası, 1310. (Harbiye Mektebi üçüncü senede kullanılmak üzere kabul edilmiştir.)
- Seyyid İsmail Hakkı, *Müntehab Coğrafya*, Birinci Baskı, İstanbul: Şirket-i Müret-tibiye Matbaası, 1311. (Bu kitap Hamidiye Mektebi'nde kullanılmak üzere kabul edilmiştir.)
- Süleyman Asaf, *Amelî Topografya*, İstanbul: Matbaa-i Osmânîye, 1302. (Askerî mekteplerde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Süleyman Şevket, *Atlas-ı Muhtasar*, İstanbul, 1289. (Rüştiyelerde okutulmak için hazırlanmış bir atlasıdır.)
- Süleyman Şevket, *Hülâsa-i Coğrafya (Avrupa)*, I. Cilt, İstanbul: Tophane-i Âmire Matbaası, 1286. (Topçu Mekteb-i Şahane'de okutulmak üzere yazılmıştır.)
- Süleyman Şevket, *Hülâsa-i Coğrafya (Asya-Afrika)*, II. Cilt, İstanbul: Tophane-i Âmire Matbaası, 1287. (Topçu Mektebi'nde okutulmak üzere yazılmıştır.)
- Süleyman Şevket, *Hülâsa-i Coğrafya (Amerika Okyanusya)*, III. Cilt, İstanbul: Tophane-i Âmire Matbaası, 1288. (Topçu Mektebi'nde okutulmak üzere yazılmıştır.)
- Süleyman Şevket, *Muhtasar Coğrafya*, Birinci Baskı, İstanbul: Yahya Efendi Matbaası, 1289. (Rüştiyelerde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Şirvanlı Ahmed Hamdi, *Usûl-i Coğrafya*, İstanbul: Tasvir-i Efkar Matbaası, 1283. (Cortambert ve François Eugene'in eserlerinden tercüme edilmiştir. Harbiye ve Bahriye mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Şirvanlı Ahmed Hamdi, *Usûl-i Coğrafya-yı Kebir*, İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1292. (Mir'at al-Vaziyya adlı kitabın tercümesidir. Kitapta böyle bir ibare bulunmasa bile muhtemelen ders kitabı olarak kullanılmıştır.)
- Şirvanlı Ahmed Hamdi, *Usûl-i Coğrafya-yı Sağır*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1295. (Harbiye, Bahriye Mektebi ve rüştiyelerde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Şükri, *Kitaât-ı Hamse-yi Havi Yeni Tertib Coğrafya*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1328. (Rüştiyelerin birinci sınıfında kullanılmak üzere kabul edilmiştir.)
- Ursavaş, Ali Saip, *Coğrafya-yı Mufasssal Memâlik-i Devlet-i Âliyye-i Osmânîyye*, Birinci Baskı, İstanbul: Ebuzziya Matbaası, 1304. (Rüştiyelerde ve Dârüşşafaka Mektebi'nin beşinci senesinde okutulmak için kabul edilmiştir.)
- Ursavaş, Ali Saip, *Coğrafya-yı Umûmî'nin Birinci Senesi*, İstanbul: Onur Efendi Matbaası, 1308. (Maarif Mektebi'nde okutulmak için kabul edilmiştir.)

- Yanbolulu, Mustafa Şevki - İbrahim Halil, *Mükemmel Topografiya*, Birinci Baskı, İstanbul: Mekteb-i Fünun-ı Harbiye Matbaası, 1306. (Eser Fünûn-ı Harbiye Okulu piyade ve süvari sınıflar içindir. Harbiye Mektebi birinci sınıfının topografiya dersi için okutulmuştur.)
- Yanbolulu, Mustafa Şevki, *Fenn-i Topografiya*, İstanbul: İstanbul: Mekteb-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1277. (J.J. Guilloud'un eserinin Fransızcadan tercümesidir. Harbiye Mektebi'nde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Bilinmeyen Yazar, *Coğrafya Dersleri*, İstanbul: Matbaa-i Jerayir, 1329. (Eser rüştiyelerin birinci sınıflarında ve ibtidailerin üçüncü sınıflarında okutulmak üzere hazırlanmış bir kitaptır.)
- Bilinmeyen Yazar, *Coğrafya Risalesi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1286. (Eser idadi mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Bilinmeyen Yazar, *Coğrafya Risalesi*, İstanbul: Takvimhane-i Âmire Taş Destgahı, 1273. (Eser rüştiye mekteplerinde okutulmak için yazılmıştır.)
- Bilinmeyen Yazar, *Coğrafya Risalesi*, İstanbul: Valide Sultan Mektebi Matbaası, 1266. (Eser rüştiye mekteplerinde okutulmak üzere kabul edilmiştir.)
- Bilinmeyen Yazar, *Coğrafya-yı Zirai ve Sanayi ve Ticari: Coğrafya-yı Umrânî*, İstanbul: 1306. (Eser muhtemelen liselerde okutulmak üzere hazırlanmıştır.)
- Bilinmeyen Yazar, *İlk ve Orta Mekteplere Mahsus Coğrafya Atlası*, Leipzig: Vagner ve Debs Matbaası. (İlk ve orta mekteplerde istifade edilmesi için hazırlanmış bir atlasıdır.)
- Bilinmeyen Yazar, *Tarih ve Coğrafya-yı Osmân'iden Malûmat-ı Mücmele*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1318. (Eser, kurra ibtidai mekteplerinde okutulmak için yazılmıştır.)

Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Coğrafya Ders Kitapları Literatürü

Didem Sevtap KAYA

Özet

Coğrafya dersi Osmanlı Devleti'nde ilk olarak askeri okullardan Mühendishâne-i Bahr-i Hümayun ve Mühendishâne-i Berri Hümayun'un ders programlarında yer almıştır. İlk coğrafya ders kitapları ve haritalar bu okullarda kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk coğrafya ders kitaplarına Mehmed Raif Efendi'nin *İcâletü'l-Coğrafya*, Hüseyin Rıfki Efendi'nin *el-Medhal fi'l-Coğrafya* ve Mustafa Enveri'nin *Coğrafya Risalesi* ile *Coğrafya* örnek verilebilir. Askerî okullardan sonra açılan ibtidaiye, rüştiye, idadi ve lise gibi okullarda coğrafya dersi için çeşitli ders kitaplarına ihtiyaç duyulmuştur. Ders kitapları genellikle Avrupa dillerinden tercüme yoluyla meydana getirilmiştir. Kitaplar genellikle *Muhtasar Coğrafya*, *Coğrafya-yı Umûmî*, *Mebadi-yi Coğrafya*, *Coğrafya-yı Osmâni* gibi isimler taşımaktadırlar. Bu ders kitaplarının hangi okullarda okutulduğu, yazarın çalıştığı kurum ve kurumdaki görevi kitapların iç kapağında belirtilmiştir.

Maarif Nazırı Kemal Efendi gibi aydınların da desteğiyle, okullarda harita ve küre gibi ders araç gereçlerinin kullanımı yaygınlaşmıştır. Devlet, ders kitabı ve harita-küre gibi coğrafya derslerinde istifade edilecek araç ve gereçleri inceleyerek uygun bulunanlara basım ruhsatı vermiştir. Maarif Kütüphanesi'nde bulunan ders kitapları ve araç-gereçler okulların talepleri doğrultusunda ülkenin dört bir yanına gönderilmiştir. Bu çalışmanın ikinci kısmı, Osmanlı Devleti ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı Türkçesi ile basılan coğrafya ders kitapları literatürünü içermektedir. Harf inkılabından önce basılan ders kitaplarının bibliyografyası, okutulduğu okullar ve sınıflar belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya, coğrafya eğitimi, ders kitapları, harita, model küre

Literature of Geography Textbooks in the Ottoman Period and Early Years of the Republic

Didem Sevtap KAYA

Abstract

Geography lessons took place in the curricula of Mühendishâne-i Bahr-i Hümayun and Mühendishâne-i Berri Hümayun, which were the first military schools in the Ottoman state. The first geography textbooks and maps were used in these schools. Mehmed Raif Efendi's *İcâletü'l-Coğrafya*, Hüseyin Rıfıkı Efendi's *Al-Medhal fi'l- Coğrafya* and Mustafa Enveri's *Coğrafya Risalesi* and *Coğrafya* can be given as the first samples of geography textbooks. After military schools, ibtidaiye, rüşdiye, idadi and high schools needed various books for geography lessons in schools. The textbooks were usually translated from European languages. Books usually carry names such as 'muhtasar coğrafya', 'coğrafya-yı umûmî', 'mebadi-yi coğrafya', 'coğrafya-yı Osmânî'. In which schools the textbooks were taught, the author's role in the institution and the institution the author worked in were indicated on the inner cover of books.

With the support of intellectuals like Kemal Efendi, the use of teaching materials such as maps and globe became widespread. The state examined tools and equipment to be used in geography lessons such as course book and map-model globe and issued a printing license to those who were eligible. Textbooks and equipment in the library were sent to all over the country in line with demands of schools. The second part of this paper contains geography textbooks literature published in Ottoman Turkish during the Ottoman State and first years of the Republic of Turkey. The bibliography of textbooks published before the Alphabet Reform and schools and classes where they were taught were mentioned.

Keywords: Geography, geography education, textbooks, maps, model sphere.

Kraliyet Coğrafya Derneği ve Anadolu'ya Yönelik Faaliyetleri (1835-1845)

Özgür YILMAZ*

“Özde “*Coğrafya*” Doğu hakkındaki bilginin maddi dayanağıdır. Doğunun bütün örtülü ve değişmez nitelikleri, onun coğrafyasında saklıdır”.

Edward W. Said

Giriş

Avrupa’da Ortaçağ’ın sona ermesine neden olan iç ve dış etkenler coğrafyanın da yeniden doğuşuna vesile olacak önemli katkılar yapmıştır. Kıtayı kültürel açıdan yeni bir devreye sokan Rönesans ve Coğrafi Keşifler Avrupa’yı *coğrafi bilginin merkezi* haline de getirmişti. Eski coğrafi bilgilerin yeniden gözden geçirilmesi ve bunun bir neticesi olarak yeni keşiflerin icra edilmesi Avrupa’da bilim, sanat ve teknolojiye bakış açısını şekillendirdiği gibi özellikle XV-XVI. yüzyılda coğrafya biliminin gelişmesine de önemli katkılar sağladı. Aydınlanma çağı ise pek çok bilim dalında önemli değişim ve dönüşümlere vesile olduğu gibi bilimlerin anası olarak kabul edilen coğrafyanın da bu dönemde çeşitli dallara ayrılarak botanikten arkeolojiye kadar pek çok yeni bilimsel disiplinlerin ortaya çıkmasına vesile oldu.¹

Coğrafya Aydınlanma çağını takip eden dönemde Kant, Humboldt, Ritter, Perchel ve Ratzel gibi öncü bilim adamlarının çalışmalarıyla bilimsel kimliğini kazansa da asıl kurumsallaşmasını XIX. yüzyılda gerçekleştirmiştir. Konumuz açısından bakıldığında, Avrupa’da büyük kolonyal güçlerin ortaya çıkışı ile coğrafya arasındaki ilişkiye dikkat çekmek gerekir. Avrupa’da ortaya çıkan bilimsel

* Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü.

1 Lalita Rana, *Geographical Thought, A Systematic Record of Evolution*, New Delhi: Concept Publishing, 2008, s. 116-130.

ve teknolojik gelişmeler Avrupa'nın sadece ticari ve iktisadi yayılmasına değil küresel olarak bir hegemonya kurmasına da yardımcı olmuştur. Modern Avrupa biliminin ve emperyalizminin kol kola yürüdüğü ve ilk önemli örneğini Napolyon Bonapart'ın Mısır seferinde gördüğümüz bu süreçte en ön planda olan bilimsel disiplin coğrafya olmuş ve bu disiplin Avrupa yayılmacılığının rehberliğini yapmıştır. Şüphesiz bu acıdan coğrafyanın en önemli vasıtası haritacılık olmuş, Avrupalı kâşiflerin bilinmeyen yerlere dair hazırladığı yeni haritalar daha sonrasının siyasi-askerî faaliyetlerinin en önemli dayanağı ve rehberi olmuştur. Bu bağlamda haritacılık ve topografya siyasi ve askerî manada önemli bir destek görmüştür. Bu gelişmeler ışığında coğrafyanın bilimsel bir disiplin haline gelmesi onun ulaşılabilir, bilim dalları arasında köprü görevi gören ve daha teknik dallara yaklaşımı mümkün kılan yapısından ileri gelmektedir. Bunların yanında seyahat, keşif, fotoğrafçılık ve diğer popüler kültür unsurları ile bağlantılı olması da coğrafyayı ilgi çeken bir disiplin haline getirmiştir.² Bu durum coğrafyayı amatörler veya diğer bilim dallarından gelenlerin hâkim olduğu bir alan haline getirmesine karşın Avrupa'daki bilgi birikimi ile XIX. yüzyılın ilk yarısında çeşitli bilim cemiyetlerinin kurulması, bunların kendilerine ait yayın organlarının çıkması ve üniversitelerde coğrafya bölümlerinin kurulması ile coğrafyanın kurumsallaşmasına önemli katkılar yapılmıştır.³

Bu çalışma İngilizlerin Anadolu'ya yönelik ilgilerinin bir yansıması olarak Osmanlı coğrafyasının her açıdan daha hassas olduğu 1830'lu yıllarda *The Royal Geographical Society*'nin yayın organı olan dergide yer bulan ve Anadolu'da yapılan incelemeleri konu alan yazılara odaklanmaktadır. Yazıda öncelikle İngiliz coğrafya biliminin gelişimine dernekler ve amaçları üzerinden değinilecek ve *The Royal Geographical Society (RGS)*'nin kuruluş süreci incelenecektir. Derneğin amaçları, yayın organları, çalışma yöntemi ve kurucu üyeleri hakkında da kısaca bilgiler verilecek ve takip eden bölümde derneğin yayın oranı olan *Journal of the Royal Geographical Society of London (JRGS)*'da Anadolu ile ilgili yazılar yazarları ekseninde değerlendirilecektir.

I. İngiliz Coğrafya Dernekleri ve The Royal Geographical Society'nin Kuruluşu

İngilizlerin coğrafya biliminde ilerlemeleri ile Coğrafi Keşiflerin arasında önemli bir bağlantının olduğu görülmektedir. İngilizler de kâşif devletler içinde yer almaya başlayınca keşiflerin kaydı ve muhafazası ve gerek deniz gerekse de kara yolu ile keşfe çıkacaklar için bazı talimatların hazırlanması İngilizlerin coğrafya biliminde ilerlemelerinin önemli bir merhalesini teşkil etti. Özellikle Sebastian

2 Morag Bell, Robin A. Butlin and Michael Heffernan, "Introduction", *Geography and imperialism, 1820-1940*, Manchester: New York: Manchester University Press, 1995, s. 1-11.

3 Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, İstanbul: Yeditepe, 2010, s. 127.

Cabot'nun faaliyetleriyle İngiliz coğrafya biliminin gelişmesinde önemli bir tarihi katkının olduğu görülmektedir. Bu bağlamda RGS'nin kurulmasından evvel İngiliz coğrafyasının öncüleri yaklaşık olarak üç yüz yıllık bir zaman zarfında kısıtlı imkânlar ile çalışmalarını yürütmüşlerdi. Bu nedenle dernek, kuruluşunu çok daha eskilere doğru götürerek İngilizlerin *keşif yarışında* Portekizliler ve İspanyolları geride bırakmaya başlamalarına kadar götürmektedir. Bu bağlamda cemiyet, çalışmaları ve eserleri ile Richard Eden, Richard Haylukt, Samuel Purchas ve Henry Hexam'ı İngiliz coğrafya biliminin kurumsallaşması için önemli mihnen taşları olarak görme eğilimindedir.⁴

İngiltere'de XVI. yüzyılın coğrafi keşif yarışının bir yansıması olarak I. Elizabeth döneminde *Elizabethan Geographical Society* adlı bir dernek kuruldu. Haylukt'un başkanlık ettiği bu dernekte Hawkins, Raleigh, Drake, Frobisher, Lancaster, Jenkinson, Gilbert ve Davies gibi kâşifler ve Hood, Wright, Digges, Molyneux, Dee, Harriott ve Briggs gibi matematikçiler ve kozmograflar bir araya gelmişti.⁵ Fakat kurumsal açıdan bakıldığında, içinde coğrafyanın da yer aldığı değişik bilim dallarının teşvik edilmesi açısından *The Royal Society*'nin kuruluşu oldukça önemlidir. 1665'te kurulan bu dernek tıptan jeolojiye, matematikten coğrafya ve topoğrafyaya kadar pek çok alanda çalışmalara yer verdi. Dernek 1665'ten itibaren *Philosophical Transactions* adlı bir dergi çıkarmaya başladı.⁶ Bu derginin 1848'e kadar olan sayılarında coğrafya ve topoğrafyaya ayrılan kısımlar yalnızca 77 sayfa idi. Diğer bir ifade ile diğer derginin bilim dallarına nazaran en fazla ihmal ettiği alan coğrafyaydı. Yine de *The Royal Society* coğrafya araştırmalarının ve keşiflerin teşvik edilmesi, gözlem yöntemlerinin iyileştirilmesi konusunda önemli katkılar yaptı.⁷

Sadece coğrafya ile ilgilenecek bir cemiyetin eksikliğinin hissedildiği bu şartlar altında 1788 yılı bir dönüm noktası oldu. Bu tarihte bir grup coğrafyacı Afrika'nın iç kısımlarının keşfedilmesini teşvik edecek bir dernek kurdu. Cemiyetin özellikle Afrika ile ilgilenmesinin nedeni Asya ve Amerika hakkındaki coğrafi ilerlemelere karşın Afrika'nın iç kısımlarına dair haritaların eksikliği idi. Bundan dolayı Earl of Galloway, Lord Rawdon, General Conway, Sir Joseph Banks, Sir Adam Fergusson, Major Rennell ve Mr. Beaufoy gibi coğrafyacılar 9 Haziran 1788'de *The African Association* adlı bir dernek kurdu.⁸ Bu derneğin mensupları dünyanın değişik

4 Clement Robert Markham, *The Fifty Years' Work of the Royal Geographical Society*, London: John Murray, 1881, s. 5.

5 Markham, *a.g.e.*, s. 5-6.

6 Derginin ilk sayısında özellikle bilimsel konuların gelişmesini desteklemek, bunları yaymak, uygulamaya koymak ve bunların başkaları tarafından da uygulanabilir olmasından daha önemli bir şey olmadığı özellikle ifade edilmekteydi. "The Introduction", *Philosophical Transactions* (1665-1678), 1665-1666, vol. 1, s. 1-2.

7 Markham, *a.g.e.*, s. 9.

8 William Sinclair, "The African Association of 1788", *Journal of the Royal African Society*, 1901, vol. 1/1, s. 145-149.

yerlerinde önemli keşif faaliyetlerinde bulundular. Ancak Sir Joseph Banks'ın Afrika dışında başka araştırma planları da vardı. Bunun için İngiliz Bahriye Bakanlığı sekreteri Mr. Barrow'dan yardım isteyerek özellikle kutuplara yönelik keşifler konusunda destek aradı. Ancak 1820'deki ölümü ile İngiliz coğrafyacılarının kurumsallaşma faaliyetlerinde yeni bir kesinti dönemi ortaya çıktı.⁹

Bu kesinti döneminde ileride kurulacak olan RGS'nin de temelini oluşturan *The Raleigh Club*'ın da önemli bir aşama olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bu kulübün kurucusu XIX. yüzyılın meşhur İngiliz seyyahı Sir Arthur de Capell Brooke'tur. Sadece seyyahlardan oluşan bir dernek oluşturma fikrinde olan Brooke bu derneğin en önemli amacı olarak dünyanın değişik bölümlerinin haritalarının çıkarılması üzerinde vurgu yapmaktaydı. Bunun için kulüp üyelerinin dünyanın pek çok yerine seyahatler gerçekleştirmesi gerekiyordu. Broke bu fikrini Albay Leake, Legh, Kaptan Mangles ve Teğmen Holman ile paylaşarak onların onayını aldı. Broke ve arkadaşları amaçları doğrultusunda dönemin en muteber seyyahlarından oluşan bir liste hazırladı. Aynı doğrultuda kulüp 1826 yılı içinde bir genelge yayınladı ve üyeleri düzenli toplantılar tertip etmeye başladı. Kulübün Brunet's Hotel'de tertiplediği ikinci toplantıda Broke'un önerisi ile meşhur İngiliz denizci Walter Raleigh'in onuruna kulübün adının *The Raleigh Club* olmasına karar verildi. Önceleri sınırlı sayıda seyyah/coğrafyacı ile yola çıkan kulübe daha sonra içinde ünlü seyyahların da olduğu pek çok yeni üye dâhil oldu. Bu toplantılarda İngiliz coğrafya biliminin ilerlemesine yardımcı olacak daha organize bir cemiyetin eksikliği dile getirildi. Bu bağlamda toplantıları ve çalışmaları ile *The Raleigh Club* coğrafya biliminin önemini ortaya koyduğu gibi daha sistematik çalışmalara yönelik öncü bir kuruluş olarak hizmet etti. Nitekim *Raleigh Travelers' Club* olarak da anılan kulüp RGS'nin kurulmasından sonra da çalışmalarına devam etse de coğrafyaya dair daha geniş bir teşkilat ve misyonu olan derneğe daha fazla yaklaştı ve nihayet 1854'te bu dernek ile birleşti.¹⁰

RGS'nin kurulması *Raleigh Travellers' Club*'un toplantılarından birinde karara bağlanmıştı. Kulübün üyeleri ve pek çok katılımcının iştirak ettiği 24 Mayıs 1830 tarihli toplantısında, toplantıya başkanlık eden John Barrow¹¹ kurulacak derneğin kuruluş gerekçesi ve amaçları konusunda önemli açıklamalar yaptı. Borrow bilhassa coğrafya biliminin teşvik edilmesi ve geliştirilmesi konusunda bir derneğin eksikliğini ifade ederek, kurulacak olan derneğin çalışmaları ile genel olarak insanoğlu için önemli faaliyetler yapacağını, özellikle de geniş alanlara hâkim olan İngiltere gibi deniz aşırı ülkelerin refahına katkıda bulunacağını belirtiyordu.

9 Markham, *a.g.e.*, s. 14.

10 Elizabeth Baigent, "Sir Arthur de Capell Brooke 1791-1858", *Geographers, Biobibliographical Studies*, 2013, vol. 32, s. 149-151; Markham, *a.g.e.*, s. 15-18.

11 Terry Reilly, "Barrow, John (1764-1848) British Explorer, Writer, and Geographer", *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia*, Ed. Jennifer Speake, New York: Routledge, 2003, s. 75-76.

Derneğin *The Geographical Society of London* adı ile teşkil edildiğini ifade eden Barrow, derneğin çalışmaları ile dünya uluslarına fiziki ve siyasi ilişkileri açısından ışık tutacağını ve her ulusun kolayca başvuracağı bir bilgi kaynağı olacağını ifade etmektedir. Cemiyeti gerekli kılan hususlara tekrar dönen Barrow, İngiltere'de coğrafyaya dair birbirinden kopuk kurumlar ve veriler olduğuna işaret ederek yeni kurulan cemiyetin amaçlarının şunlar olması gerektiğini belirtmekteydi:¹²

- Kamuya yönelik olarak belirli aralıklar ve makul yollar ile bazı yeni, ilginç ve faydalı gerçekler ve keşiflere dair bilgileri toplamak, kaydetmek ve yorumlamak,
- Coğrafyaya dair en iyi kitapları toplamak, eski zamanlardaki en kaba örneklerinden en iyilerine kadar tam bir harita koleksiyonu yapmak, yabancı ülkeleri ziyaret etmek isteyenlere en iyi bilgileri sağlayacak olan belge ve malzemeleri vermek; seyahate çıkmak isteyen seyyahların gidecekleri ülkelere dair bilgiler sağlamak,
- Seyyahların yanlarına almaları gerekenler arasında yer alan, bunlara başvurarak kendini amacına daha da adapte etmelerine yardımcı olacak ve faydalı oldukları kanıtlanmış olan aletleri sağlamak,
- Bu şekilde seyahatlere hazırlananlar için ziyaret edilmeye değer yerleri, en iyi ve en pratik ulaşım araçlarını gösteren, yapılması gereken araştırmaları ve incelenmesi gereken fenomenleri, doğal tarihin en ilgi çekici unsurlarını gösteren ve coğrafya bilgisinin gelişmesine katkıda bulunacak bu tür bilgileri toplanmasına yönelik kısa talimatlar hazırlamak. Maddi imkânları ile araştırmaları finanse etmek,
- Dünyanın değişik yerlerinde kurulan coğrafya cemiyetleri, coğrafya ile ilgilenen kişiler ve İngiltere'ye ait uzak yerleşim yerlerinde meskûn olan İngiliz entelektüeller ile haberleşmek,
- Coğrafyanın bağlantılı olduğu tüm felsefi ve edebi cemiyetler ile bağlantı kurmak.

Bu toplantıda *Raleigh Travellers' Club*'un altı üyesinden oluşan geçici bir komite oluşturuldu. Bu kişiler o dönemin en ünlü seyyah ve coğrafyacılarının arasından seçilmişti. Barrow, çok erken yaşta keşif seyahatlerine çıkan, Çin ve Güney Afrika'da seyahatlerde bulunarak bu seyahatlerine dair eserler yazan ve derneğin kuruluş döneminde İngiliz coğrafyasının en önemli kişilerinden biriydi.¹³ Robert Brown ise özellikle Avusturalya'da yaptığı seyahatler ve burada keşfettiği

12 "Prospectus of the Royal Geographical Society", *JRGS*, 1831, vol. 1, s. vii-xii; Max Jones, "Measuring the World: Exploration, Empire and the Reform of the Royal Geographical Society, c. 1874-93", *The Organisation of Knowledge in Victorian Britain*, ed. Martin Dauntun, Oxford: Oxford University Press, 2015, s. 313-336.

13 Reilly, "a.g.m.", s. 75-76; Markham, *a.g.e.*, s. 20.

yeni bitki türleri botanik bilimine önemli katkılar yapan ve dünyanın en eski doğa tarihi derneklerinden biri olan *The Linnean Society*'nin asil üyelerinden biriydi. Roderick I. Murchison ise askeri bir eğitim alarak kariyerinin önemli bir kısmını askerlik mesleğinde geçirmesine karşın emekliliğinden sonra kendisini bilimsel çalışmalara, özellikle de jeolojiye vererek önce *The Geological Society*'nin; daha sonra da *The Raleigh Club*'un jeoloji alanında yükselen yıldızlarından biri olmuştu. John Cam Hobhouse asıl ününü Lord Byron'un 1810'da yaptığı seyahatlere eşlik etmesi ile kazanmıştı. Bu sayede en çok bilinen eserini¹⁴ hazırlamıştı. Başka eserler de kaleme alarak değişik siyasi görevlerde bulunan Hobhouse coğrafyaya olan merakı vesilesiyle *The Raleigh Club*'un en ünlü müdavimlerinden biriydi. Erken yaşta Hindistan'a giderek Peşaver'de jeolojik araştırmalar yapan Elphinstone bu çalışmalarını bir kitap halinde yayınlamış¹⁵ ve İngiltere'ye döndükten sonra Hindistan Tarihi¹⁶ adlı kitabını hazırlamakla meşgul olmuştu. Bir süre İstanbul'daki İngiliz elçiliğinde maslahatgüzar olarak görev yapan Bartholomew Frere ise diplomat olmasına rağmen coğrafya ile de ilgilenmiş ve yirmi yıl kadar derneğin üyeliğinde bulunmuştu. Bu şekilde *The Linnean Society* ve *The Geological Society*'nin en seçkin üyelerinin derneğin kurucu kadrosu arasında yer alması dernek açısından çok büyük faydalar sağladı. Bunun yanında W. H. Smyth gibi yeni katılımlar ile dernek daha da güçlendi.¹⁷

Derneğin 16 Temmuz tarihli bir diğer toplantısında ise İngiltere Kralı IV. William'ın himayesi ve iznine atfen dernek adını *The Royal Geographical Society* olarak değiştirme kararı aldı. Aynı toplantıda derneğin üye sayısı konusunda düzenlemeler yapıldı ve derneğin yönetim teşkilatı oluşturuldu.¹⁸ Toplantıya başkanlık eden Barrow, derneğin üye sayısının 460'ya¹⁹ yükseldiğini belirtmenin yanında bu süreçte ordu ve donanma mensuplarının daha fazla desteğini de talep etmişti. Barrow özellikle seyrüseferin emniyet içinde yapılması için hidrografik çalışmaların daha ileriye götürülmesini, bu bağlamda bu alandaki eksikliklerin giderilmesi için derneğe iş düştüğünü de ifade etmekteydi. Dahası Barrow coğrafi konulardaki yeni bilgilerin diğer alanlardan gelenlerden ziyade *mesleki açıdan yetkin* kişiler kanalıyla elde edilmesini ummaktaydı. Ayrıca seyyahların ilgisini çekecek coğrafyanın değişik kısımları ile ilgili bölümlerin kurulmasını,

14 John Cam Hobhouse, *A Journey Through Albania, and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople*, Vol. I-II, Philadelphia: M. Carey, 1817.

15 Mountstuart Elphinstone, *An Account of the Kingdom of Caubul, and Its Dependencies in Persia, Tartary, and India*, London: Richard Bentley, 1815.

16 Mountstuart Elphinstone, *The History of India*, London: John Murray, 1843.

17 Markham, *a.g.e.*, s. 20-24.

18 *Prospectus of the Royal Geographical Society*, s. VIII-IX.

19 Bunların 43'ü donanma ve 50'si ordu mensubu subaylardan oluşuyordu. 10 üye de ruhban sınıfındandı. Geri kalan ise çok değişik meslek gruplarından olan üyelerden oluşmaktaydı. Markham, *a.g.e.*, s. 25-26; *JRGS*, 1831, vol. 1, s. III-XX.

bu doğrultuda içinde haritaların da olduğu bir dernek kütüphanesi kurulmasını da gündeme getirmişti. Özetle dernek toplantılarında coğrafyanın her alanı ile ilgili olarak çalışmaların teşvik edilmesini hedeflemesinin yanında şu hususlara daha fazla eğilmekteydi:²⁰

- Özellikle oroloji, hidroloji ve jeoloji ile alakalı haritalar hazırlamak,
- Yeryüzünün incelenmesi amacıyla, değişik bilim dallarına dayanan ve özellikle dünyanın fiziki ve coğrafi yapısına, iklime, değişik insan ırklarına ve dillere ayıran yeni sahalara ortaya çıkarmak,
- Şehirlerin ve diğer hususların isimleriyle ilgili olarak bugüne kadar gözlemlenenenden daha muntazam ve sistematik bir ortografi ve bu alanlara ait mevcut olandan daha sarıh ve tafsilatlı bir kelime hazinesine sahip olmak,
- Farklı ülkeler için yol kitapları, coğrafya sözlükleri, coğrafi ve istatistik tabloları gibi genel olarak faydalı konularda eserler hazırlanmak ve bunları geliştirmek.

The Raleigh Club'un bünyesinden doğan RGS hızla genişleyerek *The African Association* ve *The Palestine Association* derneklerini bünyesine dâhil etti. 1832'de *The Bombay Society* adı ile Hindistan'da da bir dernek kuruldu ve bu dernek Londra'daki dernek ile bu dönemden sonra işbirliği yapmaya başladı.²¹ Daha sonra, derneğin sahada yapmış olduğu araştırmaların yararlılık sağlaması keşif sonuçlarının kaydedilmesi, yeni bilgilerin yayılması, yeni talimat ve bilgi kaynaklarının ortaya çıkması ve coğrafya çalışmasıyla bağlantılı eğitim faaliyetlerinin teşvik edilmesi için derneğin bir yayın organı çıkarmasına karar verildi. *The Journal of the Royal Geographical Society of London (JRGS)* adı ile çıkarılan derginin ilk sayısı 1831'de yayınlandı. Dergide yayınlanan yazılar bizzat derneğin toplantılarında okunan metinlerdi. İlk sayısı 264 sayfa olan dergide haritalar, dünyanın değişik yerlerinde yapılan keşif, seyahat ve incelemelere dayanan raporlar ve kısa tanıtım yazıları da yayınlanmaktaydı. 1855'ten itibaren ise Francis Galton'un tavsiyesi doğrultusunda dernek *Proceedings of the Royal Geographical Society (PRGS)* adlı ilave bir dergi yayınlamaya başladı. Bu dergi de toplantılarda okunan tüm yazıları, tartışmaları ve coğrafya ile ilgili diğer yazıları ihtiva etmekteydi.²² RGS, Avrupa'da kurulan coğrafya derneklerinin üçüncüsü idi ve kendine ait dergi çıkarmakla diğer dernekleri örnek almıştı. Bunların ilki 1821'de Paris'te kurulan *Société de géographie* idi. Dernek 1822'den itibaren *Bulletin de la Société de géographie* adlı bir dergi neşretmeye başlamıştı. İkincisi, 1828'de Berlin'de kurulan *Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* ise 1833 yılından itibaren *Jährliche Übersicht der Thätigkeit der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* adlı bir dergi çıkarmaya

20 *Prospectus of the Royal Geographical Society*, s. IX-XI.

21 Markham, *a.g.e.*, s. 32.

22 Markham, *a.g.e.*, s. 98.

başlamıştı. Ancak geç kurulmasına rağmen RGS yukarıda da değindiğimiz gibi oldukça eski bir geçmişe sahipti. Dahası bu dernek kısa bir zamanda en büyük ve en zengin coğrafya derneği haline gelmişti.²³

RGS'nin en önemli faaliyeti bazı keşif faaliyetlerine verdiği destektir. Bu hususta dernek yeni keşifleri teşvik etmek için dört farklı bir destek programı yürütmekteydi. Seçkin kâşifler ve coğrafyacılar altın madalya, *Founder's Medal of the Royal Geographical Society*, para yardımı, altın saat veya diğer objelerden oluşan hediyeler veriliyordu. Dernek, hükümet nezdinde de girişimlerde bulunarak önemli keşiflerin icra edilmesi konusunda da çağrı yapıyordu. Çok az da olsa derneğin bizzat kendisi bir keşif hareketinin başlamasını veya yürütülmesini üstlenmiştir. Öyle ki derneğin doğrudan desteklediği keşifler ile derneğin yayın organında keşiflerin sonucu olarak yayınlanan yazıların oranından bunu anlamak mümkündür. Bu bağlamda, derneğin coğrafya biliminin gelişmesine, coğrafyacıların veya kâşiflerin bilgi ve tecrübelerini aktarmaya, yayın organı ile yeni keşif ve bilgileri duyuran bir vasıta olarak hizmet ettiği söylenebilir. Konumuz açısından bakıldığında, 1835-1845 yılları arasında derneğin sadece Nesturi Hristiyanların yaşadığı yörelerde önemli seyahatler yapan Ainsworth'un gezilerini *The Society for the Promotion of Christian Knowledge* adlı Anglikan misyoner teşkilatı ile maddi olarak ortaklaşa desteklediği ve bu amaçla bir talimat hazırladığı görülmektedir.²⁴

II. The Royal Geographical Society'nin Anadolu'ya Yönelik Çalışmaları

Derneğin kâşifler ve coğrafyacılar olan desteği büyük oranda yeni bilgi ve bulguların bilim dünyası ile paylaşılması ve bunların sembolik bazı hediyeler ile onurlandırılması şeklindeydi. Bu bağlamda, derneğin yayın organları olan *JRGS* ve *PJRGS*'nin içeriklerinin derneğin faaliyet alanının anlaşılması açısından en önemli göstergeler olduğu söylenebilir. Konumuz açısından, derneğin 1836'ten itibaren Anadolu ile daha yakından ilgilenmeye başladığı ve bölge hakkında yazılara derneğin başlıca yayın organı olan *JRGS*'nin sayılarında yer vermeye başladığı görülmektedir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında dergide çıkan yazılar yazarları ve içerikleri itibarıyla değerlendirilecektir. Ancak bundan önce, bu dönemde Anadolu'nun neden değişik meslek grubuna mensup seyyahı ağırlamaya başladığına dair bazı tespitler yapmak gerekmektedir.

23 Morag Bell-Robin A. Butlin-Michael Heffernan, "Introduction", *Geography and Imperialism, 1820-1840*, Manchester-New York: Manchester University Press, 1995, s. 8; Martin J. Manning, "Collections of Literature of Travel and Exploration", *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia*, ed. Jennifer Speake, New York: Routledge, 2003, s. 260.

24 John Washington- W. I. Hamilton, "Instructions of the Council of the Royal Geographical Society of London Addressed to the Leaders of the Expedition for Exploring in Kurdistan", *JRGS*, 1839, vol. 9, s. XIII-XXII.

Bilindiği gibi her dönem yabancı ziyaretçilerin yol güzergâhında olan Anadolu özellikle XVIII. ve XIX. yüzyılda çok daha fazla yabancıların seyahat ettiği bir bölge haline gelmişti. Bunda elbette Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan münasebetleri etkili olmakla beraber 18. yüzyılın sonunda Hindistan'da İngiliz yönetiminin kurulması, Fransızların Mısır'ı işgali ve İngiliz-Fransız rekabeti etkili olmuştur. Bunun yanında, şarkiyatçılığın bilimsel bir araştırma alanı haline gelmesi ve bu doğrultuda diğer bilimsel disiplinlerin özgül alanlarına çekilmeleriyle beraber mesleklerine göre uzmanlaşmış jeolog, coğrafyacı, arkeolog ve tarihçi gibi bilimsel disiplinlerden gelenler Doğu'yu daha sistematik bir şekilde incelemek için seyahatlere çıkmışlardır.²⁵ Anadolu özelinde değerlendirdiğimizde diplomat, asker, misyoner, doğa bilimci, hekim, tarihçi, arkeolog, coğrafyacı ve jeolog gibi mesleklerden pek çok İngiliz seyyahın Anadolu'da incelemeler yaparak bu incelemeleri eserlerinde aktardıkları görülmektedir.²⁶ Ancak bunun ötesinde, özellikle 1830'lardan itibaren Anadolu'nun daha fazla ilgi çekmesinde önemli askeri, siyasi ve ekonomik etkenlerin yattığı görülmektedir. Öncelikle Doğu Anadolu'daki gittikçe belirginleşen Rus etkisinden bahsedilebilir. Bilindiği gibi Rusya-İran arasında 1826-1828 yılları arasında gerçekleşen ve Türkmençay Antlaşması ile biten çatışma Rusya için tam bir zafer olmuş ve Rusya için Güney Kafkasya'nın kontrol altına alınma sürecinin ilk ayağı tamamlanmıştı. Dahası bu savaşı izleyen 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Rusya'nın lehine sonuçlanması bölgedeki Rus üstünlüğünü daha da perçinledi.²⁷

25 Özgür Yılmaz, "Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2014, c. 28, sy. 2, s. 590.

26 Burada en çok tanınan birkaç örnek vermek gerekirse; Francis Arundell, *Discoveries in Asia Minor: Including A Description of the Ruins of Several Ancient Cities, and Especially Antioch of Pisidia*, I-II, London: R Bentley, 1828; Charles Fellows, *A Journal Written During An Excursion in Asia Minor*, London: John Murray, 1839; Charles Colville Frankland, *Travels to and from Constantinople in the Years 1827 and 1828*, London: H Colburn, 1829; James Baillie Fraser, *A Winter's Journey (Tâtar), from Constantinople to Tehran: With Travels Through Various Parts of Persia*, c. I, London: R. Benthley, 1838; Francis Beaufort, *Karamania, Or, A Brief Description of the South Coast of Asia-Minor and of the Remains of Antiquity*, London: R. Hunter, 1817; William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia*, I-II, London: John Murray, 1842; Kinneir, John MacDonald, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London: John Murray, 1818; William Martin Leake, *Journal of A Tour in Asia Minor, with Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country*, London: John Murray, 1824; Edmund Spencer, *Travels in the Western Caucasus*, vol. II, London: H. Colburn, 1838; Charles Stuart, *Journal of A Residence in Northern Persia and the Adjacent Provinces of Turkey*, London: R. Benthley, 1854; Bu dönemde Anadolu'ya gelmiş İngiliz seyyahlar için bkz. Burak Ahmet Saka, *İngiliz Seyyahlarına Göre II. Mahmud Döneminde Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadi Durumu*, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2017.

27 Rusya'nın bölgede savaş sonrasındaki faaliyetleri için bkz. Özgür Yılmaz, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sonrası Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetlerine Dair Bazı Tespitler", *Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, haz. Duygu Türker

Rusya'nın bu genişleyen etkisi Hindistan yolunun güvenliğinden endişe eden İngiltere'nin görmek istemeyeceği bir siyasi tablo ortaya çıkarmaktaydı. İngiltere'nin görmek istemeyeceği bir diğer tablo ise bu Rus etkisinin Anadolu'ya doğru yayılmasıydı. Bu süreçte Mehmed Ali Paşa'nın isyanının Anadolu'da neden olduğu otorite boşluğu ve Rusya ile zoraki olarak yapılan Hünkâr İskelesi Antlaşması, Rusların Anadolu'ya yönelik planlarının merhaleleri olarak kabul edilebilir. Öyle ki Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında imparatorluğun değişik yerlerinden konsolosluk kurma hakkı elde eden Rusya 1834'te Trabzon (Gherzi) ve bir yıl sonra da Erzurum'da (Schewkine) birer konsolosluk tesis etmişti. Hemen hemen aynı dönemde İngiltere de daha yoğun bir diplomasi izleyerek 1830'da James Brant'ı Trabzon'da tesis ettiği konsolosluğa tayin etti. İngiltere 1836'da yine Brant vasıtasıyla Erzurum'da da bir konsolosluk açtı. Bu konsolosluk ağının devamı olarak 1839'da Christian Anthony Rassam Musul'a; 1840'da Frederick Guarracino Batum'a, 1841'de Henry Suter Kayseri'ye; Robert Taylor Bağdat'a ve Richard White Stevens Samsun'a konsolos olarak atandı.²⁸

RGS'nin yayınladığı raporların bazıları bizzat bu konsolosların bölgede yaptığı gezilerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Burada bölgedeki İngiliz etkisi bağlamında değerlendirmemiz gereken bir diğer husus da İran transit ticaretinde 1830'lu yıllardan itibaren görülen canlanma ve beraberinde getirdiği uluslararası rekabettir. İngilizlerin bölgedeki siyasi-iktisadi çıkarları bölgenin her açıdan daha fazla bilinmesini gerekli kılmış ve bölgede bu amaçla değişik gezilerin yapılmasını teşvik etmiştir. Bu gezilerde Osmanlı tebaasına yönelik misyonerlik faaliyetlerini de göz ardı etmemek gerekir. Hemen hemen aynı döneme denk gelen Protestan misyoner teşkilatlanması bölgeyi daha da ilgi çeken bir konuma getirmiştir. Osmanlı tebaasını hedef alan misyonerlik faaliyetlerinin yanı sıra Rusya ve İngiltere tarafından özellikle Doğu ve Güneydoğu'daki Kürt nüfusuna yönelik bir siyasi ilginin olması da bölgedeki incelemeleri teşvik etmiş görünmektedir. Özetle Anadolu, bilhassa Doğu Anadolu daha önce görülmediği oranda *uluslararası bir ilgiye mazhar olmuş* ve bu ilgi bölgenin sistemli bir şekilde incelenmesini gerekli kılmıştır.

III. The Journal of the Royal Geographical Society'de Yayımlanan Anadolu ile İlgili Yazılar

Çalışmanın bu bölümünde Anadolu ile ilgili olarak RGS'nin toplantılarında okunan ve yayın organı olan dergide yayımlanan yazılara dair değerlendirmeler

Çelik, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2018, s. 141-180.

28 Osmanlı ülkesindeki İngiliz konsoloslar için bkz. David Wilson, "List of British Consular Officials in the Ottoman Empire and its former territories, from the sixteenth century to about 1860", 29.04.2018. [http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey\(1581-1860\)-D_Wilson.pdf](http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey(1581-1860)-D_Wilson.pdf); Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İstanbul: İletişim, 2004, s. 143.

yapılacaktır. 1836-1845 yılları arasında dergide bazılarının oldukça uzun olduğu görülen toplam 18 yazının yayınlandığı görülmektedir. Dergide yayınlanma tarihlerine göre incelenecek olan bu yazıları daha iyi anlama adına yazarları hakkında da bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

1. James Brant'ın 1835'teki Anadolu Seyahati²⁹

James Brant bir dönem İngiltere'nin İzmir konsolosluğunu yapan Richard William Brant'ın oğluydu. 1830'da Trabzon'da İngiliz konsolosluğunu tesis etme görevinden önce İzmir'de ticaretle meşgul olduğu anlaşılmaktadır.³⁰ Brant'ın Trabzon'da İngiliz konsolosluğunu kurması İngiltere'nin, Karadeniz çevresindeki Rus faaliyetlerine ne kadar önem verdiğini göstermektedir. İngiliz elçisi Sir Robert Gordon, Brant'a verdiği talimatlarda,³¹ Rusya'nın 1826-1829 yılları arasında Osmanlılar ve İran ile yaptıkları savaşlar sonrasında İngilizlerin nüfuz bölgesine doğru genişlediğinden bahsederek, bu genişlemenin Müslüman ve Hristiyan tüm bölge sakinlerinin zihinlerinde yaratacağı etkinin Osmanlı otoritesi açısından doğuracağı sonuçları izlemesi isteniyordu.³² Bunun yanında Sir Robert Gordon, Brant'tan, bölgedeki Ermeni ve Laz nüfusun Rusya karşısındaki durumu ve Rus yetkililerin Trabzon'daki ticari ve siyasi çıkarları hakkında tespitler yapmasını istemişti.³³ Bu misyon ile görevine başlayan Brant oldukça faal bir konsolosluk dönemi geçirerek bölgede İngiliz ticaretinin gelişmesi için büyük bir çaba harcadı ve Trabzon'daki ilk yabancı ticarethaneyi tesis etti.

Brant'ın Mayıs 1835'te çıktığı seyahatine dair hazırladığı raporunda öncelikle Anadolu'daki dağlar ve akarsular hakkında bilgi verdikten sonra seyahatinin başladığı Trabzon'la ilgili detaylar aktarmaktadır. Burada şehrin tarihi, ticareti, tarihi kalıntılar, yerleşimi, limanları, demografik yapısı ve güncel ticareti hakkında bilgi verdikten sonra Trabzon'un doğusunda kalan Yomra, Sürmene, Rize ve Lazistan hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Brant deniz yolu ile seyahatini Batum ve Çürüksu'ya kadar uzatmıştır. Burada Batum'dan daha fazla bahsetme gereği duyan konsolos daha çok limanın ve kasabanın önemine vurgu yapmıştır. Burada Çoruh Nehri'nin ulaşım açısından uygun olmadığına dair tespitleri de ilginçtir. Çürüksu'ya kadar deniz yolu ile seyahat eden Brant seyahatine karayolu ile devam ederek Posof'a, buradan da Ardahan'a ulaştı. Raporunda Ardahan hakkında kısa bilgiler de veren Brant'ın bir sonraki durağı Kars oldu. Raporunda Kars şehri,

29 James Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835", *JRGS*, 1836, vol. 6, s. 187- 223.

30 Denis Wright, *The English Amongst the Persians: Imperial Lives in Nineteenth-Century Iran*, London: I.B.Tauris, 2001, s. 80-81.

31 Charles King, *Karadeniz*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008, s. 311.

32 Anthony Bryer, "Son Laz İsyanı ve Karadeniz Derebeylerinin Çöküşü", çev. Ö. Yılmaz-A. Kuş, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2016, sy. 20, s. 317.

33 King, *Karadeniz*, s. 219-220.

nüfusu, 1828'deki Rus işgalinin etkisi hakkında bilgiler verdi. Kars'tan Hasankale üzerinden Erzurum'a ulaşan Brant şehrin önemi, nüfusu ve Rus işgalinin etkisine dair bazı konularda açıklamalar yaptı. Brant buradan batıya doğru yönelerek Tercan üzerinden 6 Haziran'da Erzincan'a ulaştı. Erzincan'ın nüfusu ve yerleşimi hakkında bilgiler veren Brant özellikle ovanın zenginliğini burada yetişen ürünler üzerinden ortaya koymaktadır.³⁴

Erzincan'dan Kemah'a geçen Brant buradan da Kemaliye, Arapkir üzerinden Keban'a geçti. Bu saydığımız yerlerin nüfusu ve arazi yapıları hakkında da detaylar veren Brant, Keban'da özellikle madencilik faaliyetlerine ve buradaki madenciler hakkında bilgiler vermektedir. Bir sonraki durağı Harput olan Brant, Harput'un nüfusunun, şehrin Reşid Mehmed Paşa'nın ordusunun karargâhı olmasından dolayı yükseldiğini belirterek buradaki verimliliği, iklimi ve halkın geçim kaynakları hakkında detaylar vermiştir. Hatta burada Harputlu bir Ermeni çiftçiye istinaden ziraatla meşgul olan nüfusun koşullarını veriler üzerinden ortaya koymaya çalışır. Brant, Harput'tan sonra Ergani üzerinden Diyarbakır'a ulaştı. Diyarbakır'ın özellikle nüfusu, ticaret yaptığı bölgeler, şehirde merkezi otoritenin tesis edilmesi ve iklimden bahseden Brant daha güneye inmeyerek tekrar Harput'a döndü. Buradan Malatya'ya (Aspuzu) hareket eden Brant buranın nüfusu hakkında bilgi verirken özellikle kolera, veba ve Kürt ayaklanmalarının nüfusun gerilemesine neden olduğunu belirtir. Malatya'dan Hekimhan'a giden Brant buradan batıya yönelerek Gürün'e, buradan da Ulaş üzerinden Sivas'a vardı. Diğer önemli merkezler için yaptığı gibi Sivas'ın da üretim potansiyelinden, ikliminden, nüfusundan ve ticaretinden bahseden Brant buradan Kayseri'ye geçti. Kayseri şehrinin iklimi, zirai ürünleri, nüfusu ve ticari önemi hakkında bilgiler veren Brant şehrin konumundan kaynaklanan ticari öneminin son zamanlarda bölgedeki anarşi ortamından dolayı gerilediği tespitini yapmaktadır. Brant'ın bir sonraki durağı Boğazlıyan üzerinden vardığı Yozgat oldu. Şehir hakkında bilgi vermeyen Brant daha çok Çapanoğlu ailesinin Yozgat'a olan etkilerine değinmeyi tercih etti. Yozgat'ta kuzeye doğru yönelen Brant ve maiyeti Boğazköy'ü de ziyaret etmeyi ve buradaki tarihi kalıntılar hakkında bilgiler vermeyi ihmal etmedi. Buradan Artova istikametiyle Tokat'a geçen konsolos şehirle ilgili olarak şehrin yerleşimi, nüfusu ve iyi bir ulaşım ağına sahip olmasına rağmen gerileyen ticari önemi hakkında bilgiler vermiştir. Tokat'tan doğuya doğru yönelen Brant, Niksar-Şebinkarahisar ve Gümüşhane istikameti ile Trabzon'a döndü. Raporunun son kısmında gezdiği bölgenin coğrafyası, nüfusu ve yolları hakkında kısa değerlendirmeler yaparak gezdiği yerler arasındaki mesafelere dair bilgiler vermiş ve raporunun sonuna eklediği harita ile seyahat rotasını da burada göstermiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde Brant'ın bu seyahatinde ziyaret ettiği bölgelerin coğrafi özellikleri, önemli merkezler arasında kalan köyler, yollar, şehirlerin denizden yüksekliği, akarsu ve nehirler, iklim,

34 Brant, "a.g.m.", s. 202-203.

dağlar ve dağ sıraları, bölgede yaşayan aşiretler, şehirlerin yerleşimi ve ekonomik kaynakları hakkında değerlendirmeler yaptığı görülmektedir.³⁵

2. Hamilton'un 1836 Yılı Anadolu Seyahati³⁶

1805'te Wishaw - Lanarkshire'da doğan William John Hamilton, meşhur antikacı, seyyah ve diplomat William Richard Hamilton'ın oğludur. Charterhouse ve Goettingen Üniversitesi'nde eğitim gören Hamilton Madrid, Paris ve Floransa'da kısa bir diplomatik kariyerdan sonra bilime olan merakı dolayısıyla diplomatik kariyerini yarıda bıraktı. 1831'de *The Geological Society*'nin üyesi oldu ve bu dernekte Roderick I. Murchison ile jeoloji üzerine çalışmalar yaptı. 1832'de derneğin dış sekreterlerinden biri olarak seçildi. 1854'te ise bu derneğin başkanlığına seçildi. Hamilton'un 1835'ten, yani İngiltere'den ayrılmadan önceki çalışmaları yeryüzü seviyesindeki değişim hakkındaydı. Murchison aracılığıyla tanıştırılan Hamilton ve Hugh Strickland, 1835'de Doğu'da bilimsel incelemeler yapmak üzere İngiltere'den ayrıldı.³⁷ Kuzey İtalya ve Yunanistan'da da incelemeler yapmış olmakla birlikte Hamilton'u üne kavuşturan çalışmalar Anadolu'da yaptıklarıdır. İlk olarak İstanbul'a gelen Hamilton buradan İzmir'e geçmiş, ikinci seyahatinde ise deniz yolu ile geldiği Trabzon'dan içeri doğru seyahat ederek Kuzeydoğu Anadolu'da gözlemler yapmış ve yeniden Trabzon'a gelerek buradan yine sahil yolu ile geri dönerek Orta Anadolu'da gözlemler yapmıştır. Üçüncü seyahatinde ise İzmir'den hareket ederek yine Orta Anadolu'da incelemeler yapmış ve bu incelemelerde Erciyes Dağı'na tırmanmıştır.³⁸ İlerde de üzerinde durulacağı gibi bu incelemeleri sırasında tutmuş olduğu notları RGS'ye gönderdi. Ancak Hamilton tüm bu çalışmalarını *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia* adlı eserinde ortaya koymuştur.³⁹ Eser bir yıl sonra cemiyetin en muteber ödülü olan *Founder's Medal of the Royal Geographical Society* ile ödüllendirildi. Bu çalışmaları sayesinde 1847'de RGS'nin başkanlığına seçildi ve bu görevini 1849'a kadar devam ettirdi.⁴⁰

Hamilton'un derneğin yayın organında yayınlanan ilk raporu onun 1836 yılında Anadolu'daki gözlemlerine ve derneğe gönderdiği özel mektuplarına dayanmaktadır. Burada özellikle İngiliz haritalarında gösterilmeyen yeni coğrafi bilgileri içerenler tercih edilmiştir. Rapora ayrıca Anadolu'daki yolları gösteren

35 Brant, "a.g.m.", s. 203-223.

36 William John Hamilton, "Extracts from Notes Made on a Journey in Asia Minor in 1836", *JRGS*, 1837, vol. 7, s. 34-61.

37 William John Hamilton, F.R.S., G.S., etc., *Geological Magazine*, 1867, vol. 4, s. 383-384.

38 Reinhold Schiffer, *Oriental Panorama, British Travellers in the 19th. Century Turkey*, Amsterdam: Rodopi, 1999, s. 377-378.

39 William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: With Some Account of Their Antiquities and Geology*, Vol I-II, London: John Murray, 1842; Türkçesi için bkz. William John Hamilton, *Küçük Asya*, çev. Kasım Toraman, İstanbul: Midas Kitap, 2013.

40 Markham, *a.g.e.*, s. 41.

bir harita da eklemiştir.⁴¹ Rapora göre Hamilton 2 Mart 1836'da İstanbul'dan yola çıkarak Marmara Denizi yolu ile Mudanya'ya ulaşmış ve incelemelerine buradan başlamıştır. Mudanya'dan Hasanağa'ya geçen ve yol boyunca gördüğü tarihi kalıntılar ve coğrafi yapı hakkında bilgi veren Hamilton buradan da Orhaneli üzerinden Tavşanlı'ya vardı. Cramer ve Keppel'in haritalarını da inceleyerek ziyaret ettiği yerlere dair yanlışları raporunda işaret eden Hamilton Tavşanlı'dan Gediz'e, buradan da Uşak'a ulaştı. Uşak'taki halıcılık hakkında kısa değerlendirmeler yapan Hamilton buradan antik kalıntıların (Akmonia) olduğu Ahatköy'e gitti. Civarda yer alan antik yerleşimleri de ziyaret eden Hamilton batıya doğru yönelerek Kula'ya, buradan da Adala (Akören) üzerinden antik Sard şehrine ulaştı. Buradan da İzmir'e geçerek seyahatini bitirdi.⁴²

20 Mayıs 1836'da İstanbul'dan hareketle ikinci seyahatine çıkan Hamilton bu sefer deniz yolu ile Trabzon'a gitti ve buradan Erzurum'a geçerek antik Ani harabelerini görmek üzere Kars tarafına yöneldi. Burada Hamilton Batı Anadolu'da yaptığının tersine daha çok coğrafi yapı, akarsular ve yol üzerinde bulunan yerleşim yerlerinden bahsetti. Kars şehri hakkında daha çok şehrin savunma durumu üzerinde durmuştur. Buradan Haciveliköy üzerinden Ani'ye ulaşmıştır. Buradaki gözlemler hakkında raporunda ayrıntıya girmeyen jeolog dönüş yolunda kuzeye doğru yönelerek Tortum'a, buradan da Bayburt üzerinden Trabzon'a ulaştı. Bir kez daha Trabzon'dan yola çıkan Hamilton sahil yolu ile Sinop'a kadar deniz yolu ile seyahat etti. Bu seyahatinde Cramer'in haritasındaki hataları tespit etme imkânı da bulan Hamilton Giresun ve Ünye'de karaya çıkarak bazı gözlemler yaptı. Sinop'ta antik kalıntılar konusunda hayal kırıklığına uğrayan Hamilton buradan Amasya'ya gitti. Raporunda Amasya ile ilgili uzun değerlendirmeler yaptı. Burada yine Cramer'in haritasındaki eksiklikleri tespit etmenin yanında daha önceki seyyahların notlarını da dikkate alarak gözlemler yaptı. Amasya'dan hareketle Çorum üzerinden Yozgat'a ulaştı. Hamilton buralarda yaptığı seyahatlerde büyük oranda yörede yer alan antik kalıntılar ile ilgilenmiştir. Yozgat'tan sonra Sungurlu üzerinden Çankır'yı da ziyaret etmeyi planlayan jeolog, burada etkili olan veba salgını nedeniyle bu ziyaretini gerçekleştiremedi. Bundan sonraki durağı Kalecik olan Hamilton, Trabzon'dan ayrılmasından iki aylık bir süreden sonra 2 Eylül'de Ankara'ya ulaştı. Ankara'da sadece kaleden bahseden Hamilton buradan sonra Sivrihisar yolu ile Afyonkarahisar'a ulaştı. Buradan güneye inerek Eğirdir'e ve Isparta'ya vardı. Buradan da Keçiborlu, Dinar, Denizli ve Aydın üzerinden İzmir'e ulaşarak seyahatini bitirdi.⁴³ Genel olarak değerlendirildiğinde Hamilton'un bu ilk seyahatinde Anadolu'ya ait antik kaynakların, eski haritaların ve seyahatnamelerin

41 Hamilton'un bu raporunun daha geniş bir şekilde eserindeki V-X. Bölümler ile örtüştüğü görülmektedir. Bkz. Hamilton, *a.g.e.*, s. 68-155.

42 Hamilton, *a.g.r.*, s. 34-41.

43 Hamilton, *a.g.r.*, s. 41-61.

ışığında sadece bir jeolog gözüyle değil her açıdan kıymetli bilgiler veren bir araştırmacı gözü ile tespitler yapmaya çalıştığı görülmektedir. İçerik olarak bakıldığında 1842'de yayınladığı eserinde, bu raporda kısaca değindiği noktaları daha ayrıntılı olarak incelediği söylenebilir.

3. Sheil'in 1836'da Van, Bitlis ve Siirt'teki Seyahati⁴⁴

İrlanda kökenli bir asker ve diplomat olan Justin Sheil İngiltere'deki eğitiminden sonraki kariyerini Hindistan'da East India Company'de devam ettirdi. Buradaki piyade birliklerinde askerlik hizmetinde bulunan Sheil 1833'te İran'daki İngiliz Askeri Misyonu'nda görevlendirildi. 1836'da ise İran'daki İngiliz delegasyonunun sekreterliğine tayin edildi. 1844'te İngiltere'nin İran maslahatgüzarı olarak tayin edildi ve bu görevi 1854'e kadar devam ettirdi.⁴⁵

Kaynaklarda Farsça ve Türkçe tahsil ettiği ifade edilen Sheil'in bu avantajı ona bölgede gerçekleştirdiği seyahatlerde önemli kolaylıklar sağlamış olmalıdır.⁴⁶ 15 Temmuz 1836'da Tebriz'den hareketle başladığı yolculuğunun büyük bir kısmı İran topraklarında olsa da Van, Bitlis ve Siirt'ten bahsettiği kısımlar çalışmamızın kapsamı içinde düşünülmelidir. Şubat 1838'de dernekte okunan raporundan anlaşıldığı üzere Sheil'in amacı Musul'un kuzeydoğusundaki Reşid Paşa'nın kampına ulaşmaktı. Ancak Sheil daha kısa olan Hakkâri üzerinden gitmenin bölgedeki anarşi ortamı nedeniyle daha tehlikeli olduğunu ifade ederek başka bir rota takip etmiştir. Tebriz'den hareketle Urmiye Gölü'nün kuzeyinden Salmas'a ulaştı. Burada Dilman adlı eski bir kasabaya da uğrayan Sheil yol boyunca gözlemlediği bölgelerin Ermenilerin Rusya'ya göçünden dolayı gerileme içinde olduğunu belirtmekteydi. Salmas'tan sonraki durağı o dönemde İran tarafında kalan Kotur (Çaybağı) olan Sheil buradan batıya doru ilerleyerek Erçek'e ulaştı. Buradan Van Gölü'nün güneyini takip ederek yoluna devam eden Sheil yol boyunca karşılaşmış olduğu Ermeni eserleri hakkında da bilgiler verdi. Van'da Vali İshak Paşa tarafından karşılanması hakkında detaylar da ifade eden İngiliz askeri görevli Van'da üç gün kaldı. Raporunda Van şehri, coğrafyası, nüfusu, Van Gölü, Van'ın tarihi ve bölgenin iklimi hakkında bilgiler aktardı.⁴⁷

Bitlis yolu ile seyahatine devam etme kararı alan Sheil, Edremit üzerinden Vastan'a (Gevas) vardı. Buradan sonra Hanelmalı'da konaklayan Sheil ve maiyeti 26 Temmuz'da Bitlis'e ulaştı. Raporunda takip ettiği yolun detaylarına da değinen Sheil, Bitlis'te kaymakamın evine yerleşti. Bitlis şehri, görünümü, nüfusu, yapıları

44 J. Shiel, "Notes on a Journey from Tabriz, Through Kurdistán, via Ván, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimáníyeh, in July and August, 1836", *JRGS*, 1838, vol. 8, s. 54-101. (Metin üzerinde Shiel olmasına karşın doğrusu Justin Sheil'dir)

45 Wright, *a.g.e.*, s. 22-23.

46 Dergide yayınlanan bir diğer yazısı için bkz. Justus Shiel, "Itinerary from Tehrán to Alamút and Khurrem-ábád in May, 1837", *JRGS*, 1838, vol. 8, s. 430-434.

47 Shiel, *a.g.r.*, s. 54-70.

ve eski kalesi hakkında bilgiler verdi. Ertesi gün Bitlis Çayı'nı takip ederek yoluna devam eden Sheil bir sonraki durak olarak Varhan'da konakladı. Burada özellikle yol boyunca araziye dair gözlemlerini aktaran Sheil bölgenin iklimi ve burada yetişen ürünlere de değinmiştir. Varhan'dan on bir saatlik bir at yolculuğundan sonra Siirt'e ulaştı. Siirt'te yetişen ürünler, yapıları, şehrin yapısı, nüfusu hakkında bilgi verdi. Reşid Paşa'nın kampına ulaşmayı hedefleyen Sheil bölgeye dair Kinneir, D'Anville ve St. Martin gibi kaynakların da yardımı ile bölge ve ulaşım ağına dair tespitlere de raporunda yer vermiştir. 29 Temmuz'da Siirt'ten yola çıkan Sheil, Uluçay boyunca güneye doğru ilerleyerek Kelekçi'ye; buradan da Dicle boyunca ilerleyerek Cizre'ye ulaştı. Batı yönünde yoluna devam eden Sheil, Midyat'a da uğradı. Buradan tekrar Cizre'ye döndüğü anlaşılan Sheil, kasaba hakkında da bilgiler vererek kolera, veba ve savaşın kasabayı harabe haline getirdiği tespitini yapmaktadır. Yöreyle dair başka ayrıntılar da aktaran Sheil güneye doğru yoluna devam etti.⁴⁸ Genel olarak değerlendirildiğinde Sheil'in raporunda seyahat rotasına dair önceki kaynaklara da atıfla coğrafi bilgilerin yanı sıra bölgenin güncel durumu, nüfusu ve bölgeyi etkileyen unsurlar hakkında bilgi verdiği görülmektedir. Sheil raporuna eklediği bir harita ile seyahat güzergâhını da göstermiştir.

4. Hamilton'un 1837 Yılı Anadolu Seyahati⁴⁹

Yukarıda 1836'da Anadolu'daki ilk incelemeleri yapmış olduğunu gördüğümüz Hamilton, 1837'nin Mayıs ayında bu kez Anadolu'nun güneyine doğru bir seyahate daha çıktı. Bu seyahatinde İstanbul'dan deniz yolu ile Mudanya'ya geçti. Mudanya'da Ulubat Gölü'nün kuzey sahilini takip ederek Mihaliç (Karacabey) üzerinden Bandırma'ya (Edincik) ulaştı. Buradan kuzeye çıkarak Atraki'deki (Erdek) antik yerleşim yerlerine dair incelemeler yaptı. Tekrar Bandırma'ya dönen Hamilton güneye doğru ilerleyerek Manyas'a ulaştı. Buradan da Susurluk-Yıldız istikameti ile Kepsut'a ulaşan jeolog daha çok bölgedeki antik yerleşim yerlerine dair gözlemler yaptı. Kepsut'tan Simav Çayı'na paralel olarak güneye doğru ilerleyen Hamilton Bigadiç-Sındırgı yolu ile Simav'a ulaştı. Burada Simav Çayı'nın kaynağını teşkil eden Simav Gölü'ne kadar yolunu uzatan Hamilton, Demirci Dağları üzerinden Demirci'ye buradan da Kula'ya ulaştı. Kula'dan batıya doğru dönen jeolog Afyonkarahisar'a ulaşmak üzere Demirci Köy-Sandıklı istikameti ile Afyon'a vardı. Bir sonraki hedef olarak Konya'yı işaret eden Hamilton bu rotanın pek çok seyyah tarafından tarif edilmesinden dolayı detaylara girmede; fakat arada kalan bölgenin jeolojisi hakkında bilgiler verdi. 29 Haziran'da Konya'ya ulaşan Hamilton burada karşılaştığı bazı zorluklardan dolayı yoluna Karapınar-Ereğli istikametinde devam etmek zorunda kaldı. Lakin burada rotasını kuzeye çevirerek Aksaray'a vardı. Burada Aksaray'ın güneydoğusunda kalan harabelere

48 Shiel, *a.g.r.*, s. 70-90.

49 William John Hamilton, "Notes of a Journey in Asia Minor, in 1837", *JRGS*, 1838, vol. 8, s. 137-157.

yönelik incelemelerde de bulunan Hamilton 11 Temmuz'da daha kuzeye doğru, Şereflikoçhisar'a yöneldi. 14 Temmuz'da Kayseri istikametinde yoluna devam eden jeolog Tatların üzerinden Nevşehir'e vardı. Burada daha çok Üçhisar ve Ürgüp'ten bahseden Hamilton bir sonraki durağı olan Kayseri'ye 19 Temmuz'da ulaştı.⁵⁰

Hamilton'un raporunda Erciyes Dağı'na tırmanmak için yaptığı hazırlıklar ve tırmanışına dair detaylar vermiştir. 27 Temmuz'da Erciyes'in doğusunda kalan Everek Köyü'nden (Develi) yola çıkmaya karar veren Hamilton yanına aldığı Ermeni rehberler ve Türk korumalar ile 29 Temmuz'da tırmanışa başlar ve ertesi gün çıkabileceği en yüksek noktaya kadar ulaşır.⁵¹ Bu şekilde Hamilton Erciyes Dağı'na tırmanan ilk kişi olarak ayrı bir ün de kazanmıştır. Erciyes tırmanışından sonra güneye doğru yoluna devam eden Hamilton Niğde'ye, buradan da Bor üzerinden Ereğli'ye ulaştı. Daha sonraki yol güzergâhının detayları hakkında ayrıntılar vermeyen Hamilton 25 Ağustos'ta İzmir'e ulaşarak yolculuğunu sona erdirmiştir.⁵² Hamilton'un Mart 1838'de dernek üyeleri önünde okunan bu raporunda sık sık antik kaynaklarda bölge hakkında verilen tarihi ve coğrafik bilgilere atıf yaptığı, bazen de bunlarda yer alan yanlışlara işaret ettiği görülmektedir. Burada ifade etmemiz gereken bir diğer bilgi de Hamilton'un, daha önceki seyahatinde de görüldüğü gibi bu seyahatinde burada kısaca bahsettiği gözlemleri eserinin ikinci cildinde daha ayrıntılı bir şekilde ortaya koymasıdır. Hatta eserin ikinci cildi büyük oranda jeoloğun 1837'deki bu ikinci seyahatinin detaylarını içermektedir.⁵³

5. Ainsworth'un 1838'de İstanbul'dan Ankara'ya Seyahati⁵⁴

Cerrah, seyyah, coğrafyacı, jeolog ve gazeteci olarak bilinen Ainsworth 1807'de Exeter'da doğdu. Edinburgh'ta *Royal College of Surgeons*'da tıp eğitimi aldıktan sonra Paris'e giderek burada *École Nationale Supérieure des Mines*'de coğrafya ve madencilik eğitimi aldı. 1829'da İskoçya'ya dönerek yerbilimleri ile ilgili bir dergi neşretmeye başladı. 1831 kolera salgını nedeniyle çalışmalarını kolera üzerinde yoğunlaştırdı. 1835-1837 yılları arasında Francis Rawdon Chesney'in Fırat Havzası'nda yaptığı incelemelerde hekim ve jeolog olarak görevlendirildi.⁵⁵ Ancak Ainsworth bu görevi sırasındaki izlenimlerini oldukça geç bir tarihte,

50 Hamilton, *Notes of a Journey in Asia Minor, in 1837*, s. 137-149.

51 Hamilton, *Notes of a Journey in Asia Minor, in 1837*, s. 149-151.

52 Hamilton, *Notes of a Journey in Asia Minor, in 1837*, s. 151-157.

53 Bkz. Hamilton, *Notes of a Journey in Asia Minor*, vol. II, s. 81-381; Dergide daha sonra Hamilton'un eserine dair bir tanıtım yazısı da yayınlandı. "Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia; With Some Account of Their Antiquities and Geology by William J. Hamilton", *JRGS*, 1843, vol. 13, s. 148-156.

54 William Ainsworth, "Notes on a Journey from Constantinople, by Heraclea, to Angora, in the Autumn of 1838", *JRGS*, 1839, vol. 9, s. 216-276.

55 Schiffer, *a.g.e.*, s. 371-372.

1888'de yayınladı.⁵⁶ Fakat konumuz açısından bakıldığında Ainsworth'un bu iki yıllık tecrübesinin onun 1838'de yeniden doğuya gönderilmesine vesile olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, RGS'nin bu süreçte desteklediği ve finanse ettiği tek gezi Ainsworth'un Nesturî Hristiyanların yaşadığı yörelere yönelik yaptıklarıydı. Hatta bu gezi öncesinde derneğin sekreteri John Washington ve Hamilton on sayfalık bir talimatname hazırlayarak Ainsworth ve maiyetinde yer alan Musullu tüccar Christian Anthony Rassam'a verdi. Talimatnamede hangi yolların takip edilmesi gerektiğine dair daha evvel Hamilton ve Brant'ın yapmış olduğu gezilere atıf yapılmakta; Nesturî ve Yakubi Hristiyanlara yönelik olarak özel görevlerden de bahsedilmektedir. Bunların dışında talimatlarda yerleşim yerleri, dağlar ve nehirlerin adlarına dikkat ederek sağlam bir ortografi ortaya koymaları, nereleri ziyaret etmeleri ve hangi kaynaklara başvurmaları gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca gidilen yerlerin dağları, tepeleri, ovaları, ormanları, gölleri ve akarsularını incelemeleri ve önemli akarsuların taşımacılığa uygun olup olmadığı konusunda da gözlemler yapılması istenmekteydi. Yine buna paralel olarak, gezilen yerlerin doğal tarihi, özellikle de jeoloji ve botaniğinin araştırılması hususu da vurgulanmaktaydı. Bunun yanında Müslüman Kürtlerin durumlarına da eğilerek Yezidilerin inançların gerçek esasları hakkında bilgiler toplamaları istenmekteydi.⁵⁷

Haziran 1838'de hazırlanan bu talimatları alan Ainsworth incelediğimiz dönemde Anadolu'da en uzun süre geziler yapan ve ayrıntılı gezi raporları hazırlayan coğrafyacı olmuştur. Russel ve Rassam'la beraber gezisine başlayan Ainsworth İstanbul'dan oldukça uzun bir güzergâh takip etmek zorunda kaldı. Zira bu dönemde etkili olan veba salgını Ainsworth'ü denizyolu ile yolculuğa başlamaktan alıkoyduğu için karayolunu izlemek zorunda kaldı. 18 Eylül'de Üsküdar'dan yola çıkan ekip Marmara kıyısını takip ederek Kartal-Pendik-Hereke istikametinden İzmit'e ulaştı. Yol boyunca karşılaştığı yerlerin coğrafyasından, merkezler arasındaki mesafelerden ve tarihlerinden bahseden Ainsworth talimatlarda da ifade edildiği gibi antik kaynaklardan istifade ile seyahat güzergâhlarına dair tespitler yaptı. 24 Eylül'de Hendek'e ulaştı. Buradan Düzce'ye giden ekip buradan kuzeye doğru yönelerek Üskübü'ye (Konuralp) ulaştı ve buradaki antik kalıntılara dair incelemeler yaptı. Buradan Akçaşehir'e (Akçakoca), 4 Ekim'de ise Ereğli'ye ulaştı. Ereğli'ye dair uzun değerlendirmeler yapan Ainsworth burada iç kısımdan doğuya doğru yoluna devam ederek Bartın üzerinden Amasra'ya ulaştı. Amasra'dan sonra tekrar Bartın'a döndükten sonra rotasını güneye doğru çevirerek 20 Ekim'de Safranbolu'ya; buradan da kuzeye doğru yönelerek Küre'ye vardı. Küreden, özellikle de madenlerinden bahseden Ainsworth güneye doğru yönelerek 2 Kasım'da

56 Ainsworth bu ilk Anadolu tecrübesine dair bir eser de hazırlamıştır. Bkz. William Francis Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition*, vol. I-II, London: K. Paul, 1888.

57 Washington- Hamilton, *a.g.r.*, s. XIII-XXII.

Kastamonu'ya ulaştı.⁵⁸ Kastamonu şehri ve coğrafyası hakkında ayrıntılı değerlendirmeler yapan coğrafyacı üç gün şehirde kaldıktan sonra Taşköprü'ye geçti. Buradaki antik kalıntılar üzerinde incelemeler yaptıktan sonra, önce Gökırmak, sonra da Kızılırmak'ı takip ederek doğuya doğru ilerledi ve Vezirköprü'ye vardı. Vezirköprü ve antik kalıntıları hakkında incelemeler yaptı. Buradan da Osmancık, Çorum ve İskilip üzerinden 26 Kasım'da Çankırı'ya ulaştı. Buradan da Ankara'ya ulaşan Ainsworth bu uzun raporunu Ankara şehrine dair ayrıntılar ile bitirdi.⁵⁹ Burada kısaca seyahat güzergâhı üzerinden özetlemeye çalıştığımız bu raporda Ainsworth yol boyunca geçmiş olduğu yerlerin nüfusu, hane sayıları, nüfusun dağılımı, tarihi, antik kalıntılar ve yerleşim yerlerinin özellikleri gibi oldukça geniş konularda ayrıntılı değerlendirmeler yapmıştır. Ayrıca bu rapor daha geniş olarak Ainsworth'un 1842'de yayınladığı eserinin ilk cildinde de yer almıştır.⁶⁰

6. Ainsworth'un 1839'da Ankara'dan Kayseri'ye Seyahati⁶¹

Eylül 1838'de İstanbul'dan ayrılan Ainsworth Ocak ayının başında Ankara'ya ulaşmıştı. Raporunda da ifade ettiği gibi Ainsworth ve ekibi kış dönemini Ankara'da geçirmişti. Bu zaman zarfında Ankara civarındaki yerlere geziler yaparak bölgenin haritalandırılması için çalışmalar yaptı.⁶² Mart ayına kadar Ankara'da kalan Ainsworth daha sonra Russell, Rassam ve maiyetindeki diğer hizmetlilerle beraber 19 Mart'ta Ankara'dan yola çıktı. Haymana istikametinde yoluna devam eden Ainsworth yol boyunca karşılaştığı mağaralar ve kayaç türleri hakkında değerlendirmeler yaptı. İstanos'dan sonra Şarsu ile Ankara Çayı'nın birleştiği noktayı görüp, daha sonra Adacık ve Anayurt adlı köyler üzerinden ilerleyerek Germeş Kalesi'ne ulaştı. Kaleye dair ayrıntıları raporunda aktaran Ainsworth yolculuğunun bundan sonraki kısmında bölgenin arazi yapısını ve coğrafyasını tespit etmek için dalgalı bir rota takip etmiş ve zaman zaman ana yollardan saparak farklı yerlerde gözlemler yapmıştır. Kırşehir'e kadar olan incelemelerinde geçmiş olduğu köy ve kasaba gibi yerleşim yerleri, bölgenin maden kaynakları, kaplıcaları, dağ sıraları ve diğer coğrafi özelliklerinden bahseden Ainsworth 3 Nisan'da Kırşehir'e ulaştı. Kırşehir'i nüfusu az; ancak zengin bir şehir olarak tarif eden coğrafyacı buradan Nevşehir'e gitmek üzere güneye doğru seyahatine devam etti. Üçayak kalıntıları olarak tarif ettiği yer hakkında ayrıntılı bilgiler verdikten sonra Mucur, Hacıbektaş üzerinden 9 Nisan'da Nevşehir'e ulaştı.⁶³ Buradan sonra Ürgüp'ü de ziyaret etmeyi

58 Ainsworth, *a.g.r.*, s. 216-248.

59 Ainsworth, *a.g.r.*, s. 248-276.

60 William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Vol. I, London: John W. Parker, 1842, s. 9-135.

61 W. Ainsworth, "Journey from Angora by Kaışarıyah, Malâtıyah, and Gergen Kâl'eh-sî, to Bîr or Bîrehjik", *JRGSL*, 1840, vol. 10, s. 275- 310.

62 Bkz. Ainsworth, *a.g.e.*, s. 120-135.

63 Ainsworth, *Journey from Angora*, s. 290.

planlayan ekip kötü hava koşullarından dolayı kuzeybatıya doğru, Şereflikoçhisar'a yöneldi. Ainsworth, Şereflikoçhisar'da kaleyi ziyaret ettikten sonra Tuz Gölü'nün kuzeyinden dolanarak Kırkkuyu'dan tekrar güneye yöneldi ve Eski'e vardı. Raporunda Tuz Gölü hakkında ayrıntılı bilgiler veren jeolog buradan Sultanhanı'na uğrayarak yönünü Aksaray istikametinde batıya çevirdi. Diğer yerleşim yerleri için de yaptığı gibi, antik kaynaklardan da istifade ile 24 Nisan'da ulaştığı Aksaray hakkında bilgiler verdi. Aksaray'dan sonra Yeşilhisar ve burada bulunan Zengibar Kalesi'ne de uğrayan Ainsworth Kayseri istikametinde doğuya doğru yöneldi ve 1 Mayıs'ta Kayseri'ye ulaştı.⁶⁴ Kayseri'nin tarihi hakkında kısa bilgiler verdikten sonra Erciyes Dağı'na dair gözlemlerini de aktaran jeolog 1835'te gerçekleşen bir depremin Kayseri'ye olan etkileri hakkında da değerlendirmeler yapmaktadır. Ainsworth her ne kadar raporun başlığında Birecik'e kadar olan yolculuğunu incelemeyi amaçlasa da bu onun takip eden diğer raporunun konusu olacaktır.

7. Ainsworth'un 1839'da Kayseri'den Birecik'e Seyahati⁶⁵

Ainsworth Kayseri'de bir hafta kadar kalarak burada bazı astronomik gözlemler yaptı. Birecik'e kadar yapacağı seyahatinin devamında 9 Mayıs'ta Kayseri'den yola çıktı. Doğuya doğru ilerleyerek Şarkışla'ya ulaştı. Buradan güneye yönelerek Viranşehir'deki kalıntıları incelemek üzere bu tarafa yöneldi. 16 Mayıs'ta Gürün'e ulaşan Ainsworth kasabanın konumu, yerleşimi ve arazi yapısı gibi konularda bilgiler verdi. Russell ile Tohma Çayı'nın kaynağını bulmak için batıya doğru bir seyahat gerçekleştirdi. Tekrar Gürün'e dönen jeolog buradan Tohma Çayı'nın kuzeyini takip ederek Darende istikametinde yoluna devam etti. 19 Mayıs'ta Darende'ye ulaşan Ainsworth kasabanın halkının sıcak havadan dolayı kasabanın aşağı kesiminde yer alan bahçelerine doğru çekildiğini ve kasabadan 200 farklı tür bitki türü örneği topladıklarını belirtmektedir. Darende'den doğuya doğru seyahatine devam eden ekip Akçadağ'ın kuzeyinden Malatya'ya ulaştı. Ainsworth Malatya hakkında ayrıntılı bilgiler vererek şehrin eski yerleşim yeri ile Aspuzu adı ile bilinen yeni yerleşim yerinin ortaya çıkış sürecini ele almaktadır. Hafız Paşa'nın bu süreçteki rolüne de değinen jeolog iki yerleşim yeri ile ilgili değerlendirmeler de yapmıştır.⁶⁶ Malatya'dan sonra seyahatini Fırat Havzası boyunca Kahta üzerinden devam ettirmek isteyen Ainsworth bölgedeki anarşi ortamının devam etmesi nedeniyle güneybatıya doğru ilerleyerek Besni üzerinden 5 Haziran'da Adıyaman'a ulaştı. Adıyaman'dan doğuya doğru yoluna devam eden Ainsworth, Karahöyük, Narsırtı, Akıncılar üzerinden Gerger'e (Oymaklı) ulaştı. Gerger Kalesi'ni de ziyaret eden jeolog özellikle kalenin konumu ve manzarasının yardımı ile eski kaynaklarda bölgeye dair verilen bilgiler üzerinden yörenin coğrafyasına dair değerlendirmeler

64 Ayrıca bkz. Ainsworth, *a.g.e.*, s. 136-219.

65 W. Ainsworth, "Notes on a Journey from Kaşarîyah, by Malatîyah, to Bir or Bîrehjik, in May and June, 1839", *JRGS*, 1840, vol. 10, s. 311- 340.

66 Ainsworth, *Notes on a Journey from Kaşarîyah*, s. 320-322.

yaptı. Gerger'den sonra Fırat Nehri'ni takip ederek güneybatıyı takip eden Ainsworth daha sonra Fırat'ı aşarak 15 Haziran'da Hafız Paşa'nın ordusunun kamp yeri olan Nizip'e ulaştı. Kampta Hafız Paşa ile görüşme fırsatı bulan jeolog burada iki üç gün kaldıktan sonra ilginç bir tesadüfle İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusunun ilerleyişine ve iki ordu arasındaki 24 Haziran'daki savaşa tanık oldu. Muhtemelen savaşın sonucuna bağlı olarak güneye doğru ilerleyişini durduran Ainsworth geri dönerek 3 Temmuz'da Arapkir'e; 15 Temmuz'da ise Sivas üzerinden Samsun'a vardı. Samsun'dan sonra karayolunu tercih etmek zorunda kalan inceleme heyeti 28 Temmuz'da İstanbul'a ulaştı.⁶⁷

8. Brant'ın 1838'de Doğu Anadolu Seyahati⁶⁸

James Brant 1836'da İngiltere'nin Erzurum Başkonsolosu olarak tayin edilmişti. Konsolosun bu görevi 1855'e kadar devam ettirdiği görülmektedir. Bu zaman zarfında Doğu Anadolu'daki İngiliz çıkarları açısından çok önemli işler yapan Brant, 1838'de Doğu Anadolu'da bir seyahate daha çıktı. Maiyeti, yolculuğunun haritasını yapmak üzere İngiliz donanmasından A. G. Glascott ve doktoru E. Dalzel Dikson'dan oluşan Brant, 16 Haziran 1838'de Erzurum'dan ayrıldı. Brant seyahatine dair oldukça uzun bir rapor hazırladı.⁶⁹ Bu çalışmanın sınırları bu uzun raporun tamamını ele almaya imkân vermeyeceği için Brant'ın seyahatine kısaca değineceğiz. Yolculuğuna Hasankale istikametinde başlayan Brant, kale hakkında bilgiler vererek bölge halkının salyaneden muaf olması üzerinde durmuştur. Buradan güneye doğru yoluna devam eden konsolos 23 Haziran'da Hınıs'a ulaştı. Hınıs'ın kalesi, nüfusu, ekonomisi, coğrafi yapısı hakkında detaylar verdi. Yol güzergâhında bulunan köyler hakkında ayrıntılar da veren Brant 27 Haziran'da Muş'a vardı. Burada Muş'ta mütesellim Emin Paşa ile görüşen Brant üç dört gün kaldığı Muş'un nüfusu, nüfus yapısı, köyleri, iklimi ve ürünleri ile ilgili bilgiler verdi. Muş'tan güneye doğru yoluna devam eden konsolos Harput'a ulaşmak için Kızılağaç-Kulp-Lice üzerinden Hani'ye ulaştı. Hani hakkında da ayrıntılı bilgiler verdiği görülen Brant 10 Temmuz'da buradan ayrılarak Ergani-Karapınar üzerinden Mezirah'a (Elazığ) vardı. Buradan doğuya dönerek İkizdemir-Harmanpınar üzerinden tekrar Muş'a dönmek üzere yoluna devam eden Brant 26 Temmuz'da 100 aileyi barındırdığını ifade ettiği Palu'ya vardı. Palu'dan sonra Mezire-Çevlik (Bingöl) üzerinden tekrar Muş'a döndü. Muş'tan sonraki istikameti bu kez Bitlis olan Brant 9 Ağustos'ta Bitlis'e vardı. Bitlis hakkında diğer yerlere göre daha fazla bilgi veren Brant şehrin nüfusu, idaresi, iklimi,

67 Ainsworth, *Notes on a Journey from Kaîşariyah*, s. 322-340.

68 James Brant-A. G. Glascott, "Notes of a Journey Through a Part of Kurdistân, in the Summer of 1838", *JRGSL*, 1840, vol. 10, s. 341-434.

69 Bu rapor Türkçeye de çevrilmiştir. Bkz. James Brant, *1838 Yazında Kürdistan*, çev. A. Celil Kaya, İstanbul: Rupel Basım Yayın, 2014.

bölgede etkili olan beyler ve ticari yapısına değindi.⁷⁰ Bitlis'ten kuzeye yönelerek Tatvan'a ulaştı. Buradan Van Gölü'nün güneyinden yoluna devam eden Brant Hanelmalı-Garzit-Avatak-Vastan üzerinden 16 Ağustos'ta Van'a vardı. Raporunda sadece geçtiği yerler hakkında bilgi vermeyen Brant bu sırada bölgedeki en etkili bey olan Han Mahmud hakkında da bilgiler vermiştir. Van'da da yerel yetkililer tarafından iyi karşılanan Brant şehirdeki gezi ve gözlemlerine dair ayrıntılı bilgiler vermiştir.⁷¹ Van'dan göl kıyısı boyunca kuzeye doğru devam eden Brant, Arnis üzerinden Erciş'e ulaştı. Raporunda Erciş ve coğrafyası hakkında ayrıntılı bilgiler veren Brant buradan 27 Ağustos'ta Adilcevaz'a; bir gün sonra da Ahlat'a ulaştı. Burada öncelikle Selçuklu mezarlığını ziyaret ettiğini belirten konsolos Ahlat'tan sonra geri dönerek Doğubayazıt'a gitmek için Erciş'e ulaşmadan kuzeye doğru yöneldi. Bir sonraki önemli durağı Diyadin olan konsolos buradan Doğubayazıt'a ulaştı. Burada bulunmanın verdiği fırsat ile Ağrı Dağı'na gitme planları yapmasına rağmen havanın uygun olmamasından dolayı bu planını gerçekleştiremedi. Doğubayazıt hakkında raporunda bazı detaylar da aktaran Brant 12 Eylül'de buradan ayrılarak tekrar Diyadin üzerinden Üçkilise (Taşlıçay), Karakilise (Ağrı) Horasan – Pasinler üzerinden 21 Eylül'de Erzurum'a ulaştı. Görüldüğü gibi Brant yaklaşık üç ay süren bu yolculuğunda Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmını gezerek önemli gözlemler yaptı. Konsolos ilk seyahatindeki gibi ziyaret ettiği yerlerin fiziki yapıları hakkında detayların yanında yönetim, nüfus ve ekonomik kaynakları hakkında da detaylara girmiştir.

9. Henry Suter'in 1838'de Erzurum'dan Trabzon'a Seyahati⁷²

Hakkında çok ayrıntılı bilgilere sahip olmadığımız Henry Suter'in bazı kaynaklarda Maltalı Levanten bir ailenin üyesi olarak 1803'te Malta'da doğduğuna dair bilgiler bulunmaktadır.⁷³ Suter'i Anadolu'da ilk defa James Brant'ın halefi olarak 1837-1841 yılları arasında İngiltere'nin Trabzon konsolos yardımcısı olarak görüyoruz.⁷⁴ Suter'in bir sonraki görev yeri ise 1841'den itibaren Kayseri olmuş ve bu görevini 1857'ye kadar devam ettirmiştir.⁷⁵ Brant'ın raporundan anlaşıldığı gibi 1838'in Eylül'ünde Erzurum'da olan Suter buradan görev yeri olan Trabzon'a dönmek üzere 6 Ekim'de Erzurum'dan ayrıldı. Aşkale'den yoluna batı istikametine devam eden Suter, Karakulak ve Lori köyleri üzerinden Çiftlik'e (Kelkit) vardı. Kelkit'ten yine batı istikametinden ilerledikten sonra Şiran'a, buradan da

70 Brant-Glascott, *a.g.r.*, s. 379-383.

71 Brant-Glascott, *Notes of a Journey*, s. 389-398.

72 Henry Suter, "Notes on a Journey from Erz-Rúm to Trebizond, by Way of Shebb-Kháneh, Kará Hîşâr, Sívás, Tóķát, and Şámsún, in October, 1838", *JRGS*, 1840, vol. 10, s. 434-444.

73 [http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey\(1581-1860\)-D_Wilson.pdf](http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey(1581-1860)-D_Wilson.pdf) (19.05.2018).

74 Bryer, "a.g.m.", s. 316.

75 Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 56-57.

18 saatlik bir yolculuktan sonra Şebinkarahisar'a ulaştı. Bölgenin ticari altyapısını tespit etmek misyonu olduğu anlaşılan Suter, Şebinkarahisar'ın ticareti ve piyasada bulunan tekstil ürünleri hakkında bilgiler verdi. Buradan Akşar'a (Suşehri) ulaştı. Kasaba hakkında yine piyasaya yönelik tespitler yapan Suter zirai ürünler açısından zengin olan kasaba halkının kışları iş için İstanbul'a gittiğini belirtmektedir. Bir sonraki durağı Zara olan konsolos yine kasabanın nüfusu, ürünleri ve buradaki salgın hastalık hakkında bilgiler verdi. Aynı şekilde Sivas hakkındaki tespitlerinde de nüfus, evler, şehrin durumu ve şehrin ticaretine dair tespitler yaptı. 13 Ekim'de Sivas'tan kuzeye doğru yola çıkan Suter Tokat'a ulaştı. 6.730 aileyi barındıran Tokat'ın bu dönemde vebanın etkisi altında olmasından dolayı çarşığı ziyaret edemeyen konsolos yine de şehrin ticari önemine ve özellikle de tekstil boyama ve maden sektörüne değinmiştir. Zile üzerinden Amasya'ya geçen Suter yine ticaret ve şehir hakkında benzer detaylar vermiş ve özellikle ipekçilik üzerinde durmuştur. Suter, Amasya'dan Suluova-Havza-Kavak üzerinden Samsun'a vardı. Bu dönemde Hazinedarzade Abdullah Bey'in idaresinde olan Samsun hakkında nüfusu, limanı, şehirdeki ticaret ve şehrin ticari geleceği hakkında bilgiler verdi. Suter, ziyaret ettiği bölgelerde vebanın etkili olmasından dolayı ayrıntılı gözlemler yapamadığını ifade etmektedir. Suter bir ticaret görevlisi olması itibarı ile seyahatine dair raporunda daha çok şehir ve kasabaların nüfusu ve üretimi gibi doğrudan İngiliz ticari çıkarları ile ilgili hususlara değinmiştir.

10. Pollington'un 1838'de Erzurum'dan Halep'e Seyahati⁷⁶

Asıl adı John Charles George Savile olan Pollington soylu bir İngiliz aileye mensuptu. 1810'da doğan Savile daha çok Vikont Pollington olarak bilinmektedir. Önceleri politika ile ilgilenen Pollington daha 1834'te Alexander William Kinglake'in doğu seyahatine iştirak etmiş ve Rusya, İran ve Hindistan'ı gezme fırsatı elde etmişti.⁷⁷ 1835'te İngiltere'ye dönse de bir kez daha 1838'de bir doğu seyahatine çıkma fırsatı elde etti. Pollington 5 Haziran 1838, yani Brant'ın seyahatine başlamasından 11 gün evvel Erzurum'dan yola çıktığı görülmektedir. Muş'a kadar Brant ile aynı güzergâhı izlediği görülen Pollington Hasankale'den güneye doğru yoluna devam ederek 7 Haziran'da Hınıs'a; 9 Haziran'da da Muş'a vardı. Pollington, şehirde başlıca tütün ticaretinin yapıldığını, şehrin çarşısının geniş ve zengin olduğunu ve ticaretin genellikle Ermeni tüccarın elinde olduğunu ifade etmektedir. Muş'tan sonra Diyarbakır'a doğru yoluna devam eden Vikont, Kulp Çayı istikametiyle Hazro yoluyla 15 Haziran'da Diyarbakır'a ulaştı. Pollington Ermeni bir tüccarın evinde üç gün kaldığı Diyarbakır şehri hakkında şehrin görüntüsü, çarşı ve pazarları hakkında kısaca bilgiler vermiştir. 19 Haziran'da Diyarbakır'dan

76 Viscount Pollington, "Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bíreh-jik, to Aleppo, in June, 1838", *JRGS*, 1840, vol. 10, s. 445- 454.

77 William Baker, "Kinglake, Alexander William", *Literature of Travel and Exploration: An Encyclopedia*, ed. Jennifer Speake, New York: Routledge, 2003, s. 676.

aynılarak Siverek-Urfa-Birecik üzerinden Anadolu seyahatini tamamlayarak Halep'e ulaşmıştır. Pollington'un bu kısa seyahat raporunda güzergâhına dair çok fazla bir ayrıntıya girmedeği görülmektedir.

11. Ainsworth'un 1839-1840'ta İstanbul'dan Halep'e Seyahati⁷⁸

Temmuz 1839'da yarım kalan seyahatini tamamlamak üzere Kasım ayında Rassam ile bir kez daha İstanbul'dan yola çıktı. Deniz yolu ile Hersek'e ulaşan Ainsworth buradan yoluna devam ederek 9 Kasım'da Eskişehir'e vardı. Buradan güneye doğru dönerek Seyitgazi üzerinden Bolvadin'e ulaştı. Buradan İshaklı (Sultandağı)-Akşehir üzerinden 16 Kasım'da Konya'ya vardı. Burada birkaç gün kalan Ainsworth daha sonra neşrettiği eserinde şehir hakkında raporunda olmayan bazı hususları da aktardı.⁷⁹ 22 Kasım'da Konya'dan yola çıkarak Karapınar-Ereğli istikameti ile doğuya doğru ilerledi. Yol boyunca karşılaştığı Bolkar Dağları hakkında ayrıntılı bilgiler veren Ainsworth bölgenin stratejik önemi doğrultusunda Osmanlı-Mısır çatışması nedeniyle burada yapılan yapılar hakkında ayrıntılı bilgiler de vermiştir. Bunun yanında Gülek Boğazı ve bölgenin coğrafyası üzerinde uzun ayrıntılar aktaran jeolog aynı ayrıntıları bir sonraki durağı olan Adana için de yapmıştır. Buradan İskenderun ve Hatay üzerinden yoluna devam ederek seyahatinin Anadolu kısmını tamamlamıştır. Ainsworth geçmiş olduğu bölgelerin coğrafyasını antik kaynaklar ve daha önce buraları ziyaret eden seyyahların verileri üzerinden inceleyerek oldukça ayrıntılı gözlemler yapmıştır. Ainsworth'un bu raporunun dışında bu seyahatinin bir neticesi olarak yine *RJGSL*'de yayınladığı ve büyük oranda Keldânî Hristiyanların yaşadığı bölgelerdeki izlenimlerini aktardığı bir başka raporu da vardır.⁸⁰ Zira bu raporu ortaya çıkaran seyahat için Ainsworth 1840'ın baharına kadar Rassam ile Musul'da beklemiş, havaların düzelmesi ve *RGS*'den beklenen talimatların gelmesi ile Mayıs 1840'ta yolculuğuna başlamıştır. Bahsetmiş olduğumuz her iki seyahat raporu Ainsworth'un eserinin ikinci cildinde ayrıntılı olarak yer almaktadır.⁸¹

12. Forchhammer'in Truva'nın Topografyasına Dair Gözlemleri⁸²

Derneğin yayın organı olan dergi sadece İngiliz araştırmacıların Anadolu'daki coğrafi gözlemlerini yayınlamamış, bunun yanında Anadolu'yu ilgilendiren

78 William Ainsworth, "Notes Taken on a Journey from Constantinople to Mōşul, in 1839-40", *JRGSL*, 1840, vol. 10, s. 489- 529.

79 Ainsworth, *a.g.e.*, vol. II, s. 65-69.

80 William Ainsworth, "An Account of a Visit to the Chaldeans, Inhabiting Central Kurdistân; And of an Ascent of the Peak of Rowándiz (Túr Sheikhiwá) in Summer in 1840", *JRGSL*, 1841, vol. 11, s. 21-76.

81 Ainsworth, *a.g.e.*, vol. II, s. 41-399.

82 P. W. Forchhammer, "Observations on the Topography of Troy", *JRGSL*, 1842, vol. 12, s. 28-44.

arkeolojik araştırmalara da yer vermiştir. Bunlardan biri de 1801'de doğan Alman arkeolog Peter Wilhelm Forchhammer'in Truva hakkındaki yüzey araştırması raporudur. Daha önce Atina'nın topografyası hakkında önemli bir eser⁸³ ortaya koyan Forchhammer bu kez Truva'nın topografyasını incelemiş ve Thomas Spratt ile 1839'da Truva'nın topografyasını gösteren bir harita yapmıştır. Dergide yayınlanan raporda ve haritada Truva civarındaki akarsular, limanlar, eski kaynaklardaki yanlışlar, su kanalları, yapay göller, tümülüsler, eski şehir kalıntıları hakkında tespitlerin yapıldığı görülmektedir. Truva ovasının yağmur mevsiminde diğer yerlere göre çok daha fazla suya maruz kaldığını belirten Forchhammer özellikle su yapıları ile ilgili gözlemler yapmış ve Hisarlık çevresinde terk edilmiş kanallar, nehir rıhtımları, kanal vb. yapıların olduğunu tespit etmiştir.⁸⁴ Forchhammer bu gözlemlerini daha sonra kitap olarak da yayınlamıştır.⁸⁵

13. Hoskyn'nin Güney Anadolu Sahili ve Likya Seyahati, 1840-1841⁸⁶

İngiliz donamasında H.M.S. Beacon gemisinin kaptanı olan Richard Hoskyn hakkında çok ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Bölgedeki arkeolojik çalışmalarını Edward Forbes ile gerçekleştirmiştir. Ancak bölgede yukarıda bahsetmiş olduğumuz Spratt gibi yöredeki arkeolojik incelemelerde adı geçenler arasında yer almaktadır. Bu bağlamda askeri misyonu gerekli hidrografik çalışmalar yapmakla kalmamış yörenin arkeolojisi ile ilgili gözlemler de yapmıştır.⁸⁷ Gözlemlerine Karaağaç Limanı'ndan başlayan Hoskyn ilk önce kıyıyı takip ederek yörede bulunan koylara dair gözlemler yaptı. Daha sonra 5 Mart 1841'de Makri Limanı'dan (Fethiye) iç kısımlara doğru incelemelerine başladı. Karia ve Likya bölgelerini kapsayan geniş bir alanda ayrıntılı incelemeler yaptı. Makri'den kuzeye doğru Üzümlü'yü ziyaret etti. Daha sonra tekrar Makri'ye dönen Hoskyn raporundan anlaşıldığı üzere Kasım ayına kadar devam eden seyahatler yaptı. Hoskyn'nin bölge arkeolojisi için en önemli katkısı Kaunos antik kentini ilk defa tespit eden kişi olmasıdır. Bunun yanında bölgede yapmış olduğu diğer incelemeler Karia ve Likya bölgesinin tarihi coğrafyası açısından da oldukça önemlidir.⁸⁸

83 Peter Wilhelm Forchhammer, *Topographie von Athen*, Göttingen: Schwes, 1833.

84 Eberhard Zangger-Serdal Mutlu, "Troia'daki Yapay Limanlar ve Su Mühendisliği: Bir Jeo-Arkeolojik Çalışma Hipotezi", *Olba*, 2015, sy. 23, s. 563.

85 Peter Wilhelm Forchhammer, *Beschreibung der Ebene von Troja: mit einer Karte von T.A.B. Spratt*, Frankfurt: H. L. Brönnner, 1850.

86 Rd. Hoskyn, "Narrative of a Survey of Part of the South Coast of Asia Minor; And of a Tour into the Interior of Lycia in 1840-1", *JRGS*, 1842, vol. 12, s. 143- 161.

87 Michael Greenhalgh, *From the Romans to the Railways: The Fate of Antiquities in Asia Minor*, Leiden: Brill, 2013, s. 49.

88 William Martin Leake, "Remarks on Mr. Hoskyn's Paper", *JRGS*, 1842, vol. 12, s. 162-169.

14. Abbott'un 1837'de Doğu Anadolu Seyahati⁸⁹

1814'te Londra'da doğan Keith Edward Abbott'un, 1835-1837 yılları arasında Erzurum'daki İngiliz konsolosluğunda görevli olduğu anlaşılmaktadır. Abbott Türkiye'ye aşina biriydi ve daha önce James Brant ile iş ortaklıkları vardı. Abbott, Brant için Trabzon, Erzurum ve Tebriz'de ticari amaçla çalışmalar yapmıştı.⁹⁰ Muhtemelen bu çalışmalarının neticesi olarak Abbott 1841'de Tahran'a İngiliz konsolosluğuna tayin edilmişti. Bir yıl sonra Tebriz'e aynı görevle atanan Abbott 1848'e kadar bu görevi devam ettirmiş ve İngiliz-İran ilişkilerinde önemli görevler almıştır. 1854'te bir kez daha Tebriz'e konsolos tayin edilen Abbott'un bundan sonraki görev yeri Odesa olmuştur. Abbott İran coğrafyasında dair önemli raporlar hazırlamıştır.⁹¹ Seyahatine dönecek olursak, 13 Mayıs 1837'de Erzurum'dan yola çıkan Abbott İran'a gitmek üzere Çayırtepe, Kösemehmet, Dumlı (Hintz), Gökçeyamaç üzerinden Yeşildere köyüne ulaştı. Buradan 14 Mayıs'ta hareket eden Abbott Karagöbek istikametiyle Bardos (Şenkaya), Göreşken'e buradan da Kars'a vardı. Abbott raporunda Kars hakkında, şehrin nüfusu, askeri birlikler, Rus işgali, idaresi, şehrin yapısı ve ticaretine dair detaylar aktardı. Kars'a gelen pek çok yabancı gibi Ani'yi de ihmal etmeyen Abbott buradan güneybatı istikametiyle Toprakkale, Eleşkirt, Ağrı, Diyadin üzerinden Beyazıt'a ulaştı. Abbott bu kısa raporunda Osmanlı sınırlarının ötesindeki, Tebriz'e kadar olan yolculuğunu konu etmemiştir. Abbott'un Erzurum'dan başladığı bu seyahati ile Kuzeydoğu Anadolu'da bir yay çizerek Beyazıt'a ve buradan da İran sınırlarına geçtiği görülmektedir. Yol boyunca sadece birkaç önemli merkezden geçen Abbott genellikle geçtiği yerlerin coğrafi özellikleri hakkında tespitler yapmıştır.

15. Guarracino'nun 1845'te Batum'dan Artvin'e Seyahati⁹²

Yukarıda da değindiğimiz gibi 1840'da Batum'a İngiliz konsolosluğuna atanmış Guarracino Levanten bir ailenin üyesi olarak 1819'da Korfu'da doğmuştu. 1846'da Trabzon konsolosluğuna Stevens'in kız kardeşi ile evlenen Guarracino uzun yıllar Anadolu'da konsolosluğunda İngilizlerin ticari-siyasi çıkarları için görev yapmıştı. 1845'te Batum'dan başlamış olduğu bu seyahatin Guarracino'nun konsolosluk bölgesinin tanınması açısından önemli sonuçlar ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Zira izlemiş olduğu güzergâh tespitlerimize göre daha önce

89 K. E. Abbott, "Notes of a Tour in Armenia in 1837", *JRGS*, 1842, vol. 12, s. 207- 220.

90 Wright, *a.g.e.*, s. 80-81.

91 Keith Edward Abbott, "Geographical Notes, Taken during a Journey in Persia in 1849 and 1850", *JRGS*, 1855, vol. 25, s. 1-78; Keith Edward Abbott, *Cities & trade: Consul Abbott on the economy and society of Iran, 1847-1866*, ed. Abbas Amanat, London : Published by Ithaca Pres., 1986.

92 M. Fred. Guarracino, "Notes of an Excursion from Batúm to Artvin", *JRGS*, 1845, vol. 15, s. 296- 305; Bu raporun Türkçesi için bkz. M. Fred. Guarracino, "Batum'dan Artvin'e Gezi Notları", çev. Y. Yeşilyurt, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2013, sy. 15, s. 233-242.

başka görevliler tarafından tercih edilmeyen oldukça farklı bir rota idi. Batum'dan Çoruh vadisi boyunca Artvin'e kadar devam ettiği anlaşılan bu seyahatin aslında Guarracino'nun bölgedeki tek seyahati olduğunu söylemek yanlıştır. Zira *JRGSL*'de yayınlanan bu raporun İngiliz arşivinde yer alan yazışmaları ışığında çok daha geniş bir seyahatin bir devamı olduğu anlaşılmaktadır.⁹³ Seyahatini tam olarak ne zaman gerçekleştirdiğini tespit edemediğimiz konsolos muhtemelen Batum'un Çoruh yolu ile iç kısımlar ile olan bağlantı olanaklarını tespit etmeye çalışmıştır. Batum'dan Çoruh yolu ile Artvin'e giden iki yol olduğunu belirten konsolos bunlardan Çoruh'un sol tarafında kalanını tercih etmiştir. Yol boyunca Erge, Mürüvet üzerinden yetmiş dükkânı ile büyük bir köy olan Maradit'e vardı. Buradan Hebba (Karşıköy), Kadapha (Çavuşlu), Mirkuvet (Dikiciler) üzerinden Borçka'ya ulaştı. Borçka'nın 80-100 haneye ev sahipliği yapan küçük bir kasaba olduğunu belirten konsolos buradan yine Çoruh vadisini takip ederek Dampal (Ambarlı) üzerinden Artvin'e ulaştı. Guarracino raporunun geri kalanını Livane Sancağı'nın baş şehri olan Artvin üzerinde değerlendirmelere ayırdı. Kasabanın nüfusu, pazarı, piyasada olan ürünler, ticaret, yörenin arazi yapısı, idaresi hakkında bilgiler vermiştir. Batum'a dönüş yolunda nehir yolunu tercih eden konsolos Artvin-Batum arasında işleyen tekneler ve yükleri hakkında bilgiler vermektedir. Asıl önemlisi konsolosun, nehrin debisi nedeniyle buharlı gemilerin kullanımına uygun olmadığına ve yörenin ticari açıdan önemli bir ürün sunmadığına yönelik tespitleriydi. Yine de Batum ve civarının önem kazanması için İstanbul-Batum arasında buharlıların işleminin önemli katkılar yapacağını ifade etmektedir. Özetle Guarracino'nun seyahatinin bölgenin ulaşım ve ticaret imkânlarının tespiti için yapılan bir gezi olduğu söylenebilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Metinde de ortaya konulduğu gibi İngilizler keşif yarışına Portekiz ve İspanyollara göre daha geç girmiş olmasına rağmen yetiştirdikleri önemli denizciler ile kısa zamanda bu yarışa ortak olmuş ve küresel mücadelenin en önemli aktörlerinden olmuşlardır. Bu da İngiliz coğrafya bilimine önemli katkılar yaparak coğrafyanın İngiltere'de kurumsallaşma sürecine etki etmiştir. Kraliçe Elizabeth döneminden itibaren krallığın himayesinde kurulan dernekler ile desteklenen coğrafya yine de bağımsız bir bilimsel disiplin olma yolunda uzun süre beklemiş ve XIX. yüzyıldaki gelişmeler ekseninde daha da önem kazanmıştır. Değişik adlar altında kurulan dernekler ve bunların finanse veya teşvik ettiği keşif ve yayın faaliyetleri İngiliz coğrafya biliminin gelişmesine önemli katkılar yapmıştır. Bu bağlamda İngiliz emperyalizmi ile doğrudan bağlantılı olan İngiliz coğrafyacılığı ortaya koyduğu bilimsel veriler ile İngiltere'nin siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel yayılmacılığına

93 Guarracino'nun bu ayrıntılı raporu İngiliz Milli Arşivi, PRO, FO 526/2 dosyasında "Notes made on a Journey from Batoom by Adjarah, Shavshet, Ardanuch, Ardahan, Ghivleh, Penek and Olti to Erzerum" adı ile yer almaktadır. Bkz. Bryer, "a.g.m.", s. 14.

hizmet eden bir vasıta da olmuştur. Bu çalışmanın üzerinde durduğu Anadolu ve genel olarak Ortadoğu'ya yönelik olarak XIX. ve XX. yüzyıldaki İngiliz politikaları bu bakımdan fikir verebilir niteliktedir.

Çalışmada 1836-1845 yılları arasında *JRGS*L'de Anadolu hakkında yayınlanan raporlara yönelik olarak bazı tespitler yapılmıştır.⁹⁴ İncelediğimiz raporlardan bazıları, Hamilton ve Ainsworth gibi, yazarları tarafından daha sonraları daha da geliştirilerek kitap halinde neşredilmiştir. Yazarları açısından bakıldığında, içlerinde coğrafyacılardan diplomata kadar geniş bir meslek grubundan gelen kişiler olmasına karşın bunların genel olarak seyahat raporlarını hazırlarken eski kaynaklardan istifade ettikleri ve bir ön okuma yapmış olduklarını söylemek mümkündür. İçlerinden bazıları bu kaynaklardaki bilgi ve haritalardaki yanlış ve eksiklikleri giderecek kadar ayrıntılı gözlemler yapmış ve Anadolu coğrafyasının tanınması bağlamında önemli katkılar yapmışlardır. Okuyucuların raporları daha iyi anlaması adına raporların sonuna haritalar ilave edilmiş ve bu haritada araştırmacıların güzergâhları belirtilmiştir. Bu haritalar yerleşim yerlerinin eski adlarının tespiti açısından da önemli bilgiler sağlamaktadır. Elbette araştırmacıların mesleki farklılıkları onların inceleme raporlarına da yansımıştır. Jeolog olan Hamilton daha çok geçtiği yerlerin arazi yapısı ile ilgili iken, konsolos olan Brant'ın yine coğrafi bilgiler barındırmakla birlikte, daha çok yerleşim yerleri, nüfus, idare ve ticaret ile alakalı olduğu görülmektedir. İncelediğimiz bu raporların büyük oranda Doğu Anadolu ile ilgili olduğu görülebilir. Bu hususu yukarıda kısaca ifade etmeye çalıştığımız siyasi ve ticari gelişmeler ekseninde değerlendirmek gerekir. Özellikle İngiltere'nin Hindistan politikası bağlamında İran ile XIX. yüzyılın ilk yarısında daha da yoğunlaştırdığı siyasi münasebetler, Doğu Anadolu ve İran'da kurmuş olduğu temsilcilik ağı bölgeyi daha da dikkat çekici bir hale getirerek pek çok uzmanın incelemesine açık hale getirmiştir. Bunların içinde yörenin coğrafyasını incelemeye çalışan bilim adamları kadar bölgedeki cemaatlere yönelik politikalar geliştirmekle görevli olanlar da yer almaktadır. Son olarak İngilizlerin Anadolu'ya yönelik ilgilerinin sadece derneğin yayın organı olan dergideki bu yazılardan ibaret olmadığını, bu dönemde Anadolu'ya gelen pek çok değişik meslek mensubu seyyahın eserlerinin ve Anadolu'daki konsoloslukların raporlarının da dikkate alınması gerektiğini ifade etmek gerekmektedir.

94 Metin içinde doğrudan değerlendirilmeye alınmayan iki kısa metni de ifade etmek gerekir. Bkz. James Brooke, "Sketch of the Island and Gulf of Symi, on the South-Western Coast of Anatolia, in February, 1837", *JRGS*L, 1838, vol. 8, s. 129-134; Saumarez Brock, "Some Notes on the Gulfs of Kos and Symi, in Anatolia", *JRGS*L, 1839, vol. 9, s. 507-508.

Kraliyet Coğrafya Derneği ve Anadolu'ya Yönelik Faaliyetleri (1835-1845)

Özgür YILMAZ

Özet

1830'da Londra'da kurulan The Royal Geographical Society'nin en önemli misyonu İngiliz coğrafya biliminin gelişmesine katkıda bulunmak, bilimsel keşifleri teşvik ve finanse etmektir. Cemiyet ayrıca desteklediği keşiflerin neticelerini yayınlamak üzere 1831'de Journal of the Royal Geographical Society of London adlı bir dergi neşretmeye başlamıştır. Bu dergi kâşiflerin hazırladıkları haritalar, yol bilgileri ve yeni coğrafi bilgiler için önemli bir yayın organı olarak hizmet vermiştir. Bu bağlamda Anadolu, İngiliz ilgisinin değişik şehirlerde kurulan İngiliz konsoloslukları ile ortaya çıktığı 1830'lardan itibaren İngiliz araştırmacıların akınına uğramıştır. Bu uzmanların gezileri neticesinde elde ettikleri izlenimlerin Anadolu coğrafyasının tanınmasında önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu uzmanların raporlarının bazıları derneğin yayın organı olan Journal of the Royal Geographical Society of London'da yayınlanmıştır. Bu bağlamda bu çalışmada 1835-1845 yılları arasında gerek cemiyet tarafından görevlendirilen gerekse de bölgede konsolos olarak görev yapan kişilerin hazırladıkları ve cemiyetin yayın organında yayınlanan raporlar üzerinden cemiyetin Anadolu'daki coğrafi-bilimsel faaliyetlerine dair bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kraliyet Coğrafya Derneği, Kraliyet Coğrafya Derneği Dergisi, Anadolu, Coğrafi Geziler

The Royal Geographical Society and Its Activities Related to Anatolia

Özgür YILMAZ

Abstract

Founded in London in 1830, The Royal Geographical Society's most important mission was to contribute to the development of British geography, to promote and finance scientific discoveries. In order to publish the conclusions of the discoveries, the Society started publishing "The Journal of the Royal Geographical Society of London" in 1831. This journal served as an important publication for the maps, road information and new geographical information prepared by the explorers. In this context, Anatolia was visited by British researchers since the 1830s when British interest emerged with British consulates established in different cities. The impressions of these specialists, which were based on their journeys in Anatolia, had an important role in the recognition of Anatolian geography. Some of the reports of these experts were published in the Journal of the Royal Geographical Society of London. In this context, this study will try to give information about the geographical-scientific activities of the Society on Anatolia based on the reports published in the journal and prepared by the persons who were assigned by the Society or consuls in the region between 1835 and 1845.

Keywords: Royal Geographical Society, Journal of the Royal Geographical Society, Anatolia, Geographical Journeys.

Reinhard Stewig'in Bursa Çalışmaları

Ali YİĞİT* Meryem HAYIR-KANAT**

Giriş

Bu yazımızda Reinhard Stewig'in kısa bir hayat hikâyesi ve eserlerinin genel bir değerlendirilmesi yapıldıktan sonra, Bursa ile ilgili çalışmaları tanıtılmaya ve değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Reinhard (Gottfried) Stewig, 25 Şubat 1929'da, o zamanki Almanya'nın doğusunda Prusya'nın bir eyaleti olan Silesia (Silezya)'nın başkenti Breslau/Wrocław'da, ilkökul öğretmeni olan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. 1945 yılında, Silezya'nın tümü Sovyet Kızıl Ordusu tarafından işgal edilip Almanların neredeyse tümü güç kullanılarak Silezya'dan atıldığı sırada, babasını kaybeden Stewig annesiyle birlikte Flensburg'a sığınmıştır. 1957'de Kiel Üniversitesi'ni (Christian-Albrechts-Universität zu Kiel) bitiren Stewig, ardından doktora başlamış ve 1958'de Prof. Dr. Herbert Schlenger danışmanlığında "Dublin: Funktionen und Entwicklung" (Dublin'in Şehirsel İşlevleri ve Gelişimi) adlı tezi ile coğrafya bilim doktoru (Dr. phil.) olmuştur. 1959'dan 1961'e kadar Kiel ve Hamburg liselerinde coğrafya ve İngilizce öğretmenliği yapmıştır. Kiel Coğrafya Enstitüsü'nde 10 yıl kadar öğretim görevlisi (Dozent) olarak çalıştıktan sonra, 1969'da Habilitasyonunu tamamlamıştır. 1972'den 1991'e kadar aynı enstitüde profesör olarak görev yapmıştır. 1991'de emekli olan Stewig, 13 Mart 2016'da Kiel'de 87 yaşında vefat etmiştir.¹

Bilimsel çalışmaları daha çok, yıllarca içinde yaşadığı Kiel şehri ve Schleswig-Holstein eyaletinin bölgesel coğrafyası ve özellikle Türkiye'de İstanbul ve Bursa üzerinde yoğunlaşmıştır. 1972'deki bir röportajında² bundan sonra Bombay'ın endüstrileşmesi üzerine çalışmayı planladığını ifade etmiş olmasına rağmen, Bursa üzerinde çalışmalarına devam etmiştir. Bölgesel coğrafyanın ilke ve yöntemlerine

* Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü.

** Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi.

1 https://prabook.com/web/reinhard_gottfried.stewig/249537, (son erişim tarihi 08.04.2018).

2 "Prof. Reinhard Stewig ve Eşi, Türkiye'yi Anlatıyor...", *Cumhuriyet*, 8.8.1972, s. 1,7.

dair ve Şarkiyat araştırmaları üzerine pek çok yayını bulunan Stewig'in diğer ilgi alanları ise turizm ve sanayi coğrafyasıdır.³

Reinhard Stewig'in Eserleri

Reinhard Stewig'in yayınlanan ilk eseri doktora tezidir.⁴ 1959 yılında yayınlanan ilk kitabından en son 2015'te yayınlanan *İstanbul'da Şehirsel Toplumun Dönüşümü* isimli kitabına⁵ kadar, 56 yıllık zaman dilimi içerisinde gerçekleştirilmiş -bizim belirleyebildiğimiz kadarı ile- 140 civarında yayını bulunmaktadır. Bunlardan 21'i Türkiye ile ilgili olmak üzere, 30 tanesi kitap, 14 tanesi kitap editörlüğü, 46 tanesi kitap bölümü, 28 tanesi tanınmış bilimsel dergilerde, 14 tanesi de yerel dergilerde olmak üzere 42 tanesi makale, 6 tanesi ansiklopedilerde madde yazarlığı, 3 tanesi de nekroloji yazılarıdır. Ayrıca birkaç tane kitap tanıtımı bulunmaktadır.

Stewig'in yayınlarını kabaca üçe ayırmak mümkündür. Bunların 1/3'ünden biraz azı, teorik ve metodolojik yayınları ile şarkiyatçılık (Orient) alanlarındaki eserleridir. Bu alanda ülkeler coğrafyasının teorisi ve araştırma yöntemleri ile ilgili iki kitabın⁶ editörlüğünü ve bazı bölümlerin yazarlığını yapmıştır. Şehir coğrafyasının teorisi ve araştırma yöntemleri ile ilgili kitap ve makalelerin⁷ yazarlığını yapmıştır. Turizm ve sanayi coğrafyasının ilke ve yöntemleri de ilgi alanı içerisinde olmuştur. Özellikle editörlüğünü ve bazı bölümlerin yazarlığını yaptığı iç turizm kitabı⁸ ile yine editörlüğünü yaptığı *Britanya Adaları*'nda sanayi toplumunun ortaya çıkışı ve gelişimi kitabı⁹ bu alanlardaki önemli eserleri arasındadır. Stewig Almanya'nın

3 Hermann Achenbach, "Reinhard Stewig: Wissenschaftler - Akademischer Lehrer - Kollage", s. V-X; "Reinhard Stewig: Veröffentlichungen", s. 368-376; "Reinhard Stewig: Betreute wissenschaftliche Prüfungsarbeiten", s. 377-384, içinde *Beiträge zur regionalen Geographie von Schleswig-Holstein: Reinhard Stewig gewidmet von Mitarbeitern und Mitarbeiterinnen der Geographisches Institut der Universität Kiel*, ed. Hermann Achenbach, Kiel: 1991, Kieler Geographische Schriften, Bd. 80, ISBN: 3923887221.

4 *Dublin: Funktionen und Entwicklung*, Kiel: 1959, Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel, Bd. XVIII, Heft 2.

5 *Transformation of Urban Society in Istanbul*, Berlin: 2015, EB-Verlag, ISBN 978-3-86893-176-1.

6 (ed.): *Probleme der Länderkunde, Wege der Forschung*, Darmstadt: 1979, Bd. CCCXCI, Wissenschaftliche Buchgesellschaft. ve *Beiträge zur Theorie und Methode der Länderkunde, Oskar Schmieder zum Gedenken*, (Jürgen Bähr ile eds.), Kiel: 1981 Kieler Geographische Schriften, Bd. 52.

7 *Die Stadt in Industrie- und Entwicklungsländern*, Paderborn:1983, Universitätsaschenbuch 1247, UTB Verlag, ISBN: 9783825212476. ve "Überlegungen zur Theorie und Methode stadtgeographischer Exkursionen", *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft zu Wien*, Wien: 1983, Bd. 125, s. 214-222.

8 (ed.): *Endogener Tourismus*, Kiel: 1991, Kieler Geographische Schriften, Bd. 81. ISBN 3-923887-23-X.

9 (ed.): *Entstehung und Entwicklung der Industriegesellschaft auf den Britischen Inseln*. Kiel: 1995, Kieler Geographische Schriften, Bd. 90. ISBN 3-923887-32-9.

önemli Şarkiyatçı coğrafyacılarından biridir. Kiel Üniversitesi bünyesinde bulunan Asya ve Afrika Araştırmaları Merkezi'nin (ZAAS)¹⁰ kurucularındandır. Yayınlarının bir kısmını NUMOV (Der Nah-und Mittelost-Verein e.V.)¹¹ bünyesinde ve onun yayın organı ORIENT (Deutsche Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur des Orients)¹² içinde yayınlamıştır. Şarkiyatçılığın ilke ve yöntemleri ile de ilgili önemli çalışmaları vardır. Bunlar içinde özellikle *Geosistem Olarak Doğu* adlı kitabı¹³ en önemli eserlerinden biridir.

Stewig'in yayınlarının 1/3'ü yıllarca içinde yaşadığı Schleswig-Holstein eyaleti ve onun yönetim merkezi Kiel şehri ile ilgili yayınlarından oluşur. Ancak bu yayınlarının 12 tanesi fazla bir bilimselliği olmayan ve Kiel'de yayınlanan *Die Heimat* isimli yerel bir dergidedir.¹⁴ 33 tanesi de bir kısmının editörlüğünü kendisinin tek başına ya da başkaları ile birlikte yaptığı kitaplarda bölümler hâlinindedir. Kiel şehri ve Schleswig-Holstein eyaleti ile ilgili olan eserleri arasında defalarca baskı yapmış olan ve orta öğretim okullarında yardımcı kitap olarak kullanılan *Schleswig-Holstein'in Coğrafyası*¹⁵ ve *Kiel şehir yöresinin tanıtımı*¹⁶ kitapları bu alanda en tanınmış eserleridir.

Stewig'in yayınlarının 1/3'den fazlası Türkiye ile ilgilidir. Türkiye ile ilgili 50 kadar yayını bulunmaktadır. Bunların biri Ankara,¹⁷ biri İzmit,¹⁸ 18'i İstanbul,¹⁹

10 Das Zentrum für Asiatische und Afrikanische Studien der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel.

11 Yakın ve Orta Doğu Derneği.

12 Doğunun siyaset, ekonomi ve kültürünü anlatan Almanca dergi.

13 *Der Orient als Geosystem*, Opladen: 1977, Schriften des Deutschen Orient-Instituts, Verlag für Sozialwissenschaften - Leske Verlag + Budrich GmbH, ISBN 9783810002136.

14 *Die Heimat*. Monatsschrift des Vereins zur Pflege der Natur- und Landeskunde in Schleswig-Holstein, Hamburg, Karl Wachholtz Verlag, Neumünster - Kiel. Türkçesi: Schleswig-Holstein ve Hamburg'daki *Doğal ve Bölgesel Çalışmaların Korunması Derneği Aylık Dergisi*.

15 *Landeskunde von Schleswig-Holstein*, Stuttgart, 1982, Geocolleg Bd. 5, Bornträger Verlag, ISBN: 9783443070052. Auflage: 2.

16 *Kiel, Einführung in die Stadtlandschaft*, Kiel, 1971, Ferdinand Hirt Verlag, ISBN: 3554600075.

17 "Ankara: Standortaspekte einer Hauptstadtverlagerung", *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie*, vol. 10 (6), Berlin, 1966, s. 180-185.

18 "İzmit, Nordwestanatolien", *Geographische Zeitschrift*, Stuttgart:1969, vol. 57 (4), s. 268-285.

19 "The Evolution of the Street-Pattern of the City of Istanbul since the 19th Century", *The Indian Geographer*, Yeni Delhi: 1964, Bd. 9, Nr. 1-2, s. 63-82; *Byzanz - Konstantinopel - Istanbul. Ein Beitrag zum Weltstadtproblem*, Kiel, 1964, Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel, Bd. XXII, Heft 2. ISBN 307866. Türkçesi: *Bizans - Konstantinopolis - İstanbul. Dünya Şehri Problemi Bakımından Bir Araştırma*, çev. Ruhi Turfan-M. Şevki Yazman, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Aşkın Basımevi, 1965; "Der Grundriss von Stambul. Vom orientalisches-osmanischen zum europäisch -kosmopolitischen Grundriss", içinde *Kulturraumprobleme aus Ostmitteleuropa und Asien*, ed. Gerhard Sandner, Kiel: Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel, 1964, bd. XXIII, s. 195-225. Türkçesi: *İstanbul'un Bünyesi, Doğulu Osmanlı Bünyeden Avrupalı Kozmopolit Bünyeye Geçiş*, çev. Ruhi Turfan-M. Şevki Yazman, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Aşkın Basımevi,

13'ü de Bursa ile alakalıdır. Batı Anadolu üzerine iki ayrı kitabı vardır. Bunlardan birinin üç farklı baskısı yer almaktadır.²⁰ Ayrıca iki makalesi de yine bu alan ile ilgilidir. Türkiye'nin sanayisine dair üç ciltlik kitapları²¹ ve iki ayrı makalesi bulunmaktadır.²² Ayrıca bazı ansiklopedi ve kitapların Türkiye ile ilgili maddelerini yazmıştır. Bu eserleri dışında, başka diğer yayınlarının içinde de yer yer Türkiye,

-
- 1965; "Bemerkungen zur Entstehung des orientalischen Sackgassengrundrisses am Beispiel der Stadt Istanbul", *Mitteilungen der Österreichische Geographische Gesellschaft in Wien*, Wien, 1966, bd. 108, s. 25-47. Türkçesi: *İstanbul'da Çıkılmaz Sokaklar ve Gecekondu Meselesi*, çev. Ruhi Turfan- M. Şevki Yazman, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Neşriyatı: 54, Baha Matbaası, 1966; "Review: Mobilität und Mobiliar. Binnenemigranten in Istanbul / Zur Wohnweise von Binnenemigranten in Zeyrek/Istanbul", *Die Welt des Islams*, Leiden, 1990, bd. 30, s. 250-252; "The Conditions of Endogenous Tourism in the Istanbul Area", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 74/353, İstanbul, 1986, s. 64-66; "Wandlungen einer byzantinischen Zisterne in der Altstadt von Istanbul", *Materialia Turcica*, Göttingen, 1998, bd. 19, s. 69-76. Türkçesi: "Bizans Sarnıcından Rekreatyon Alanına: İstanbul'un Eski Bir Semtinde Arazi kullanışındaki Değişimler", içinde *İnsan ve Mekân: Prof.Dr. Erol Tümer'tekin'e 80. Yıl Armağanı*, ed. Nazmiye Özgüç, İstanbul: Çantay Kitabevi, 2006, ISBN: 975-9060-19-1, s. 99-104; "Entwicklung der innerstädtischen Verkehrserschließung Istanbul im Spiegel gesellschaftlicher Transformation in der Türkei", içinde *Kulturgeographie der Stadt*, ed. Paul Gans, Kiel: Kieler Geographische Schriften, 2006, bd. 111, ISBN: 3-923887-53-1, s. 605-633; "İstanbul: literarisch; İstanbul: wissenschaftlich - zwei umfangreiche, neue Darstellungen der Stadt", *Orient: deutsche Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur des Orients*, Berlin, 2006, bd. 47, Ausgabe: 4, s. 609-619; "Traffic Functions of the Bosphorus", *Orient: deutsche Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur des Orients*, Berlin, 2006, bd. 47, Ausgabe: 1, s. 97-118; *Proposal for Including the Bosphorus, a Singularly Integrated Natural, Cultural and Historical Sea- and Landscape, in the UNESCO World Heritage Inventory*, Kiel: Kieler Geographische Schriften, 2006, bd. 113, ISBN 3-923887-55-8; *From Bazaar to Shopping Center in Istanbul*, Berlin: Asien und Afrika (ZAAS), 2009, bd. 13, EB-Verlag, ISBN 978-3-86893-001-6; *Istanbul 2010: European capital of culture? World City / Global City / Mega City?*, Berlin: Asien und Afrika (ZAAS), 2011, bd. 14, EB-Verlag, ISBN: 978-3-86893-044-3; *Transformation of Urban Society in Istanbul*, Berlin, 2015, EB-Verlag, ISBN 978-3-86893-176-1.
- 20 Coğrafi Tabiata Uygun Sahalar Yönünden Batı Anadolu'nun Taksimatı, çev. Ruhi Turfan-M. Şevki Yazman, İstanbul: İstanbul Matbaa Sanat Enstitüsü 1967; (Ruhi Turfan ile): *Kartographische Beiträge zur Darstellung der Kulturlandschafts-entwicklung in Westanatolien, Batı Anadolu Bölgesinin Kültürel Gelişmesini Gösteren Kartografik Bilgiler*, İstanbul: İstanbul Matbaa Sanat Enstitüsü 1968; *Batı Anadolu Bölgesinde Kültür Gelişmesinin Ana Hatları*, İstanbul: İTÜ Mimarlık Fak. Baskı Atölyesi, 1970; *Kulturlandschaftsentwicklung in Westanatolien, Batı Anadolu'nun Kültürel Gelişmesi: Kartografik Bilgiler*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu 1975, 2. Baskı.
- 21 *Entstehung der Industriegesellschaft in der Türkei. Teil 1: Entwicklung bis 1950*, Kiel: Kieler Geographische Schriften 1998, bd. 96, ISBN 3-923887-38-8; *Entstehung der Industriegesellschaft in der Türkei. Teil 2: Entwicklung 1950-1980*, Kiel: Kieler Geographische Schriften, 1999, Bd. 99, ISBN 3-923887-41-8; *Entstehung der Industriegesellschaft in der Türkei. Teil 3: Entwicklung seit 1980*, Kiel: Kieler Geographische Schriften, 2000, bd. 102, ISBN 3-923887-44-2.
- 22 "Die Industrialisierung in der Türkei", *Die Erde: Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*; Berlin: 1972, Bd. 103, s. 21-47; Türkçesi: "Türkiye'nin Endüstrileşmesi", *Şehircilik Enstitüsü Dergisi*, çev. Ruhi Turfan, İstanbul: 1974, Sayı: 8-9, s. 107-137.

İstanbul ve Bursa ile ilgili bölümler vardır. Kısacası tüm akademik çalışmalarının yaklaşık 1/3'ini Türkiye ile ilgili çalışmalara hasretmiş, üstelik bu çalışmalarının yarısını da emekli olduktan sonra gerçekleştirmiştir. Burada Bursa ile ilgili kitapları tanıtılmaya çalışılacaktır.

Reinhard Stewig'in Bursa ile ilgili Eserleri

İlk kez hocası Prof. Dr. Herbert Schlenger'in tavsiyesi ile 1959'da Türkiye'ye gelerek Batı Anadolu'ya yaptığı turistik gezide Bursa şehrini ve çevresini görme imkânı bulmuştur. 1967 yılında yaptığı ayrıntılı araştırma çalışmaları ile 1970'te yayınladığı ilk kitabını hazırlamıştır.²³ Daha sonra Volkswagen vakfından aldığı burs ile 1974 yılı Şubat ve Mart aylarında Alman ve Türk öğrenciler ve meslektaşlarının katılımı ile gerçekleştirdiği anket çalışmalarına dayanarak hazırladığı, 1980 ve 1986 yıllarında iki cilt halinde ikinci²⁴ ve üçüncü kitaplarını²⁵ yayınlamıştır. 2002 yılı Mart ve Ekim aylarında yaptığı gözlemlere dayanarak hazırladığı ve 2003 yılında yayınladığı dördüncü kitabından²⁶ sonra 2004'te İngilizce olarak yayınladığı beşinci²⁷ ve son olarak da 2012 yılında yayınladığı ve tüm bu çalışmalarının özeti mahiyetindeki kitabı²⁸ ile Bursa'nın 50 yılı aşkın bir döneminin kesitini sunmuştur. Bu arada 1959'da gördüğü Bursa, yaklaşık 150 bin nüfuslu iken, 1967'de gözlemler yaptığı Bursa 250 bin nüfuslu, 1974'te 300 bin nüfuslu idi. 30 yıl sonra 2002'de yeniden araştırdığı Bursa şehri 1 milyon 200 bin nüfusludur. Bugün ise Bursa'da büyükşehir kapsamında yaklaşık 2 milyon 950 bin, merkezde de yaklaşık 2 milyon nüfus barınmaktadır. Şimdi Bursa ile ilgili olan eserlerini kısaca tanıyalım.

1. Bursa, Nordwestanatolien, Strukturwandel einer orientalischen Stadt unter dem Einfluß der Industrialisierung. (Bursa, Kuzeybatı Anadolu, Doğulu bir şehir yapısının sanayileşme etkisi altında değişimi), 1970'te Kiel Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü yayınları arasında 32. cilt olarak yayınlanmış olan kitap, 177 sayfa

23 *Bursa, Nordwestanatolien: Strukturwandel einer orientalischen Stadt unter dem Einfluß der Industrialisierung*, Kiel: Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel, 1970, bd. 32.

24 *Bursa, Nordwestanatolien. Auswirkungen der Industrialisierung auf die Bevölkerungs- und Sozialstruktur einer Industriegroßstadt im Orient. Teil 1*, Erol Tümerterkin, Bedriye Tolun, Ruhi Turfan, Dietrich Wiebe vd., Kiel: Kieler Geographische Schriften, 1980, bd. 51.

25 *Bursa, Nordwestanatolien. Auswirkungen der Industrialisierung auf die Bevölkerungs- und Sozialstruktur einer Industriegroßstadt im Orient. Teil 2*, Kiel: Kieler Geographische Schriften, 1986, bd. 65.

26 *Bursa, Nordwestanatolien: 30 Jahre danach*, Kiel: Kieler Geographische Schriften, 2003, bd. 107, ISBN 3-923887-49-3.

27 *Proposal for Including Bursa, the Cradle City of the Ottoman Empire, in the UNESCO World Heritage Inventory*, Kiel: Kieler Geographische Schriften, 2004, bd. 108, ISBN 3-923887-50-7.

28 *Bursa, Nordwest-Anatolien: Kulturstadt, Industriestadt, Millionenstadt*, Berlin: Asien und Afrika (ZAAS), 2012, bd. 15, EB-Verlag, ISBN 978-3-86893-056-6.

metin ve 60 sayfa da ek kısmı olmak üzere 238 sayfadır. Ek kısmında, 3 tablo, 23 diyagram, 39 harita ve 30 fotoğraf yer almaktadır.

Yazarın Bursa hakkındaki bu ilk eserinde, beş sayfalık girişten sonra başlayan birinci bölümde şehir coğrafyası kapsamında Bursa şehrinin konumu, kuzeybatı Anadolu'nun doğal mekânsal birimleri ile bağlantısı bakımından Bursa şehrinin coğrafi konumu ve Bursa şehrinin topografik durumu alt başlıkları yer almaktadır. Birinci bölümün ikinci başlığı olan, Bursa şehri hakkındaki nüfus istatistiklerinin analizi; kaynakları, toplam nüfus sayısı, nüfusun yaş yapısı, dini inançlarına, köken alanlarına ve eğitim seviyesine göre nüfusun yapısı, istihdam sektörlerine göre nüfusun yapısı ve sonuçların özeti alt başlıkları ile tamamlanmaktadır. Birinci bölümün üçüncü başlığı ise, Bursa şehrinin “eski” yapılarıdır. Bu kısımda da “eski” yapı teriminin tanımı; kaynakları; türbeler merkezi; balneolojik merkez; şehir merkezi; ilçe merkezinin idari yapısı ve konut tipleri alt başlıkları ile Bursa şehrinin fizyolojik yapısı tanımlanmaya çalışılmıştır. “Turizm şehri olarak Bursa” başlıklı dördüncü kısımda ele alınan konular; görmeye değer tarihi yerlere yönlendirilmiş turizm merkezi olarak Bursa, kaplıca olarak Bursa, Uludağ'daki rekreasyon alanları için başlangıç noktası olarak Bursa, başlıca turistik tesisler ve turizmde mevsimsel dalgalanmalardır. “Merkezi yer olarak Bursa” başlıklı beşinci kısımda ise, kaynaklar ve algılama yöntemleri hakkındaki açıklamalardan sonra, ekonomik, idari, kültürel ve tıbbi merkez olarak Bursa konuları işlenmiş ve Bursa'nın etki sahası ortaya konmuştur.

Kitabın ikinci bölümünde “Bursa şehrinin sanayileşmesi” ele alınmaktadır. Birinci kısımda, endüstri kavramının problemi; Bursa'da sanayi verilerini toplama ve araştırma yönteminin zorlukları, ikinci kısımda da Bursa'da sanayileşmenin mevcut durumu ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu kısımda tekstil endüstrisi; yün, ipek ve sentetik elyaf endüstrisi, dokumacılık ve boyama - kumaş baskı - arıtma donanımları alt başlıkları ile ele alınmıştır. Metal endüstrisi de, makinacılık, karoser ve araba aksesuarları imalatı, çatal bıçak takımı üretimi ve çeşitli metal eşyaların üretimi şeklinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Daha sonra deri sanayi, yiyecek ve içecek endüstrisi; konserve, gıda, un, süt ürünleri, içecek üretimi ve çeşitli endüstri dalları; sabun, tuğla, tavuk yemi, çizim aletleri, kauçuk parçaları, gazeteler, çimento üretimi alt başlıklar halinde Bursa'da sanayi dalları ayrıntılı bir şekilde irdelenmektedir.

Üçüncü kısım “Bursa'da sanayinin gelişimi” konusuna ayrılmıştır. Konu XIX. yüzyılın ortalarında sanayileşmenin başlangıcı ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan gelişme, iki dünya savaşı arasındaki gelişme aşaması ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan bu yana olan gelişme şeklinde üç alt başlık ile ele alınmıştır.

“Bursa'da sanayinin konumları ve görünüm şekilleri” ismini taşıyan dördüncü kısımda, endüstri dallarına ve sanayi bölgelerine göre konu iki alt başlıkta toparlanmıştır. Endüstri dallarına göre, tekstil, metal, deri, yiyecek ve içecek endüstrisi ve çeşitli endüstri dalları şeklinde ikinci kısımda ele alınan konular bu sefer konumları

itibariyle tekrarlanmıştır. Sanayi bölgelerine göre ise, Cilimboz'un batısında ve Muradiye'nin yukarısındaki sanayi bölgesi; Gökdere ile Setbaşı'nın yukarısı, Gökdere'nin yan deresinin yukarısı arasındaki sanayi bölgesi; Merinos - İpekış sanayi bölgesi; Tabakhane ve deri üretim alanı; Çınar sanayi bölgesi; Yıldırım ile Emir Sultan arasındaki sanayi bölgesi; Havaalanına giden yoldaki sanayi bölgesi; Küçük Balıklı'nın güneyindeki sanayi bölgesi; Gökdere'nin doğusunda ve İnegöl'e giden anayolun kuzeyindeki sanayi bölgesi; Sanayi Çarşısı; Küçük Sanayi Bölgesi; Sanayi Bölgesi; Dağınık sanayi yerleri şeklinde ele alınmıştır.

Beşinci kısımda "Araştırma sonuçlarının özeti" ele alınmıştır. Bu kısımda, Bursa'da sanayinin şu anki yapısı, kökeni ve sanayi yerleri hakkında elde ettiği sonuçlar vurgulanmıştır. İkinci bölümün altıncı, yedinci ve sekizinci kısımları da, "Sanayileşme sonucunda şehir içindeki değişiklikler", "Sanayileşmenin sürdürülmesi için öneriler" ve "L. Piccinato tarafından hazırlanan Bursa şehrinin arazi kullanım planında belirlenmiş sanayi alanları hakkında açıklama" şeklinde sıralanmıştır. Kitabın son bölümünde ise, tablolar, diyagramlar, haritalar, fotoğraf ve şekiller yer almıştır.

Yazarın kendisinin de ifade ettiği gibi bu araştırma, eski bir başkent ve türbeler şehri olan Bursa'nın o güne kadar bilinmeyen sanayileşmesini güvenilir bir şekilde kanıtlamak ve her zamankinden daha kapsamlı bir şekilde belgelemek ve böylece kentsel planlama için yararlı belgeleri sağlamak amacıyla yapılmıştır. Kitaba bu gözle bakıldığında oldukça başarılı bir şekilde Bursa'nın sanayileşme sürecini ve mevcut durumunu, zengin bir kartografik malzeme ile ortaya koyduğu görülmektedir.

2. Bursa, Nordwestanatolien. Auswirkungen der Industrialisierung auf die Bevölkerungs- und Sozialstruktur einer Industrie-großstadt im Orient. Teil 1.

(Bursa, Kuzeybatı Anadolu, Doğuda büyük bir endüstri şehrinin nüfuslanması ve sosyal yapısı üzerinde sanayileşmenin etkisi; 1. Kısım.), Erol Tümertekin, Bedriye Tolun, Ruhi Turfan, Dietrich Wiebe ve diğerleri ile birlikte yazılan bu kitap, 1980'de Kiel Coğrafya yayınları 51. cilt olarak yayınlanmıştır. XXVI+335 sayfadan, 253 tablodan ve 19 şekilden oluşmaktadır.

Kiel ve İstanbul Üniversiteleri Coğrafya Enstitüleri öğrenci ve öğretim elemanlarının işbirliği, Volkswagen Vakfı'nın desteği ile Bursa'da 1974'te gerçekleştirilen bir projenin sonuçlarını sunan bu kitapta, şehrin fonksiyon alanlarının haritalanması yanında, aynı zamanda anketler ile demografik ve sosyal yapısını ve hareketliliğini ortaya çıkartmak amaçlamıştır.²⁹ Çalışmanın temel konusu, aile yapıları, yatay ve dikey hareketlilik, iş, gelir ve konut koşullarının yanı sıra, dini ve boş zaman davranışlarıdır. Nüfusun yaşam koşulları hakkında bilgiler elde etmek için şehrin mekânsal yapısının 15 çalışma alanına bölünerek incelenmesi

29 Reinhold Grotz, "Neue Literatur", *Die Erde*, 1981/3-4, s.267.

yoluna gidilmiştir. Dietrich Wiebe³⁰ tarafından yapılan, o zamanlar Bursa'nın en büyük işletmesi olan Merinos'ta çalışanlara yönelik durum tespiti çalışması ile de sanayinin toplumsal değişimin bir aracı olduğu tezi doğrulanmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak bu çalışma ile Bursa, geleneksel İslam-doğu şehriden, sanayi toplumuna modern geçişte yer alan bir şehir olarak tanımlanmıştır.

Reinhard Stewig tarafından yazılan önsözü takiben içindekiler, çizelgeler ve haritaların listesinden sonra, giriş bölümünde, Bursa Projesi'nin bilimsel kuramı, araştırma hedefleri ve başlıca teknikleri alt bölümler halinde yer almaktadır. Yine Stewig tarafından yazılan "Bursa şehrine genel bakış" başlıklı ikinci bölümde, Bursa şehrinin gelişimi, 1974'te Bursa şehrinin nüfus ve sosyal yapısı, geleneksel toplumdan sanayi toplumuna geçiş olarak Bursa şehrinin demografik ve sosyal yapısı alt başlıkları yer almaktadır.

"1974'te Reinhard Stewig ve Alman öğrencilerin katılımı ile yapılan Bursa şehrindeki alan araştırmaları" başlıklı üçüncü bölüm; 15'e bölünen araştırma alanının her biri o bölümden sorumlu öğrenci ile Stewig tarafından yapılan 15 ayrı değerlendirme raporundan oluşmaktadır.

"Geleneksel İslam-doğu şehriden modern sanayi toplumu arasında geçiş şehir olarak Bursa'nın mekânsal demografik ve sosyal yapısı" başlıklı dördüncü bölüm de Stewig tarafından yazılmıştır. Beşinci bölümde 1974'te Bursa şehrinin yukarıda değindiğimiz araştırma bölgelerinin arazi kullanım haritaları yer almaktadır. Altıncı bölümde de 1974'te Bursa şehrinde ankete katılan hanelerin, şehir mahalleleri ve çalışma alanlarına göre sınıflandırılması ile ilgili haritalar sıralanmıştır.

"1974'te Bursa şehrinde Merinos Fabrikasında çalışanlarının sosyal yapının Dietrich Wiebe tarafından incelenmesi" başlıklı yedinci bölüm belirtildiği gibi Wiebe tarafından yazılmıştır. "1974'te Bursa şehrinde Merinos fabrikasında çalışanların sosyal yapının haritaları" başlıklı sekizinci bölümde de yedinci bölümdeki çalışmanın haritaları sıralanmıştır. Kitabın dokuzuncu bölümünde ise anket ve anket kodlama listelerinden örnekler sunulmuştur.

3. Bursa, Nordwestanatolien. Auswirkungen der Industrialisierung auf die Bevölkerungs- und Sozialstruktur einer Industriegroßstadt im Orient. Teil 2.

(Bursa, Kuzeybatı Anadolu, Doğuda büyük bir endüstri şehrinin nüfuslanması ve sosyal yapısı üzerinde sanayileşmenin etkisi; 2. Kısım) 1986'da Kiel Coğrafya yayınları 65. cilt olarak yayınlanmış olan kitap; XVI+222 sayfa, 71 tablo, 7 şekil ve 20 fotoğraftan oluşmaktadır.

30 19.09.1938'de Danzig-Langfuhr'da doğan Dietrich Wiebe, 1967'de Göttingen Üniversitesinden mezun olmuş, 1967'de Kiel Üniversitesinde doktorasını ve 1976'da da habitasyonunu tamamlamış, 1981'de profesör olmuştur. 1988-1996 arasında Schleswig-Holstein eyalet meclisinde SPD'den milletvekili olarak görev yapmış ve 05.07.2009'da vefat etmiştir. Araştırmalarında daha çok Türkiye, İran, Afganistan, Pakistan ve Hindistan üzerine yoğunlaşmıştır.

Önsöz ve Giriş'in ardından içindekiler, tablolar, şekiller ve fotoğrafların listesi verilmiştir. Birinci bölümde "Sanayileşme kavramından toplumsal kalkınma teorisine ve sosyal gelişimin bir fonksiyonu olarak şehir kuramına", ikinci bölümde "1970'ten beri Bursa şehrinin gelişimi", üçüncü bölümde "Teori ve Kalkınma -bilhassa yerleşiklerin (göçmen olmayanlar) ve göçmenlerin nüfus kompozisyonuna özel bir gönderme yaparak-, 1974 yılında Bursa şehrinin nüfusu ve sosyal yapısı" ele alınmaktadır. "Bursa şehrinin gelişme durumunun değerlendirilmesi, -teori ve uygulama-" başlıklı sonuç bölümünü takiben, 1. ve 2. ciltlerin Almanca, Türkçe, İngilizce ve Fransızca özetleri bulunmaktadır. Birleştirilmiş tam kaynakça listesinden sonra, Bursa kentinin sosyo-mekânsal yapısının özellikleri (Çizimler [Haritalar]), Bursa şehrinin konut tipleri ve çeşitleri (1974 ve fotoğraflar) ile kitap tamamlanmaktadır.

Bursa projesi çalışmalarında; ailenin büyüklüğü ve birlikte oturma durumu, ikamet etme, taşınma, yer değiştirme, meslek elde etme, meslek değiştirme gibi yatay ve dikey hareketlilik ile sosyal hareketlilik, iş durumu, konut durumu, boş zamanları (iç turizm) ve ayrıca sosyal yapısı, hangi kesimden insanlar nerede oturuyorlar soruları, uygun şekilde anket halinde hazırlanmış ve uygulanmıştır. Bu konularda yerleşim yerlerindeki insanlara örnekleme yöntemi ile sorular yöneltmek suretiyle, modern ekonomik gelişme ve endüstri şehrinin sosyal gelişimi ile bağıntısı ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu konularda elde edilen veriler kitabın birinci cildinde daha çok yarı işlenmiş ham bilgiler şeklinde tablolara dönüştürülerek, şekil, grafik ve haritalar ile sunulmuştur. Bu ciltte ise verilerin topluca değerlendirilmesi öne çıkmış ve araştırmanın teorik temeli oluşturulmuştur. Yöntem ve teori açısından sanayi toplumunun gelişmesi sürecinde, ağırlıklı sosyo-ekonomik olayların bağlantısını varsayan bir endüstrileşme anlayışından yola çıkılarak varılan sonuçlar şöyle özetlenebilir:

Şehir halkındaki göçmenlerin (yurtdışından, bilhassa Balkanlardan gelenler) ve yurt içinden Bursa'ya yakın yerlerden ya da Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden göç ederek gelenlerin tuttuğu yer ve de yakından veya uzaktan gelmelerine göre ayrımı açısından, Bursa şehri bugün çok gelişmiş olan endüstri ülkelerindeki şehirlerin, sanayileşmenin ilk aşamalarındaki durumlarına benzetilebilen bir pozisyonundadır. Bugün çok gelişmiş olan endüstri ülkeleri şehirlerindeki sanayileşmenin ilk aşamalarında olduğu gibi az gelirli alt tabakalardan gelen göçmenlerin yoğunlaşması gözlenmekle birlikte, bir orta tabakanın oluşmasını gösteren belirtiler daha yüksektir. Bu nedenle Bursa şehrindeki durumlar bugün çok gelişmiş endüstri ülkeleri şehirlerindeki sanayileşmenin ilk aşamalarındaki durumlara ancak kısmen benzetilebilir. İşin ağırlığı ve işin beğenilmesi sorunu, özellikle göçmenler tarafından çoğunlukla iyi olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle psikolojik bir yoksullaşmadan, bir yabancılaşmadan genel bir olgu olarak bahsedilemez.

Yazara göre elde edilen bir diğer sonuç, Bursa şehri halkının (nüfusunun) bir kısmının iş saatlerinin nispi azlığı, bugün çok gelişmiş endüstri ülkeleri şehirlerinde ancak yüksek sanayileşme sürecinden sonra ulaşılan durumlara benzetilmiştir. Öte yandan Bursa kenti nüfusunun küçük bir kısmının, özellikle zanaatkâr ve perakendecilerin tek kişilik işletmelerinde, iş saatleri oldukça fazladır ve sanayileşmenin ilk aşamalarındakilere benzemektedir.

Bir diğer sonuç ise Bursa şehrindeki mekânsal durumların, bugün çok gelişmiş olan endüstri ülkeleri şehirlerindeki sanayileşmenin ilk aşamalarındaki durumlara ancak kısmen benzetilebileceğidir. Bursa şehrindeki mekânsal durumların çoğunlukla ve özellikle göçmenlerce, geline bölgelere göre iyi olarak değerlendirilmiş olması nedeniyle, en azından oturanların bilinçleri açısından bir *slumlaşmadan* (hayat şartlarının kötü olduğu sağlıklı yerleşme) söz edilemeyeceği vurgulanmıştır.

Yazarın Bursa hakkında ulaştığı bir diğer sonuç da, şehir halkı arasında henüz yeni başlayan bir iç turizm hareketliliğinin gözlemlenmesidir. Ancak bazı halk kesimleri bu gelişmeye tam olarak katılmamış, bazıları da uzun iş zamanlarından pek fırsat bulamadığını vurgulamıştır. Sinema ve futbol stadyumu gibi çağdaş boş zaman kuruluşları artık kabullenilmiştir. Bursa şehrinin sosyal yerleşim mekânlarının durumlarını, bugün çok gelişmiş endüstri ülkelerinin sanayileşmenin ilk aşamalarındaki şehirlerin sosyal yerleşim mekânlarının durumlarına tam olarak benzetilebileceğini belirten yazar, az gelirli alt tabakadan gelen şehir göçmenlerinin çoğunun Bursa'nın dış kenarlarında oturduğunu, buna karşın yeni oluşan orta tabakanın şehir merkezinde kaldıklarını, böylece Bursa şehrinde sosyal eğimin içten dışarıya doğru olduğunu kaydetmektedir.

Kitapta yer alan son bulgu, Bursa şehrinin nüfus ve sosyal yapısının bugün çok gelişmiş olan ülkelerin sanayileşmenin ilk aşamalarındaki şehirlerindeki durumlara benzetilen bir biçime uyan olguların gözlenebildiğidir. Fakat mekânla ilgi olmayan sosyal durumların düzeyi açısından, Bursa şehrinin gelişme devri, sanayileşmenin ilk aşamalarındakini aşmıştır. Bursa şehrinin nüfusu ve sosyal yapısının araştırılması, geleneksel şehir coğrafyasında alışıl gelmiş, “şehirlere, kültür kıtalarıyla bağlantılı” bakışın, açıklanan, “şehri toplumsal gelişmenin bir işlevi” olarak gören teoriyle genişletilmesi gerektiğini göstermiştir.

4- Bursa, Nordwestanatolien: 30 Jahre danach. (30 yıl sonra Bursa, Kuzeybatı Anadolu), 2003'de Kiel Coğrafya Enstitüsü yayınları arasında 107. cilt olarak yayınlanmış olan 163 sayfalık bu kitapta, metin kısmı ile birlikte 16 tablo, 20 şekil ve 20 fotoğraf bulunmaktadır.

Kitap yedi bölümden oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla, Bursa'nın idari yapısının ve nüfus sayısının gelişimi ile nüfusun sosyal özellikleri; Bursa'ya olan göçlerin gelişimi ve göçmen nüfusun bazı sosyal özellikleri; Bursa şehrinde ekonomik sektörlerin gelişimi ve konumları; Bursa şehrinde konut ve yerleşim alanlarının gelişimi; Bursa şehrinde ulaşımın gelişimi ve ulaşım altyapısı; Bursa bölgesinde

mekânsal düzenleme ve mekânsal planlamanın gelişimi; Karar: Gelişmenin dinamizi başlıklarıyla tamamlanmaktadır. Ayrıca 7 sayfalık geniş bir İngilizce özet yer almaktadır.

Bu kitapta, Reinhard Stewig, otuz yılı aşkın bir süre önce yaptığı araştırmalar sonucu yayınladığı yukarıda tanıttığımız kitaplarından sonraki şehrin nüfusunun neredeyse on kat arttığı son otuz yılda gözlemlenen gelişime genel bir bakış sunmuş, 1940, 1950, 1970 ve 1995'in genelleştirilmiş dört küçük şehir haritası ile bunu göstermiştir. Bu çizimlere göre, Bursa ovası ve özellikle güneydeki dağ kenarı büyük ölçüde kentleşmiştir. Eldeki bilgilere göre Bursa'ya yerleşen göçmenlerin bir kısmı yakın çevredeki illerin kırsal kesimlerinden olmakla birlikte, çoğu özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki küçük kasabalardan ve kırsal alanlardan, yani kalkınma açıkları olan bölgelerden gelmiştir. Pek çok istatistikî veri ve alıntılarla zenginleştirilen çalışmada yazar, resmî istatistiklerin yetersizliğinden yakınmakta ve belirsiz veya çelişkili bilgiler verildiğine, haklı olarak, birkaç kez gönderme yapmaktadır.

Dikkat çekici bir biçimde, Stewig'in 30 yıl önce tanımladığı pek çok şey değişmiş ve yeni gerçeklikler ortaya çıkmıştır.³¹ Bursa'nın sanayi dağılımı büyük ölçüde değişmiş, şehir içinde kalan bir takım tesisler yeni sanayi alanlarına taşınmıştır. Ortaya çıkan bu yeni durum, yani büyük ve özellikle küçük sanayinin 2002'deki durumunun, Avrupa şehirlerindeki dağılıma çok daha fazla benzemekte olduğunu vurgulamıştır. Stewig bunu "merkezi olmayan endüstriyel alan yoğunluğu" olarak adlandırmıştır. Öte yandan, iş hayatının geleneksel unsurlarının giderek azalmakta ya da yok olmakta olduğunu da gözlemlemiştir. Mesela, perakendeci olan geleneksel "bakkal"ların neredeyse hiç görülmediğini bunların yerini büyük alışveriş merkezlerinin aldığı vurgulanmıştır. Bir başka kayda değer nokta olarak da, son 30 yılda meydana gelen demografik ve yapısal değişime, özellikle çocuk sayısındaki azalmayla hane halkı büyüklüğünün düşüşüne dikkat çekilmiştir.³²

Kitapta, şehrin fiziksel görünümünün değişmesi de göze batan bir diğer durum olarak sunulmaktadır. 1970'lerde hâlâ genişleyen "gecekondu" bölgesinin, çalışmanın yapıldığı dönemde çok daha az önemli olduğu, bu tür yeni mahallelerin artık inşa edilmediği ve eski olan binaların yerini alan çok katlı apartmanların yapıyla önemli değişiklikler geçirdiği ifade edilmiştir. Bu tür binaların daha sonraki yasallaştırılmasının politik olarak koşullandırılmış uygulaması dikkat çekici bulunmaktadır. Planlanmamış yol ağı ve bu mahallelerdeki su temini eksikliği, daha az göze çarpan diğer özelliklerdir. Bursa'nın, eski şehrin bazı müzelik nitelikteki unsurları dışında, 2002'de modern bir batı kentinin türü olma ya çok

31 Wolf-Dieter Hütteroth, "Buchbesprechungen", *Geographica Helvetica*, Jahrgang 58, 2003/Heft 4, s. 351.

32 Völker Höhfeld, "Buchbesprechungen", *Orient: deutsche Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur des Orients*, Berlin, 2003, bd. 44, s. 473.

yakın olduğu, ancak dış kenarlardaki “villa mahalleler”in eksik olduğu, üst sınıfın hala merkezde yaşadığını belirtmesi de diğer tespitleri arasındadır.

Ne yazık ki Stewig, bu çalışmayı yaptığında 10 sene öncesinde emekli olmuş ve 73 yaşında idi. Herhangi bir yerden destek de almamış amatörce duygularla, malî harcamalarını kendi karşılayarak gerçekleştirmiştir. Bu nedenle önceki çalışmalarında olduğu gibi zengin bir harita ve şekillerle kitabı destekleyememiş, küçük bazı eskizlerle bunu telafi etmeye çalışmıştır. Mesela, şehrin hangi kısımlarının kısmen yenilenmiş, yasallaştırılmış mahallelere geri dönüştüğünü bir harita ile gösterememiştir. Diğer yandan kitap, önceki yayınlarının aksine, maalesef büyük ölçekli bir şehir haritası ve bir dizi daha ayrıntılı tematik haritalardan da yoksundur.

5- Proposal for Including Bursa, the Cradle City of the Ottoman Empire, in the UNESCO World Heritage Inventory. (Osmanlı İmparatorluğu’nun Beşik Şehri Olan Bursa’nın, UNESCO Dünya Mirası Envanterine Dahil Olması Teklifi), 2004’te Kiel Coğrafya Enstitüsü yayınları arasında 108. cilt olarak yayınlanmış olan bu kitapta X+75 sayfa, 16 tablo, 16 renkli fotoğraf ve 21 şekil bulunmaktadır.

Aslında bir broşür niteliğindeki bu kitap, hemen tamamı daha önceki kitaplarında kullandığı tablo, şekil ve fotoğrafların bir araya getirilmiş ve bunlara kısa açıklayıcı İngilizce metinler eklenmiş halidir. Yazar, önsözde kedisinin Bursa ile ilgili önceki çalışmalarını anımsatmakta, giriş ya da birinci bölüm denilebilecek ve kitabın adı ile aynı ismi taşıyan 10 sayfalık bölümde ise Bursa’nın UNESCO dünya mirası envanterine dahil olması gerektiğinin savunusunu yapmaktadır. Aslında kitabın yegâne metin kısmı budur. Bunu izleyen 2 sayfalık “Bursa şehrinde gömülmüş olan ilk altı ardışık Osmanlı hükümdarlarının siyasi başarılarının kısa listesi ve tanımlamaları” başlıklı kısımda da, Osman (1280-1326), Orhan (1326-1360), I. Murat (1360-1389), I. Bayezit (1389-1402), I. Mehmet (1413-1421), II. Murat (1421-1451) kısaca tanıtılmaktadır. 6 sayfalık “Bibliyografya” bölümünde de, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Genel Tarihi”, “Bursa Kentine Yapılan Referanslar” ve “Bursa’nın Şehir İçinin Tarihi Kent Planları” alt başlıkları yer almaktadır. Kitabın geri kalan kısmında, “Haritalar ve Planlar” başlığı altında her biri bir sayfa büyüklüğünde 21 tane şekil yer almaktadır. “Fotografik Belgeler” kısmında da yine her biri bir sayfada 16 tane fotoğraf ve açıklamaları bulunmaktadır. “Bursa’nın Eski (İç) Şehrinin Gezgin Notları ve Planları” başlığı altında da C. Niebuhr (1837)’e göre 1767’de; J. von Hammer (1818)’e göre 1804’de ve A. Philippson (1913)’e göre 1902/1904’te Bursa’nın planı yer almaktadır. Kitap, 2 sayfalık “Değerlendirme” ve 2 sayfalık “Özet: Tekillik ve Orijinallik” kısımları ile son bulmaktadır.

6- Bursa, Nordwest-Anatolien: Kulturstadt, Industriestadt, Millionenstadt. (Kültür şehri, Sanayi şehri, Milyonluk şehir Bursa, Kuzeybatı Anadolu), Kiel Üniversitesi (Christian-Albrechts-Universität zu Kiel) Asya ve Afrika Çalışmaları Merkezi’nin (ZAAS) yayınları arasında 15. cilt olarak, EBV yayınevi tarafından 2012’de Berlin’de yayınlanan kitapta, 90 sayfa, 3 harita ve 34 tane renkli fotoğraf bulunmaktadır.

Kitap “Metin Bölümü”, “Haritalar Bölümü” ve “Resim Bölümü” olarak üç ana bölüm şeklinde düzenlenmiştir. Metin bölümü de, giriş ve kaynakça dahil 14 başlık halinde sunulmuştur. Giriş ve kaynakçayı hariç tutarsak 12 başlığın 8 tanesi bir yargı cümlesidir. Yani ortaya attığı bir nitelik ve bu iddiasını savunmak için yazdığı genellikle 3-4 sayfalık bir metin yer almaktadır. Geri kalan 4 başlıkta da bir sorun ya da durum ifade edilmiş ve aynı şekilde 3-4 sayfalık bir açıklama metninden oluşmaktadır. Yani bütün kitap baştan sona, yıllarca üzerinde çalıştığı şehir hakkında bir özet ve sonuç bildirisi olarak hazırlanmıştır denilebilir. Ölümünden 4 yıl önce yayınladığı ve bundan sonra Bursa hakkında başka bir yayını da olmadığı düşünülürse, Bursa şehri hakkındaki son kanaatleri olarak değerlendirilebilir. Yani kitabın her bir başlığı Bursa’nın bir özelliğini belirtmek için yazılmıştır.

Kitabın başlıkları şöyledir:

1. Bursa ve çevresinin doğal yöresel deseni (doğal özellikleri),
2. Osmanlı öncesi Prusa şehri olarak Bursa,
3. Osmanlı’nın başşehir ve türbeler şehri olarak Bursa,
4. Doğu Akdeniz ticaret şehri olarak Bursa,
5. Geç-Osmanlı ipek endüstrisi şehri olarak Bursa,
6. Türk tekstil endüstrisi şehri olarak Bursa,
7. Türk otomobil endüstrisi şehri olarak Bursa,
8. Bursa şehrinde endüstri alanları,
9. Bursa şehrinde gecekondu evden toplu konutlara,
10. Bursa şehrinde bakkallardan alışveriş merkezlerine,
11. Bursa’da şehir içi trafiğin düzenlenmesi,
12. Üniversite şehri olarak Bursa,
13. Tezatlar şehri olarak Bursa ve
14. Kaynakça.³³

Harita Bölümü’ndeki haritalarda, Bursa’nın üç temel özelliği; şehrin konumu, kültür ve sanayi durumu belirlenmiş ve sunulmuştur. Bunlar:

1. Uludağ’ın eteğindeki Bursa’nın şehir merkezinin bulunduğu yerin reliefi,
2. Bursa şehrinin 1326 ile 1451 arasındaki ilk altı Osmanlı sultanının defnedildiği türbelerde şehir çekirdeğinin gelişimi,
3. Bugünkü Bursa şehrinin dış kenarında büyük ve küçük sanayi alanları.

33 Bu konuda yayınlanmış olduğumuz şu bildiriye bakılabilir: “Reinhard Stewig’in Bursa Şehri İçin Belirlediği Nitelikler”, *TÜCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu (3-6 Ekim 2018)*, Ankara: 2018, (ISBN: 978-605-136-416-2), s. 66-82.

Resim Bölümü'nde ise, yazar tarafından, çoğunlukla 2002 ve 2003 yılları içinde çekilmiş olan 34 adet renkli resim yer almaktadır. Yazar resim bölümü başında, Ekim 2003'te bir helikopter kiralayarak çekimleri yaptığını belirtmekte ve resimleri oluşturma amacının, şehrin tek tek sunumunu yapmak için değil, bilakis şehrsel ilişkileri ortaya çıkarmak için olduğunu, bu nedenle mümkün olduğunca kentsel çevre ile birlikte göstermeye çalıştığını kaydetmektedir.

Reinhard Stewig'in Bursa ile İlgili Yayınlanmış Makaleleri

Stewig'in Bursa ile ilgili olan makalelerinin tamamı yukarıda tanıttığımız kitapların ilk üçü içerisinde aynen ya da özetlenmiş şekilde yer almaktadır. Bu nedenle ayrıca tek tek tanımlamaya gerek görülmemiş, sadece makale isimlerinin anlamı parantez içinde belirtilmiştir. Stewig'in Bursa ile ilgili makaleleri şunlardır:

1. “Die räumliche Struktur des stationären Einzelhandels in der Stadt Bursa” (Bursa şehrinde sabit perakende ticaretin mekânsal yapısı). içinde: *Kultur-geographische Untersuchungen im islamischen Orient*, ed. R. Stewig & H. G. Wagner, Kiel: Kieler Geographische Schriften, 1973, bd. 38, s. 143-175.
2. “Bursa als Fremdenverkehrsstadt” (Turizm şehri olarak Bursa), *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, İstanbul, 1974, 43/322, s. 21-30.
3. “The patterns of centrality in the province of Bursa (Turkey)” (Bursa ilinin merkezi desenleri). *Geoforum*, Oxford, 1974, vol. 5, Issue 2, s. 47-53.
4. “Vergleichende Untersuchung der Einzelhandelsstrukturen der Städte Bursa, Kiel und London/Ontario (Comparative Analysis of the Retail Structure of the Cities of Bursa (Turkey), Kiel (West-Germany) and London/Ontario (Canada))” (Bursa, Kiel ve London/Ontario şehirlerinde perakende ticaret yapılarının karşılaştırmalı analizi), *Erdkunde*, Bonn, 1974, bd. 28, h. 1, s. 18-30.
5. “Konzeption, Forschungsziele und erste Ergebnisse des Bursa-Projekts (Nordwestanatolien)” (Bursa projesinin konsepti, araştırma hedefleri ve ilk sonuçları), *Die Erde*, Berlin, 1977, vol. 108, s. 239-255.
6. “Vergleichende Untersuchung der Einzelhandelsstrukturen der Städte Bursa, Kiel und London/Ontario” (Bursa, Kiel ve London/Ontario şehirlerinde perakende ticaret yapılarının karşılaştırmalı analizi), içinde: *Beiträge zu einer Geographie des tertiären Sektors. Wege der Forschung*, ed. Günter Heinritz, 591, Darmstadt, 1985, s. 148-173.

Sonuç

Reinhard Stewig, Almanya'nın Schleswig-Holstein eyaletinde buluna Kiel Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü'nde öğretim görevlisi ve öğretim üyesi olarak 32 yıl çalışmış ve 1991'de emekli olmuş bir coğrafyacıdır. Emekli olduktan sonra da akademik faaliyetlerini sürdürerek 25 yıl daha yaşamıştır. Yani akademik olarak

etkin olduğu süre yarım asırdan fazladır. Bu zaman içinde Türkiye'ye ve özellikle İstanbul ve Bursa şehirlerine olan ilgisi hiç eksilmemiş ve pek çok yayına imza atmıştır. Bursa'da ilk kapsamlı çalışmasını 1967'de yapmış ve bu çalışmanın sonuçlarını 1970'te kitap halinde yayınlamıştır. Daha sonra Volkswagen vakfından aldığı maddi destek ile Türk ve Alman öğrenci ve öğretim üyelerinden oluşan 40 kişilik bir ekip ile daha ayrıntılı anket ve haritalama çalışmaları yapmıştır. Bu çalışmadan elde edilen verilerin değerlendirilmesi yıllar almıştır. Bu araştırmalarının sonuçlarını birinci kısmı 1980'de ikinci kısmı 1986'da iki ciltlik kitap halinde yayınlamıştır. Emekli olduktan yıllar sonra 2002 ve 2003 yıllarında tekrar arazi çalışmaları yaparak şehrin son otuz yılda yaşadığı değişim ve dönüşümün coğrafi boyutlarını ortaya koymuştur. Ardından Bursa'nın UNESCO dünya mirası envanterine dâhil olması teklifini içeren İngilizce kitabını ve son olarak da elli yılı aşkın bir süre üzerinde çalıştığı bu şehrin coğrafi vasıflarını açıklayan kitabını yayınlamıştır.

Stewig'in İstanbul ile ilgili de 18 eseri bulunmaktadır. Yani kendisini adeta İstanbul ve Bursa'ya adanmış ve yarım asır bu iki şehir ile ilgili pek çok yayına imza atmıştır. Kendisi ile ortak çalışmaları da bulunan merhum Prof. Dr. Erol Tümertekin'in İstanbul'a olan ilgisini ve yayınlarını hariç tutarsak, Türk coğrafyacıları içinde bir şehir ya da herhangi bir yer ile bu kadar uzun süre ilgilenen, araştırmalar yapan ve sonuçlarını yayınlayan bir coğrafyacı maalesef yoktur. Bütün bu fedakârca çalışmalarından dolayı her iki bilim insanını minnetle yâd ediyoruz.

Reinhard Stewig'in Bursa Çalışmaları

Ali YİĞİT - Meryem HAYIR-KANAT

Özet

Reinhard Stewig, Dublin üzerine hazırladığı doktora tezini 1959'da tamamladıktan sonra ilgi alanını Türkiye'ye çevirmiş ve İstanbul ile ilgili yayınlar yapmaya başlamıştır. Stewig'in yayınları Kiel'de tanıştığı ve ömür boyu arkadaşlıkları süren coğrafya öğretmeni Ruhi Turfan ile tarihçi M. Şevki Yazman tarafından Türkçeye çevrilmiştir. 1959'dan sonra Batı Anadolu, 1967'den sonra da Bursa üzerine çalışmalar yapmaya başlamış ve ömrünün sonuna kadar da Bursa'ya olan ilgisi devam etmiştir. Bu süre içinde Bursa ile ilgili 6'sı kitap olmak üzere 12 yayın yapmıştır.

Bu yazımızda, Reinhard Stewig'in kısa bir biyografisini verdikten sonra, yayın listesini sunup, bunlar içinden Türkiye ile ilgili olanlara dikkat çekilerek, Bursa ile ilgili olanları analiz edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Reinhard Stewig, Bursa, Şehir, Coğrafya, Sanayi

Reinhard Stewig's Bursa Studies

Ali YİĞİT - Meryem HAYIR-KANAT

Abstract

After completing his Ph.D. dissertation on Dublin in 1959, Reinhard Stewig focused on Turkey and have started to publish studies about Istanbul. Afterwards, Stewig's publications about Istanbul translated into Turkish by geography teacher Ruhi Turfan and historian M. Şevki Yazman, who met in Kiel and spent their lifelong friendship with him. Stewig started to study Western Anatolia in 1959 and Bursa in 1967. His interest in Bursa continued until the end of his life. During this period, he made twelve publications about Bursa, including six books.

This article presents a list of publications of Reinhard Stewig after providing his short biography. Then, the study will draw an attention about his publications related to Turkey, and will analyze those about Bursa.

Keywords: Reinhard Stewig, Bursa, City, Geography, Industry.